

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ В. Н. КАРАЗІНА
МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ

На правах рукопису

Грінченко Гелінада Геннадіївна

УДК 930.2:343.813-054.74(=161.2) "1941/1945"

**Українські оstarбайтери в системі примусової праці
Третього райху: проблеми історичної пам'яті**

07.00.06 – історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:
Кравченко Володимир Васильович,
доктор історичних наук, професор

Харків – 2010

ЗМІСТ

Вступ	4-19
Розділ 1. Історіографія, джерельна база та методологія дослідження проблем історичної пам'яті про примусових робітників Третього райху	
1.1. Історіографія та джерельна база дослідження	20-97
1.2. Методологія дослідження	20-77
1.2. Методологія дослідження	77-97
Розділ 2. Примусова праця в нацистській Німеччині в історичній пам'яті та історіографії ФРН	
2.1. Від «робітника-іноземця» до «переміщеної особи»: примусові робітники Третього райху в колективній пам'яті німецького суспільства перших повоєнних років	98-191
2.2. Пам'ять про примусових робітників у контексті історичних «дебатів про провину» та вшановування німецьких жертв війни (кін. 1940-х – 1950-ті рр.)	99-120
2.3. Проблема відповідальності за примусове притягнення до праці в рамках загальноісторичного переосмислення доби націонал-соціалізму (1960-ті – сер. 1980-х рр.)	120-144
2.4. Примусова праця в нацистській Німеччині в історіографії та компенсаційному дискурсі (сер. 1980-х – 2000-ні рр.)	144-171
2.4. Примусова праця в нацистській Німеччині в історіографії та компенсаційному дискурсі (сер. 1980-х – 2000-ні рр.)	171-191

Розділ 3. Примусова праця в нацистській Німеччині в радянській історичній пам'яті та історіографії	192-282
3.1. Від поневолення до закінчення репатріації: мобілізаційна стереотипізація та упорядкування уявлень про примусових робітників	194-219
3.2. Документальна та історіографічна база радянської історичної пам'яті про примусових робітників нацистської Німеччини	219-255
3.3. Радянська поезія та проза як джерело формування історичної пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині	255-282
Розділ 4. (Від)творення уявлень про примусову працю часів Другої світової війни в історичній пам'яті сучасного українського суспільства	283-356
4.1. Примусова праця в нацистській Німеччині в публічному просторі та науковому дискурсі	284-313
4.2. Усні історії оstarбайтерів як головне джерело з (від)творення пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині	313-336
4.3. Конструювання ідентичності й моделі самопрезентацій в усних історіях українських оstarбайтерів	336-356
Висновки	357-367
Джерела та література	368-443
Додатки	444-449

ВСТУП

Актуальність дослідження. Однією з характерних рис сучасного соціогуманітарного знання є актуалізація використання терміна «пам'ять», ускладнення семантичного поля цього поняття й формування дискурсу пам'яті, коли із категорії індивідуальної пам'ять перемістилася в категорію структури (соціальної, колективної, суспільної), перетворилася на пам'ять «з великої літери», набір соціальних практик й артефактів. У межах історичної науки виникненню й загостренню дискусії навколо дискурсу пам'яті, розглядів пам'яті як категорії історичного пізнання й усної історії як методу її дослідження передувало усвідомлення необхідності пошуку адекватної відповіді на інтелектуальні виклики епохи постмодерну, коли попередні «класичні» моделі історичного пояснення й відповідний методологічний інструментарій виявилися недостатніми, що, своєю чергою, зумовило формування нового методологічного синтезу, відповідного сучасній епістемологічній ситуації. В рамках цього методологічного синтезу, серед іншого, було сформовано міждисциплінарний дискурс історичної пам'яті, який, базуючись на збережених методологічних імперативах суто історичного дослідження, розширив діапазон його пізнавальних можливостей завдяки інтегративному поєднанню підходів та методів різних соціогуманітарних дисциплін, спрямованих на вивчення взаємозв'язку між історією та пам'яттю, людиною й суспільством, минулим та сучасністю тощо.

Серед тематичних пріоритетів дослідження історичної пам'яті з самого початку інтенсифікації «меморіальних студій» центральне місце посіли проблеми вивчення наслідків і впливів Другої світової війни, які вона спричинила на пам'ять людей як на національному та міжнаціональному рівнях, так і на рівні особистісному, приватному, індивідуальному. У першому випадку йдеться переважно про маніпулювання пам'яттю про війну

та її використання як засобу легітимації певних режимів влади чи як ставки у геополітичних іграх, про специфічні «мнемотехніки», що конструювали й продовжують створювати певні поля історичної самосвідомості різних соціальних груп, про «присвоєння» пам'яті та її відображення в літературі й кінематографі, архітектурі й мистецтві, святкових урочистостях та ритуалах. У другому – як про сприйняття й усвідомлення цих дій на персональному рівні та про особливості індивідуального пригадування, так і про взаємовідносини та взаємовплив «офіційних» та приватних спогадів, про роль і функції пам'яті у сімейному та міжособистісному колах, про певні умови можливості чи неможливості артикуляції індивідуального травматичного досвіду та винесення його у публічний простір. Й саме травматичний досвід учасників та свідків (у ширшому значенні: історія та пам'ять про жертви війни) останні десятиріччя становить один з найбільш резонансних пунктів сучасних досліджень та дискусій щодо пам'яті про Другу світову війну, в яких, своєю чергою, дедалі актуальнішого значення набуває вивчення історії та пам'яті про ті групи постраждалих від нацистських переслідувань, які донедавна не входили до «офіційного реєстру» жертв війни, а їх ушановування – до легітимних державних комеморативних заходів.

Серед цих груп, чий досвід та пам'ять тривалий час перебували на периферії офіційного меморіального «мейнстріму», одне з центральних місць належить радянським примусовим робітникам Третього райху – остарбайтерам, що склали найчисленнішу й одну з найбільш дискримінованих груп цивільних робітників, вербування, працевикористання й утримання якої регламентувала ціла низка наказів та розпоряджень, примусово-експлуататорських за своєю сутністю. Широкомасштабне використання праці цивільних робітників із Радянського Союзу загалом й України зокрема тривало з початку 1942 до початку 1945 р., і на території німецького райху вони працювали в усіх галузях, де було запроваджено примусову працю іноземців: у видобувній та обробній промисловості, на

транспорті й будівництві, у сільському та домашньому господарствах. Із завершенням війни закінчилося поневолення, але розпочався довгий та складний шлях до визнання примусових робітників як на рівні тривалих дискусій щодо права на компенсацію цієї категорії жертв нацистських переслідувань, так і на рівні комплексного вивчення феномену примусової праці, що дозволяє вважати дослідження (від)творення цього феномену в історичній колективній та індивідуальній пам'яті актуальним як з наукової, так і суспільної точки зору.

Мета і завдання дослідження. Мета дисертаційної роботи полягає у всебічному дослідженні процесів та змістовного наповнення (від)творення історичної пам'яті про українських примусових робітників Третього райху в повоєнному радянському, західнонімецькому та сучасному українському суспільствах.

Необхідність досягнення поставленої мети зумовила формулювання та послідовну реалізацію таких дослідницьких завдань:

- простежити динаміку розвитку та визначити основні положення критики концепту «історична пам'ять», проаналізувати основні напрямки науково-теоретичної розробки проблеми колективного осмислення історичних подій як результату певної «політики пам'яті»;
- здійснити історіографічний аналіз досліджень із проблематики формування та трансформації пам'яті про примусових робітників Третього райху та визначити головні тенденції наукового осмислення проблеми примусової праці в сучасній українській та зарубіжній історіографії;
- обґрунтувати методологію студіювання історичної пам'яті про відповідну категорію жертв нацистських переслідувань та схарактеризувати його джерельну базу;
- виокремити основні етапи формування масових уявлень про жертв війни та концепції історичної відповідальності за примусове притягнення до праці як окремий злочин націонал-соціалістської держави в контексті

- політики «подолання минулого» ФРН та дослідити значення дискусій з відшкодування втрат жертвам націонал-соціалізму в процесі актуалізації історичної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни;
- виявити особливості та схарактеризувати динаміку наукової, публіцистичної та художньої презентації образів примусових робітників, виділити етапи та характерні ознаки використання «примусово-невільницької» риторики у рамках офіційної радянської історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну;
 - схарактеризувати особливості введення проблеми примусової праці та відповідних компенсаційних виплат у публічне поле пострадянської України та визначити головні тенденції наукового осмислення феномену примусової праці в сучасній українській історіографії;
 - проаналізувати місце, роль, характерні ознаки й евристичну цінність усних історій українських оstarбайтерів як головного джерела вивчення індивідуальної історичної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни.

Структура дисертаційного дослідження зумовлена конкретною метою та завданнями дослідження, а також загальною логікою вивчення проблеми (від)творення історичної пам'яті в певних суспільствах упродовж певного проміжку часу. Розділи дисертації побудовано за проблемно-хронологічним принципом та присвячено динаміці формування пам'яті про примусову працю, характеру та особливостям її осмислення в публічному та науковому дискурсах.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1942 – поч. 2000-х рр.: від початку масової депортації на примусові роботи цивільного населення СРСР та перших заходів з конструювання масових уявлень про примусову працю до сучасного етапу (від)творення уявлень про примусову працю часів Другої світової війни в історичній пам'яті українського суспільства.

Територіальні межі дослідження включають окуповані впродовж Другої світової війни території колишнього СРСР та територію повоєнного

СРСР і ФРН, територію сучасної України. У деяких випадках процеси чи змістовне наповнення (від)творення історичної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни аналізуються поза визначеними територіальними межами.

Об'єктом дисертаційного дослідження є історична пам'ять про примусову працю часів Другої світової війни як колективне та індивідуальне знання про відповідне минуле у формі його наукових, публіцистичних та художніх репрезентацій.

Предметом дослідження є форми (від)творення історичної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни в повоєнних західнонімецькому, радянському та сучасному українському суспільствах у рамках відповідних репрезентаційних дискурсів.

Наукова новизна отриманих результатів:

- зумовлена особливостями постановки в дисертації дослідницьких питань та шляхами їх вирішення, обраною методологією та специфікою джерельної бази, які уможливили перше у вітчизняній історіографії дослідження проблем формування, поширення та сприйняття різних версій пам'яті про примусових робітників Третього райху на прикладах повоєнного західнонімецького, радянського та сучасного українського суспільств.
- Дослідження цих проблем було реалізовано з перспективи аналізу *використання* теми примусової праці в контексті легітимації утворених дискурсів Другої світової війни, і воно, на відміну від дослідження питання *контролю* над пам'яттю, уможливило вивчення не «забуття» чи «витискування» пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині, а питання як саме, в яких соціальних контекстах та в рамках яких, у тому числі художніх, образів треба було пам'ятати про цей феномен.
- У дисертації доведено, що використання теми примусової праці та (від)творення пам'яті про примусових робітників у повоєнному західнонімецькому, радянському та сучасному українському суспільствах

реалізовувалося на рівні як наукового, так і публічного звернення до минулого й пам'яті, причому в усіх трьох випадках наукове осмислення зазначеного феномену відбувалося на тлі зростання публічного інтересу до досвіду примусової праці та активізації публічної ініціативи з популяризації цього досвіду.

- В межах кожної з аналізованих версій колективної історичної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни виокремлено певні етапи її відтворення та в цьому контексті схарактеризовано зміни усвідомлення місця примусових робітників у загальному пантеоні учасників війни, трансформації значеннєвих наголосів та символічного навантаження образів цієї групи жертв нацистських переслідувань.
- Базуючись на результатах аналізу цих питань в дисертації доведено континуальність процесу колективного усвідомлення німецьким суспільством провини за скоєний у роки війни злочин щодо примусових робітників, який розпочався під час «холодної війни» та набув своєї концептуалізації наприкінці минулого сторіччя, та дисконтинуальність конструювання простору пам'яті колишніх примусових робітників й уведення цієї проблематики в поле пострадянських, у тому числі українських, суспільно-політичних і наукових дискусій, який характеризується розривом та «забуванням» тієї версії пам'яті про примусових робітників, що склалася за радянських часів.
- У контексті дослідження індивідуальної пам'яті про примусову працю зібрано авторську колекцію усних історій колишніх українських оstarбайтерів, створено та систематизовано архів усних історій на базі Східного інституту українознавства ім. Ковальських, введено ці документи до наукового обігу.
- В рамках вивчення усних історій колишніх українських оstarбайтерів як головного джерела дослідження індивідуальної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни обґрунтовано методику їх аналізу з двох

перспектив – перспективи вивчення *інституту* примусу до праці та з точки зору вивчення *досвіду* примусу до праці.

Практичне значення дисертації визначається тим, що вона дозволить розширити теоретико-фактологічну базу висвітлення проблем (від)творення історичної пам'яті про найтрагічнішу та найсуперечливішу подію ХХ ст. – Другу світову війну, а також сприятиме дальшому розвитку теорії та методології досліджень історичної пам'яті, джерелознавства та історіографії. Матеріали дисертаційної роботи можуть бути використані для розробки лекцій, навчальних посібників, узагальнювальних праць, присвячених тематиці усної історії, теорії та методології історії, історії Другої світової та Великої Вітчизняної війни.

Особистий внесок дисертанта полягає в самостійній постановці та вирішенні дослідницьких питань і власному обґрунтуванні висновків при відсутності використання ідей та розробок співавторів, разом з якими було опубліковано наукові праці.

Зв'язок із науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в рамках наукової проблеми «Історична пам'ять в соціокультурному контексті» кафедри українознавства філософського факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Тема дисертаційної роботи затверджена Вченою радою університету (протокол № 5 від 28 квітня 2006 р.). Дисертаційне дослідження корелювалося з науковими темами «Україна в період німецько-румунської окупації 1941–1944 рр.: соціально-економічний і антропологічний вимір» (реєстраційний номер 0107U000237) і «Теоретико-методологічні та джерелознавчі аспекти історії повсякденності України періоду Другої світової війни» (реєстраційний номер 0110U002014) Інституту історії України НАН України.

Апробація результатів дисертації. Основні положення, теоретичні узагальнення та практичні висновки дослідження було оприлюднено на таких наукових форумах:

- Міжнародний науковий семінар «Війна і пам'ять» (РФ, м. Санкт-Петербург, 13-15 червня 2002 р.);
- II Всеукраїнська наукова конференція «Україна напередодні та в роки Другої світової війни, 1939-1945 рр.» (Україна, м. Кривий Ріг, 3-4 жовтня 2002 р.);
- Всеукраїнська наукова конференція «Знаки питання в історії України» (Україна, м. Ніжин, 31 жовтня – 2 листопада 2002 р.);
- Загальноросійський круглий стіл «Воєнно-історична антропологія: актуальні проблеми дослідження» (РФ, м. Москва, 27-28 листопада 2002 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Історія повсякдення і культурна історія Німеччини і СРСР 1920-ті – 1950-ті рр.» (Україна, м. Харків, 6-8 вересня 2003 р.);
- Всеросійська наукова конференція «XX століття і культурна пам'ять» (РФ, м. Челябінськ, 31 січня – 1 лютого 2004 р.);
- XIII конференція Міжнародної асоціації усної історії «Пам'ять і глобалізація» (Італія, м. Рим, 23-26 червня 2004 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Незабутні сторінки історії нашого народу» (до 60-річчя звільнення України від гітлерівських загарбників) (Україна, м. Київ, 17 грудня 2004 р.);
- Науково-методичні семінари «Проект документації рабської та примусової праці» (ФРН, м. Берлін, 11-14 березня 2005 р., 23-27 червня 2005 р., 31 серпня – 3 вересня 2006 р.);
- Міжнародна конференція «Війна. Інша пам'ять» (РФ, м. Москва, 9-11 квітня 2005 р.);
- Щорічна конференція Товариства усної історії Великобританії «Використовуючи війну: Змінювані пам'яті про Другу світову війну» (Великобританія, м. Лондон, 1-3 червня 2005 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Друга світова війна: український вимір» (Україна, м. Київ, 29 вересня 2005 р.);

- Науковий семінар «Книга пам'яті Дахау» (ФРН, м. Дахау, 25-29 листопада 2005 р.);
- Друга міждисциплінарна конференція «Поза таборами та примусовою працею: сучасні міжнародні дослідження націонал-соціалістських переслідувань» (Великобританія, м. Лондон, 11-13 січня 2006 р.);
- Науково-практичний семінар проекту «Книга пам'яті в'язнів концтабору Дахау» (Україна, м. Львів, 17-19 лютого 2006 р.);
- Шоста європейська конференція з соціальної історії (Нідерланди, м. Амстердам, 22-25 березня 2006 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Міжгенераційна пам'ять про Другу світову війну: інтернаціональна перспектива» (США, м. Блумінгтон, 8-10 листопада 2007 р.);
- Сьома європейська конференція з соціальної історії (Португалія, м. Лісабон, 26 лютого – 1 березня 2008 р.);
- XV конференція Міжнародної асоціації усної історії «Усна історія: діалог з сучасностями» (Мексика, м. Гвадалахара, 23-26 вересня 2008 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (Україна, м. Київ, 23-26 вересня 2009 р.);
- Міжнародна наукова конференція «У пошуках власного голосу: усна історія як теорія, метод і джерело» (Україна, м. Харків, 11-12 грудня 2009 р.);
- VI Дриновські читання «Болгарія – Україна: від євразійських імперій до Європейського Союзу» (XVIII – поч. XXI ст.) (Україна, м. Харків, 8-9 квітня 2010 р.);
- Міжнародна наукова конференція «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації» (Україна, м. Київ, 27 квітня 2010 р.);
- XVI конференція Міжнародної асоціації усної історії «Між минулим та сучасністю: усна історія, пам'ять і значення» (Чехія, м. Прага, 7-11 червня 2010 р.);

- Міжнародна наукова конференція «Україна в добу окупації 1941-1944 рр.»
(Україна, м. Кривий Ріг, 24 вересня 2010 р.)

Публікації за темою дослідження:

Монографія:

1. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» : моногр. — Х. : НТМТ, 2010. — 336 с.

Рецензії:

Стяжкіна О. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» : монографія / Г. Г. Грінченко. — Х. : НТМТ, 2010. — 336 с. // УІЖ. — 2010. — №5. — С. 208-214.

Волошин Ю. Дві «пам'яті» про українських остарбайтерів // Краєзнавство — 2010. — № 1-2. — С. 276-278.

Киридон А. Формування версій пам'яті у публічному дискурсі. Рецензія на монографію: Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» : монографія / Г. Г. Грінченко. — Х. : НТМТ, 2010. — 336 с. // Київська старовина. — 2010. — №3. — С. 157-169.

Михайлуца М. Грінченко Г. Г. Між визволенням і визнанням: примусова праця в нацистській Німеччині в політиці пам'яті СРСР і ФРН часів «холодної війни» : монографія / Г. Г. Грінченко. — Х. : НТМТ, 2010. — 336 с. // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 249—251.

Фахові статті:

2. Устная история оstarбайтеров: реконструкция события или смысла? // Література та культура Полісся. — Ніжин : НДПУ, 2002. — Вип. 20. — С. 215—219.

3. Остарбайтеры Третьего рейха — стратегии выживания // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2003. — Вип. 7, ч. 1. — С. 219—226.
4. Воєнно-історична антропологія — на шляху до формування нового напрямку історичних досліджень // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2004. — № 641. Серія : “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. — Вип. 7. — С. 128—137.
5. Особенности реконструкции прошлого в устных свидетельствах бывших оstarбайтеров // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2004. — Вип. 8, ч. 1. — С. 52—58.
6. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми оstarбайтерами Харківської області) // Схід — Захід : іст.-культурол. зб. — Х. ; К., 2004. — Вип. 6. — С. 151—171.
7. Реконструкция ситуации и исследование нарратива: к вопросу о методах анализа устно-исторического интервью // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9, ч. 1. — С. 26—35.
8. Пам'ять про війну як об'єкт історичного дослідження: інверсія традиційної перспективи // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10, ч. 1. — С. 14—21.
9. “Східний робітник” у нацистській Німеччині — усна історія примусового досвіду // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2006. — № 715. Серія : “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. — Вип. 8. — С. 98—107.
10. Біографічне й тематичне інтерв'ю: інтерпретаційний потенціал і особливості нарративного аналізу // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2007. — № 767. Серія : “Історія

- України. Українознавство: історичні та філософські науки”. — Вип. 9. — С. 87—97.
11. Принудительный труд в Третьем рейхе: устные свидетельства очевидцев // Наукові записки з української історії : зб. наук. ст. — Тернопіль, 2007. — Вип. 19. — С. 481—488.
 12. Усні свідчення колишніх оstarбайтерів: спроба аналізу // Україна модерна. — К. ; Львів, 2007. — Число 11. — С. 111—126.
 13. (Авто)біографічне інтерв'ю в усно-історичних дослідженнях: до питання про теорію аналізу // Схід — Захід : іст.-культурол. зб. — Х., 2008. — Вип. 11—12. — С. 59—76.
 14. Проведення та аналіз автобіографічного наративного інтерв'ю: метод Фріца Шютце // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2008. — № 822. Серія : “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. — Вип. 10. — С. 186—194.
 15. “Раскинулись рельсы далеко...”: фольклор примусових робітників нацистської Німеччини у публікаціях радянської доби // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2008. — № 835. Серія : “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. — Вип. 11. — С. 103—123.
 16. Теорія усної історії: сучасний стан та перспективи досліджень // Схід — Захід : іст.-культурол. зб. — Х., 2008. — Вип. 9—10. — С. 386—397.
 17. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських оstarбайтерів (попередні результати дослідження) // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 65—72.
 18. Примусова праця в нацистській Німеччині в усних історіях колишніх дітей-оstarбайтерів // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2009. — № 871. Серія : “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. — Вип. 12. — С. 52—74.

19. Примусова праця в нацистській Німеччині: міжнародний проект збору документальних свідчень і проблеми аналізу біографічних інтерв'ю // Вісник Черкаського університету. Серія : Історичні науки. — 2009. — Вип. 160—161. — С. 27—44.
20. Примусові робітники нацистської Німеччини в політиці пам'яті ФРН часів “холодної війни” // Історичні і політологічні дослідження. — 2009. — № 1 (41). — С. 213—221.
21. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікацій результатів дослідження // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2010. — № 906. Серія : “Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки”. — Вип. 13. — С. 6—15.
22. Примусова праця часів Другої світової війни у конкурсних роботах школярів ФРН 1980-х – поч. 1990-х рр. // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2010. — Вип. 13. — С. 24—33.

Статті в інших, у тому числі іноземних виданнях,

матеріали конференцій:

23. Количественный состав и статус иностранных рабочих в Австрии в годы Второй мировой войны // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. / Харк. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, іст. ф-т. — 2001. — С. 66—72.
24. Усна історія — теорія, метод, джерело // Невигадане: усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Х., 2004. — С. 10—31.
25. “Устные истории” и проблемы их интерпретации (на примере устных интервью с бывшими остарбайтерами Харьковской области) // Век памяти, память века: Опыт обращения с прошлым в XX столетии : сб. ст. / под ред. И. В. Нарского. — Челябинск, 2004. — С. 215—227.

26. Память о принудительном труде в нацистской Германии: опыт реконструкции // Военно-историческая антропология. Новые научные направления : ежегодник, 2003/2004. — М., 2005. — С. 352—364.
27. Ostarbeiters del Tercer Reich: recordar y olvidar como estrategias de supervivencia // Historia, Antropología y Fuentes Orales. — 2006. — No 35 : Utopía y Contrautopía. — P. 123—137.
28. Усна історія як метод і джерело дослідження // “То була неволя”: спогади і листи оstarбайтерів / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — С. 29—42.
29. Інтерв’ю з Олександрою Яківною Абрамовою // Україна модерна. — К. ; Львів, 2007. — Число 11. — С. 169—189. — (Міжнародний проект збору документальних свідчень про долі людей, яких було залучено до рабської та примусової праці).
30. Міжнародний проект збору документальних свідчень про долі людей, яких було залучено до рабської та примусової праці // Україна модерна. — К. ; Львів, 2007. — Число 11. — С. 264—265.
31. Усна історія: дослідницькі можливості й особливості методу // Актуальні питання всесвітньої історії та методики її викладання. — Полтава, 2007. — С. 40—60.
32. Устная история и исследования памяти о Второй мировой войне // Память о Великой Отечественной войне в социокультурном пространстве современной России : материалы и исследования / Ставропол. гос. ун-т ; Науч.-образов. центр “Новая локальная история”. — СПб., 2008. — С. 280—285.
33. Ehemalige “Ostarbeiter” berichten. Erste Auswertungen eines Oral-History-Projektes aus der Ostukraine // Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / Hrsg. von Alexander von Plato, Almut Leh, Christoph Thonfeld ; unter Ausgabe Mitarbeit von Elena Danchenko, Joachim Riegel, Henriette Schlesinger. — Wien ; Köln ; Weimar, 2008. — S. 230—240.

34. Oral History in Ukraine // Oral History Association of Australia Journal. — 2008. — Issue 30. — P. 70—73.
35. The Shaping of Remembrance: Individual, Group and Collective Patterns of Memory of former Ukrainian Ostarbeiters // Beyond Camps and Forced Labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution. / ed. by Johannes-Dieter Steinert, Inge Weber Newth. — Osnabrueck, 2008. — P. 496—504.
36. Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / гол. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко; упоряд., коментар І. Є Реброва. — Х., 2008. — С. 7—20.
37. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью // Вторая мировая война в памяти поколений : сб. науч. ст. / под ред. И. В. Ребровой, Н. А. Чугунцовой. — Краснодар, 2009. — С. 9—41.
38. “...Ой, в неволе дочка, в чужой стороночке”: публікації радянської доби фольклору примусових працівників // Джерела пам’яті : іст.-краєзнав. альм. — Переяслав-Хмельницький, 2009. — Вип. 2. Остарбайтери: жива правда — живий біль / упоряд. Т. Ю. Нагайко. — С. 229—235.
39. Колективна (соціальна) пам’ять: критика теорії та методу дослідження // Схід — Захід : іст.-культурол. зб. — Х., 2009. — Вип. 13—14. — С. 11—24.
40. Zwangsarbeit im nationalsozialistischen Deutschland im Kontext des lebensgeschichtlichen Interviews einer ehemaligen ukrainischen Ostarbeiterin // Erinnerungen nach der Wende: Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften: Remembering After the Fall of Communism: Oral History and (Post-)Socialist Societies / Hrsg. Julia Obertreis, Anke Stephan. — Essen, 2009. — P. 133—150.
41. Українські остарбайтери нацистської Німеччини: депортація, примусова праця, репатріація // “Прошу вас мене не забувати”: усні історії українських остарбайтерів / Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк

[та ін.]. — Х., 2009. — С. 9—56. У співавторстві з Т. В. Пастушенко (авторці належить текст на с. 9—10, 52—56).

42. Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров // Вторая мировая война в детских “рамках памяти” : сб. ст. / под ред. А. Ю. Рожкова. — Краснодар, 2010. — С. 103—146.
43. Остарбайтеры: источники к изучению истории повседневности // Наука и образование : материалы Всерос. науч. конф. (20—21 февр. 2003 г.) : в 4 ч. / Кемеровский гос. ун-т, Беловский ин-т (филиал). — Белово, 2003. — Ч. 2. — С. 92—98.

Упорядковані та відредаговані збірники документів і матеріалів

за темою дослідження:

1. Невигадане: усні історії остарбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Х. : Райдер, 2004. — 236 с.
2. Спогади — терни: Про моє життя німецьке...: спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / голов. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко ; упоряд., коментар І. Є. Реброва. — Х. : Право, 2008. — 448 с.
3. “Прошу вас мене не забувати”: усні історії українських остарбайтерів / Г. Г. Грінченко (гол. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк [та ін.]. — Х. : Право, 2009. — 208 с.

РОЗДІЛ 1

Історіографія, джерельна база та методологія дослідження проблем історичної пам'яті про примусових робітників Третього райху

1.1. Історіографія та джерельна база дослідження

Захоплення пам'яттю, яке заведено датувати початком 1980-х рр., останнім часом досягло таких розмірів, що третє тисячоліття, за влучним висловом Гаральда Вельцера та Клаудії Ленц, «захопило Європу маніакально зосередженою на проблемах власної історичної пам'яті» [535, с. 6]. Це зосередження, з одного боку, призвело до появи справжньої «індустрії пам'яті» [683, с. 127], що простягається від торгівлі сувенірами з «пам'ятною» історичною символікою та політизованих «битв» за репресовані спогади як капітал історичної пам'яті до формування певного «ринку» академічних книжок і статей, що експлуатують пам'ять як ключове слово. З іншого боку, загальне захоплення пам'яттю спричинило своєрідну «інфляцію» самого терміна, що використовується не лише в наукових публікаціях, але й у часописах і газетах, теле- й радіовиступах, урочистих промовах і політичних програмах, внаслідок чого поняття пам'яті наділяється змістом, зручним із точки зору поставленого завдання, за яким залишаються неясними як прагматична складова, так і загальна евристична цінність самого концепту. Втім, попри зазначені «споживацько-ринкові» та «інфляційні» тенденції, а також відсутність загальновизнаного розуміння пізнавальної цінності концепту, саме «пам'ять» залишається провідним терміном сучасної історії культури.

У цьому підрозділі, починаючи з «піонерських» ідей М. Гальббакса, ми спробуємо, по-перше, проаналізувати динаміку розвитку ідеї про взаємозв'язок між історією та пам'яттю, що знайшла своє обґрунтування в роботах провідних теоретиків «меморіальних студій», та з цієї перспективи дослідити основні характеристики концепту «історична пам'ять» як одного з вимірів колективної

(соціальної) пам'яті; по-друге, визначити особливості дискусії щодо дослідження «політики пам'яті» як одного з підходів у використанні концепту «історичної пам'яті»; по-третє, схарактеризувати ключові пункти сучасної дискусії навколо досліджень історичної пам'яті про Другу світову війну, у тому числі тих робіт, де колективне осмислення історичних подій та історичного досвіду (реального та/або уявного) розглядається тісно пов'язаним з процесами й результатами ідеологізації минулого як певної «політики пам'яті»; по-четверте, виявити місце, яке серед зазначених досліджень належить роботам, присвяченим історії та пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині часів Другої світової війни.

Хрестоматійним посиланням у багатьох сучасних дослідженнях феномену колективної та історичної пам'яті стала згадка про французького соціолога Мориса Гальбвакса як автора теорії, центральна теза якої полягає в соціальній зумовленості пам'яті, пригадування й забування. Одразу відзначимо, що певної рефлексії та досить суворої критики в сучасній гуманітарній думці зазнало перше обґрунтоване французьким науковцем положення, а саме теза про взаємовідносини та зумовленість індивідуального пригадування належністю людини то тієї чи іншої соціальної групи. Але М. Гальбвакс розглянув й інші питання, як-от: співвідношення колективної та історичної пам'яті, взаємодія історії та пам'яті в цілому, а також проблему маніпулювання образами пам'яті з легітимаційною метою тими чи іншими соціальними групами. Саме останнє положення постало одним з найбільш запитаних у сучасних рефлексіях навколо пам'яті про Другу світову війну, розгляд якого, однак, неможливий без урахування всіх напрацювань французького вченого, що стосуються індивідуальної та колективної пам'яті.

Розглядаючи теоретичні напрацювання Гальбвакса щодо феномену колективної пам'яті, слід мати на увазі, що у першій своїй праці «Соціальні рамки пам'яті» [632, 667], написаній та опублікованій під час його роботи у Страсбурзі, яку сам автор вважав своєю найкращою книгою, він ще не порушує питання відношення пам'яті та історичного пізнання, а концентрує

увагу на проблемі існування певних соціальних рамок як обов'язковій складовій та передумові будь-якого індивідуального пригадування. Будь-який спогад як більш-менш зв'язний образ, що піддається рефлексії та усвідомленню, є, на думку Гальбвакса, вбудованим у широку й у певному значенні «зовнішню» панораму минулого, що зберігається у пам'яті тієї чи іншої соціальної групи. Складна мережа суспільних звичаїв, цінностей та ідеалів, що позначає межі уявлення людини відповідно до позицій тих соціальних груп, до яких вона належить, з одного боку, та категоріальний апарат, поняття й мовленнєві засоби, якими користується людина задля «оформлення» власного спогаду, з іншого, становлять «соціальні рамки» – обов'язкову складову та передумову будь-якого пригадування.

Наступна теза, висунута та обґрунтована М. Гальбваксом у «Соціальних рамках пам'яті», стосується власне колективної пам'яті та маніпулювання її образами з боку тієї соціальної групи, що досягла влади й авторитету. Кожна соціальна група, на думку французького соціолога, створює пам'ять про своє минуле, що в свою чергу формує й відображає ідентичність цієї групи щодо інших груп. При цьому будь-яка соціальна група підлаштовує створюваний нею образ минулого під вимоги та уподобання сьогодення, тим самим висловлюючи теперішнє уявлення про те, на що це минуле було схоже. Соціальні рамки пам'яті (а вони, за твердженням Гальбвакса, дозволяють формуватися не тільки індивідуальним, але й колективним спогадам) є історично змінюваними й рухомими: плин часу й динаміка соціального життя неминуче змінюють ті рамкові конструкції, що визначають пам'ять про минуле, у тому числі забування чи, навпаки, «пригадування» тих чи інших подій або історичних фігур. Найпомітніше це виявляється, коли стара еліта (або інша домінуюча спільнота) залишає історичну сцену, коли властиві цій старій еліті образи минулого замінюються іншими образами, що належать новій соціальній групі, яка досягла влади.

Третє, не менш важливе, ніж попередні два, положення, обґрунтоване у «Соціальних рамках пам'яті», стосується розуміння пам'яті як реконструкції минулого. За М. Гальббаксом, спогад можна назвати процесом уявної реконструкції, під час якого людина інтегрує образи, створені у теперішній час, у певний контекст, який ототожнюється з минулим. Однак у теперішній час ці «рамкові» зовнішні чинники є дещо іншими, та й людина з плином часу набуває певного досвіду, тому пам'ять, відповідно до нової навколишньої дійсності, узгоджує картину минулого з сучасними «орієнтирами» й власним досвідом. Таким чином, певні образи минувшини не є «викликаними» та «запитаними» з реального минулого, а тільки репрезентують останнє.

У роботі «Колективна пам'ять» [669, 670], яку було складено зі знайдених в архіві Гальбакса рукописів і видано вже після смерті автора, простежується розвиток ідей стосовно відношень індивідуальної та колективної пам'яті, а також викладено пропозиції щодо співіснування колективної та історичної пам'яті й, у ширшому значенні, пам'яті та історії. Ми розглянемо ці положення у зазначених парах послідовно і тим самим продемонструємо точку зору автора «Колективної пам'яті» на процеси, актуальні також з точки зору сучасних рефлексій щодо трансформацій уявлень про Другу світову війну, у вигляді певного руху від «живих» спогадів до історичних узагальнень.

Колективна пам'ять, як показав у своєму дослідженні Гальбакс, є не містичним груповим розумом, а колективно сконструйованим уявленням. «Хоча колективна пам'ять черпає свою силу та свою тривалість у тому, що вона вважає за опору єднання людей, саме окремі індивіди як члени групи поринають у спогади» [670, р. 48]. З цього випливає теза Гальбакса про те, що існує стільки колективних пам'ятей, скільки груп та інституцій у суспільстві. Соціальні групи, родини, асоціації, корпорації, професійні та інші спілки матимуть різні спогади, сконструйовані їхніми представниками протягом більш-менш тривалого часу. Великого значення у цьому зв'язку він

надає зберіганню й передачі пам'яті про минуле всередині родини. «Зв'язок поколінь є головною ідеєю розділу «Коллективна пам'ять та історична пам'ять», – підкреслив у своєму ґрунтовному дослідженні пам'яті та історії П. Рікер, – через пам'ять про предків передається невиразний шум – наче хвилювання історії». Оскільки найстарші члени родини байдужі до сучасних подій, вони пробуджують у представників наступних поколінь інтерес до подій, пов'язаних з їхнім дитинством» [601, с. 549]. У своєму квазіавтобіографічному тексті, написаному від першої особи, продовжує далі П. Рікер, Морис Гальбвакс підкреслює роль розповідей, почутих з уст старших у родині, у розширенні часового горизонту, який закріплюється у понятті історичної пам'яті [601, с. 550]. Саме тут, на межі концентричних кіл, утворених родинною та соціальними зв'язками родичів, відбувається частковий збіг автобіографічної та історичної пам'яті, їх «проникнення» одна в одну [670, р. 54-83]. Загалом для «Коллективної пам'яті» характерне чітке розмежування автобіографічної та історичної пам'яті. Так, остання стає доступною індивідові лише опосередковано, завдяки книгам, підручникам, документам, фотографіям тощо. Сам термін «історична пам'ять» з'являється в його праці тоді, коли М. Гальбвакс стримано говорить про «іншу пам'ять – її можна назвати історичною, – де зберігалися б лише події національної історії, про які б ми не могли тоді знати» [601, с. 549].

Своєю чергою, автобіографічна пам'ять, за Гальбваксом, є пам'яттю про події, в яких людина брала безпосередню участь. Що ж до історичної пам'яті, коли людина не пам'ятає події безпосередньо, ця пам'ять може стимулюватися через участь громадян у різноманітних комемораційних заходах та святах, тобто тих «церемоніях вшанування пам'яті», які є «центральними пунктами у драмі об'єднувальної ініціативи членів спільноти» [670, р. 24]. У цьому випадку пам'ять зберігається та інтерпретується соціальними інститутами.

Процес, завдяки якому індивідуальні спогади інтегруються у колективну пам'ять, Гальбвакс пов'язує з традицією, яка зберігає та

модифікує соціальні рамки пам'яті у часі. Задля підтримання традиції й здійснюються певні комеморативні заходи як дійства, спрямовані на повторюване й ритуалізоване вшановування певних мнемонічних місць (а ними можуть бути як події, так і важливі з точки зору групи місця чи особи), які зміцнюють стереотипи свідомості, пробуджуючи специфічні згадки про минуле. Саме тому комеморація постає настільки важливою з точки зору політики.

Високо цінуючи ідеї Гальбвакса, відомий англійський історик П. Хаттон писав, що «Гальбвакс забезпечив сучасну історіографію моделлю для вивчення історії традиції, яка розкривається через свої репрезентації» [635, с. 219], та назвав проект, над яким працював французький вчений впродовж 1930-х рр., «апострофом до всього сторіччя» [635, с. 221]. Сьогодні історики дійсно приділяють велику увагу тому аспектові комеморації, який дозволяє маніпулювати пам'яттю, зосереджуючи свої дослідження на проблемі політики пам'яті, що забезпечує ідентифікацію певних політичних, етнічних, національних, конфесійних та інших груп, формує серед їх членів почуття єдності та легітимус існування групи у цілому. Як буде показано нижче, саме цей аспект теоретичних розробок М. Гальбвакса постав найбільш актуальним у сучасних дослідженнях пам'яті, у тому числі про Другу світову війну.

Завершуючи розгляд ідей французького науковця, відзначимо, однак, граничну опозицію, яку він проводив між історією та пам'яттю: «Коллективна пам'ять не збігається з історією, і вислів «історична пам'ять» обрано не зовсім вдало, бо він пов'язує два протилежні з багатьох точок зору поняття. Історія – це, безсумнівно, зібрання тих фактів, які посіли найважливіше місце в пам'яті людей. Але прочитані у книгах, вивчені та завчені у школі, події минулого добираються, зіставляються та класифікуються, виходячи з потреб чи правил, які не були актуальними для тих кіл, що тривалий час зберігали пам'ять про них. Справа в тому, що історія зазвичай починається у той

момент, коли закінчується традиція, коли згасає чи розпадається соціальна пам'ять...» [631, с. 22-23].

Складно не помітити у ідеях французького вченого вплив настанов позитивістської науки початку ХХ сторіччя, послідовником яких М. Гальбвакс залишався насамперед у розгляді історика як фахівця, що повинен займатися документальним підтвердженням фактів і встановлювати ненадійність пам'яті як мнемонічного зусилля з відтворення минулого. Крім цього, певної критики зазнає сьогодні положення М. Гальбвакса про те, що носіями колективної пам'яті постають чітко визначені соціальні групи, так само як і теза про суворе підпорядкування індивідуального пригадування колективній версії пам'яті. Однак безсумнівна заслуга автора полягає у тому, що він не лише оприлюднив свої ідеї про зміст та важливість соціальної пам'яті, але й систематично обґрунтував та описав засоби, завдяки яким пам'ять конструється соціально. Саме тези про соціальну природу пам'яті та ідеї щодо її значення й функцій у житті суспільства було у подальшому покладено у численні розробки цієї проблематики, що інтенсивно почали з'являтися з початку 1980-х рр. у працях багатьох науковців, серед яких найпомітніше місце посіли дослідження П'єра Нора, Пола Коннертона, Яна Ассмана, Йорна Рюзена, Джона Тоша та інших.

Так, головна ідея М. Гальбвакса стосовно соціальної природи пам'яті знайшла свій подальший розвиток у роботах відомого німецького єгиптолога Яна Ассмана, який диференціював поняття «колективної пам'яті», поділивши її на «комунікативну» та «культурну» пам'яті. «Поняття «культурна пам'ять», – за Я. Ассманом, – стосується зовнішнього виміру людської пам'яті. Пам'ять сприймається передусім як суто внутрішній феномен, локалізований у мозку індивіда, як тема психології мозку, нейрології та психології, а не історичних наук про культуру. Але те, що сприймає пам'ять змістовно, як вона організує цей зміст, як довго вона в змозі утримати його, є більшою мірою питанням не внутрішньої потужності

й регулювання, а зовнішніх, тобто суспільних і культурних умов» [526, с. 19].

На думку Я. Ассмана, культурна пам'ять є частиною пам'яті колективної, другою складовою якої є пам'ять комунікативна. Під комунікативною пам'яттю автор розуміє спогади сучасників подій, орієнтовані на нещодавнє минуле, що транслюються в межах декількох поколінь і підсилюються практикою щоденного спілкування¹. Комунікативна пам'ять, яка реалізується на рівні спілкування індивідів та соціальних груп, не тільки постачає критерії для повсякденного життя, які регулюють, що саме треба запам'ятати, а про що забути, але й справляє певний вплив на сприйняття нових сучасних подій. Ця пам'ять відображає власні уявлення членів групи про те, що вони вважають своїм минулим, й на цій основі консолідує групу. Це жива пам'ять, критерії істинності якої безпосередньо впливають з індивідуальної та групової потреби в ідентифікації. Але найголовнішою характеристикою цієї пам'яті є те, що її темпоральний горизонт обмежений. На підставі проведених усноісторичних проектів стало зрозуміло, що цей горизонт не простягається більш ніж на 80-, а в поодиноких випадках на 100-річний відрізок часу у минуле, що дорівнює тривалості життя трьох чи чотирьох поколінь, та змінюється залежно від триваючого часу. При цьому комунікативна пам'ять не передбачає ніякої «точки фіксації», яка прив'язувала б її до минулих подій у плині часу. Таку фіксовану нерухомість може бути втілено лише у межах культурних форм, що існують поза неформальною щоденною пам'яттю.

На відміну від комунікативної, культурну пам'ять, за Я. Ассманом, характеризує дистанція від сьогодення, й саме ця дистанція маркує її темпоральний горизонт. Культурна пам'ять має свої «точки фіксації», та її горизонт не змінюється з часом. Цими точками фіксації постають вирішальні

¹ У дослідженні особливостей цієї «повсякденної форми колективної пам'яті», за словами Я. Ассмана, велику роль відіграли усноісторичні проекти, що проводилися з іншим визнаним німецьким істориком Лутцем Нітхаммером.

й доленосні події в минулому, пам'ять про які підтримується за посередництвом культурних форм (тексти, ритуали, пам'ятки) та інституціональних типів комунікацій (декламації, свята, участь у громадських заходах), які Я. Ассман пропонує називати «фігурами пам'яті». Під час повсякденної комунікації ці свята, промови, символи й образи утворюють «острівці минулого», місця повністю іншої темпоральності тимчасово припиненого часу [642, р. 129].

На думку Я. Ассмана, культурна пам'ять має низку усталених характеристик, якими є, по-перше, «коагуляція ідентичності»: культурна пам'ять зберігає той «багаж знань», завдяки якому певна група формує уявлення про власну єдність та особливість. Продовженням однієї з головних ідей М. Гальбвакса постає друга характерна риса культурної пам'яті – її здатність до реконструкції. За Я. Ассманом, культурна пам'ять існує у двох основних видах: потенційного «архіву» акумульованих текстів, образів і ритуалів, а також актуального контексту сьогодення, у межах якого минулому надаються об'єктивовані сучасною перспективою значення. Ця об'єктивація (чи кристалізація) комунікативного значення та знання, що поділяється колективно, постає передумовою формування культурно інституціоналізованої спадщини суспільства і становить третю – утворювальну – рису культурної пам'яті. Наступна характеристика пов'язана з організаційною функцією цього типу пам'яті, а саме з інституціональною підтримкою комунікації завдяки формалізації комунікативної ситуації у вигляді певної церемонії, а також спеціалізації «носіїв» культурної пам'яті. П'ята риса культурної пам'яті, за Я. Ассманом, актуалізована конкретним ставленням групи до нормативного самообразу, який породжує чітку систему цінностей та диференційованих значень, у рамки якої включаються важливі та неважливі, центральні та периферійні, локальні та загальні символи, залежні від їхніх функцій у формуванні, репрезентації та репродукції цього самообразу. Остання характерна риса культурної пам'яті полягає в її рефлексивності, тобто наявності певного інтерпретативного потенціалу,

націленого на пояснення, критику, цензурування та контроль над витлумаченням практик та самообразу групи. Таким чином, «концепт культурної пам'яті охоплює таку частину важливих та придатних для неодноразового вживання кожним суспільством у кожен епоху текстів, образів та ритуалів, «культивація» якої слугує стабілізації та підтриманню самообразу цього суспільства. На такому колективному знанні, більшою мірою (але не виключно) саме про минуле, кожна група базує власне усвідомлення своєї єдності та особливості» [642, р. 132].

Ідеї М. Гальбвакса щодо соціального конструювання пам'яті розвинув у своєму дослідженні «Як суспільства пам'ятають» американський вчений Пол Коннертон [575, 653], поставивши головним дослідницьким питанням вирішення проблеми, як саме пам'ять груп підтримується та передається поколінням. Цю підтримку та передачу автор розглядає в абсолютно новому ключі – не за допомогою аналізу того, що є «записаним» («здатність пригадувати і зберігати в пам'яті розглядалася [раніше] скоріше як культурна, а не індивідуальна діяльність, її намагалися подавати як здатність пригадувати і зберігати в пам'яті культурну традицію. І така традиція спонукала до того, щоб її розглядати як щось таке, що має бути записане» [575, с. 19]), а через дослідження «незаписаних» практик, тобто церемоній вшанування пам'яті. Однак, продовжує автор, «меморіальні церемонії будуть меморіальними лише за умов, які пов'язані з виконанням/перформенсом, певного роду дійством, відтворенням, яке не може мислитися поза концепцією звички; а звичку неможливо собі уявити без тілесного автоматизму» [575, с. 20]. Власне ця концепція «пам'яті-звички» (яку автор відрізняє від пам'яті особистої та когнітивної) й посідає центральне місце у дослідженні П. Коннертона, який розуміє її як окрему форму пригадування, що через ритуали повсякденного життя прив'язує приватний досвід до глибин колективної пам'яті. Втім, для свого аналізу соціальної пам'яті автор обирає не буденні ритуали, а меморіальні церемонії (церемонії вшанування пам'яті), тому що, на його думку, саме вони характеризуються найбільшою

репрезентативністю, а також перформативністю – властивістю бути розіграними у формі дійства, де актуального значення набуває перформативна пам'ять, тобто пам'ять тіла. «Наші тіла, – пише П. Коннертон, – які під час церемоній вшанування пам'яті стилізуючи відтворюють образ з минулого, теж зберігають минуле, причому доволі ефективно, завдяки своїй незнищенній здатності представляти певні завчені рухи і дії» [575, с. 114]. Загалом тілесні практики та техніка тіла, наголошує автор, найсуттєвішим чином, але невидимо для людей, структурують і легітимують соціальний та культурний досвід, а сама тілесна соціальна пам'ять (*bodily social memory*), яку він розглядає певною частиною «текстуальної» моделі світу, в його дослідженні постає невід'ємним аспектом соціальної пам'яті загалом, «без якого неможна говорити про соціальну пам'ять».

У рамках теоретико-методологічного дослідження феномену соціальної пам'яті, здійснюваного П. Коннертоном, теоретичні ідеї М. Гальбвакса своє подальше втілення віднайшли не тільки в неординарній концепції американського вченого щодо дослідження соціальної пам'яті через вивчення «незаписаних» тілесних практик, але й в оригінальному обґрунтуванні типів «колективного забування» – феномену, що, так само як і колективна пам'ять, конструюється певними «соціальними рамками» чи соціально-культурним контекстом і в якому вже не пригадування, а забування стає переконливим з точки зору інтерпретації минулого та підтримки цілісності певного колективу. П. Коннертон виокремлює сім типів забування, а саме: репресивне знищення; прескриптивне (те, що приписується) забування; забування, що виступає конститутивним при формуванні нової ідентичності; структурна амнезія; забування як анулювання (скасування); забування як заплановане старіння (моральне спрацювання); забування як принизливе замовчування [654].

Так, перший тип забування, який автор називає найбрутальнішим за формою та методом, більшою мірою є характерним для тоталітарних

режимів (приклад колишнього СРСР тут є найдоречнішим), але ж коріннями своїм, на думку автора, сягає практики створення майже усіх модерних держав, коли незручне й нелегітимне з точки зору «нової» еліти минуле примусово витискувалося й «забувалося». Другий тип – забування, що приписується, як і репресивне знищення, є результатом ініціативи держави, але відрізняється від нього явною інтенцією представляти інтереси всіх груп та партій і в результаті сприймається всім суспільством. Найбільш вдалим прикладом цього типу забування, на наш погляд, може слугувати повоєнна ФРН, в якій задля досягнення консолідації повоєнного західнонімецького суспільства пам'ять про нещодавні злочини нацистського режиму (а разом з цим і активне покарання колишніх нацистів) з початку 1950-х рр. перетворилася на тему, яку на публічному рівні було «активно забуто» аж до кінця 1960-х. Третій тип забування, який П. Коннертон називає конститутивним задля формування нової ідентичності, в його класифікації вперше набуває позитивної якості, адже «те, що пропонується забути, надає життєвий простір для нових сучасних проєктів» [654, р. 63]. У пропозиції наступного типу забування автор посилається на Джона Барнеса [644], який у своїх генеалогічних дослідженнях увів поняття «структурної амнезії» як такої, що характеризує схильність людини до пам'ятання тих аспектів свого походження, що є соціально важливими. П. Коннертон наводить цікавий приклад «структурної амнезії» в історії кулінарії: на його думку, початок фіксування кулінарних рецептів у спеціальних книгах і загальній літературі, присвяченій продуктам харчування, веде до поступового забуття тих рецептів, що передаються усно та зберігаються у пам'яті невеликих груп, що не мають доступу до стандартизації цієї складової «народних знань». П'ятий тип – забування як скасування – на відміну від «структурної амнезії», спричиняється не дефіцитом, а перенасиченням інформацією, за яким «забуття» є відсіканням зайвого як застарілого при збереженні нового як необхідного та прогресивного. На думку П. Коннертона, якщо наводити приклад із царини науки, то відома концепція Т. Куна щодо наукової

парадигми постає не чим іншим, як ідеєю про забуття: «Кун бачить розвиток науки як такий, у якому кожна зміна у науковій еволюції «полегшує» наукову пам'ять, де кожна зміна парадигми завжди виступає актом забуття, що має велике значення для «ощадливості» наукового зусилля. Парадигма, яку випереджено, стає такою, яку можна забути» [654, р. 66]. Наступний тип забування як «запланованого старіння», за пропозицією П. Коннертона, характеризує капіталістичну систему споживання, за якої саме «моральне спрацювання» чи то речей, чи то ідей є невід'ємним компонентом функціонування ринку. Останній тип забування автор називає принизливим замовчуванням, яке, з одного боку, характеризує досвід, який «забувається», з іншого – власне забування, що набуває ганебного відтінку відвертим ігноруванням тієї чи іншої сторінки з життя людини, групи та суспільства в цілому. Як приклад принизливого замовчування ганебного досвіду П. Коннертон наводить історію публікації анонімного щоденника «Жінка у Берліні», присвяченого лише двом місяцям – з 20 квітня до 22 червня 1945 р. – та написаного від імені жінки, що пережила ці місяці в Берліні: потерпала від бомбардувань та перестрілок на вулицях міста, страждала від голоду, бачила приниження та насильство, сама була неодноразово згвалтованою радянськими солдатами та, намагаючись врятуватися, «вступила у відносини» з радянським офіцером. Щоденник уперше було видано англійською 1954 р., згодом перекладено норвезькою, італійською, данською, японською, французькою та фінською мовами, і лише п'ять років по тому видано німецькою, але не в Німеччині, а в Швейцарії. Німецька публіка, пише автор, зреагувала на цю публікацію зневагою, мовчанням чи відвертою ворожістю, адже вона «порушувала табу на повоєнну амнезію. Німецькі жінки були примушені не розповідати ані про згвалтування, ані про сексуальну колаборацію як засіб виживання у повоєнний період... Тільки наприкінці 1980-х молоде покоління німецьких жінок домоглося від своїх матерів та бабусь відвертої розповіді про їхній досвід воєнних часів, і тільки через півстоліття після написання публікація щоденника спричинила

міжнародний резонанс» [654, р. 69]. Додамо, що «друге життя» цьому щоденникові дала його екранізація, яка під назвою «Без імені. Жінка у Берліні» («Anonyma – Eine frau in Berlin») вийшла у німецький прокат наприкінці 2008 р. та певним чином актуалізувала проблему «принизливого замовчування» вже з боку російських ЗМІ, які відреагували на фільм як на провокацію, «оливу у вогонь нової „холодної війни,» і т. под., а факти масового згвалтування німецьких жінок радянськими солдатами назвали такими, що, на відміну від «фактів справжніх, а не кіношних чи літературних звірств гітлерівців у Росії», за останні 60 років так і не знайшли документального підтвердження [348].

Повертаючись до розгляду впливу ідей та пропозицій М. Гальбвакса на розвиток студій з дослідження пам'яті, відзначимо, що з точки зору практичної реалізації найбільше і найвражаюче метод французького науковця було застосовано у дослідженні репрезентації національної пам'яті Франції, здійсненому за ініціативою та під керівництвом П'єра Нора: опис численних традицій, що зберігаються у національній пам'яті Франції, який зробили сорок п'ять найвідоміших істориків країни, склав антологію під заголовком «Місця пам'яті», ідея щодо назви та загальної концепції якої належала П. Нора [687, 708]. Ця ідея полягала в тому, щоб дослідити конструювання в часі певних символів національної ідентичності та найбільш виразних проявів національної традиції Франції, якими, на думку ініціатора проекту, є такі загальноприйняті «сюжети», як національний триколор, Жанна д'Арк, Ейфелева вежа, Пантеон чи Стіна комунарів, а також менш очевидні – зокрема, меморіальні церемонії та свята, бібліотеки і музеї, словник Ларусса чи «Педагогічний словник» Фердинанда Бюїссона, на якому виховувалися вчителі республіканської навчальної школи. Так, наприклад, пам'ять про Наполеона, за П. Нора, закарбовано насамперед у його гробниці – тому в «Місцях пам'яті» є есе Жана Тюлара, присвячене перенесенню праху імператора з острова Святої Єлени у паризький собор Інвалідів. Загалом, в рамках цього проекту мова йшла про місця не історичні, а

пам'ятні, не про історію, а про те, яким чином певні символи, образи чи поняття входять в історію і перетворюються на «місця пам'яті» – значущі явища матеріального чи ідеального порядку, які завдяки волі людини чи плину часу стають символічними елементами меморіальної спадщини будь-якої спільноти. З цього погляду «Місця пам'яті» є історією колективної пам'яті Франції, розкритою через її образні репрезентації. Розглядаючи образи французької республіки XIX ст., образи французької нації XVIII та XVII ст. й образи народної культури середньовічної Франції, Нора розрізняє Республіку, Націю і Францію як категорії пам'яті, показуючи, як у межах кожної з них сприймалася національна ідентичність. Ці три репрезентації і складають, на думку автора, історичну ідентичність Франції в сучасну епоху, коли класичній національній республіканській моделі й заснованій на ній ідентичності загрожують кардинальні зміни, а історики «більше не прославляють націю — вони вивчають її славу».

Теоретичним проблемам, що порушувалися й реалізовувалися у межах цього проекту, П. Нора присвятив низку есе, якими супроводжувалися томи видання. Так, у вступній статті до першого тому «Між пам'яттю та історією. Проблематика місць пам'яті» [585, с. 17-50] автор концентрує свою увагу на розриві між пам'яттю та історією, втраті того, що мало назву «історії-пам'яті», а також вельми новому явищі – сучасній стадії «пам'яті, загарбаної історією». Говорячи про розрив між історією та пам'яттю, французький вчений виходить з того, що у «цілісній» пам'яті минуле завжди було зчепленим із сьогоденням, пам'ять поставала навіки актуальним феноменом, що сприймався як зв'язок з одвічним сучасним, й це була «справжня пам'ять». Сучасна ситуація, на думку П'єра Нора, характеризується «прискорюванням історії» (термін Д. Галеві), тобто «дедалі більш пришвидшеним зісковзуванням в абсолютно мертво минуле, неминучістю сприйняття будь-якої даності як зниклої». Наслідком цього постає дистанція між цілісною й справжньою пам'яттю і тією, що існує сьогодні, «яка є тільки історія, слід та вибір».

Місця пам'яті, за П. Нора, виникають і живуть завдяки відчуттю, що спонтанної пам'яті вже немає, а отже, треба створювати архіви, відзначати річниці, організовувати свята, промовляти урочисті промови. «Сповзання від меморіального до історичного, від світу, де були предки, в світ випадкових відносин з тим, що нас породило, перехід від тотемічної історії до історії критичної – це й є момент місць пам'яті. Більш ніхто не прославляє націю, але усі вивчають засоби її прославляння» [585, с. 27]. Таким чином, все, що сьогодні називається пам'яттю, належить, на думку дослідника, вже не до пам'яті, а до історії: «Все, що називають горінням пам'яті, є остаточним зникненням у вогні історії». І саме з розриву між пам'яттю та історією й виникає новий образ, що вводить автор, – пам'яті, загарбаної історією.

У статті наведено три особливості цього образу, й перша з них стосується панування архіву. На думку П. Нора, поряд зі зникненням традиційної пам'яті, із занепокоєння про точне значення теперішнього та невпевненості у майбутньому виникає необхідність у зовнішній підтримці, в певних «точках опори», що фіксуватимуть пам'ять, наслідком чого постає «релігійна ревність» у збереженні останків, свідчень, документів, образів, знаків і символів як «всеосяжного досьє, що мало б стати доказом невідомо чого на невідомо якому суді історії» [585, с. 29]. Якщо у класичну епоху, продовжує автор, існувало три основні джерела поповнення архівів: знатний рід, церков та держава, то зараз хто тільки не вважає за обов'язок записати власні спогади. Створення архіву, стверджує П. Нора, постало імперативом нашої епохи. При цьому, що менш екстраординарним є свідчення, то більш вартою ілюстрацією пересічної ментальності воно вважається. Характерною рисою цієї ситуації, вважає автор, є захоплення дослідженнями у жанрі усної історії й створення архівів аудіозаписів, але, попри всю демократичність та важливість цієї ініціативи, П. Нора ставить досить слушне питання: чиє прагнення й бажання пам'ятати втілюють ці записані спогади – опитуваних чи тих, хто проводить опитування? Ці нові (й не тільки усноісторичні) архіви відрізняються від «класичних» архівів тим, що вони «перестали бути більш-

менш навмисно залишеним реліктом пережитої пам'яті, але постали цілком усвідомлюваним й організованим виділенням втраченої пам'яті. Безкінечне створення архівів – це загострена властивість нової свідомості, найбільш виразний прояв тероризму історизованої пам'яті» [585, с. 31].

Друга риса змальованого П. Нора образу загарбаної історією пам'яті пов'язана з поверненням останньої у царину індивідуальної психології як наслідком розглянутої метаморфози пам'яті, тобто її історизації. Кінець історії-пам'яті помножив число окремих пам'ятей, які зажадали своєї історії, й це відчуження приватної пам'яті від загальної почало надавати закону згадування інтенсивності внутрішнього примушування. Звідси виникає феномен пам'яті-обов'язку: на кожную людину у певному значенні покладено обов'язок пам'ятати себе, й це виявлення й збереження належності перетворюється на принцип і секрет особистісної ідентичності. При цьому повернення пам'яті до царини індивідуальної психології, на думку автора, не є свідченням виживання «справжньої пам'яті», а культурним наслідком компенсації за історизацію пам'яті.

Третьою, останньою ознакою метаморфози пам'яті, яку захопила історія, постає пам'ять-дистанція. З певного погляду ця ознака впливає з першої окресленої автором теми розриву між пам'яттю та історією, яка у рамках третьої ознаки розглядається під знаком дисконтинуальності: «Минуле надане нам як радикально інше, воно – це той світ, від якого ми відрізані назавжди» [585, с. 35]. Саме тут, на тлі цієї нової ситуації, й виникає поняття місць пам'яті як певних «відмітин», які можуть слугувати опорою формам соціальної поведінки людей у їх повсякденних взаємодіях.

У кінці своєї програмної теоретичної статті до першого тому «Місць пам'яті» П. Нора зупиняється на структурі цих місць, які він пропонує розглядати у трьох значеннях: матеріальному, символічному та функціональному. Перше вкорінює місця пам'яті в певних реальностях, друге існує як витвір уяви, що забезпечує кристалізацію спогадів та їх передачу, третє стає членом цієї категорії завдяки тому, що є об'єктом

ритуалу. Як приклад місця пам'яті автор наводить на перший погляд таке досить абстрактне поняття, як покоління, й пояснює, що воно є матеріальним за своїм демографічним змістом, функціональним, тому що акумулює спогади і створює умови та шляхи для їхньої трансляції, й, насамкінець, символічним за визначенням, оскільки завдяки події чи досвіду, пережитому невеликою кількістю осіб, воно характеризує більшість, яка в ньому не брала безпосередньої участі.

Потрібно підкреслити широту поняття «місця пам'яті», як його запропонував у цій статті П. Нора, адже саме його звуження до певних територіальних локальностей під прикриттям метаморфоз успадкованої національної ідентичності надасть можливість поглинання цієї теми «духом поминання» (commemoration), про що сам автор шкодуватиме в статті до останнього тому видання 1992 р., коли дійде висновку про згубну тенденцію меморіальних свят, що реалізується у зведенні місця пам'яті до топографічного місця й спричиняє трансформацію культу пам'яті в його спотворену форму – культ поминання [601, с. 563-565]. Адже в розмаху «вшановування й увічнення» культурної спадщини, з яким зіштовхнулася Франція у 1980-х рр. після офіційного проголошення 1980 р. роком «національної спадщини», меморіальна булімія поглинула і саму інтелектуальну спробу дослідження меморіальних церемоній: «Дивну долю мають ці «Місця пам'яті» – говорить П. Нора у статті «Від архіву до емблеми» 1992 р., – уже своїм підходом, методом та назвою вони вимагали історії протимеморіального типу, але меморіальність знову їх наздоганяла» [601, с. 569].

Безсумнівно, що сама ідея дослідження «місць пам'яті», як її запропонував П. Нора, та реалізація цього проекту, а також безпрецедентне зростання інтересу та «повальне захоплення» (термін Я. Ассмана) темою пам'яті в цілому були зумовлені фундаментальними проблемами, з якими зіткнувся світ в останній чверті ХХ ст., та переосмисленням взаємовідносин між сучасним і минулим, а також кардинальними змінами й кризою в самій

історичній науці. «Ми живемо в епоху всесвітнього торжества пам'яті» – такими словами П. Нора починає статтю, написану після публікації «Місце пам'яті», в якій говорить уже не про втрату пам'яті, яку захопила історія, не про кінець історії-пам'яті, а про епоху пристрасного, причепливого, майже нав'язливого згадування. Для автора Франція була ледве не першою країною, що вступила в цю епоху, – відомо, що «Місце пам'яті» було задумано й реалізовано в контексті підготовки та святкування двохсотріччя революції, безпрецедентного за своїм масштабом. Починаючи працювати над цим проектом, історики розмірковували саме про революцію та національну пам'ять у найширшому значенні, але падіння Берлінської стіни, якого у той час ніхто не очікував, «захопило їх зненацька» (Ф. Артог), наслідком чого постали певні корективи в розуміння природи глобалізації пам'яті та нового ставлення до часу. «Настав 1989 рік, – пише Франсуа Артог, – символом якого стало 9 листопада, коли впала Берлінська стіна та закінчилася ідеологія, задумана як найбільш передова точка сучасності. Настав не кінець історії, але (це гіпотеза) кінець чи значний розрив у новітньому режимі історичної рефлексії². Я хочу сказати, що починаючи з 1989 р. для нас стало дедалі виразнішим нове ставлення до часу, що відшукувало собі дорогу. Кінець не означає відсутності майбутнього попереду, а підводить до визнання того, що майбутнє є ще більш непередбачуваним, ніж раніше (тим

² Режимом історичної рефлексії Ф. Артог називає «науково сформульоване переживання минулого, яке, у свою чергу, визначає, яким чином ми говоримо про наш теперішній час та живемо в ньому». Автор виділяє три такі режими, що послідовно змінювали один одний: перший є характерним для періоду, що закінчується у другій половині XVIII ст. та для якого сучасне визначалося майбутнім, а історія була «наставницею життя»; другий режим історичної рефлексії охоплював період з кінця XVIII й до кінця XX ст. (символічними датами Ф. Артог називає 1789 та 1989 рр.), у рамках якого минуле визначалося майбутнім та було пов'язане з ідеєю прогресу; характеристикою третього режиму постає «сучасне, яке виявляється лінією горизонту для себе самого. Воно чи то обходиться без минулого та майбутнього, чи породжує – практично повсякденно – минуле й майбутнє, необхідні для його нагальних потреб».

більше, що 1989 р. примушує переосмислити світ, бо змінилися правила гри). З точки зору минулого, крах тиранії майбутнього поринає його в туман, перетворює почасти в непередбачуване минуле... Минуле, яке потрібно відкривати наново, нелінійне й багат шарове...» [525, с. 166-167]

В цьому напрямку розвиває свої ідеї й П. Нора, який у «Всесвітньому торжестві пам'яті» розмірковує над причинами сучасної зміни традиційного ставлення до минулого, форми якого, на його думку, вельми різноманітні. Серед них він називає критику офіційних версій історії та повернення витиснених складових історичного процесу, відновлення слідів знищеного чи відібраного минулого, культ коренів (roots) і розвиток генеалогічних досліджень, бурхливий розвиток усіляких меморіальних заходів, юридичне зведення рахунків з минулим, зростання кількості найрізноманітніших музеїв, підвищену чутливість до збирання архівів і відкриття доступу до них, а також поновлену прив'язаність до «спадщини», у першу чергу національної та культурної. На думку П. Нора, світове панування пам'яті виникає на стику двох історичних явищ, характерних для сучасності, перше з яких утілюється у феномені, що стосується часу, друге – суспільства.

Перший феномен пов'язаний з тим, що заведено називати «прискорюванням історії» (про яке П. Нора вже згадував у першій статті до «Місце пам'яті»), наслідком якого постало порушення єдності історичного часу – «красивої прямої лінії, що пов'язує минуле, сучасне й майбутнє». Символом часу стає не постійність і сталість, а змінювання, причому змінювання настільки швидке й не прогнозоване, що породжує відчуття непередбачуваності майбутнього й повне «відрізання» від минулого. Дійсно, пише П. Нора, уявлення, яке будь-яка нація, група чи родина мала про своє майбутнє, диктувало їй, що саме вона повинна утримати з минулого для того, щоб підготувати це майбутнє, й саме в цьому полягало значення сучасного, яке було лише сполучною ланкою. Свідомо спрощуючи приклад, автор говорить про те, що дотепер існувало три інтерпретаційні моделі, які дозволяли так чи інакше організовувати «історію», – майбутнє уявлялося як

реставрація минулого, як прогрес чи революція. Саме відмова від цих моделей призвела до того, що майбутнє постало зовсім не передбачуваним і люди вже не знають, що саме треба буде знати про них їхнім нащадкам, для того щоб розібратися у самих собі. Ця неспроможність передбачувати майбутнє поставила перед сучасним, озброєним небувалими технічними засобами зберігання, обов'язок пам'ятати, але пам'ятати дуже своєрідно – трепетно, проте нерозбірливо збирати будь-які наявні знаки чи матеріальні сліди, які мають (можливо) стати свідченнями того, чим людство є зараз чи було у минулому. Ситуація ускладнюється й тим, що симетрично до непередбачуваності майбутнього «прискорювання історії» призводить до втрати минулого: «Ми більше не живемо в ньому, воно розмовляє з нами лише через залишені ним сліди – загадкові сліди, значення яких ми повинні допитуватися, тому що в них приховано секрет того, чим ми є, нашої «ідентичності». В нас немає більш спільного ґрунту з минулим. Ми можемо знайти його лише через реконструкцію – за допомогою документів, архівів, пам'яток. Ця операція перетворює «пам'ять» – що також конструюється – в модне ім'я для того, що раніше називали просто «історією». У цій глибокій та небезпечній інверсії значення також виявляється дух часу. Слово «пам'ять» дістало таке загальне й екстенсивне значення, що має тенденцію взагалі просто витіснити слово «історія» й поставити заняття історією на службу пам'яті» [584, с. 205].

Другу причину популяризації й повального захоплення пам'яттю П. Нора називає причиною соціального порядку й пов'язує її з «демократизацією» історії, під якою він розуміє міцний рух звільнення та емансипації народів, ентосів, груп і навіть окремих особистостей у сучасному світі, який призвів до «швидкого виникнення найрізноманітніших форм пам'яті меншин, для яких відвойовування власного минулого є необхідною складовою затвердження власної ідентичності» [584, с. 205].

З цього всесвітнього торжества пам'яті П'єр Нора робить, однак, зовсім не оптимістичні висновки. Здавалося б, пошук і обстоювання соціальними чи

іншими групами права на власну пам'ять мало б гарантувати поширення демократичних тенденцій у тих суспільствах, які «погодилися» на це право. Але глобальний наступ соціальних/колективних пам'ятей, попри всю свою демократичність, може мати й агресивний характер – й тоді ми стикаємося із загарбуванням, спростовуванням, затопленням основної історичної пам'яті спогадами окремих груп. Є й інший бік цієї «пам'ятної медалі» – у історика поступово відбирається його традиційна монополія на інтерпретацію минулого: зараз він поділяє цю роль із суддями й свідками, засобами масової інформації та громадськими організаціями, законодавцями й політиками. На думку П. Нора, «це черговий привід для того, щоб голосно й виразно протиставити «обов'язку пам'яті», який деякі з нас проголошували двадцять чи двадцять п'ять років тому, „обов'язок історії“» [584, с. 208]. Менш категоричним у цьому зв'язку постає висновок Пола Рікера, який саме П'єрові Нора відвів одну з головних ролей у формуванні такої «розсудливої свідомості», у рамках якої «історія пам'яті та історизація пам'яті можуть зустрічатися віч-на-віч у відкритому діалектичному протистоянні, яке запобігатиме тим крайнощам..., якими були б, з одного боку, претензія історії на зведення пам'яті в ранг одного з її об'єктів, а з іншого – претензія колективної пам'яті на підкорення історії шляхом зловживання пам'яттю, яким можуть стати меморіальні церемонії, що їх нав'язуватиме політична влада чи групи впливу» [601, с. 547].

З початку 1990-х рр. поряд зі стрімким розвитком *memory studies* поширення набули критичні дослідження як самого концепту колективної (історичної) пам'яті, так і методів його дослідження. Ця критика реалізовується у двох площинах: з одного боку, «зовнішньої» критики терміна та певного заперечення пізнавальних можливостей «колективної пам'яті» як такої, з іншого – при погодженні з епістемологічною цінністю даного концепту – у напрямку «внутрішнього» аналізу та критики розв'язання як теоретичних, так і конкретних практичних питань дослідження пам'яті.

В межах першого напрямку критику спрямовано переважно на розуміння колективної пам'яті як «справжньої та живої сутності, що є головним припущенням меморологів (...тобто тих, хто уявляє собі пам'ять саме як фактично існуючу та реальну сутність)» [664, р. 34]. Автори статті «Колективна пам'ять – що це таке?» Н. Геді та Й. Елам у своїх критичних розмірковуваннях виходять з проблематичності будь-яких «колективних» термінів – й «колективна пам'ять», на їх думку, тут не є винятком, – адже всі вони (ці терміни) сформульовані на основі можливостей, що можуть бути актуалізовані лише на індивідуальному рівні та представлені лише окремими особами. Для підкріплення своєї позиції вони наводять лаконічну цитату з А. Фанкенштайна: «Так само, як нація не може їсти чи танцювати, вона не може розмовляти чи пам'ятати. Пригадування є ментальним актом, й тому абсолютно й повністю персональним» [664, р. 34]. Певною мірою абсолютизуючи роль М. Гальбвакса як родоначальника всіх сучасних студій з вивчення колективної пам'яті, свою критику як самого концепту «колективної пам'яті», так і реалізованих у цьому напрямку досліджень (насамперед, П. Нора та ін.), Н. Геді та Й. Елам спрямовують саме на теоретичні побудови французького вченого, викладені в двох його найбільш відомих працях з цього питання. На наш погляд, стаття Н. Геді та Й. Елама є показовим прикладом апріорного «прив'язування» усієї критики сучасних досліджень колективної пам'яті саме до «первісних» ідей М. Гальбвакса, зауваження щодо яких можна згрупувати таким чином.

По-перше, йдеться про таке прочитання робіт французького автора, з яких робиться висновок про абсолютне й категоричне (а не можливе чи опосередковане) підпорядкування неоформлених і мінливих індивідуальних спогадів чітко визначеній та раціональній колективній пам'яті, котра, як було згадано вище, усвідомлюється певною фактично існуючою сутністю, яка може «згадувати», «забувати» і т. ін. По-друге, висувається теза про відсутність у Гальбвакса стрункої та зрозумілої теорії, яка б пояснювала, яким чином триває формування цієї «колективної пам'яті»: «Якщо справжня

пам'ять є соціальною реконструкцією, він (Гальбвакс) мав пояснити, як саме примарно-невловні образи «індивідуальної свідомості» трансформуються в стабільні, раціональні, реконструйовані концепції соціальних рамок. Який чудотворний спосіб дії відповідає за цю трансформацію... неопрацьованих образів у раціональну конструкцію?» [664, р. 38]. Віддаючи належне ідеї Гальббакса стосовно того, що концептуалізація є переважно соціальною функцією, звідки виникає здатність до маніпулювання індивідуальними спогадами, Н. Геді та Й. Елам підкреслюють неконкретність запропонованого концепту «колективної пам'яті» з точки зору саме теоретичного обґрунтування форм і засобів її утворення. По-третє, на думку ізраїльських дослідників, абсолютизована Гальббаксом колективна пам'ять превалює не тільки над індивідуальною свідомістю та індивідуальною пам'яттю, але й над історичним поясненням минулого, адже суспільство, на їхній погляд, в ідеях французького вченого виступає здатним реконструювати минуле у власних цілях, і минуле, таким чином, постає результатом відображення потреб суспільства, а не науковою рефлексією реальних подій. «Якщо сприймати аргументацію Гальббакса серйозно, – наполягають автори, – для історії як науки загалом не залишається місця, ... «колективна пам'ять» стає домінантним поняттям, яке заміщує реальну (фактичну) історію, з одного боку, та реальну (персональну) пам'ять – з іншого» [664, р. 40]. Категорично не погоджуючись з таким розумінням колективної пам'яті, всю свою аргументацію щодо розпливчастості, невизначеності та пізнавальної сумнівності аналізованого концепту автори статті підпорядковують доведенню власної думки про те, що «колективна пам'ять» є не чим іншим, як «старим і добрим» міфом (який, своєю чергою, можна ідентифікувати як «колективні» чи «соціальні» стереотипи), а єдиним легітимним використанням терміна «колективна пам'ять» має бути його вживання лише як метафори.

Утім, не можна не помітити, що в своєму дослідженні «Колективна пам'ять – що це таке?» критику ідей М. Гальббакса ізраїльські вчені

спрямовують більшою мірою на ті думки, які було викладено у першій роботі автора з приводу дослідження колективної пам'яті – «Соціальні рамки пам'яті». Саме на прочитанні цієї праці французького соціолога Н. Геді та Й. Елам зробили висновок про презентацію Гальбваксом «старої» ідеї соціального міфу, яку він «одягнув у новий костюм колективної пам'яті». Але відомо, що у своїх подальших есе Гальбвакс підкреслював численність соціальних рамок та одночасну «належність» спогадів одного індивіда до певної кількості цих рамок («групи, до яких я належу, змінюються протягом часу... але саме з їх точки зору я розглядаю минуле» [668, р. 72, 84]), в яких єдиний тотальний міф не функціонуватиме. На це, серед іншого, звертає увагу американська дослідниця Сюзен Крейн, яка власні рефлексії щодо досліджуваного феномену підпорядковує доведенню тези про невиправдане виключення саме індивіда з процесів утворення колективної пам'яті та вдало повертає увагу до цієї думки вже самою назвою своєї роботи «Вписування індивіда назад до колективної пам'яті» [655].

В своїй аргументації С. Крейн виходить з розгляду історії «як минулого та наративів, що репрезентують минуле у вигляді історичної пам'яті, в їх відношенні до сучасності», а колективної пам'яті – як «концептуалізації, що надає сенсу безперервній присутності минулого у сьогоденні». «Історична пам'ять, яка завжди з'являється у вигляді історичного наративу, є однією з форм колективної пам'яті, але колективна пам'ять є також і рамкою, в якій відбувається історичне пригадування» [655, р. 1373]. Різницю між формою та рамкою, тобто між історичною та колективною пам'яттю, вона пропонує розуміти як таку, що виникла внаслідок професіоналізації історії, яка, своєю чергою, спричинила формування модерної форми історичної пам'яті як «культури консервації минулого». Для цієї культури, на думку С. Крейн, характерним є усвідомлення істориків професійними творцями та хранителями пам'яті, й саме ця їх роль з часом позбавила пересічного індивіда особистого втягнення у виробництво історичного знання: «В цій культурі... стало по суті неймовірним говорити про існування

індивідуального відчуття історичної свідомості крім того, що є опосередкованим рецепцією «історії», створеної істориками та хранителями» [655, р. 1375]. З іншого боку, ця нова форма історичної пам'яті підпорядковує собі й групову свідомість з одночасним витискуванням і зведенням нанівець ролі індивіда також і в формуванні колективної пам'яті. За С. Крейн, усвідомлення цієї майже одночасної появи професійних істориків і зникнення колективної пам'яті спричинило обґрунтування сучасними теоретиками колективної пам'яті положення про витіснення історичною пам'яттю колективної, що детально проаналізовано передусім у працях П'єра Нора та Йозефа Єрушалмі. Утім, на відміну від П. Нора, який у своїх останніх роботах за всевітнім торжеством пам'яті почав вбачати небезпеку поглинання професійної історії пам'яттю окремих колективів, груп та індивідів (див. вище), Сюзан Крейн абсолютизує саме варіант «історії знизу»: «...Кожен індивід, як член багатьох груп, є носієм і виразником персональної пам'яті історичного значення у вигляді живого досвіду... Хіба не можливо розширити історичний дискурс включенням концепції кожного з нас як авторів історичних творів, що писатимуть як історично діючі особи? ... Можливо, саме *практика* історії, переосмислена як активна участь кожного члена простору колективної пам'яті у згадуванні та забуванні, постане характеристикою історичної свідомості, правильнішою, ніж невігадлива референція до *знання* історії» [655, р. 1383-1385]. Ці твердження, своєю чергою, уможливили висновок Л. Репіної щодо обстоювання С. Крейн базового постмодерністського концепту множинності, за яким засобом подолання відчуженості науково-історичного знання ХХ століття може стати реалізація відомої тези Карла Бекера «кожен сам собі історик»³ [600, с. 29]. Але, на нашу думку, у С. Крейн мова йде радше про певне заохочення індивідів мислити не тільки історично, але й критично й самостійно, адже саме проти «нав'язування» індивідові, який має власну

³ Карл Бекер так назвав своє відоме есе [645].

історичну свідомість, тієї історії, що створюється істориками, й виступає в своєму дослідженні американська авторка.

Другий вектор критичних розмірковувань щодо сутності історичної пам'яті, направлений на «внутрішній» аналіз розв'язання як теоретичних, так і конкретних практичних питань дослідження пам'яті, детермінований критикою запозичень, які використовуються дослідниками колективної та історичної пам'яті з термінологічних вокабулярів неісторичних дисциплін. З цього приводу відзначимо вельми сувору й безкомпромісну критику оперування психоаналітичними термінами, яку виклав у своїх роботах російський філософ Олексій Руткевич [603, 604]. Ця критика переважно стосується невідрефлексованого, заснованого лише на поверховому знанні основ психоаналізу використання в дослідженнях історичної пам'яті таких термінів, як «травма», «придушення», «повернення витисненого». Так, наприклад, вживання останнього з названих термінів, зазначає автор, «для психотерапевта означає надзвичайно важливий для формування індивіда досвід раннього дитинства, тоді як витискування у дорослому житті не відіграє для нього настільки значущої ролі. Психоаналітик повертає індивіда до переживань дитинства, щоб той зазнав «катарсису» – позбавлення від невротичних симптомів відбувається разом з такими спогадами. Розповідь історика про минуле у кращому випадку може нас просвітити, у гіршому – слугує індоктринації, але чекати від нього радикальної зміни людини, ледве не перетворення у світлі історичної істини, можуть чи то наївні, чи небезкорисні особи. Того, хто серйозно стверджує, що «колективна психіка» того чи іншого народу може бути «травмованою» певним досвідом, а історик виступає як свого роду психотерапевт, який дозволяє витисненим змістам повернутися в свідомість й тим самим подолати «хворобу», можна схарактеризувати як людину, що впала у мегаломанію, чи просто як шарлатана» [603, с. 28].

Тим більш, продовжує автор, більшість психологів зараз не сприймає фройдівську теорію забуття внаслідок витискування, в сучасних роботах

омінають відсилання до «пам'яті роду», а успадкування «травматичного досвіду» загалом заперечується науковою спільнотою. В той же час, наполягає О. Руткевич, індивідуальна робота психотерапевтів з тими, хто пережив травматичний досвід насильства, набагато складніша, ніж «проговорювання» цього досвіду в дослідницьких інтерв'ю, а думка про те, що свідченням «витисненого досвіду», наприклад, колишніх в'язнів концтаборів є неможливість його артикулювання, віддзеркалює точку зору виключно літературознавців, які вважають здатність до словотворчості найголовнішою в житті людини.

Практиці оперування психологічними й психоаналітичними термінами в сучасних дослідженнях історичної пам'яті О. Руткевич виносить вельми суворий вирок: «Усі розмови про «колективну травму», «колективне витискування» тощо аж ніяк не пов'язані з психологією та психіатрією – на Фрейда посилаються як на авторитетну в іншій галузі знання постать, щоб підкріпити дилетантські міркування... Психоаналітичний жаргон використовується там, де б мало йтися про власні стосунки, про ідеологію, індоктринацію та маніпуляцію» [603, с. 31]. Проте власні позиції О. Руткевича, які він виклав, наприклад, у дослідженні «Психоаналіз і доктрина “історичної пам'яті”», є також вельми спірними та уразливими до критики. Головним чином це стосується усвідомлення автором історичної пам'яті як «доктрини», що виникла в німецькому інтелектуальному середовищі й була сформульована тими науковцями, які 30 років тому намагалися подолати завісу мовчання навколо нацистського минулого. На думку О. Руткевича, це майже єдина позитивна якість цієї «доктрини», що згодом почала використовуватися задля ідеологічного переписування історії, висування й відстоювання націоналістичних лозунгів, а також постала «надзвичайно придатною для цілої низки меншин, що домагаються компенсацій за те, що страждали їхні прадіди» [603, с. 30]. На жаль, автор зовсім не враховує ані європейський досвід у вивченні колективної/історичної пам'яті (насамперед найбільш відомий французький проект П. Нора), ані доробок американських

дослідників з цієї теми. Аргументам О. Руткевича вочевидь бракує обґрунтованості у вигляді хоча б посилань на літературу з приводу, що критикується, внаслідок чого його робота має більш есеїстичний, ніж науковий характер. Але, попри це, артикульована автором проблема обґрунтованості «міждисциплінарних» запозичень, так само як і певна метафоричність понять, якими оперують сучасні дослідники історичної пам'яті, не викликають сумнівів своєю актуальністю та необхідністю подальшого осмислення.

Крім звернення до психоаналізу, динаміка розвитку сучасних студій з дослідження пам'яті характеризується також активним діалогом і залученням здобутків інших напрямків сучасної теоретичної психології, усвідомленням й урахуванням результатів емпіричних психологічних розвідок тощо. Приміром, значний вплив на розроблення теоретичних концепцій колективної (історичної) пам'яті та їх практичне втілення справили роботи американського психолога, професора Гарвардського університету Деніела Шектера, які здобули низку нагород професійних асоціацій психологів та на які в своїх розмірковуваннях посилаються також і дослідники, що працюють у галузі *memory studies*. У своїх дослідженнях Д. Шектер зосереджується, серед іншого, на психологічних, психосоціальних та фізіологічних вимірах пригадування, в аналізі яких демонструє результати новітніх досліджень у галузі когнітивної психології та нейробіології на прикладах з повсякденного життя й «буденного» пригадування. Так, наприклад, значною мірою його роботу «Дослідження пам'яті: мозок, розум, минуле» [713] присвячено поясненню перекручень і невідповідностей приватних спогадів, зокрема феноменів «забуття джерела» (“source amnesia”), «імпліцитної пам'яті» (“implicit memory”), «передбачливості більшого страху» (“greatest fear vision”), «зворотного кадру» (“flashback”), «залежності від повернення в попередній стан» (“state dependant retrieval”), «опуклості спогадів» (“reminiscence bumps”) і т. под. Ці феномени стосуються таких випадків пригадування, коли в свої спогади людина «вбудовує» події, ситуації чи

свідчення, які походять не з власного досвіду, а з інших джерел, часто з розповідей інших людей, з художніх чи документальних фільмів, зі снів та фантазій тощо; коли поза усвідомленням людини на її теперішні пригадування триває вплив сукупності спогадів з більш пізнього часу, ніж того, коли трапилася згадувана подія; коли жертви надзвичайних ситуацій не обов'язково пригадують те, що з ними реально трапилося, але таке, чого вони понад усе боялися; коли внаслідок підвищеної емоційності пригадування виникає почуття безпосереднього поринання назад у ситуацію, що згадується; коли спогади людини набувають великої точності завдяки відтворенню ситуації, в якій ці спогади набули свого першого оформлення; насамкінець, коли йдеться про спогади, набуті у ранньому віці, який характеризується великою щільністю спогадів внаслідок специфіки переробки й накопичення інформації саме в цій фазі життя людини.

Ще одну роботу Д. Шектера «Сім гріхів пам'яті» [714] також присвячено «недолікам» і «лещатам» пам'яті, але при цьому вона містить надзвичайно цікаві пропозиції стосовно перспектив перенесення дослідницьких акцентів з вад на переваги, достоїнства та імпліцитні пояснювальні можливості «гріхів» пам'яті, якими, за Д. Шектером, є її швидкоплинність (*transience*), неуважність (*absent-mindedness*), здатність до «блокування» (*blocking*), помилкове співвіднесення (*misattribution*), навіюваність, чи то сугестивність (*suggestibility*), упередженість (*bias*) та «затятість» (*persistence*). Відповідно до назви робота містить сім розділів, кожен з яких присвячено окремій з наведених вище «проблем» пам'яті. Всі ці «гріхи» можна згрупувати у дві великі групи: три перші «гріхи» утворюватимуть «групу пропусків», за яких пам'ять про досліджувану подію відсутня, чотири наступні – «групу наявних невідповідностей», що матимуть справу з наявною, але некоректною, зайвою чи небажаною пам'яттю. Так, «гріх» швидкоплинності пов'язаний з послабленням чи втратою пам'яті впродовж часу; неуважність (чи, краще, «розосереджування уваги») проявляється тоді, коли бажана для згадування інформація не з'являється в

пам'яті внаслідок фокусування уваги на чомусь іншому, крім власне пригадування; а «блокування» стосується ситуацій, коли, наприклад, людина не може пригадати ім'я добре знайомої особи, з якою не бачилася тривалий час. Помилкове співвіднесення має справу як з зазначеним вище феноменом «забуття джерела», так і з ситуаціями поєднання різних спогадів в єдине ціле; сугестивність пов'язана з ефектом, який справляє на пам'ять навідне запитання, яке «містить» відповідь й провокує фальшиві, «навіяні» саме цим запитанням пригадування. Своєю чергою, «гріх» упередженості відображує тенденцію до редагування попереднього досвіду людини у світлі її теперішніх переконань та цінностей, а «затятість» виявляється в повторному виникненні у пам'яті тих згадок, яких людина бажала б назавжди позбутися.

Те, яким чином висновки Д. Шектера, а також багатьох інших дослідників, що працюють у галузі когнітивної та соціальної психології, нейрології чи біохімії мозку, можуть чи, навіть, повинні враховуватися в сучасних дослідженнях колективної та історичної пам'яті, біографічних та усноісторичних розвідках, блискуче продемонстрував у своїх статтях і книгах професор соціальної психології, керівник центру інтердисциплінарних досліджень пам'яті університету м. Ессен (Німеччина) Гаральд Вельцер [724-726]. Здебільшого його пропозиції стосуються комунікативної пам'яті у значенні, яке запропонував Ян Ассман, тобто тієї пам'яті, що реалізується в безпосередньому спілкуванні індивідів та соціальних груп та критерії істинності якої є наслідком індивідуальної чи групової потреби в ідентифікації. А якщо слідувати пропозиціям Джеффри Оліка (на якого сам Г. Вельцер у цьому зв'язку не посилається), то, на наш погляд, міркування німецького психолога стосуються того підходу до дослідження пам'яті, який у американського науковця дістав назву колекційного (докладно про колекційний підхід див. нижче).

Так, наприклад, Г. Вельцер звертає увагу на описаний Д. Шектером феномен «забування джерела», з яким досить часто доводиться стикатися дослідникам персональних і групових свідчень, коли про контекст чи зміст

події хоча і розповідається правильно, але респондент плутає джерело, з якого він «отримав» свої спогади⁴. Спорідненим з амнезією щодо джерел феноменом, за Г. Вельцером, постає конфабуляція, тобто перероблення і прикрашання історій під час їх повторної розповіді, не пов'язані зі свідомим наміром респондента. Тут, на думку автора, йдеться скоріше про спогад про спогад, адже пригадування – це завжди подія плюс згадка про те, як це вже колись згадувалося⁵. Своєю чергою, така «неправильно» сконфігурована історія, скомбінована з різних логічних зв'язків, прикрашена через бажання надати цій історії комунікативної цінності, стабілізована завдяки повтору й успішній попередній комунікації, набуває для респондента очевидності, що це є спогад, «який стоїть у нього просто перед очима». Саме візуальна репрезентація уявних подій, наполягає Г. Вельцер, підкріплює впевненість, що мова йде про епізод з власного життя. Поряд з цим під час соціальної комунікації тривалий обмін історіями серед членів тієї чи іншої комеморативної спільноти може призвести до переоформлення та стандартизації цих історій, перетворення їх в набір приблизно однакових для всіх її членів розповідей. Характерною ознакою цих розповідей у цьому

⁴ Відомий приклад *source amnesia*, який наводить Г. Вельцер з посиланням на дослідження Д. Шектера, надав Рональд Рейган, коли зі сльозами на очах розповідав драматичну історію зі свого воєнного минулого, в якій пілот бомбардувальника вимагав від екіпажу вистрибнути, після того як у літак влучив снаряд. При цьому молодий стрілець був настільки серйозно поранений, що не міг залишити літак, на що героїчний пілот сказав: «Нічого страшного. Тоді ми посадимо літак разом». Деякі журналісти помітили, що Рейган пригадав тут аж ніяк не «автентичну» історію, а сцену з фільму „*A Wing and a Prayer*“ («Крило і молитва»), який було знято 1944 року [713, p. 287; 726, S. 159; 534, с. 29].

⁵ Тут Г. Вельцер посилається на висновки неврологів, за якими кожного разу, коли спогад викликається з пам'яті, відбувається нове запам'ятовування. При цьому повторному запам'ятовуванні запам'ятовується й контекст останньої ситуації виклику з пам'яті, тобто початкове пригадування збагачується новими нюансами, коректується, прикрашається і, таким чином, перезапам'ятовується [534, с. 30].

випадку постане те, що, попри відображення загальних елементів набутого досвіду, в деталях вони міститимуть неправдиві спогади, створені саме комунікацією, а не власним досвідом оповідача.

Великого значення для аналізу свідчень і спогадів Г. Вельцер пропонує надавати емоційній компоненті спогадів. При цьому спогад, про який розповідають, стає емоційно значущим також в безпосередній соціальній інтеракції і передає такі погляди на історію, на тлі яких «солідне» історичне зображення фактів явно тьмяніє, оскільки за емоційним наповненням вони непорівнянні.

Загалом, для Г. Вельцера в його аналізі феномену комунікативної пам'яті соціальне та індивідуальне згадування абсолютно невіддільні одне від одного: «Переживання лише тоді стає досвідом, коли воно піддається рефлексії, а рефлексія означає надання досвіду певної форми. Ця форма може бути лише такою, що передається соціально; іншої індивід не має у своєму розпорядженні... В цій перспективі пригадування і передавання далі (*Erinnern und Weitergeben*) є елементами одного і того самого соціального процесу, в якому в соціальній інтеракції індивідуальне і колективне минуле постійно формуються наново» [726, S. 168].

Критику необґрунтованих та недостатньо продуманих запозичень з термінологічних словників інших дисциплін, характерних для сучасних студій з вивчення історичної пам'яті, продовжують у низці статей російські дослідники І. М. Савельєва та А. В. Полетаєв [608-611]. Але ця критика підпорядкована ширше поставленому питанню – питанню про межі поняття «історична пам'ять» загалом, витоки і підсумки всієї концепції тощо. Так, саме в аналізі інтелектуальних джерел «меморіальної революції», які, на думку авторів, належать до зламу XIX-XX ст., й міститься радикальна критика запозичень віджилих ідей, котрі використовують сучасні дослідники історичної пам'яті: на думку І. Савельєвої та А. Полетаєва, переважна більшість авторів, які зараз пишуть про «історичну пам'ять», оперує, як правило, лише кількома ранніми ідеями Фрейда та/або поняттям

«колективної пам'яті», запропонованим у 1930-х рр. М. Гальбваксом, тобто давно застарілими та радикально переглянутими сучасною психологією концепціями. Виходячи з того, що поняття «історична пам'ять» виникло в контексті набагато раніше конституйованих досліджень масових уявлень про минуле, автори наводять приклад багатьох дисциплін (у тому числі психології, соціальної та культурної антропології, соціології тощо), в яких задовго до «повального захоплення» дослідженням історичної пам'яті тривало детальне вивчення проблем формування соціальних (групових, колективних, масових і т. под.) уявлень, як-от: механізмів вироблення загальних значень і змістів у процесі міжособистісної комунікації та власне групового спілкування, соціальної та культурної зумовленості індивідуальних уявлень тощо. Втім, зауважують автори, сучасна концептуалізація «історичної пам'яті» поки що погано співвідноситься як з результатами психологічних досліджень в області індивідуальної психології пам'яті, так і соціальної психології в цілому.

Поряд з цим російські дослідники висловлюють низку сумнівів щодо чіткості самої концептуалізації поняття «історична пам'ять», котре, на їхню думку, як суперечливе та певною мірою недодумане сприяє сумнівним за своєю обґрунтованістю інтерпретаціям: чи то таким, що некоректно та не цілком використовують потенціал нового концепту, чи таким, чії пояснювальні інтенції виглядають надлишковими. Занадто широке використання поняття «історична пам'ять», вважають автори, призводить до включення в нього всього знання про минуле, що є визнаним у даному суспільстві, або всіх масових уявлень про минуле, відмежованих від наукового (історичного) знання. Це, своєю чергою, спричинює т. зв. «помноження сутностей», за яким для аналізу уявлень чи знань про минуле, засобів їх продукування, визнання, зберігання та трансляції, на думку І. Савельєвої та А. Полетаєва, немає потреби вводити нове поняття чи підміняти усталені терміни «соціальні уявлення» або «знання» терміном «пам'ять».

Майже єдиним підходом до використання концепту «історичної пам'яті», що виявив себе продуктивним, відпрацьованим, забезпеченим великою кількістю досліджуваного матеріалу та вже збагаченим безсумнівними науковими результатами, автори називають той, що є пов'язаним з дослідженням «політики пам'яті», тобто з аналізом ролі політичного проекту у формуванні та закріпленні конкретних знань про минуле, що забезпечуватимуть певні соціально-політичні цілі, завдання та цінності суспільства. Інтерес до цієї теми реалізується не тільки за вектором аналізу змісту соціальних уявлень про минуле, але й дослідження механізму їх утворення, де найбільш доступною для вивчення виявилася саме політична (тобто владна) складова цього механізму. Саме тому, наголошують російські науковці наприкінці свого розгляду «витоків» та «підсумків» концепції історичної пам'яті, «політика пам'яті» виглядає найбільш розробленою темою історичних досліджень, орієнтованих на проблематику «історичної пам'яті».

Продовжуючи останню тезу російських дослідників, підкреслимо, що питання вивчення «політики пам'яті» постало нерозривно пов'язаним, у першу чергу, з дослідженням різних видів колективної пам'яті, символічних та образних репрезентацій минулого як відповідних «місць пам'яті», та у своїй основі передбачало аналіз процесів та засобів свідомого формування масових уявлень про минуле, ініційованих та втілених політичною елітою, що контролює владу, з метою власної ретроспективної легітимації та проспективного увічнення, для досягнення певних соціально-політичних цілей, реалізації націо- та державотворчого проектів тощо. Головною теоретичною проблемою цих досліджень з початку їх виникнення є рефлексія щодо взаємозв'язку між пам'яттю та політикою, де одним з найпоширеніших розумінь цих відносин є усвідомлення пам'яті як певного виду «символічної влади», концептуалізованої за аналогом «символічного капіталу» П. Бурдьє, та розгляд політики у термінах стратегічного

«виробництва значень» і боротьби за формування публічних уявлень у певному культурному контексті.

Дослідження «політики пам'яті» реалізуються, як правило, у проблемному полі вивчення таких її об'єктів, як свята та комеморації, традиції, пам'ятники та меморіали, освіта та культурно-просвітницькі заходи тощо. У формуванні саме такого спрямування дослідницької ініціативи значну роль відіграла класифікація «місць пам'яті», запропонована П. Нора, а саме: «Топографічні місця, такі як архіви, бібліотеки та музеї; монументальні місця, такі як цвинтарі та архітектурні споруди; символічні місця, такі як комеморативні церемонії, паломництва, ювілеї та емблеми; функціональні місця, такі як підручники, автобіографії чи мемуари» [686, р. 95-96]. Продовжуючи розвиток ідей П. Нора щодо об'єктів цілеспрямованої ініціативи влади/держави з конструювання масових уявлень про минулу соціальну реальність, сучасні дослідження політики пам'яті виявляють тенденцію до розширення переліку цих об'єктів та уведення до нього власне наукових історичних праць. Так, наприклад, С. Єкельчик у своєму дослідженні репрезентацій минулого в українській науці й культурі сталінського часу вивчає відповідну політику пам'яті в УРСР та розглядає, «як у наукових працях [курсив наш. – Г. Г.], політичних промовах, романах, п'єсах, операх, картинах, пам'ятниках та святкуваннях сталінських часів було представлено минуле другої за величиною нації СРСР» [555, с. 29]. До того ж дослідження політики пам'яті останнім часом дедалі активніше включають в орбіту аналізованих об'єктів такий феномен, як «визнання»: і суто символічне (наприклад, визнання вірменського геноциду), і таке, що поряд із символічним визнанням пов'язане ще й з відшкодуванням матеріальних збитків (наприклад, компенсацій жертвам нацистських переслідувань, у тому числі примусовим робітникам нацистської Німеччини) [696], розробкою та впровадженням певних «моделей» примирення, що їх, наприклад, запропоновано на європейському рівні в рамках врегулювання наслідків конфліктних «минушин» другої половини ХХ ст. [554].

Одним з найбільш інтенсивно досліджуваних «минулих», відносно якого та чи інша держава проводила відповідну «політику пам'яті», з початку інтенсифікації меморіальних студій постало вивчення наслідків і впливів Другої світової війни, які вона спричинила на пам'ять людей як на національному та міжнаціональному рівнях, так і на рівні особистісному, приватному, індивідуальному. Й саме травматичний досвід учасників і свідків (а у ширшому значенні пам'ять про жертв війни) є одним з найбільш резонансних пунктів сучасних міжнародних дискусій щодо історії та пам'яті про Другу світову війну, що відзначається в усіх публікаціях узагальнювального характеру, присвячених «політикам пам'яті» про Другу світову війну в контексті вивчення форм і практик запам'ятовування війни впродовж усього ХХ ст. [659, 722, 723].

Поряд з цим у центрі відповідних дискусій перебувають також проблеми дослідження шляхів, якими йшли західні суспільства у своїх комеморативних ініціативах щодо увічнення пам'яті про війну в цілому, і визначення місця, яке на цих шляхах посіли спочатку сприйняття й визнання, а потім увічнення й вшанування жертв війни. Вони супроводжувалися (і супроводжуються) дебатами та суперечками з приводу того, кого саме вважати жертвами війни: постраждалих від націонал-соціалізму, від подальших переслідувань комуністичних режимів чи від воєнних дій загалом – нищівних бомбардувань міст і містечок всіх територій, втягнутих у війну. Характерним прикладом у цьому зв'язку можна назвати дослідження Роберта Мьоллера, присвячене розгляду тенденції в сучасній історіографії ФРН, спрямованої на розширення кола німецьких жертв завдяки «повторному вписуванню» до нього німецького населення, що, на відміну від постулату повоєнного часу «жертвою війни є насамперед німці», впроваджує гасло «серед жертв були також і німці» [694, 695]. До цього питання слід також долучити дискусії з приводу компенсаційних виплат: від досліджень уведення самої ідеї у поле публічного обговорення й політичних ініціатив і

дискусій з цього приводу до морального компонента компенсацій та їх впливу на взаємовідносини всередині усього «співтовариства жертв» [180].

Невід'ємною складовою зазначеного питання, його осердям є дослідження пам'яті про Голокост, яка лише через понад 20 років після закінчення війни почала інтегруватися у загальний простір пам'яті західних суспільств і на кінець ХХ ст., поряд із запереченням та засудженням націонал-соціалізму, постала нормативним меморіальним фундаментом політичного ладу усіх демократій. На початку ХХІ ст. Голокост не тільки набув риси «засадничого негативного міфу» європейської свідомості, він постав головним нарративом усієї європейської культури пам'яті, спільною точкою референції в минулому та парадигматичним «місцем пам'яті» усієї Європи [641, р. 13]. Певне «офіційне впровадження» цього головного нарративу європейської культури пам'яті засвідчила міжнародна конференція, присвячена обговоренню та визначенню спільних рамок вшанування та вивчення Голокосту, що відбулася 27 січня 2000 р. у Стокгольмі за ініціативою прем'єр-міністра Швеції та за участі представників шістнадцяти європейських країн. Учасники конференції дійшли спільного висновку, зафіксованого в декларації заходу, що убивство шістьох мільйонів європейських євреїв повинно стати спільною пам'яттю, яка, своєю чергою, має наповнювати базові цінності європейського громадянського суспільства та слугувати постійним нагадуванням про обов'язок захисту прав меншин⁶.

Спрямування вектора наукового інтересу на вивчення пам'яті про жертв війни спричинило появу робіт, в яких дослідження політик пам'яті європейських держав про Другу світову війну поширилося на об'ємнішу у проблемному плані тематику вивчення впливу відповідних комеморативних ініціатив на конструювання національної ідентичності та невід'ємний від цього процесу пошук взаємного узгодження цінностей і шляхів консолідації суспільств, вибудовування політичного повоєнного консенсусу тощо. Так,

⁶ Серед кількості досліджень, присвячених історіографії вивчення Голокосту, назвемо останнє та найгрунтовніше [673].

серед найбільш резонансних робіт, присвячених відповідній політиці пам'яті двох німецьких держав щодо нацистського минулого, можна назвати дослідження Джефрі Херфа [672] та Норберта Фрайя [662, 663], в зазначених вище проблемних рамках першу спробу дослідження політики пам'яті про Другу світову війну в радянській і пострадянській Росії здійснила Ніна Тумаркін [720], концептуалізацію політики пам'яті як «політики вибачення», що конститує сучасне «поводження» з нацистським минулим, обґрунтував у своїй монографії Джефрі Олік [701]. Своєю чергою, продовженням зазначених питань стало вивчення взаємодії засобів «прочитання минулого», визначених офіційними інститутами культурної пам'яті, та таких, що формуються комунікативною практикою повсякдення, як, наприклад, було здійснено в дослідженні під керівництвом Гаральда Вельцера щодо взаємовідносин між офіційним «базисним наративом» та приватними і родинними спогадами про війну й нацистське минуле загалом [703].

В останні роки політиці пам'яті СРСР про Велику Вітчизняну війну та її кореляціям з комеморативними ініціативами й практиками сучасної політичної еліти колишніх республік Радянського Союзу свої дослідження почали активно присвячувати українські та російські науковці – історики й соціологи, мистецтво- й літературознавці, антропологи й спеціалісти у галузі політичних наук⁷. Так, наприклад, у цих проблемних рамках одним з тематичних пріоритетів досліджень російських вчених постав загальний образ війни та її ключової події 9 травня, якими вони були сконструйовані цілеспрямованим маніпулюванням «простором пам'яті» з боку влади, та переформатування цього простору до змінюваних впродовж радянського часу ідеологічних пріоритетів [523, 524, 547, 548, 551-553]. Помітною подією російської історіографії стала серія тематичних випусків журналів, присвячених проблемам історичної пам'яті, в яких, серед інших, були

⁷ Підкреслимо, що тут ми маємо на увазі дослідження саме політики пам'яті як комплексу цілеспрямованих зусиль держави з формування колективних уявлень про Другу світову війну, а не вивчення відповідної історичної пам'яті.

опубліковані також роботи, присвячені політикам пам'яті європейських країн та колишніх республік Радянського Союзу щодо Другої світової війни. Йдеться про тематичні випуски журналу «Ab Imperio» за 2004 р. («Гетерогенність пам'яті імперії та нації» [519], «Пам'ять репресована, витиснута та втрачена» [520], «Історична пам'ять і національна парадигма» [521], «Примирення через минуле: пан'європейська перспектива» [522]) та журналу «Отечественные записки» («Присвоєння минулого» [588], «Смисл пам'яті: місця й свідки» [589], «Пам'ять і забуття: битва за минуле» [590]).

На особливу увагу в цьому зв'язку заслуговує спеціальний випуск журналів «Неприкосновенный запас» та «Osteuropa», присвячений історичним умовам і соціальним контекстам формування пам'яті про війну в публічному та академічному просторах СРСР, європейських країн, сучасних України та Росії. Спричинена появою цього випуску дискусія⁸ сконцентрувалася навколо питання історичної провини та колективної відповідальності сучасного пострадянського суспільства за злочини радянського минулого (за аналогією з критичною пам'яттю, «подоланням минулого» та культурою колективної відповідальності за злочини нацизму, характерними для сучасної ФРН), а також моральної відповідальності науковців, що пишуть на цю тему. Осердям цієї дискусії стала проблема взаємозв'язку між Великою Вітчизняною війною та сталінським терором, а самі дебати засвідчили зіткнення двох підходів до загальної оцінки міфу про війну, сконструйованого в результаті відповідної політики пам'яті радянських часів. Перший підхід (що, власне, й постав об'єктом критики) зосереджується на розумінні головної функції міфу про війну в радянському та пострадянському суспільстві як такої, що спрямована на підтримку

⁸ Дискусію спровокувала стаття Д. Хапаєвої «Готичне суспільство», видана у першому номері журналу «Критична маса» за 2006 рік. Пізніше у розгорнутому вигляді статтю було надруковано в її монографії «Готичне суспільство: морфологія кошмару» у розділі «Концентраційне минуле готичного суспільства» [633]. Реакція на журнальний варіант «Готичного суспільства», а також відповідний виступ Д. Хапаєвої: [539, 578, 634].

почуття осмислено прожитого життя та не випадковості історичного існування кожної людини як члена цього суспільства: «Пізньорадянська пропаганда навіювала людям, які жили в умовах постійних принижень та злиднів, що СРСР є великим своєю промисловою міццю, науковими досягненнями, впливом на хід світових процесів, але тільки перемога у Великій Вітчизняній війні давала й дає людям відчуття того, що вони живуть не даремно: вони – представники чи нащадки героїв та мучеників. Війна була загальною справою, в яку, як вважали люди, були втягнуті всі прошарки населення та всі етнічні групи СРСР» [578]. Інша думка, артикульована в ході цієї дискусії, стосувалася розуміння міфу про війну як «загороджувального», що виник як міф-загороджувач ГУТАБу та був спрямований на об'єднання саме терором роз'єданого суспільства («тих, хто саджав, та тих, хто сидів»), за цим міфом в основі «нової спільноти радянських людей» лежить не причетність до «великого подвигу» у війні, а приховання нічим не виправдовуваного злочину масового терору: «Головна функція міфу про війну, яку він продовжує успішно виконувати й сьогодні, – вселяти в душі наших співвітчизників непохитну віру в те, що ГУТАБ – лише незначний епізод, що іноді досадно стирчить з-поза могутньої спини „воїна-визволителя“» [633, с. 87]. На наш погляд, ця дискусія стала показовим прикладом реакції на повторне «привласнення» пам'яті про війну як опорного міфу радянської доби сучасною не тільки політичною, але й академічною російською елітою, за якої переосмислення та «проробка» радянського минулого спричинені не моральною відповідальністю, а політичним проектом пам'яті з формування нового образу «великої Росії».

Певні спроби якщо не «привласнити наново» «великий подвиг радянського народу у війні», то хоча б вибудувати відповідну політику пам'яті навколо успадкування його «партизанської» частини є характерними для пострадянської Білорусі, за якою героїчна боротьба «партизанської республіки» проти німецько-фашистських окупантів має становити визначальну складову сучасної ідентичності білорусів [543, с. 12]. Що

стосується сучасної України, то її відповідна політика пам'яті наразі виступає менш однозначною завдяки ситуативним практикам підлаштування під кон'юнктурні виклики чи то націоналістичної, чи то радянської символіки та риторики Другої світової, а також спробам їх поєднання в контексті формули примирення та взаємного прощення, «віддання шани всім, хто зі зброєю в руках боровся з фашизмом і воював за свободу України» [327].

Упродовж останніх десяти років дослідження пам'яті (в її культурному, історичному та соціальному, колективному та індивідуальному вимірах) посіли помітне місце в українській соціогуманітаристиці, на користь чого свідчать, наприклад, дисертаційні дослідження [557, 558, 560, 573, 576, 591, 592, 615, 618, 624, 629] та опубліковані монографії [556, 572, 616, 617], статті [574, 583], наукові збірники [564-566] і матеріали конференцій та «круглих столів» [567], присвячені цьому феномену. Одне з центральних місць у проблемному спектрі дослідження історичної пам'яті одразу посіла тема пам'яті про Другу світову війну, методологічні засади якої, тематичні пріоритети, а також змістоутворювальне значення для вибудовування національної ідеї України в ХХІ ст. були уперше окреслені в роботах М. Ковалю [91, 96, 99]. Серед великої кількості робіт, присвячених різним аспектам та проблемам історичної пам'яті сучасного українського суспільства про Другу світову війну, для нашого дослідження принципове значення мають роботи, присвячені політиці пам'яті щодо Другої світової війни загалом та участі в цій війні українців зокрема. В цих роботах висвітлюються питання впровадження в УРСР конструйованого за радянських часів міфу «Великої Вітчизняної війни» та сучасної як політико-ідеологічної, так і академічної «боротьби» навколо цього міфу [542-546], аналізуються методологічні засади вивчення політики пам'яті в контексті загального дослідження історичної пам'яті про події воєнної доби [107, 109, 110], розглядаються особливості сформованої в радянську епоху версії «запам'ятовування» війни та вшанування її героїв в контексті дослідження

місця радянського минулого в історичній пам'яті сучасного українського суспільства [577], здійснюються спроби порівняння політик пам'яті Білорусі, Молдови та України щодо міфу «Великої Вітчизняної війни», а також такої складової цієї політики, як «пам'ятникотворення» [596, 597], вивчається та порівнюється історична пам'ять різних соціумів щодо Другої світової війни тощо [593]. Питання політики пам'яті про Другу світову війну, аналіз історико-соціальних контекстів, умов і конкретних заходів з впровадження відповідних комеморативних ініціатив розглядають кілька авторів перших в Україні тематичних номерів журналів «Україна Модерна» та «Схід/Захід», безпосередньо присвячених проблемам пам'яті [625, 620]. Тема представлення війни в літературі нещодавно постала об'єктом дослідження І. Захарчук у монографії «Війна і слово (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму)» [559], проте авторка не звернула детальної уваги на суспільну, комеморативну значущість аналізованих нею творів. Помітною подією наукового життя стала конференція «Друга світова війна та (від)творення історичної пам'яті в сучасній Україні» (23-26 вересня 2009 р.), що поставила собі за мету розгляд кардинальних питань української та європейської історії крізь призму українського досвіду та історичної пам'яті, а саме політики та практики творення колективної пам'яті про Другу світову війну в радянській і сучасній Україні: комеморації війни, репрезентації війни і пам'яті про війну в фільмах і літературі, освітніх програмах і підручниках тощо.

Переважною більшістю представлені в зазначених публікаціях та матеріалах конференцій результати наукових проектів пропонують нову, «модерну» модель дослідження пам'яті про Другу світову війну, що відрізняється від бінарно опозиційних «радянсько-російсько-імперського» та «національного» дискурсів війни. Так, перший з них своїми зусиллями з переносу символіки та риторики радянської версії війни на український «грунт» імпліцитно підтримує російську офіційну політику вибудовування сучасної версії героїчної та непереможної Росії, основаної на спадкуванні та

новій актуалізації радянського міфу «Великої Вітчизняної війни», що своєю риторикою «об'єднання в священній боротьбі всіх народів СРСР», своєю чергою, легітимує імперські інтенції російського керівництва. Другий вибудовується в таких значеннєвих рамках, відповідно до яких Україна у війні позиціонується жертвою зовнішньої агресії двох тоталітарних держав, сама війна йменується німецько-радянською, а головним об'єктом дослідження постає вивчення національно-визвольного руху загалом та проблеми (від)творення та збереження пам'яті про цю боротьбу зокрема. «Модерна» версія пам'яті про війну спрямовує дослідницьку ініціативу не на уславлення національного героїзму чи радянського патріотизму, а вбачає предметом наукового аналізу виникнення, поширення та співіснування цих контрверсійних точок зору, сформованих, не в останню чергу, як результат відповідних політик пам'яті. При цьому, як критично гнучка та спроможна до діалогу, ця модель стимулює науковий пошук, запобігає професійній стагнації, породжує нові інтелектуальні виклики та пропонує новий і неординарний підхід до вивчення (від)творення пам'яті про Другу світову війну. Сучасний дискурс про війну в Україні характеризується також тим, що введення до наукового обігу нових (замовчуваних чи «відкритих») фактів, особливо стосовно національно-визвольного компонента війни, вже є далеко не таким актуальним, як на початку 1990-х років, зараз більшою мірою постає завдання їх осмислення та інтерпретації, найширші можливості для яких і пропонує сьогодні дослідницьке поле «пам'яті».

Проте вивчення пам'яті про війну не збігається з вивченням історії війни, й усвідомлення цього моменту певною мірою бракує сучасній українській науковій дискусії, так само як і рефлексіям стосовно того, яку роль відіграє ця пам'ять у державо- чи націєтворчому процесі. В Україні, як було зазначено вище, лише починають з'являтися дослідження, присвячені «політиці пам'яті» про війну радянської держави та її українській специфіці, в яких аналізується широкий спектр символічних репрезентацій війни та воєнного досвіду (у тому числі жертв нацистських переслідувань), який

конструювався та використовувався радянською владою задля формування відомої комуністично-переможної версії. Але якщо дослідження «політики пам'яті» лише починають наздоганяти та втілювати світовий досвід, розробки з приводу вивчення стратегій індивідуального запам'ятовування та практик трансляції приватного досвіду повною мірою «вписуються» у контекст міжнародних історіографічних дискусій стосовно досліджень пам'яті жертв націонал-соціалізму. Сучасне суспільство ще тільки починає вчитися засвоєнню історії війни через розповіді її жертв, і у цьому зв'язку величезну роль відіграють наукові та просвітницькі проекти, що здійснюються українськими дослідниками у рамках як міжнародних ініціатив, так і регіональних та локальних студій, присвячених збору й аналізу свідчень та спогадів колишніх військовополонених та в'язнів концентраційних і трудових таборів [420, 449], свідків та борців «релігійного підпілля» [549], жертв Голокосту [279, 280, 286, 296, 314] та ін. Зазначене вище поширення вивчення історії та пам'яті жертв війни на досвід тих, хто постраждав не тільки (чи не стільки) від націонал-соціалізму, а й від переслідування комуністичних режимів, включило до своєї орбіти дослідження пам'яті осіб, які брали участь у національно-визвольних змаганнях на теренах окупованої України [568].

У цьому дослідженні історії та пам'яті жертв Другої світової війни одне з центральних місць належить вивченню інституту та досвіду примусу до праці цивільного населення окупованих нацистською Німеччиною країн. Для нашого розгляду пострадянської історіографії проблеми примусової праці громадян СРСР на території Третього району під час Другої світової війни важливим є те, що в ній своє втілення знайшли два головні вектори наукового пошуку, умови для формування яких уможливив розпад СРСР та крах комуністичних режимів: заповнення «білих плям» радянської історіографії та (від)творення пам'яті «мовчазної більшості» радянського суспільства, насамперед тих груп та осіб, чий досвід та спогади були незапитаними в рамках офіційного радянського як наукового, так і

публіцистичного дискурсів. Так, наприклад, у формуванні дослідницького інтересу до вивчення «внутрішнього світу» остарбайтерів, їх повсякденного побуту та менталітету велику роль відіграла унікальна у своєму роді документальна збірка «Подолання рабства. Фольклор та мова остарбайтерів» [450], основана на матеріалах так званої «фрейбурзької колекції» виписок з листів остарбайтерів, зібраних у 1942-1944 рр. одним з цензорів. Збірка містить тексти чи уривки текстів найрізноманітніших жанрів усної та писемної народної словесності – від частівок до пісень та голосінь, а також різні поштові стереотипи, евфемістичні вирази, приказки та прислів'я. За твердженням укладачів збірки, ці тексти не підлягали редагуванню чи коректуванню, тому повною мірою можуть слугувати «надійним джерелом для вивчення світовідчуття людей, вивезених примусово на роботи до Німеччини, їх освітнього рівня, менталітету, мовних та фольклорних (подекуди й літературних) традицій, що утворювали кістяк їх культури» [450, с. 48-49]. Таку саму інтенцію з уможливлення вивчення суб'єктивного досвіду та пам'яті про примусову працю мали й дві документальні публікації Г. Вербицького [391, 393], до складу яких увійшли листи, документи та спогади колишніх примусових робітників нацистської Німеччини.

Своєю чергою, першим ґрунтовним науковим дослідженням, присвяченим проблемі використання праці радянських примусових робітників – остарбайтерів, на пострадянському просторі стала монографія російського науковця Павла Поляна «Жертви двох диктатур. Військовополонені та остарбайтери в Третньому райху та їх репатріація», видана 1996 р. [135]. У роботі на основі надзвичайно широкої джерельної бази, насамперед документів з архівів ФРН, було висвітлено примусове притягнення до праці військовополонених та цивільного населення окупованих територій СРСР відповідно до чотирьох т. зв. «Програм Заукеля», проаналізовано правове становище цих груп, відтворено умови праці та побуту, досліджено політику та практику репатріаційних заходів. Велике значення у дослідженні мали й документи особистого походження,

насамперед спогади та щоденники остарбайтерів, саме на основі яких автор відобразив не тільки реалії життя та праці примусових робітників, але й суб'єктивне, відтворене ними ставлення до цього періоду. Перевидана 2002 р. [136] ця монографія й до сьогодні залишається найбільш масштабним та у певному значенні канонічним дослідженням історії примусу до праці військовополонених та цивільного населення СРСР, виданим на пострадянському просторі. Започатковану в цьому дослідженні спробу аналізу особливостей вербувальної кампанії в різних республіках СРСР та специфіки використання праці радянських громадян за їх національною приналежністю було продовжено в роботах білоруських та українських науковців.

Так, дослідження історії примусу до праці білоруського населення було здійснено в рамках колективної монографії «Білоруські остарбайтери: історико-аналітичне дослідження» [48], в якій висвітлено питання особливостей планування й практики виведення цивільного населення Білорусі на примусові роботи до Німеччини, специфіки умов перебування й праці в райху, організації повернення на батьківщину тощо. Вперше в пострадянській історіографії білоруські та австрійські історики в межах спільного проекту дослідили особливості примусового працевикористання білоруського населення в Австрії [228]. Велике значення для наукового осягнення проблеми праці білоруських остарбайтерів мала багатотомна документальна публікація «Білоруські остарбайтери» [269-272], укладачі якого 2002 р. стали лауреатами Державної премії Республіки Білорусь [331].

На відміну від білоруської, українська історіографія примусової праці цивільного населення країни в нацистській Німеччині під час Другої світової війни наразі не має узагальнювального монографічного дослідження з цієї проблеми, зусилля вітчизняних науковців здебільшого спрямовано на вивчення притягнення до примусової праці мешканців окремих регіонів чи областей України, як, наприклад, у роботах С. Гальчака [66, 69] та Т. Пастушенко [127]. Першу спробу виділення основних тенденцій аналізу

використання праці примусових робітників з України в сучасній зарубіжній історіографії здійснила М. Дубик та дійшла висновку щодо існування в західній історіографії тенденції проведення узагальнювальних досліджень, тенденції з висвітлення проблеми на джерельному матеріалі окремих регіонів, міст та підприємств, тенденції публікації документів окремих земельних архівів а також появи перших досліджень з історії та практики компенсаційного врегулювання [550]. Утім, характерною рисою цих та інших розробок вітчизняних науковців, присвячених феномену примусової праці (аналіз яких буде надано у Розділі IV), стало дослідження соціальної історії примусу до праці та висвітлення повсякденних практик її реалізації на базі широкого залучення документів особистого походження, які використовуються не лише задля реконструкції подій «якими вони були насправді», але й слугують джерелом відтворення приватного, суб'єктивного виміру примусу до праці, дослідження «способів виживання» українських оstarбайтерів у нацистській Німеччині тощо.

Особливості (від)творення уявлень про примусову працю часів Другої світової війни в історичній пам'яті сучасного українського суспільства будуть детально розглянуті в Розділі IV в рамках аналізу публічних репрезентацій та вітчизняної історіографії проблеми примусу до праці. Зараз відзначимо, що інтенсивне наукове дослідження різних аспектів примусової праці розпочалося в Україні наприкінці 1990-х рр., на початку ж 1990-х рр. у (від)творенні пам'яті про примусових робітників у публічному просторі країни головне місце належало спогадам, збірникам листів, документів та усних історій колишніх українських оstarбайтерів, виданим як самими авторами, так і за ініціативою навчальних та наукових закладів, громадських та урядових організацій тощо [427, 456, 460, 469]. Активізації суспільного інтересу до цієї теми на початку 1990-х рр. сприяли також численні публікації в газетах, присвячені, у тому числі, очікуванім компенсаційним виплатам [336, 337], а також ініціативи з музейної експозиційної та виставкової популяризації «oстарбайтерської» тематики [106]. З початку

2000-х рр. поширенню суспільного інтересу до складної долі «невільників Третього райху» сприяла просвітницька діяльність Українського національного фонду «Взаєморозуміння і примирення», за ініціативою якого було видано популярні роботи з історії примусу до праці українських остарбайтерів [354], а також проведено три всеукраїнські науково-творчі конкурси серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів, присвячені долям громадян України, що постраждали від нацистських переслідувань. Абсолютну більшість робіт, представлених на конкурс, було написано на основі спогадів колишніх остарбайтерів, до яких зі своїми питаннями зверталися школярі [134, 144]. Три збірки усних історій та спогадів українських примусових робітників було опубліковано в рамках видавничих проектів Східного інституту українознавства ім. Ковальських [424, 451, 464].

Що стосується західнонімецької (кін. 1940-1980-х рр.) та сучасної історіографії ФРН проблеми примусу до праці часів Другої світової війни (періодизацію та основні характеристики якої буде викладено у Розділі II), слід підкреслити континуальність її розвитку в рамках широкого суспільно-політичного руху ФРН з «подолання» нацистського минулого та вибудовування критичного ставлення до цього періоду, який вже у 1950-ті рр. уможливив перші спроби з пошуку місця проблеми примусової праці як в науковому дискурсі, так і в загальній політиці пам'яті держави щодо Другої світової війни. Початок інтенсивного вивчення історії примусу до праці за часів Другої світової війни в історіографії ФРН припав на 1980-ті рр. та був зумовлений не в останню чергу відомим резонансним «спором істориків», ініційованим двома відомими науковцями консервативного напрямку – Ернстом Нольте та Андреасом Хільгрубером, що засвідчив наявність двох полюсів тлумачення сутності й природи нацизму: твердження про історичну безпрецедентність нацистських злочинів та спроби історичної релятивізації нацистського минулого за допомогою порівнянь зі сталінізмом та іншими тоталітарними режимами [533, 636, 678]. У цьому контексті тема примусу до

праці як окремого виду нацистських злочинів за дуже короткий термін здобула таку популярність, що уможливила вже 1999 р. висновок про «працю іноземців» як проблему, що має всі підстави стати найбільш розробленою та всебічно дослідженою в історії нацистського режиму та Другої світової війни [196, S. 417].

Сучасна німецька історіографія проблеми використання в нацистській економіці примусової праці налічує сотні збірників і статей, десятки авторських і колективних монографій⁹. Їх головними тематичними пріоритетами є загальний аналіз нацистської системи залучення до праці військовополонених і цивільного населення всіх окупованих європейських країн, а також окупованих територій Радянського Союзу [196, 197, 249]; специфіка використання примусової праці в окремих регіонах Німеччини [151, 219, 229] й у різних галузях нацистської економіки [192, 254, 259]; особливі види примусової праці тощо [150]. З початку 2000-х рр. предметом наукового аналізу стала також проблема відповідальності й історія врегулювання матеріальних претензій жертв нацизму, у тому числі проблема компенсаційних виплат колишнім примусовим робітникам [173-183, 189, 193, 226, 231, 238, 247, 248].

З середини 1990-х рр. і тематику, і загальну методологію дослідження феномену примусової праці в німецькій історіографії було розширено завдяки впливові так званої «меморіальної революції», в контексті якої в історичних дослідженнях, а також публічному суспільно-політичному дискурсі були проблематизовані концепти історичної політики та політики минулого, комеморативних стратегій та практик, історичної колективної та індивідуальної пам'яті тощо. Причини цього «меморіального буму», що

⁹ Найбільш повну бібліографію теми примусової праці (2050 назв станом на березень 2010 р.) див. на інформаційному порталі «Примусова праця часів націонал-соціалізму» (Informationsportal zur Zwangsarbeit unter dem Nationalsozialismus), створеному за ініціативою Бундесархіву ФРН та фінансовою підтримкою Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» [152].

поширився не тільки на гуманітарні, але й на соціальні, політичні, правові та медичні науки тощо, досить складні та охоплюють цілий спектр трансформаційних процесів другої половини ХХ ст. Але однією з найголовніших причин цього явища постала необхідність дослідження наслідків та впливів Другої світової війни, які вона справила на пам'ять людей як на національному та міжнаціональному рівнях, так і на рівні особистісному, приватному, індивідуальному. І саме індивідуальний, суб'єктивний вимір історії примусу до праці з кінця 1990-х рр. потрапив до центру уваги німецьких дослідників, які спрямували свою ініціативу на збір та вивчення документів особистого походження, як-от: спогадів, листів, щоденників, усних історій колишніх примусових робітників.

Так, наймасштабнішим проектом, спрямованим на запис та аналіз усних спогадів колишніх примусових робітників Третього райху, вивезених з окупованих європейських країн, став реалізований у 2005-2006 рр. за ініціативою та фінансовою підтримкою німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» «Проект документування спогадів осіб, що у роки Другої війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху» (International Slave- und Forced Labourers Documentation Project). Цей проект об'єднав дослідників з понад 20 європейських держав, а також США, Ізраїлю та Південної Африки, які інтерв'ювали свідків та збирали письмові спогади, щоденники, фольклорні записи, фотографії та різноманітні документи воєнної доби на території 25 країн. Результатом цієї роботи стала величезна колекція інтерв'ю та матеріалів, що зберігається в архіві німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», та виданий 2008 р. збірник «Раби Гітлера: аналіз життєвих історій примусових робітників в інтернаціональному порівнянні», який, відповідно до назви, об'єднав дослідження індивідуального досвіду тих, кого за часів націонал-соціалізму притягували до праці проти власної волі [198].

Ця інтернаціоналізація (від)творення пам'яті поширилася як на наукові й просвітницькі проекти, так і на ініціативи з інтенсивного відвідування

колишніми примусовими робітниками тих місць, де вони працювали в роки війни, їх участі не лише в оглядах, але й у створенні виставок і музеїв, розробці екскурсій і різноманітних програм, здійснюваних німецькою стороною. В межах цих гуманітарних ініціатив у Німеччині було перекладено та опубліковано, у тому числі, і спогади українських остарбайтерів, які значною мірою використовуються в дослідженнях німецьких істориків [480, 481, 483].

Таким чином, однією з характерних рис сучасних досліджень феномену примусової праці є (від)творення пам'яті про примусових робітників Третього райху в рамках активної популяризації та використання в наукових дослідженнях документів особистого походження та здійснюваного на їх основі вивчення *приватної, індивідуальної пам'яті* про перебування на примусових роботах. Але у загальному масиві досліджень, присвячених феномену примусової праці в нацистській Німеччині цивільних громадян європейських країн загалом і населення окупованих територій Радянського Союзу зокрема, на сьогодні бракує розвідок, спрямованих на висвітлення питання – яким чином та за допомогою яких ресурсів у публічному дискурсі європейських країн упродовж повоєнних десятиліть формувалися, транслювалися та сприймалися різні версії *колективної пам'яті* про цю багатомільйонну групу громадян, як змінювалося усвідомлення місця примусових робітників у загальному пантеоні учасників війни, яких трансформацій зазнавали значеннєві наголоси та символічне навантаження образів цієї групи людей.

Своєю чергою, інтерес до вивчення пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині часів Другої світової війни перебуває в контексті загального захоплення темою пам'яті, зумовленого фундаментальними проблемами, з якими зіткнувся світ в останній чверті ХХ ст., переосмисленням взаємовідносин між сучасним і минулим, а також кардинальними змінами й кризою в самій історичній науці. Початок цього захоплення припадає на 1980-ті рр., коли було «наново відкрито» роботи

французького соціолога Мориса Гальбвакса, який ще у 1920-х рр. висунув та обґрунтував тезу про соціальну природу індивідуальної пам'яті та її розуміння як колективно сконструйованого уявлення, а також про маніпулювання образами пам'яті з боку тієї соціальної групи, що досягла влади й авторитету в суспільстві. З того часу пам'ять, й у першу чергу історична, стала структурною категорією і в роботах теоретиків-меморологів почала розглядатися певним набором соціальних практик і різноманітних форм символічних репрезентацій. І саме з цієї точки зору історична пам'ять стала усвідомлюватися об'єктом маніпулювання, а її образи такими, що набувають суспільного значення завдяки цілеспрямованому конструюванню та реалізації в публічному полі та суспільних дискурсах, зокрема і науковому.

Джерельну базу дослідження, виходячи з перспективи вивчення, поперше, проблем колективної історичної пам'яті, представлено переважно опублікованими матеріалами як такими, що становили основу публічної рефлексії та суспільного «офіційного» осягнення проблеми примусової праці. Ці джерела включають: наукові та науково-популярні праці українських істориків, істориків СРСР та ФРН; збірники документів та матеріалів з історії примусу до праці; періодику; видання публіцистичного та агітаційно-пропагандистського характеру; опубліковані листи, спогади та фольклорну творчість примусових робітників; поетичні та прозові твори, а також опубліковані на них рецензії; художні та документальні фільми як візуальні джерела, присвячені цій проблемі, тощо. Своєю чергою, головним джерелом дослідження індивідуального досвіду про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині в його взаємодії з історичною пам'яттю всього суспільства стали переважно неопубліковані усні історії колишніх оstarбайтерів, записані в рамках авторського проекту 2003 р. та проекту збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху (International Slave- und Forced Labourers Documentation Project),

ініційованого німецьким Фондом «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» та реалізованого у 2005-2006 рр.

Наукові праці істориків ФРН, залучені до аналізу проблем (від)творюваної історичної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни, включають роботи, у яких на конкретно-історичному матеріалі простежується динаміка формування концепції відповідальності за примусове притягнення до праці цивільного населення європейських країн, у тому числі радянських оstarбайтерів, як окремих злочин націонал-соціалістської держави. Ці роботи представлені узагальнювальними монографічними дослідженнями та статтями Г. Пфальмана, К. Штрайта, К. Доше, А. Краніга, К. Шмінк-Густавуса, Л. Нітхаммера, У. Герберта, В. Якобмайера, М. Шпюрера, С.-С. Спіліотіс, Й. Хаген-Хенніса, К. Гошлера, А. Хенсе, а також цілою низкою статей та досліджень, що увійшли до складу колективних монографій та збірників статей з історії використання примусової праці в окремих регіонах та на окремих підприємствах нацистської Німеччини, у різних галузях економіки тощо. До цієї групи джерел ми зарахували також результати наукових розвідок так званих істориків-любителів: представників дослідницьких команд «історичних майстерень» та груп учнів-старшокласників шкіл та гімназій ФРН, які проводили свої дослідження наприкінці 1970 - на початку 1980-х рр. на хвилі широкого суспільного інтересу до вивчення соціальної та повсякденної історії Німеччини періоду нацистської диктатури [150-267].

Для аналізу місця теми примусової праці радянських громадян в контексті відтворення головних тез радянської історіографії Великої Вітчизняної війни щодо провідної ролі у злочинній політиці Третього райху великого німецького капіталу, інтернаціональної солідарності робітничого класу та його героїчної боротьби проти німецько-фашистських загарбників суттєве значення мали монографічні дослідження та статті істориків, що виходили впродовж радянських часів: М. Ковалю [89, 92, 93, 97], М. Семиряги [142], Ю. Бродського [53-57], І. Семенова [141], Г. Заставенко [85],

І. Слинька [143], а також єдине з цієї теми дисертаційне дослідження радянських часів В. Шуплецова [149]. Окреме місце в цій групі історіографічних джерел посідають роботи, присвячені «невільницькому» фольклору, що виходили в СРСР упродовж 1940-1980-х рр., та в яких було порушено питання жанрової систематизації та генетичних витоків невільницької пісенності, репертуару й художньої цінності так званих «альбомних пісень» примусових робітників, доведено особливість місця творчості примусових робітників у фольклорі Великої Вітчизняної війни тощо. Йдеться про дослідження літературознавців та фольклористів Л. Барага [47], В. Крупянської та С. Мінца [412], О. Володимирського [61, 62], Ф. Акименка [45], А. Кінька [87], О. Бріциної [52], С. Мишанича [117].

Своєю чергою, для вивчення особливостей студіювання теми примусу до праці впродовж Другої світової війни в сучасній українській історіографії з перспективи аналізу пріоритетних методологічних засад, джерел та підходів, поряд із наявними лише трьома монографіями з теми історії примусу до праці цивільного населення УРСР [66, 69, 127], істотне значення мали статті М. Ковалю [90, 94, 95], О. Буцько [58-60], С. Гальчака [63-65, 68], Т. Лапан [103-105], Т. Пастушенко [120-126, 128-132], а також джерелознавчі роботи А. Мелякова [111-113, 115, 116], М. Ковальського та В. Ченцова [100, 101].

Наступну групу джерел з вивчення проблем історичної пам'яті про примусових робітників нацистської Німеччини, репрезентативну з точки зору аналізу принципів добору та логіки введення в публічний простір офіційних документів з історії примусову до праці, становлять збірники документів та матеріалів, видані в СРСР, ФРН, на пострадянському просторі тощо [268-320].

Іншу групу джерел, важливу для вивчення особливостей конструювання масових уявлень про примусову працю та примусових робітників як під час безпосереднього залучення до цієї праці цивільних робітників з Радянського Союзу, так і по закінченні воєнних дій та впродовж

усієї повоєнної історії ФРН та СРСР, становлять видання публіцистичного (як газетно-журнального виду розповідних джерел [605]) та агітаційно-пропагандистського характеру, у тому числі плакати. Завдяки своїй мобілізаційній спрямованості, образній ємкості та закличній мовленнєвій чи візуальній лаконічності ці матеріали відігравали важливу консолідуючу (у разі СРСР) та роз'яснювальну (у разі Німеччини) роль, стереотипізували колективні уявлення громадян у рамках певних формул – усталених, апробованих офіційними артикуляціями висловлювань, що не потребують доказу, а сприймаються аксіоматично. До цієї групи ми віднесли також ті видання публіцистичного характеру, що виходили в Україні після 1991 р. та були присвячені долям та досвіду примусових робітників загалом та очікуваним компенсаційним виплатам зокрема [321-388].

До наймасовішої групи джерел з вивчення особливостей відтворення історичної пам'яті про радянських примусових робітників Третього райху впродовж як радянських, так і пострадянських часів, належать опубліковані листи, спогади та фольклорна творчість примусових робітників [389-485]. Ці джерела мали найсуттєвіше значення під час аналізу місця примусової праці, насамперед в офіційному радянському дискурсі, що був здійснений, головним чином, з перспективи спростування загальноприйнятої тези про «репресовану» впродовж радянської доби історію та пам'ять про цю категорію жертв нацистських злочинів.

Цією ж самою метою – спробою доведення репрезентативної «присутності» теми примусової праці в офіційному радянському дискурсі Великої Вітчизняної війни та публічної рецепції представлених у ньому образів примусових робітників – зумовлено використання в дисертаційному дослідженні поетичних та прозових творів радянських письменників [486-518], а також опублікованих на них відгуків і рецензій, що виходили з сер. 1940-х до сер. 1980-х рр. [44, 80-84, 86, 324, 340, 346, 356, 357, 365, 366, 371, 378, 379]. Адже саме вони надали можливість аналізу поєднання офіційних

наукового та художнього «вимірів» примусової праці в рамках публічного простору відтворюваної пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

Ще одна нечисленна, проте важлива для аналізу візуального втілення відтворюваної історичної пам'яті про примусових робітників група джерел представлена двома художніми та одним документальним фільмом, головними діючими особами яких є саме радянські примусові робітники. Йдеться про два художні фільми, зняті в СРСР у 1944 та 1949 рр. («Людина № 217» та «У них є Батьківщина»), та двосерійний фільм «OST», знятий в Україні в межах документального мінісеріалу «Ціна Перемоги» 2007 р.

Окрему групу переважно неопублікованих джерел представлено усними історіями колишніх оstarбайтерів, записаними 2003 р. у рамках авторської роботи над збірником «Невигадане. Усні історії оstarбайтерів»¹⁰, та усними історіями, записаними у рамках проекту німецького Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» у форматі відео- та аудіоінтерв'ю [20-43].

Для аналізу передісторії формування повоєнних масових уявлень німецького населення щодо примусових робітників, на які присутній вплив справляли розповсюджені під час війни накази, повідомлення та звіти відповідальних за примусове притягнення до праці органів нацистської держави, в роботі були використані також і неопубліковані джерела, що зберігаються у військовому (матеріали фонду RW 19 та RW 31, що містять різноманітні документи з діяльності «Економічного штабу Ost») [12-17] та державному архіві ФРН (матеріали фондів R 16 та R 58, що містять, крім іншого, документи Імперської служби безпеки) [18-19]. Своєю чергою, для вивчення особливостей індивідуального пригадування про примусову працю було залучено колекцію не отриманих листів харків'ян, які перебували під час війни на примусових роботах [1-11].

У цілому, виходячи із розуміння історичної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни як колективного та індивідуального знання

¹⁰ У збірник увійшли значно скорочені транскрипти 29 інтерв'ю.

про відповідне минуле у формі його наукових, публіцистичних та художніх репрезентацій, наявні в нашому розпорядженні джерела дають можливість проаналізувати процеси та змістовне наповнення (від)творення історичної пам'яті про радянських примусових робітників Третього райху в повоєнному радянському, західнонімецькому та сучасному українському суспільствах у рамках відповідних репрезентаційних дискурсів.

1.2. Методологія дослідження

Проблемі методології дослідження пам'яті у сучасному соціально-гуманітарному просторі присвячено багато робіт [647, 683, 698, 699, 702, 728], у яких колективна, культурна, історична пам'ять, комунікативна традиція, суб'єктивність спогадів та ін. (поряд із визначенням «непрозорості» соціальної реальності, яка не має прямого й безпосереднього відображення в джерелах) визначаються такими, що по-новому структурували і об'єкт, і дискурсивний ряд історичного дослідження. Так, одним із питань, що порушив Келвін Лі Кляйн у статті «Щодо появи пам'яті в історичному дискурсі», постав аналіз альтернативних наративів сучасного дискурсу пам'яті, відповідно до яких автори концептуалізують свої дослідження. Перший, що веде своє походження від ідеї П. Нора, пояснює сучасну одержимість пам'яттю як таку, що виникла внаслідок руйнування пам'яті з боку історичної свідомості; другий передбачає, що пам'ять є новою категорією досвіду, який виник у результаті модерністської кризи особистості у XIX сторіччі та поступово став сучасним звичаєм; третій зосереджується на ідеї поглинання гегельянським історицизмом домодерних форм пам'яті, які згодом були модифіковані структурно й дисциплінарно; четвертий наратив орієнтований на розуміння пам'яті як форми дискурсу, властивого «народом без історії», а його виникнення – як корисного наслідку деколонізації; п'ятий, своєю чергою, наполягає на тому, що нинішній інтерес до пам'яті є запізнілою відповіддю на «збитки» сучасності [683, р. 143].

Поряд із позитивною тенденцією «надання права на пригадування» тим, хто з різних причин був позбавлений можливості артикулювати та вшанувати власну пам'ять, у зазначених дослідженнях порушується також проблема надлишку згадувань, внаслідок якої не тільки одна пам'ять затуляє інші, але й породжує безперспективне з меморіальної точки зору статистичне збільшення пригадувань, адже захоплення пам'яттю є також виразом потреби у самовизначенні, своєрідним імперативом не-забування у теперішньому, а не тільки потребою «вписування» в історію певного досвіду, який необхідно меморіально увічнити. З цього випливають дві інші проблеми: проблема зловживання пам'яттю для обслуговування будь-яких легітимаційних потреб, у тому числі політичних, юридичних, матеріальних тощо, і проблема конфліктів пам'яті, за якою кожна із версій претендує на правильність та відповідність «історичній дійсності», створюючи тим самим окреме та відмежоване від іншого поле тяжіння власної «правоти» з сильною доцентровою силою. Адже пам'ять, й у першу чергу «історична пам'ять», не тільки поновлює те, що було забуто, заповнює «білі сторінки» та лакуни минулого. Після того, як ці сторінки «заповнено», а минуле «відбудовано», виникають інші проблеми, як, наприклад, «вкорінювання» результатів цього відновлення в суспільній свідомості, необхідне завершення роботи «активістів пам'яті» тощо.

В зазначених вище роботах міститься також багатий діапазон як інтелектуальних витоків і дискурсивних меж сучасних досліджень пам'яті, так і впливу цих студій на загальний розвиток соціогуманітарного знання другої половини ХХ ст. З точки зору соціальної та культурної історії пам'ять визначається предметною категорією, що спричинила сучасні дискусії щодо соціальної та етнічної ідентичності, мультикультуралізму та імперського домінування, культурного конструювання соціальних зв'язків та категорій, формування та легітимації різних соціальних, культурних і політичних інститутів. Своєю чергою, постмодерністська перспектива запропонувала розгляд пам'яті як такої, що на перетині складних меж між ментальністю та

фізичною реальністю актуалізувала проблеми об'єктивності, свідчення, правди та наративності, а також уможливила дослідження пам'яті як низки практик, завдяки яким репрезентації минулого створюють нові набори сучасних значень. Ця багатоплановість пояснювальних моделей, а також широта тематичного та географічного спектру досліджень пам'яті уможливила висновок Дж. Оліка та Дж. Роббінса щодо сучасного стану цих студій як «непарадигматичної, трансдисциплінарної та позбавленої центру ініціативи», але саме завдяки цій відносній дезорганізації – вельми продуктивної [702, р. 106]. Автори дійшли цього висновку завдяки ретельному й ґрунтовному аналізу виникнення студій з дослідження пам'яті, огляду базових дискусій щодо визначення поняття пам'яті в соціально-гуманітарному дослідженні, визначенню основних принципів історичного підходу та розгляду соціологічних теорій щодо статичності та динаміки соціальної пам'яті. Втім, за час, що минув з написання цієї статті (яка, незважаючи на це, на сьогодні залишається одним з найкращих досліджень з історії *memory studies*), поява новітніх публікацій з цієї тематики уможливорює певне послаблення категоричності зазначеного вище висновку. На користь цього (поряд із продовженням численних розробок конкретно-тематичних сюжетів) свідчить поява ґрунтовних монографій, присвячених узагальненню теоретико-методологічних засад сучасних студій з дослідження пам'яті [680, 690, 692, 727], публікація першої хрестоматії з відповідної тематики [656], а також ініціатива видавничого проекту спеціалізованого міждисциплінарного журналу «Студії з дослідження пам'яті», перший випуск якого побачив світ 2008 р. [691].

Що стосується методології даного дослідження, нами були обрані культурно-антропологічний підхід до вивчення колективної історичної пам'яті (з урахуванням критичних напрацювань сучасних авторів щодо переваг та обмежень його використання) та сукупність наративних прийомів аналізу усних історій як джерел для вивчення індивідуальної пам'яті про минулі історичні події. Так, першою особливістю культурно-

антропологічного підходу є те, що він «виводить» історіографічне дослідження за межі звичних уявлень про історичність як відношення до минулого, що формується лише професійними істориками. Тут історичність розуміється «як антропологічна універсалія, що регулює ментальні операції, пов'язані з орієнтацією історичних суб'єктів різного рівня (індивідів, соціальних груп, суспільства), та спирається на історичну пам'ять. Таким чином, центральне місце у вивченні історії історіографії посідає саме „історична пам'ять”» [600, с. 34]. Друга особливість культурно-антропологічного підходу полягає у розгляді історичної пам'яті як спроби відкриття нового джерела для утворення історичного смислу, як принципу об'єднання та синтезу модерністських і постмодерністських особливостей історичного мислення: «Звертаючись до теми пам'яті, історична наука досягає ширшого та глибшого проникнення у її власне ставлення до сучасного практичного життя. Вона розкриває духовну силу свого провідного принципу смислу, який неможливо усвідомити, лише визнаючи вимоги істинності та об'єктивності як сутність методу емпіричних досліджень. Вона має зрозуміти, що пізнавальні процедури отримання надійного та обґрунтованого знання з емпіричних свідчень минулого завжди істотно пов'язані з естетичними принципами репрезентації та з політичними принципами використання минулого у культурних рамках сьогоденної людської діяльності. Таким чином, розуміючи пам'ять як джерело для надійного обґрунтування критерію смислу, історична наука може прийняти постмодерністський акцент на естетику та риторику як необхідний внесок у власне метатеоретичне самоусвідомлення» [607, с. 23].

Своє висвітлення культурно-антропологічний підхід до вивчення історичної пам'яті знайшов у роботах відомого німецького історика Йорна Рюзена [606, 607, 657], який, поряд із розумінням суті історичної пам'яті як змістоутворювального культурного конструкту, порушує також питання кризи історичної пам'яті як результату зіткнення історичної свідомості з досвідом, який не вкладається в рамки звичних історичних уявлень і ставить

під загрозу усталені засади та принципи ідентичності. Такий підхід до питання став вельми актуальний в останній чверті ХХ ст., коли на авансцену історичних досліджень вийшло вивчення пам'яті про конфлікти та катастрофи цього сторіччя – світові війни, Голокост, масові репресії і т. ін., в яких центральне місце посів аналіз ролі пам'яті в історичному конструюванні соціальної (колективної) ідентичності, а дослідницький вокабуляр збагатився поняттями колективної травми, кризи, витискування тощо. Об'єднуючи в єдиному пояснювальному просторі історичне змістоутворення, травматичний досвід, історичну пам'ять та ідентичність, Й. Рюзен виділив три типи кризи історичної пам'яті, які з травматичного досвіду породжують нові образи минулого [606]. «Нормальна криза», на його думку, включає «непередбачений досвід, який бентежить» у наявну оповідну послідовність і може бути подолана на основі внутрішнього потенціалу усталеної історичної свідомості при несуттєвих змінах у засобах змістоутворення, характерних для даного типу історичної свідомості. «Критична криза» ставить під сумнів можливості сприйняття та адекватної інтерпретації минулого досвіду, зафіксованого в історичній пам'яті, відповідно до сучасних потреб і завдань, які ставлять перед собою суб'єкти. Як наслідок триває зміна історичної пам'яті: як у процесі формування нових засобів змістоутворення, так і зміни засад та принципів ідентифікації, а також ментальних форм збереження історичної пам'яті. Й, насамкінець, існує «катастрофічна криза», що руйнує саму «спроможність історичної свідомості перетворювати послідовність подій на осмислену та значущу розповідь... У цьому випадку під сумнів ставляться самі принципи утворення змісту, завдяки яким історична оповідь отримує послідовність» [606, с. 44-45]. До того ж така криза виступає психологічною травмою для суб'єктів, які її пережили: пережитий досвід сприймається як катастрофа, оскільки він з точки зору цих суб'єктів не може бути наділений жодним змістом.

Головним засобом подолання криз історичної свідомості, за Й. Рюзеном, є наратив (розповідь), завдяки якому минулий досвід,

зафіксований у пам'яті у вигляді окремих подій, оформлюється в певну цілісність, в рамках якої ці події набувають змісту. Наводячи приклад різних історіографічних стратегій, що супроводжують ментальні процедури подолання руйнівних рис історичного досвіду, автор звертається до теоретичних напрацювань та термінологічного словника психоаналізу, який, на його думку, може навчити істориків того, що існує багато можливостей перетворити абсурдність досвіду минулого в історичний зміст [657]. За його твердженням, у цій ситуації історичне дослідження – історизація – за своєю логікою є культурною практикою детравматизації, що перетворює «травму» на «історію». Власне стратегій, що в рамках історизації можуть привести до детравматизації досвіду завдяки розміщенню травматичної події в історичний контекст, може бути кілька. Йдеться про анонімізацію (коли замість злочинів, вбивств та інших злодіянь використовуються поняття «темного періоду», «злого фатуму» і т. под.); категоризацію (коли травма позначається абстрактним поняттям, що призводить до втрати її унікальності); нормалізацію (коли травматичні події розглядаються такими, що мають характер постійно повторюваних і пояснюваних самою людською природою); моралізацію (коли відповідна подія набуває характеру події-застереження); естетизацію (коли травматичний досвід репрезентується як почуття та розміщується у рамки сприйняття, що роблять світ зрозумілим і упорядкованим); телеологізацію (коли тяжкий досвід минулого використовується задля історичного виправдання ладу, що обіцяє запобігати його повторенню чи пропонує захист); метаісторичну рефлексію (коли розрив часу, спричинений травмою, долається за допомогою концепту історичної зміни); спеціалізацію (коли проблема розділяється на різні аспекти, що є цариною дослідження різних спеціалістів) [600, с. 35-36].

Слід підкреслити, що протилежним до культурно-антропологічного є так званий соціально-сцієнтистський підхід до вивчення історичної пам'яті [600, с. 30], який базується на чіткому розмежуванні елітарного (професійно-історичного) та народного (популярно-історичного) поглядів на минуле за

такими критеріями, як сукупне оперування даними про минуле, вплив сьогоденних уявлень і прагнення до розуміння минулого «зсередини». Своє концентроване вираження цей підхід знайшов у роботі відомого британського історика Джона Тоша «Прагнення істини» [623, 719], де автор обґрунтував розгляд історичної пам'яті як певного сховища колективного досвіду – «рацію популярного знання про минуле», що дозволяє спільноті вибудовувати почуття ідентичності й оцінювати напрямок свого розвитку. На його думку, професійні історики наполягають на тривалому зануренні у першоджерела, навмисному униканні сьогоденних уявлень і високому рівні співпереживання та уявлення для реконструкції та розуміння минулого з точки зору самої епохи, що минула. У той самий час для популярного історичного знання, за твердженням Дж. Тоша, характерний украй вибірковий інтерес до «елементів» минулого, зумовленість викликами сучасності, побіжне та невідрефлексоване сприйняття історії «зсередини», з точки зору часу, що минув. Виходячи із розуміння професійного історіописання як такого, що претендує на пошук та відтворення істини, Дж. Тош протиставляє йому «перекручувальну природу» популярного історичного знання, яка, на його думку, реалізується в трьох характерних рисах. А саме: некритичного звернення до традицій, тобто гіпертрофованого ставлення до того, що траплялося в минулому, як авторитетного керівництва до дій сьогодні; ностальгії, що як риса соціальної пам'яті є не тільки одностороннім, короткозорим, ненадійним путівником по минулому, який перетворює історію на символічне сховище та відсікає всі негативні риси минулого, але й виступає основою для песимізму та млявості у сьогоденні, спонукає спільноту тужити за «золотою добою» замість того, щоб творчими зусиллями перетворювати світ на краще; вірі у прогрес як оптимістичній ідеї, що не тільки припускає позитивний характер змін у минулому, але й продовження процесу вдосконалення у майбутньому.

Загалом для соціально-сцієнтистського підходу Дж. Тоша соціальна пам'ять постає мотивованим, заангажованим, імпліцитно шкідливим (адже в

авторському тлумаченні вона здебільшого «перекручує та викривляє» історію) та нижчим за своєю евристичною цінністю засобом упорядкування та тлумачення минулого (автор цілеспрямовано вживає поняття «історія» лише в контексті її дослідження професіоналами, для соціальної пам'яті він оперує словом «минуле»). Тому історична свідомість, заснована на принципах історизму, має, на його думку, превалювати над соціальною пам'яттю, зміст якої змінюється відповідно до контексту та певних пріоритетів. Категоричність тону автора дещо пом'якшують його зауваження наприкінці розділу, де він зазначає, по-перше, що історію і соціальну пам'ять неможливо повністю відокремити одна від одної, адже історики інколи виконують деякі завдання соціальної пам'яті. По-друге, соціальна пам'ять сама по собі є важливою темою історичного дослідження, і соціальна історія не має права її ігнорувати. З цього погляду, історія та соціальна пам'ять підживлюють одна одну. Втім, попри всі точки зіткнення, різниця, яку усвідомлюють історики між своєю професією та соціальною пам'яттю, не повинна, за словами Дж. Тоша, втрачати свого значення.

Утім, поряд із реалізацією нашого дослідження в рамках культурно-антропологічного підходу до вивчення історичної пам'яті, в нашій роботі ми враховували також сучасні критичні рефлексії щодо обґрунтованості, обмеженості та переваг тих методів, що лежать в основі обраного нами підходу. По-перше, нами були взяті до уваги положення щодо необхідності врахування в дослідженні пам'яті загальнокультурного, політичного й соціального контекстів, спрямування дослідницької уваги на проблеми рецепції й інтерпретації образів пам'яті, а також розгляду взаємозв'язку між різними пам'яттями, які існують у даному суспільстві, що були обґрунтовані в роботі професора Вірджинського університету США Алона Конфіно [652]. Ці положення орієнтовані на вивчення колективної пам'яті у рамках аналізу взаємодії одиничного й загального (тексту й контексту) й націлені на запобігання «символічній ізоляції» пам'яті та тенденції до такого розуміння її образів, коли ці образи говорять «самі за себе». Так, наприклад, А. Конфіно

пропонує розглядати «пам'ять як результат взаємодії між різними образами минулого та загальним спектром символічних репрезентацій, характерних для даної культури». Ця точка зору постулює дослідження пам'яті як спорідненість між цілим і його компонентами, розглядаючи суспільство як глобальну сутність – соціальну, символічну, політичну, де взаємодіють різні пам'яті. Цей підхід орієнтований також на реконструкцію значення даної колективної пам'яті за допомогою подвійного руху: у напрямку розміщення її в загальному історичному контексті й глобальному символічному універсумі та у напрямку аналізу ідей, цінностей і практик, утілених та символізованих у її окремих образах.

Ще одна проблема, на яку звертає увагу А. Конфіно й яку ми намагалися врахувати у нашому дослідженні, полягає у небезпеці сприйняття образів пам'яті як таких, що можуть говорити самі за себе, та у неврахуванні ролі посередників трансляції цих образів. Дослідження, що фокусуються на образах пам'яті, але при цьому ігнорують певні соціальні практики їх формування й впровадження, містять імпліцитне припущення, що ці образи є очевидними та прозорими виявами історичної ментальності, соціальних і політичних цінностей тощо. Звідси головним питанням у дослідженні пам'яті, й тут ми поділяємо ідеї А. Конфіно, повинно бути не тільки те, що саме репрезентується, але й те, яким чином ця репрезентація сприймається й інтерпретується в часі й суспільстві.

Виходячи з цього, а також враховуючи розглянуту вище критику невиправданого та необґрунтованого розгляду характеру й динаміки колективної історичної пам'яті у термінах і за допомогою психоаналітичних та психологічних методів, призначених для аналізу феноменів індивідуального, а не колективного кшталту, принципового значення набуває усвідомлення специфічних лише для колективної пам'яті стратегій репрезентації минулого, які мають пов'язати «факт репрезентації» з «фактом рецепції» як елементи складного процесу культурного виробництва та споживання. У цьому зв'язку доречним з методологічної точки зору для нас

став розгляд колективної пам'яті як результату взаємодії між трьома типами історичних чинників: інтелектуальних і культурних традицій, що обрамляють/структурують усі наші репрезентації минулого; «творців пам'яті», які вибірково змінюють ці традиції та маніпулюють ними; а також «споживачів пам'яті», що сприймають, ігнорують чи трансформують ці артефакти відповідно до власних інтересів [682, р. 180]. Ці положення знайшли своє висвітлення в роботах американського науковця В. Кенштайнера, який виділив два підходи до вивчення колективної пам'яті. З одного боку, на його думку, дослідники колективної пам'яті досягли значних успіхів у вивченні семантичного та наративного вимірів соціальної пам'яті, які наповнюють та лімітують історичні уявлення членів певного колективу та є вписаними у комунікативний простір та повсякденні практики, як-от: різноманітні дискурсивні утворення, габітуси, «стилі мислення», архетипи, парадигми та традиції в їх найширшому розумінні. З іншого боку, більш традиційний аналіз сконцентрований на «життях та діяннях» відомих політиків, митців та інтелектуалів та їх ролі у створенні та впровадженні тих чи інших репрезентацій минулого. Сучасний стан досліджень колективної пам'яті, на думку автора, яку ми повністю поділяємо, пропонує можливості для поєднання цих двох підходів завдяки фокусуванню саме на комунікаціях і взаємодіях між уже зазначеними вище «творцями» та «споживачами» пам'яті, а також візуальними і дискурсивними об'єктами та традиціями репрезентацій, адже всі ці три елементи повинні бути «дійовими особами й героями історій колективної пам'яті» [682, р. 196].

З самого початку виникнення досліджень історичної пам'яті головним об'єктом критичних зауважень «супротивників» цього напрямку, так само як і аналітичної рефлексії його «прибічників», постала проблема співвідношення, взаємодії та взаємозумовленості індивідуального й колективного у зазначеному феномені. В сучасній історіографії відповідні дискусії розгортаються навколо доведення переваг та обмеженостей двох конкуруючих концептів колективної пам'яті – того, що звертається до

сукупності соціально зумовлених індивідуальних спогадів, і того, що є зосередженим на аналізі *колективного феномену* як такого. Перше, індивідуалістське розуміння колективної пам'яті є відкритим до врахування психологічних, неврологічних і когнітивних чинників пригадування, але нехтує соціальними та владними «технологіями пам'яті». Друге, колективістське розуміння надає особливого значення соціальному та культурному моделюванню публічної та персональної пам'яті, але зневажає аналізом індивідуально-психологічного конституювання цих процесів. За цими підходами стоять два відмінні концепти власне культури, що залучають різні методологічні стратегії та продукують різні види знання в цілому. Для одного з них характерним є розгляд культури як суб'єктивної категорії значень, що містяться у мозку людей, інший розглядає культуру як патерни публічно доступних символів, об'єктивованих у суспільстві.

З культурно-антропологічної перспективи для нашої роботи суттєвого значення набуває усвідомлення особливостей кожного з цих підходів до аналізу колективної історичної пам'яті, а також виділення певного «спільного знаменника», що об'єднуватиме в єдиному інтерпретаційному просторі переваги зазначених підходів. У цьому зв'язку принципове значення для нас матимуть ідеї та пропозиції щодо розгляду колективної пам'яті, запропоновані відомим теоретиком досліджень пам'яті Дж. Оліком [699-702]. Так, перший виділений ним різновид колективної пам'яті (чи, точніше, підхід до її розуміння) заснований на індивідуалістських принципах і розглядає колективну пам'ять як сукупність індивідуальних спогадів членів певної групи. Фундаментальним припущенням тут постає центральне місце, відведене саме індивідові: тільки індивід має здатність до пригадування, він може це робити як сам, так і з кимось іншим, але при цьому будь-який публічно доступний комеморативний символ дістає інтерпретацію тільки завдяки наявній реакції індивідів, що входять до складу групи, пам'ять якої постає об'єктом дослідження. Така онтологія пам'яті, на думку Дж. Оліка, не виключає того, що спогади однієї персони привертають більшу увагу, ніж

спогади інших, і що всередині групи ці пригадування можуть бути оцінені по-різному. Але дослідницькі стратегії в цьому випадку мають чи то «технічно демократичний», чи то «редистрибутивний» характер, тобто приписують однакове значення кожному індивідові, який пригадує як член певної групи, чи перерозподіляють загальне поле колективної пам'яті перенесенням акценту вивчення на «викреслені» та «втрачені» спогади, на що свого часу була орієнтована головна ініціатива усних істориків. За такого підходу, який у Дж. Оліка дістав назву «колекційного» (“collected” memory approach), «точка зору на колективну пам'ять як об'єктивні символи чи глибокі структури, що переступають межі індивідуального, має ризик зісковзування у метафізику групового розуму. З цієї перспективи є безсумнівним, що соціальні рамки формують індивідуальне пригадування, але зрештою існує тільки індивід, який пригадує. Усі символи та структури є реальними настільки, наскільки індивіди (хоч подекуди й організовані як члени певної групи) ставляться до них якимось чином чи впроваджують у практику. З індивідуалістської точки зору не має сенсу трактувати комеморативні об'єкти, символи чи структури як такі, що «мають власне життя»: життя мають тільки люди» [700, р. 338].

Перевагами «колекційного» підходу Дж. Олік вважає, по-перше, те, що він допомагає запобігати потенційній «матеріалізації» колективного суб'єкта та політичним упередженням тих підходів, які поширюють висновки стосовно пам'яті окремої частини групи на колективну пам'ять суспільства у цілому. Тут автор має на увазі можливість протиставлення єдиній колективній пам'яті певної кількості різних пам'ятей різних груп у суспільстві. По-друге, в рамках цього підходу об'єкт вивчення постає скоріше гіпотетичним, ніж категоричним й заздалегідь визначеним феноменом. Інакше кажучи, замість апріорного припущення про існування колективу, який має характерну колективну пам'ять, йдеться про першочергове формулювання питання (гіпотези), що має визначити, чи є

певна ознака чи характеристика колективної пам'яті помітною та визначальною для всього колективу.

Але головною перевагою «колекційного» підходу автор вважає можливість діалогу між психологічними та соціальними науками, що постають відкритими завдяки специфіці зазначеного підходу, який «розміщує спогади, які поділяються всіма членами групи, в головах індивідів та розглядає результати колективної діяльності як сукупність індивідуальних дій» [700, р. 339]. За умов такого діалогу знання сучасних розробок у галузі когнітивної та нейропсихології запобігатиме, наприклад, одному з найсумнівніших припущень «колекційного підходу» (характерному, зокрема, й для усних істориків), за яким пам'ять людини розглядається як певна комора, в якій зберігаються автентичні спогади, до яких можна звернутися впродовж дослідницького інтерв'ю й отримати інформацію про те, «що відбувалося насправді». Посилаючись на відоме дослідження професора психології Гарвардського університету Деніела Шектера [713] (про автора та його пропозиції щодо вивчення колективної пам'яті йшлося вище), автор звертає увагу на те, що процес пригадування не є ані «повторною появою», ані «відтворенням» досвіду в його оригінальній формі, цей процес має складний характер і призводить до виникнення у певному значенні «нової» пам'яті, яку не можна порівнювати з променем світла, що висвічує колись раз і назавжди збережену картину.

Поряд із «колекційним», на думку Дж. Оліка, в сучасних дослідженнях колективної пам'яті існує також «колективістський» підхід, і за цілою низкою параметрів вони відрізняються один від одного. Так, наприклад, колективістський підхід має справу з такими символами та системами їхнього взаємозв'язку, які мають певну автономію від суб'єктивного сприйняття індивіда, і зосереджений на вивченні тих мнемонічних

технологій, що утворюються й реалізуються на рівні соціуму¹¹. Загалом, колективістський підхід до вивчення колективної пам'яті (чи «справжньої колективної пам'яті», як її визначає Дж. Олік) об'єктом свого дослідження передбачає публічний дискурс про минуле в цілому чи наративи й образи минулого, що «говорять» від імені колективу, зокрема. Втім, продовжує автор, не існує жодної колективної пам'яті без індивідів, що беруть участь у її створенні та рецепції, так само як не існує індивідуального пригадування поза межами соціального досвіду. Саме тому, і не в останню чергу задля запобігання крайнощам обох підходів, доречним з методологічної точки зору слідом за автором ми вважаємо оперування колективною пам'яттю як терміном, «чутливим» до всього розмаїття мнемонічних процесів, практик та результатів – нейропсихологічних, когнітивних, персональних чи колективних, за яким дослідження історичної пам'яті не розгублюватимуться відносно об'єкта референції та залишатимуться відкритими до різних феноменів, усвідомлюючи те, що кожне згадування є у певному значенні соціальним, будь то мрія чи інсценування, спогад чи підручник.

Й, насамкінець, останнє положення, необхідне для урахування в нашому обґрунтуванні методологічних орієнтирів дослідження пам'яті. Результати, які отримує науковець, не є колективною пам'яттю, але отримане за цими результатами знання має великий потенціал до того, щоб нею стати. Так, наприклад, в дослідженні індивідуального досвіду (у тому числі пов'язаного з травматичними подіями в житті людини) науковець часто має справу з такими спогадами, які актуалізуються лише внаслідок їхнього стимулювання з боку самого дослідника й потім об'єктивуються як колективна пам'ять. Ця пам'ять, своєю чергою, стає точкою референції як для наступних пригадувань, так і для подальшого усвідомлення досліджуваного феномену, справляючи вплив на форми та шляхи, якими

¹¹ Так, на думку автора, європейські країни XIX сторіччя стверджували свою владу й легітимність значною мірою шляхом створення нових мнемонічних форм, як-от музеїв, архівів і професійного історіописання.

триватиме кодування нових спогадів, що здійснюватиметься як психологічно, так і наративно.

Утім, усі названі вище зміни й реінтерпретації минулого, процеси конструювання нових символів і значень, механізми переоцінки цінностей і вплив соціальних і політичних стереотипів на індивідуальні зразки сприйняття, стратегії комунікування пам'яті в повсякденному житті дає можливість проаналізувати усна історія, головним предметом якої є суб'єктивний досвід окремої людини. Загалом, усні оповідання були й залишаються одним із найцікавіших джерел до пізнання й вивчення світогляду й культури, історії та мови народу, інтерес до яких ще на початку ХІХ ст. виявляли етнографи й фольклористи, історики й мовознавці, письменники й громадські діячі. Поряд із цим інтересом прийшло усвідомлення, що спогади є не тільки «зернами культурної історії та народної психології», це насамперед «характеристика живих людей, їх пригод і настроїв, їх світогляду й етики» [630]. В рамках історичної науки це положення оформилося концептуально вже в ХХ ст., з появою та розвитком усної історії, яка з самого початку була зорієнтована на вивчення, насамперед, суб'єктивного досвіду людини, системи значущих для індивіда сенсів і змістів, особистісного осмислення пережитого і відповідальності індивіда за його «місце в історії».

Сучасне розуміння усної історії, якщо узагальнити й стисло викласти її основні характеристики, включає чотири основні компоненти: процес безпосередньої передачі й запису спогадів, оповідань чи автобіографічних нарацій; отримані в результаті цього процесу новостворені історичні джерела; їх подальший аналіз та інтерпретації; винесення в публічний простір результатів усноісторичного дослідження. В своєму розвитку усна історія пройшла кілька етапів, у рамках яких змінювалася й загальна парадигма, й конкретні методи дослідження усних оповідей, набуваючи все більш міждисциплінарного та новаторського характеру [622]. Особливостям усної історії, її методологічним та епістемологічним проблемам присвячені

сотні статей і десятки спеціальних монографій, огляд яких уже не раз ставав темою окремого дослідження [621, 671, 675, 697, 704, 706, 716, 718, 730]. В них порушуються питання вірогідності й суб'єктивності, креативного характеру інтерв'ю як історичного джерела, співвідношення офіційної історії й колективного vs індивідуального переживання цієї історії, зумовленості особистих спогадів приналежністю до тієї чи іншої соціальної групи і пов'язаних з цим особливостей самопрезентацій, міждисциплінарного характеру усної історії та її місця в історіописанні в цілому. Висновки та спостереження авторів цих розвідок уможливають твердження щодо існування двох головних тенденцій, що останні десятиріччя характеризують розвиток усноісторичних досліджень. Перша тенденція полягає у трансформації розгляду усної історії від її сприйняття як джерела фактів та інформації до акценту на інтерпретації текстів інтерв'ю, їх наративних та лінгвістичних особливостях. Друга тенденція стосується зміни самоусвідомлення дослідника – усного історика: від об'єктивного та неупередженого спостерігача до активного співтворця свідчення. Ці тенденції почали формуватися з часу зародження усної історії як «нової» галузі архівної справи в Сполучених Штатах та, водночас, як результат розширення джерельної бази соціальної історії в Європі. Усні історики обох континентів увійшли в еру «лінгвістичного» та «культурного» повороту з різним багажем практичних напрацювань і теоретичних обґрунтувань, але з кінця 1970-х рр. їх об'єднало усвідомлення необхідності дослідження вже не «об'єктивних фактів» чи «істинної історії простих людей», а суб'єктивності оповідання, вивчення розказування як культурної практики, а історії – як форми опису, інтерпретації та репрезентації тієї чи іншої події.

У методологічному плані наше дослідження ґрунтується на залученні до аналізу усних інтерв'ю теорії наративу, у рамках якої наратив розглядається єдиним засобом надання значення діям людини завдяки організації елементів існування індивіду у певне оповідне ціле. Як відомо, з кінця ХХ ст. поняття наративу перебуває в центрі уваги не тільки

нараторології, спеціально йому присвяченої дисципліни, але й далеко за її межами – ймовірно, вже не залишилося жодної галузі соціально-гуманітарного знання, де б так чи інакше не використовувався концепт наративу. Це постало наслідком «лінгвістичного» та «нративного» поворотів, що призвели до розгляду досліджень у галузях соціально-історичних, політичних, психологічних та інших наук такими, що мають орієнтуватися на проблеми мови та мовлення, до усвідомлення опосередкованого доступу до досліджуваної реальності, що «сконструйована» й надана, як правило, у формі наративу, тобто оповіді. З останньою тезою тісно пов'язаним постало твердження про неможливість розчленування «форми» – наративу, мовного зображення, й «змісту» – «фактів», про які йдеться в оповіді, що у разі історичної науки поширилося не тільки на джерела дослідження, але й на самі історичні твори, музейні експозиції, документальні фільми й передачі тощо.

Своєю чергою, наративні підходи до аналізу інтерв'ю ґрунтуються на певній низці особливостей усної історії, які характеризують стан її сучасного розвитку. Принциповий характер тут, по-перше, має перенесення дослідницької уваги з вивчення «істинної історії простих людей» (актуальної для 1950-1960-х рр.) на аналіз суб'єктивності їхніх оповідань та специфіки значень, якими ці люди наділяють свій особистісний досвід. У цьому зв'язку поширеним є розгляд «об'єктивних фактів» усної історії як таких, що є зрощеними із суб'єктивними інтерпретаціями оповідачів, а врахування помилок та невідповідностей у їх пригадуванні – як додаткової можливості вивчення «відмінної правдоподібності» усного свідчення, дослідження культурно-історичних та ідеологічних впливів на індивідуальну пам'ять тощо [622].

По-друге, парадигматичне значення для сучасної усної історії має усвідомлення взаємозв'язку між мовою та мисленням, досвідом та пам'яттю, і в рамках цього розуміння розгляд наративу як соціального факту, що слугує створенню та збереженню індивідуального та колективного знання, а усної

наративної оповіді, як зазначалося вище, як засобу надання сенсу діям людини завдяки утіленню елементів її досвіду у певне оповідне ціле. Звідси виникає можливість дослідження усної історії саме як наративу, що передбачає аналіз послідовностей, тематичного репертуару, сюжетної організації та жанрової специфіки свідчення, а також інших засобів упорядкування в рамках єдиного темпорально сконструйованого образу суб'єктивних переживань, думок та настроїв особи, а також певних об'єктивних подій її життя [671].

По-третє, сучасний стан усноісторичних досліджень характеризується спрямуванням дослідницького інтересу на аналіз інтерв'ю як інтерсуб'єктивної комунікації дослідника та оповідача, під час якої обидва партнери по інтерв'ю зазнають взаємоспрямованого впливу, дія якого поширюється як на процес утворення усної історії, так і на результати її аналізу. Цей вплив детермінований багатьма елементами індивідуальних характеристик та певних «ідентичностей» співрозмовників, які, поряд із відповідним соціально-культурним контекстом інтерв'ю, створюють широкий та багатоплановий «спектр зумовленостей» усної оповіді, аналіз якого є можливим також на текстовому рівні.

Наративний аналіз інтерв'ю як в усноісторичному, так і в будь-якому іншому соціально-гуманітарному дослідженні, спрямований на аналіз самої оповіді, тобто матеріалу записаного інтерв'ю, частіше – на рівні текстового протоколу, рідше – із залученням аудіо- чи відеозапису. При цьому наративний аналіз не є єдиним нормативним пізнавальним засобом, теоретично обґрунтованими тут постають кілька підходів чи наборів можливостей, тому краще говорити про *комплекс* наративних методів чи підходів. У найширшому розумінні комплекс наративних методів орієнтований на аналіз текстуальних особливостей інтерв'ю з метою виявлення того, як в рамках власної історії оповідач пригадав та упорядкував свій особистісний досвід та надав сенсу всьому життю в цілому [710, р. 2]. У цьому зв'язку головна відмінність від реконструктивного підходу до аналізу

тексту інтерв'ю полягає в тому, що за наративними методами йдеться не тільки про те, *що* розповідалося в інтерв'ю, дослідницький інтерес концентрується також навколо питань *як і чому саме так* побудований наратив інформанта. Відповіді саме на ці питання уможливили наші узагальнення стосовно різноманітних аспектів біографічної самопрезентації оповідачів – колишніх примусових робітників Третього райху, а якщо виходити із магістрального завдання усної історії – висновки щодо особливостей суб'єктивного досвіду людини в історії. Слід також підкреслити, що наративні методи аналізу ми застосовували як для автобіографічного, так і тематичного усноісторичного інтерв'ю, що були наративними за типом, тобто такими, що являли собою чи то суцільну автобіографічну оповідь із наступними відповідями на відкриті запитання інтерв'юера, чи то розгорнуті тематичні оповідання, актуалізовані також відкритими наративними запитаннями дослідника.

Детальний опис методики наративного аналізу інтерв'ю ми надамо у Розділі IV, а зараз, завершуючи розгляд методології даного дослідження, підкреслимо особливості застосування наративних підходів, які ми враховували під час вивчення усних історій колишніх примусових робітників нацистської Німеччини. Перша дихотомія, на якій базуються наративні підходи до аналізу автобіографічного інтерв'ю, стосується спрямованості дослідницької уваги на текст як цілісність із аналізом кожної його частини у контексті інших фрагментів чи передбачає поділ тексту на секції із наступним віднесенням їх окремих частин до певних категорій і аналіз цих категорій. Цілісний підхід, з огляду на це, ми обрали для аналізу «історій життя» людини чи вивчення набутого нею досвіду «переживання» як факту перебування на примусових роботах, так і інших фактів власного життя. Своєю чергою, категоріальний підхід більшою мірою ми застосовували при вивченні проблем чи феноменів колективного досвіду, характерного для соціальної групи колишніх оstarбайтерів. Слід підкреслити, що цей підхід, а також заснована на ньому концептуалізація та розробка «обґрунтованих

теорій», були розроблені у межах якісної соціології, але вже давно перетнули її дисциплінарні межі і, на наш погляд, мають усі підстави для використання в усноісторичному дослідженні.

Поряд з цим нами було враховано й іншу дихотомію наративного аналізу, що більшою мірою походить з літературного тлумачення тексту й стосується концентрації дослідницького інтересу на вивченні загального змісту тексту чи його структурних елементів (форми наративу), як-от: структури сюжету, послідовності та пов'язаності подій і т. ін. У рамках вивчення загального змісту тексту, поряд із аналізом значення всієї розказаної історії, прояву тих чи інших мотивів та зацікавлень оповідача, ми також аналізували «фабулу» фактичної інформації, наданої нашими співрозмовниками по інтерв'ю, а також межі та особливості її «сміслового навантаження».

На завершенні обґрунтування методологічних засад нашого дослідження підкреслимо, що в цілому, після першої систематизації концепту колективної пам'яті М. Гальбаксом усі наступні дослідження цього феномену так чи інакше продовжують, розвивають або критикують основні положення його теорії, перш за все, взаємозв'язки індивіда й суспільства в «просторі пам'яті», усвідомлення пам'яті як знаряддя влади, відношення між історією та пам'яттю тощо, розглядаючи останню не лише як *процес* селекції подій та їхніх деталей, але й як певну *конструкцію*, результат цієї селекції, статичну картину образів і символів, що мають змістовне, емоційне, «ідентифікуюче» навантаження. Розглянуті нами у цьому розділі як альтернативні, так і близькі за змістом теоретичні конструкції колективної пам'яті, та, головне, основні критичні міркування та конструктивні пропозиції щодо «вдосконалення» меморологічних розвідок дозволяють дійти висновку, що оперування терміном «пам'ять» у межах сучасних соціально-гуманітарних досліджень виявляє дві тенденції, вектори яких спрямовані назовні й усередину пояснювального поля цих розробок. Це тенденція опосередкованого присвоювання значень шляхом запозичення

термінології з інодисциплінарних вокабулярів і зумовлена нею тенденцію створення власної території змісту, у межах якої пам'ять як категорія наукового пізнання формує свою евристичну неповторність. Своєю чергою, одним з центральних положень останньої є продовжувана дискусія щодо співвідношення історичного і соціального вимірів у використуванні терміна пам'ять. Йдеться про спрямування дослідницької ініціативи на взаємодоповнювальний аналіз горизонтального й вертикального «зрізів» пам'яті, де горизонтальний є історико-культурним континуумом трансляції пам'яті про минуле, а вертикальний детермінований належністю індивіда до тієї чи іншої соціальної групи. Горизонтальний зріз дає можливість історичного аналізу колективної пам'яті, по-перше, як культурної пам'яті нації — тобто феномену колективного запам'ятовування й забування, націленого на відбір і збереження знань про найбільш значуще для нації минуле, яке часто набуває форми міфу і підтримується за допомогою святкової церемонії та ритуалу. По-друге, горизонтальний зріз дає можливість історичного аналізу колективної пам'яті як пам'яті комунікативної, яка охоплює спогади сучасників подій, підтримується повсякденним спілкуванням у межах індивідуальних біографій і звернена на недавнє минуле, тобто останні 80-100 років. Зі свого боку, вертикальний зріз пам'яті певного соціуму виступає контекстом аналізу так званих «мнемонічних спілок», для яких пам'ять про будь-яку подію є засобом підтримання й репрезентації колективної ідентичності.

РОЗДІЛ 2

Примусова праця в нацистській Німеччині в історичній пам'яті та історіографії ФРН

Якщо в аналізі німецького досвіду подолання нацистського минулого ставити питання, чи змогли німці в принципі «подолати» це минуле та вписати саморефлексивну пам'ять про націонал-соціалістське варварство у політичну свідомість нації, очевидно, слід погодитися з тим, що у здобуванні уроків з історії Третього райху німецьке суспільство досягло вагомих результатів, як з точки зору наукової рефлексії, так і політики пам'яті загалом. Більше того, саме у термінах політики та культури пам'яті можна говорити про те, що Федеративна Республіка становить перший приклад включення пам'яті про темне й злочинне минуле в суспільну свідомість та колективну ідентичність громадян, а також у нормативний меморіальний фундамент політичного ладу держави в цілому, при якому відкрите обговорення ганебних сторінок минулого та відмова від цілої низки міфів привели до більшої стабільності самоусвідомлення громадян та політичної легітимації країни [571, с. 102].

Водночас подолання минулого не є тільки результатом, воно було і залишається процесом, тривалим, суперечливим і таким, що вочевидь буде певний час продовжуватися, особливо за умов уведення у публічний дискурс знання й пам'яті про «забуті жертви» нацизму, зокрема і про примусових робітників Третього райху. У нашому аналізі примусової праці в нацистській Німеччині в історичній пам'яті та історіографії ФРН ми спробуємо простежити зміни, що стосувалися таких питань. По-перше, що й кого саме на різних етапах подолання нацистського минулого пам'ятали та вшановували німці та яку «політику минулого» у цьому зв'язку проводили офіційні кола ФРН, по-друге – яким чином змінювана зовнішньополітична та внутрішньодержавна ситуація впливала на формування масових уявлень про

жертв націонал-соціалістського переслідування та, головне – як саме в цьому контексті в західнонімецькій державі сформувалася концепція відповідальності за примусове притягнення до праці цивільного населення європейських країн, у тому числі українських оstarбайтерів, як окремий злочин націонал-соціалістської держави. Інтегративним чинником, що поєднуватиме ці три питання, стане компенсаційний дискурс з відшкодування втрат жертвам націонал-соціалізму як монетаризована форма актуалізації пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни.

2.1. Від «робітника-іноземця» до «переміщеної особи»: примусові робітники Третього райху в колективній пам'яті німецького суспільства перших повоєнних років

Конкретне поводження з жертвами нацизму одразу після закінчення війни більшою мірою залишалося поза полемікою навколо провини та було зумовлене практичними потребами, зокрема з підтримки громадського порядку та необхідності врахування настроїв самих німців, у яких превалювала зацікавленість у якнайшвидшій інтеграції й компенсації «своїм», «німецьким» жертвам війни та стійка неприязнь і побоювання стосовно визволених переслідуваних іноземців, зокрема і примусових робітників, які, після їх переведення по закінченні війни у статус переміщених осіб, у сприйнятті німецького населення постали додатковим тягарем і загрозою безпеці. Загалом німецьке повоєнне суспільство не усвідомлювало, «що найбільшими групами жертв нацистського панування були іноземці й убиті поза територією райху» [225, S. 116]. Що стосується безпосереднього ставлення до колишніх примусових робітників, то німці як упродовж війни, так і після її закінчення практично не відчували докорів сумління щодо примусової праці. Постійне прибуття іноземних робітників, що доволі швидко стало буденною справою, надало німцям певний стимул та можливості для кар'єрного зростання: майже кожен кваліфікований німецький робітник

раптово став старшим майстром і отримав право керівництва кількома іноземними робітниками. До того ж експлуатація примусових робітників – на відміну від Голокосту – була буденною та загальновідомою справою, кожне велике підприємство, більш-менш велике місто та фермерське господарство застосувало працю іноземних робітників [226, S. 34].

Очевидно, що наявність на території Третього райху багатомільйонної «армії» примусових робітників упродовж війни потребувала як розроблення нормативних документів – різноманітних наказів, постанов, розпоряджень, так і певного ідеологічного та «практичного» роз'яснення, зокрема і пропагандистських зусиль із формування в населення відповідного націонал-соціалістському світобаченню ставлення до присутності іноземців та використання їхньої праці. Так, використання праці цивільних громадян із Радянського Союзу на території німецького райху спочатку не входило до планів нацистського керівництва: концепція бліцкригу, поряд із подальшою експлуатацією матеріальних та природних ресурсів завойованих територій, примусовим переселенням та винищенням місцевого населення, передбачала також дуже швидке повернення німецьких вояків додому й до роботи – на німецькі шахти й заводи, фабрики й ферми. Проти використання праці громадян Радянського Союзу через расові упередження та з міркувань державної безпеки виступали спочатку як військові, так і партійні керівники нацистської Німеччини. Посутній вплив масована нацистська пропаганда справила на настрої пересічного німецького населення, яке на початку війни уявляло собі мешканців Радянського Союзу як недолюдків і з жахом ставилося до можливості їхньої роботи у райху. Проте після провалу «блискавичної» кампанії нацистське керівництво зіткнулося не лише з проблемою кардинальної зміни у стратегічному воєнному плануванні, але й із необхідністю певних ідеологічних «компромісів» щодо залучення до воєнної економіки великої маси робітників з окупованих територій Радянського Союзу.

Перше «пристосування» расистських ідеологічних настанов щодо «недолюдків нижчої раси» до зростаючих унаслідок краху бліцкригу потреб мілітаризованої економіки у робочій силі виявилось у питанні використання праці радянських військовополонених. Так, уже 2 серпня 1941 р. Верховне командування військових сил Німеччини закріпило основні принципи використання праці військовополонених СРСР у райху: «Використання радянських військовополонених у кордонах райху є неминуче зло, й тому слід звести його до мінімуму. Вони можуть працювати лише на тих робочих місцях, де є можливою робота у повній ізоляції у закритих бригадах». Згідно із цим наказом спочатку радянські військовополонені мали змінити французьких, сербських, бельгійських та польських полонених, які працювали на Вермахт у закритих бригадах, і лише потім зайняти робочі місця інших полонених у промисловості. У серпневих циркулярах НСДАП місця можливої експлуатації праці радянських військовополонених були обмежені торф'яними болотами, соляними шахтами, а також будівництвом вулиць та каналів. За цим надійшли два накази Гітлера від 15 та 31 жовтня 1941 р. – перший про «умовно можливе», і другий – про «широке використання праці радянських військовополонених для задоволення потреб воєнної економіки». А вже за тиждень, 7 листопада 1941 р., у наказі райхсмаршала Герінга з'явилися перші детальні вказівки щодо експлуатації радянських робітників [17]. Саме вони, на думку сучасних дослідників, і стали сигналом до старту широкомасштабного використання праці громадян Радянського Союзу в нацистській Німеччині, а також окреслили певні «значеннєві рамки» ставлення до них.

За цим наказом Герінга, перелік місць експлуатації праці радянських робітників був значно більшою мірою, ніж попередні плани використання праці військовополонених, орієнтований на потреби воєнної економіки: тут називалися гірничо-промисловість, виробництво зброї та будівництво, роботи на залізницях та у сільському господарстві. Передбачені умови праці та життя, а також пропозиції щодо безпосереднього «ставлення» до робітника

містили такі пункти: «Німецькі фахівці перейдуть в оборонну промисловість, копати й довбати каміння – не їхнє завдання, для цього є росіяни»; «жодних контактів із німецьким населенням, і передусім ніякої «солідарності». Німецький робітник є принциповим начальником над росіянином»; «харчування...: самостійне забезпечення себе їжею (кішки, коні й т. ін.). Одяг, утримання, постачання: не краще, ніж вдома, де люди часто мешкають у землянках»; «контроль: представники Вермахту під час роботи, а також німецькі робітники, які повинні виконувати функцію помічників поліції»; «шкала покарань не матиме, загалом, проміжних ступенів між обмеженням у харчуванні та стратою за законами воєнного часу» [196, S. 165].

Цілеспрямована кампанія з вербування й відправлення цивільного населення Радянського Союзу й, насамперед, України на роботи до Німеччини стартувала на початку 1942 р. та збіглася із переструктуруванням усієї організації німецької економіки у грудні – січні 1941-1942 рр. На окупованих територіях питаннями вербування головним чином займалися біржі праці, які працювали під наглядом та керівництвом кількох установ, у тому числі Імперського міністерства у справах східних земель та «Економічного штабу Ост», у складі яких було утворено відповідні відділи праці. Безпосередню роботу з вербування спочатку виключно кваліфікованих робітників-добровольців здійснювали спеціальні комісії, що приїжджали «на місця» й проводили серед робітників агітаційну кампанію. Так, звіт економічної команди «Харків», що входила до складу розгалуженої системи виконавчих органів «Економічного штабу Ост», у записі від 7 січня 1942 р. містив повідомлення про прибуття 3 січня до Харкова комісії з вербування, яка розпочала свою роботу 5 січня та вже 2 дні по тому завербувала близько 500 кваліфікованих робітників-металістів [13]. Перший ешелон із 1117 завербованими робітниками-спеціалістами вирушив із Харкова до Кельна 18 січня [14], за ним другий із 1142 робітниками – 21 січня та третій з 1167 особами – 30 січня 1942 р. Згідно зі звітом «Економічного штабу Ост» за період з 01.01.1942 до 31.01.1942 р., потяг, що вирушив із Харкова 21 січня,

прибув до Бранденбурга 30 січня. Звертають на себе увагу описи примусових робітників-добровольців, якими вони «запам'яталися» співробітникам штабу в Німеччині: «Перевірка на місці показала, що потягом прибули кваліфіковані робітники-металісти, високі, міцної статури, гарно вдягнені, які справляли гарне враження. Транспорт був розділений серед шістьох підприємств металургійної промисловості, у тому числі фірм «Німецьке озброєння й обмундирування» та «Борзігвальде», підприємства № 414, решта – у провінційні підприємства» [15].

Утім, вже на середину квітня 1942 р. припадає кінець добровільного та досить повільного виїзду радянських робітників до Німеччини. Широкомасштабна кампанія з вербування радянського цивільного населення на роботи до райху (з середини квітня 1942 р. – переважно примусового) розпочалася практично відразу після запровадження наприкінці березня 1942 р. посади Генерального уповноваженого з працевикористання, на яку було призначено гауляйтера Тюрингії Фріца Заукеля. Він залишився гауляйтером НСДАП, а як Генеральний уповноважений – офіційно підпорядковувався відомству Чотирирічного плану Г. Герінга, мав тісні стосунки з міністерством озброєння й військової промисловості в особі А. Шпеєра та можливість «прямого контакту» з Гітлером. Зосередивши у своїх руках, таким чином, великі повноваження та можливості, Ф. Заукель провів чотири безпрецедентні кампанії з постачання райху цивільними робітниками з Європи (так звані «Програми Заукеля»), більшість цих робітників було вивезено примусово з окупованих територій Радянського Союзу. Перша кампанія почалася у квітні та закінчилася у вересні 1942 р., друга тривала з вересня 1942 до січня 1943 р., третя та четверта охоплювали відповідно 1943 та 1944 рр. У рамках перших двох програм, згідно із підсумковим звітом Заукеля наприкінці 1942 р., з територій європейських країн німецька економіка отримала більш ніж 3 млн нових робітників, включно з військовополоненими. Що стосується новозавербованих радянських цивільних робітників та військовополонених, то зведений звіт Заукеля за

період з 1 квітня до 30 листопада 1942 р. містить цифру 1,8 млн осіб¹. 10 вересня 1942 р. вийшов указ Заукеля про доправлення до Німеччини півмільйона «жінок-остарбайтерок для роботи у домашньому господарстві» віком 15–35 років, статура мала бути міцною, а зовнішність, по можливості, схожою на німецьку (блакитні очі й світле волосся). Згідно з цим указом тільки із території Харкова й області лише за місяць (із середини жовтня до середини листопада) до німецьких господарств служницями було відправлено 3143 молоді жінки [16].

Загалом за 33 місяці перебування на посту Генерального уповноваженого Ф. Заукель «доставив» до нацистської Німеччини 5 379 567 іноземних робітників. Що стосується власне остарбайтерів, то на кінець 1944 р. їхня кількість становила 2,91 млн осіб, не враховуючи тих, хто загинув чи помер, тих, хто повернувся додому, та тих, хто був завербований у «нових» областях СРСР (останніх німці не вважали за остарбайтерів, як, наприклад, українців з Галичини) [136, с. 213]. Дослідження німецьких істориків, які підраховують цивільних робітників та військовополонених окремо, містять інші цифри: 2 461 163 цивільних радянських осіб станом на 30 вересня 1942 р. називає Марк Шпюрер [249, S. 222]; 2 126 753 цивільних примусових радянських робітників станом на той самий час наводить Ульріх Герберт [197, S. 148-149].

Про умови вербування, праці та утримання радянських цивільних робітників на початку 1942 р., що відповідним чином корелювали з формованими на той час колективними уявленнями та значеннєвими рамками майбутніх «пригадувань», свідчать «Загальні положення щодо

¹ Згідно цього звіту з 1 квітня по 30 листопада 1942 р. до німецької економіки було також залучено 330 тис. поляків, 80 тис. чехів, 358 тис. робітників – мешканців окупованих західних країн та 190 тис. робітників з інших країн Європи, усього 2,6 млн. іноземних робітників [196, S. 209]. Своєю чергою, з Харкова й області станом на 28 вересня 1942 р. на роботи до Німеччини загалом було відправлено 73.381 особу: 34.171 чоловіків та 39.210 жінок [16].

вербування та використання робочої сили зі Сходу» райхсфюрера СС та шефа німецької поліції Гімлера від 20 лютого 1942 р., у яких уперше було впроваджено термін «остарбайтер» та наказано носити розпізнавальний знак «Ост»². Основою цих «Положень» була констатація того факту, що радянські робітники «десятиріччями жили за більшовицького панування та у них систематично виховувалася ворожість щодо націонал-соціалістської Німеччини та європейської культури», відповідно до цього й були побудовані всі подальші розпорядження. Згідно із ними під час вербування радянські робітники мали пройти медичний огляд та перевірку на політичну благонадійність, до Німеччини вони мали транспортуватися у закритих вагонах, працювати, бажано, у закритих бригадах, ізольовано від німецьких та інших іноземних робітників, лише у сільській місцевості дозволялася особня праця. Мешкати радянські робітники мусили у закритих, обнесених колючим дротом таборах, у бараках. Якщо поряд із радянськими працювали німецькі робітники, вступало в дію розпорядження про «підвищення німецького робітника на посаді настільки, щоб він, не зважаючи на спільну працю, виступав у ролі керівника й наглядача та щоб по можливості у нього не виникало почуття солідарності» [196, S. 181]. У додатковому до цих «Положень» циркулярі вищим органам державної поліції відзначалося, що за боротьбу з недисциплінованістю, «антирайхівськими настроями», кримінальними проступками та статевими відносинами з німцями відповідатиме виключно гестапо; у цій боротьбі, як правило, слід було застосовувати лише суворі методи покарання – «відправлення до концтабору чи особливу міру покарання», лише несерйозні випадки міг врегулювати

² З цього часу протягом усієї війни в офіційних німецьких наказах остарбайтерами вважали цивільних робітників із «старих радянських областей», тобто тієї території, що входила до складу СРСР станом на 22 червня 1941 р., але без територій, що увійшли до «Округу Белосток» та «Дистрикту Галичина» (остання у складі Львівської, Станіславської, Тернопільської та Дрогобицької областей), а також Литви, Латвії, Естонії, Молдавії та Північної Буковини.

персонал охорони. Статеві стосунки з німцями мали каратися виключно стратою через повішення, статеві стосунки з іншими іноземцями – ув'язненням у концентраційному таборі [196, S. 181].

Утім, постійне зростання потреб воєнної економіки у робочій силі, у тому числі необхідність підвищення ефективності використання праці остарбайтерів, змусили нацистське керівництво здійснити ряд заходів із поліпшення умов життя та праці радянських робітників, які тривали протягом усього більш ніж трирічного перебування останніх на примусових роботах у райху. Ці заходи мали також великий вплив на зміну колективних уявлень німців щодо примусових робітників, адже за результатами цих заходів використання примусової праці почало сприйматися як звичайне явище війни та по її закінченні призвело до усвідомлення цього працевикористання таким, що не тільки не має бути покараним, але виправданим потребами воєнного часу. Так, одна з перших ініціатив з цього приводу належала Імперській службі безпеки, яка 9 квітня 1942 р. видала наказ про «послаблення режиму утримування» радянських робітників. Згідно із цим наказом йшлося про ліквідування огорож із колючого дроту, про дозвіл одноденних прогулянок у закритих групах у супроводі німця, про посилення харчування (менше м'яса, більше хліба) та збільшення зарплатні; дозволялася також самостійна робота за окремим верстатом [18; 136, с. 163; 196, S. 194]. Після цього наказу протягом 1942-1944 рр. було видано цілу низку розпоряджень та постанов, за якими було налагоджено поштовий зв'язок (з 25 листопада 1942 р. остарбайтерам дозволялося писати виключно на листівках), дозволено прогулянки поза межами табору без супроводу німця із можливістю проїзду у міському транспорті та відвідування музеїв, галерей та магазинів; було дещо послаблено систему покарань, а також здійснено спробу врегулювання питання оплати праці остарбайтерів. Характерними з точки зору необхідності підвищення оплати праці остарбайтерів були такі уявлення про примусових робітників з СРСР, як, наприклад, ті, що лунали під час нарад щодо експлуатації остарбайтерів у

травні 1942 р. з боку представників Імперської служби безпеки: «Невирішене питання з оплатою дуже негативно впливає на настрій остарбайтерів та бажання працювати... адже росіянин має гостре почуття справедливості й повинен відчувати, що з ним поводяться справедливо» [196, S. 199-200]. Підкреслимо у цьому зв'язку, що у грудні 1944 р. було здійснено останнє підвищення зарплат остарбайтерів, яке практично урівняло їх з німецькими робітниками. У сільському господарстві, де зарплату часто виплачували цінними речами, діяла складна система перерахувань, яка лише приблизно відповідала таблицям промислової економіки [136, с. 278-279].

Ті остарбайтери, які потрапили на примусові роботи до промислового сектору німецької економіки, зазвичай мешкали у робочих таборах, кількість яких, поряд із таборами для військовополонених, на кінець війни вражала своєю численністю. Тільки у Берліні на кінець 1944 р. нараховувалося більше тисячі таборів для цивільних робітників та військовополонених, там утримувалося 366 тис. осіб [485, S. 11]. У Дюссельдорфі на кінець 1944 р., за даними Німецького робочого фронту, кількість таборів, у яких мешкали іноземці, дорівнювала 400 [264, S. 141]. Умови перебування в цих таборах були досить різними й часто залежали від керівництва підприємства, до якого належали; це керівництво, за окремими винятками, практично не цікавилось життям і побутом остарбайтерів, працю яких використовувало до 18 годин на добу. Німецькі представники «Економічного штабу Ост», які здійснювали інспекційні поїздки підприємствами Рурської області, повідомляли наприкінці 1943 р.: «У відвіданих областях у цілому, за рідкісними винятками деяких взірцевих підприємств, остарбайтера покинуто напризволяще, оскільки його вважають за східне знаряддя виробництва, яке легко замінити. Керівники підприємств практично не бажать розуміти суть справи остарбайтерів та не цікавляться цим. Внаслідок цього не вистачає навіть їжі та місць проживання, зроблених безсердечно, брудних та часом неймовірно поганих... Остарбайтер є дуже терплячий. Він працює, доки не падає обличчям у грязюку просто на робочому місці, а лікар може лише

виписати свідоцтво про смерть... Настрій оstarбайтерів, за рідкісними винятками, коли його можна назвати виразно добрим, у цілому є невдоволеним, а часом і катастрофічним. Так, наприклад, ніколи не зітреться картина відчаю та зубожіння у таборі Бохумського об'єднання сталеливарних заводів... Робітники неймовірно виснажені, настрій жахливий, табір у запустінні й бруді, їжі недостатньо. Трапляються побиття. Родини роз'єднані. Навіть жінки намагаються втекти. Їжа як премія – спочатку робота, потім їжа. Ніякого співчуття з боку керівництва» [249, S. 236].

У сільському та домашньому господарствах ситуація була дещо кращою (принаймні з харчуванням), але так само, як у випадку з керівниками підприємств, багато в чому залежала від волі господарів-«бауерів» та, власне, їхніх людських якостей. При цьому, у повідомленнях служби безпеки СС від січня 1943 р., де йшлося про перший досвід залучення оstarбайтерок до роботи служницями, відзначалося, що вони є «слухняними, працелюбними й допитливими... Більша частина домогосподарок постійно скаржиться на те, що, на відміну від російських дівчат, німецькі помічниці є нахабними, ледачими та неохайними і дозволяють собі майже все через свою незамінність... На користь оstarбайтерської прислуги свідчить також те, що зараз дозволити собі служницю можуть і багатодітні сім'ї, чиє фінансове становище не давало можливості досі цього зробити. Оstarбайтеркам не надається відпустка, а лише три вільних години на тиждень. На них можна звалити будь-яку роботу, навіть брудну й важку» [19].

Таким чином, мільйони примусових робітників, що опинилася у райху на початку 1940-х рр., уже з початку 1943 р. зумовили переміщення акцентів нацистської пропаганди щодо примусової праці на затвердження у свідомості німців «нормальності» спричиненого воєнною необхідністю залучення іноземців до праці в райху. Розповсюджені під час ведення бойових дій пропагандистські брошури, на кшталт красномовної й широковідомої «Європа працює у Німеччині» [382], що містила понад 150 ілюстрацій, зображували це залучення піднесено, у категоріях обґрунтованого та навіть

почесного для іноземних працівників використання їхньої праці, справедливого та порядного до них ставлення: «Ворожа агітація намагається зараз донести до наших союзників чи пов'язаних однією долею з нами націй Європи, що нижче їхньої гідності відпускати робітників до Німеччини, що тим самим вони загрожують майбутньому власної країни. Генеральний уповноважений з використання робочої сили, а разом з ним і весь німецький народ, з усією ясністю представляють іншу точку зору: коли сьогодні у найжорстокішій боротьбі проти плутократії та більшовизму, яку коли-небудь переживало людство, за Німеччину та не меншою мірою за реорганізацію всього континенту еліта нашої нації веде на фронтах запеклі бої та приносить тяжкі кроваві жертви, зрозуміло, що моральний обов'язок решти держав, як мінімум, допомогти підсобними та кваліфікованими робітниками й фахівцями там, де німецькі робітники зі зброєю в руках пішли захищати Європу від більшовизму» [382, S. 33]. За твердженням автора цієї агітаційної брошури, «в окупованих областях, як і в нейтральному зарубіжжі, триває вербування іноземних робітників відповідно до принципів німецької правдивості, порядку й коректності. Людська робоча сила, відповідно до націонал-соціалістського світобачення, є цінністю, а не об'єктом спекуляцій, як у державах плутократії, котрі сторіччями наживалися полюванням на людей... На основі принципів німецького використання праці, які чітко виконуються, сьогодні кожен робітник-іноземець у німецьких гау забезпечений охороною життя та здоров'я. Частка захворюваності навіть у тих таборах, де мешкають робітники з територій, що мають зовсім інші кліматичні умови, не перевищує 2 %. Такого більше немає ніде у світі, й це водночас свідчить про зразкове поводження з іноземними робітниками в райху» [382, S. 32-33].

Поряд з «ідилічною» картиною умов праці та перебування ця та подібні брошури представляли певну континуальність залучення іноземних робітників відповідно до традицій їх працевикористання, що існували в Німеччині до 1933 р., а також намагалися запровадити нову ідею

внутрішньоєвропейського обміну робітниками в об'єднаній після німецької перемоги Європі. Обов'язковим інтегративним компонентом тут виступав перелік успіхів націонал-соціалістського соціально-політичного планування, саме в контексті яких і розглядалася відповідна ініціатива із залучення до праці мільйонів робітників окупованої Європи. «Наукову підтримку» ці тези дістали, у тому числі, в дисертаційних дослідженнях, присвячених проблемі використання праці робітників-іноземців, що досить активно захищалися аж до 1944 р.³

Найбільшу кількість публікацій воєнної доби, присвячених іноземним робітникам (тут маються на увазі популярні статті та брошури, а не документи нормативного характеру), становила так звана спеціальна література, спрямована, насамперед, на роз'яснення наказів у галузі трудового права та соціальної політики, зміна положень яких тривала впродовж усього воєнного часу. Подібна література, що мала белетризовану форму та досить великий наклад, пропонувала широкому німецькому загалу не тільки певні «формули» поводження з примусовими робітниками та настанови щодо спілкування з ними за місцем праці та в побутових умовах, але й описи «психологічних особливостей» і «національних рис характерів» робітників-іноземців. Значну увагу в цьому формуванні меж уявлення про присутніх у країні примусових робітників було приділено представникам «неарійської раси», зокрема залученим до примусової праці остарбайтерам. Одним з характерних зразків такої літератури можна назвати брошуру «Відбір та залучення до праці остарбайтерів. Психологічні розмірковування, продуктивність праці та її підвищення» [386], головна мета якої полягала у пропонуванні заходів, націлених на «максимальне та оптимальне» використання праці остарбайтерів на промислових підприємствах, не остання роль в якому відводилася знанню їхніх «психології та звичок». «Ми

³ У. Герберт згадує про 14 дисертацій з теми використання праці іноземців у Третьому райху, написаних впродовж 1939-1944 рр.[196, S. 12].

спробуємо показати психологію та звички росіян з точки зору інженера з виробництва, – пише автор брошури, – а також з його погляду висвітлити правильні прийоми поводження з цими людьми під час використання їхньої праці на підприємстві. Поряд із контролем за заробітною платою та продуктивністю головне місце посідає *знання людей* [курсив наш – Г. Г.]» [386, S. 8]. «Деякі риси характеру й психіки», наведені в цій публікації, стосувалися представників найпоширенішої серед оstarбайтерів вікової категорії, тобто тих, кому на момент перебування в нацистській Німеччині було до 30 років, а в термінах автора брошури – тих, «хто зростав та виховувався за більшовистського режиму». Наведений нижче уривок з цієї брошури є вельми показовим для розуміння запроваджуваних «формул сприйняття» оstarбайтерів з СРСР, яких автор брошури узагальнює як «росіян», утім, в єдиному випадку протиставляє їх типові «українки-робітниці». Ми свідомо наводимо досить велику цитату як ілюстративну, у тому числі з точки зору семантики конструйованих уявлень, загальної логіки вибудовування змісту характеристик радянських примусових робітників тощо: «Морально-ідейне обличчя будь-якого народу, а також національний характер значною мірою визначаються його історичним минулим, географічним положенням, соціально-економічними умовами існування тощо. Загалом констатуємо, що молоді люди мають дуже слабе національне почуття. Це пояснюється тим, що росіянин з раннього віку більшою чи меншою мірою жив сам для себе, що зумовлено величезними розмірами країни. Це також можна спостерігати в оstarбайтерів, чиї виховання та освіта беруть початок частково з царських часів. Ще більш це посилюється у молодих людей завдяки більшовистсько-єврейській пропаганді інтернаціоналізму.

Та обставина, що більшість цих людей раніше працювали в сільському господарстві, а в країні панували вбозтво й нестатки, породила такі відмітні риси: невибагливість, терплячість, упертість і постійне незадоволення життям.

Почасти багатство країни і почасти залежність праці від погодних умов не навчили росіянина систематично працювати для підтримання свого життя й існування. «Либонь» та «якось» краще за все характеризують ставлення сільських робітників до своєї праці. Втім, менталітет росіянина має й такі риси: велика гостинність, м'якість душі, довіра, а також волелюбність.

Внутрішня політика радянської влади призвела до помітної зміни морально-ідеологічних принципів. Нова ідеологія замінила стару, й цим можна пояснити боротьбу проти родини й дружби, яка велася переважно в школі. Приміром: у разі смерті одного оstarбайтера інші оstarбайтери не хотіли йти на похорон, оскільки той, на їхню думку, був поганою людиною.

Ця зміна морально-ідеологічного характеру сильніше проявилася у містах, ніж на селі. Більшість міської молоді не відчувала перешкод у здійсненні цих змін (батько й мати були на роботі). Низька зарплата зумовлювала наполегливу боротьбу за більш вигідне робоче місце. Опікування власним добробутом усувало будь-які стримувальні міркування та стимулювало найнищі людські інстинкти, як-от: егоїзм, брехня, звірина жорстокість, підлабузництво, заздрість.

Голод та занепад під час війни білогвардійців з червоноармійцями породили особливий тип безпритульників, чи у перекладі «дітей вулиць». Голод, недоїдання, пошуки нічлігу, спонукання з боку дорослих до пограбувань сприяли розвиткові таких якостей, як витримка, впертість, розбещеність і неохайність, ненажерливість, лінощі, підозріливість, мстивість, волелюбність та одночасно – заповзятливість.

Дивними для цих безпритульних здаються підвищена чутливість і сентиментальність. Багато з них, проте, схильні до чужого впливу. Таким чином, ми маємо особливий тип, який не підходить до систематичного залучання до роботи на виробництві. Ці анархісти, з одного боку, є недисциплінованими, але водночас практичними, дуже наполегливими в досягненні поставленої мети, а з іншого – слухняними й поступливими під керівництвом лідерів. Утім, маємо констатувати, що багато молодих людей,

які самі не є безпритульними, але підтримують з ними стосунки, дуже швидко переймають ті самі якості...» [386, S. 48-50].

Не залишала поза увагою німецька пропаганда часів війни й такий потужний ресурс формування ставлення до примусових робітників, як візуальний. Так, наприклад, особливу «практичну значущість» цитованій брошури надавали розміщені в ній фото «типів остарбайтерів», кожне з яких супроводжувалося коментарями, як-от:

«а) тип безпритульних, серед яких є також дівчата, які втратили все те, що надає людині цінності та гідності; б) люди, які є незадоволеними своєю роботою, але можуть бути гарними кваліфікованими робітниками. Це тип потенційного робітника, який завжди ниє та скаржиться, але коли отримує незначні премії – задоволений та працелюбний; в) дуже гарні кваліфіковані робітники, яких можна без питань залучати до праці на будь-якому підприємстві та робочому місці. Цей тип гарного робітника є надійним, спокійним, старанним. Жінки цього типу навчені, мають гарні здібності; г) симулянти; д) обмежені типи, мають бути залученими до робіт, де не треба думати, наприклад, на прибираннях, перевезеннях тощо; е) як зворотний приклад – тип українки: чиста, старанна, благонадійна» [386, S. 51-54].

До 1944 р. у Німеччині існувала сувора система регулювання праці й перебування іноземних примусових робітників, не в останню чергу націлена на придушення будь-якого опору чи протиправної, з нацистської точки зору, діяльності іноземців. Але в останній рік війни, на тлі дедалі відчутнішого колапсу режиму, пересічні німці зіштовхнулися з організованою кримінальною діяльністю примусових робітників: спершу переважно з пограбуваннями та активністю на «чорному» ринку, а ближче до закінчення війни – з відвертим бандитизмом та озброєним опором. «Офіційною мовою» гестапівських звітів ці групи іноземців – здебільшого втікачів з таборів «східних робітників» та військовополонених – улітку 1944 р. дістали назву «терористів» чи «банд», діяльність яких спочатку розцінювалася як така, що мала політичний характер: «Націлена на створення банд ворожа пропаганда

зараз, коли війна доходить своєї кульмінації, вже не є зовсім безуспішною. Особливо російські цивільні робітники намагаються завадити німецькому веденню війни шляхом організації саботажних та терористичних банд, щоб самим собі створити алібі перед очікуваною Червоною армією» [196, S. 384]. Повідомлення про ситуацію в Берліні від 28 червня 1944 р. містило такий опис цих «банд»: «У період з лютого до травня 1944 р. під керівництвом окремих бандитів серед остарбайтерів сформувалися терористичні групи, які набули більш-менш *бандитського* [виділено у тексті – Г. Г.] характеру. Терористичні групи підтримують одна одну. Вони знаходять собі нелегальне житло та сховище за допомогою жінок-остарбайтерок, що мешкають у приватних господарствах. Терористичній діяльності сприяє: можливість сховатися у поруйнованих будинках, а також у парках, печерах та полях з початком теплої пори року; недостатня охорона та контроль у таборах; наймання до німців за доставку чи обіцянку дефіцитних товарів. Дістати зброю остарбайтери здебільшого можуть завдяки халатності носіїв зброї. *Політичне гасло* [виділено у тексті – Г. Г.]: завдати шкоди Німеччині шляхом пограбування, крадіжок та знищення матеріалів» [196, S. 384]. Утім, дуже скоро з'ясувалося, що передбачуваний саме у такій формі «політичний» характер «банд» не справдився. Найпевніше (й на користь цього свідчать сучасні спогади колишніх остарбайтерів [424, с. 45-52]), головною причиною виникнення подібних груп були голод, нужда та бомбардування, в результаті яких мешканці розбомблених таборів вимушені були виживати самотужки. Однак опинившись з цих причин «на волі», примусові робітники перетворилися на «нелегалів» і вимушені були оборонятися від переслідувань гестапо: спричинене цією обставиною озброєння груп іноземців нерідко призводило до сутичок з німецькими службами безпеки, навіть до справжніх боїв, а також «показових» розстрілів заарештованих, які мали неабиякий вплив на місцеве німецьке населення. Адже «показовість» була націлена на те, щоб демонстративно покарати тих, хто з самого початку війни виступав одним з головних об'єктів расистських застережень:

примусові робітники, яких було заарештовано за мародерство, голодні, у лахміттях, без роботи та офіційного «обліку», іноді озброєні, часто хворі й до того ж «росіяни» уособлювали ідеальний образ усього того, з чим «боровся» націонал-соціалізм. У своєму ґрунтовному дослідженні історії націонал-соціалістського примусу до праці У. Герберт наводить приклади таких «показових» страт, що застосовувалися до груп заарештованих остарбайтерів-«нелегалів» у Кельні, Ессені, Дортмунді та інших містах Рурської області, а також жахливий за своїм цинізмом розстріл остарбайтерів, які «бродяжили» біля маленького містечка Зуттроп поблизу Варштайна (Північний Рейн-Вестфалія). Після того як командир дивізії ZV2, що діяла в цьому районі, генерал СС Каммлер під час прогулянки лісом зустрів велику групу іноземних робітників, що влаштувалася на відпочинок та обскубувала курей для вечері, він надіслав у штаб дивізії повідомлення, в якому зазначив, що «ця зграя» становить величезну загрозу безпеці, яку треба терміново усунути. Необхідність «термінового усунення» він обґрунтував тим, що радянські примусові робітники тільки тоді матимуть перспективи повернутися додому цілими й здоровими, якщо проявлять себе антифашистськими борцями шляхом проведення терористичних актів, й, хоча до цього значних сутичок в районі ще не було, їх треба чекати обов'язково та по можливості запобігати їм. Крім того, за його твердженням, ситуація з постачанням харчування німецькому населенню є вельми поганою, і її лише погіршує перебування тут іноземних робітників, тому є тільки одна альтернатива – «або ми, або вони». 20 березня загін солдатів вермахту вирушив до споруди, де у Варштайні тимчасово мешкали іноземні робітники. На вимогу відгукнутися тим, хто хоче бути переведеним до іншого табору, вийшло багато іноземців, переважно остарбайтерів, серед яких було 56 жінок, 14 чоловіків та шестирічна дитина. Їх посадили на вантажівки, вивезли за місто, стратили і поховали у спільній могилі. Наступного дня все повторилося: загін приїхав у табір, відібрав «80 міцних остарбайтерів для роботи» та розстріляв їх на виїзді з міста. Третя страта, під час якої було

вбито 57 остарбайтерів: 35 чоловіків, 21 жінка та одне немовля, відбулася кілька днів по тому. Загалом внаслідок «обурення» командира дивізії наявністю в місті жебраків-остарбайтерів наприкінці березня 1945 р. у Варштайні, за сім днів до звільнення міста американськими військами, було катовано як мінімум 208 людей з Радянського Союзу [196, S. 394-395].

Втім, в останні місяці війни із загрозою суспільній безпеці, спричиненою наявністю некерованих і досить великих груп іноземців, зіштовхнулася також союзницька військова адміністрація, що розпочинала свою діяльність на звільнених територіях. Так, звіт 9-ї американської армії містив такі описи: «Під час заворушень у Ессені усі склади було розграбовано, за розграбування та самовільне залишення табору на 20 росіян та 7 італійців воєнний суд Вестербурга наклав штраф у розмірі від 20 до 100 РМ... Патруль батальйону польової артилерії № 603 обстріляли озброєні Ді-Пі, під час спроби угамування терористів двох росіян було вбито, одного поранено, а здобич конфісковано... Ді-Пі пересувалися від однієї селянської садиби до іншої, групами з кількох чи до 30-40 осіб, та вимагали видати продукти, одяг, іноді навіть прикраси і серед іншого особисте майно. Кількість таких набігів зменшилася тільки після того, як Ді-Пі зібрали у таборах, що охоронялися; з цією метою в область прибув охоронний підрозділ діючого війська» [205, S. 46-47]. Центральні американські газети навесні 1945 р. повідомляли: «Тут і там французи, росіяни чи італійці задираються до німців та б'ють їх або відбирають велосипеди чи одяг. Це трапляється постійно... багато колишніх рабів здійснюють масові набіги на винні погребі та виходять звідти з „дикими очима“» [217; 383]. Початкове сподівання союзницького війська, що знадобиться лише близько 10 днів з моменту визволення для того, щоб взяти під контроль пограбування й мародерство Ді-Пі, не виправдалося. Майже усі весняні звіти союзницьких відомств та властей зональних військових урядів були буквально пронизані розгубленістю через зустрінутий рівень кримінальності Ді-Пі, що було пов'язано не стільки з масштабністю проблеми, скільки зі здивуванням, що в

цьому колі осіб кримінальність взагалі поширилася; вона трактувалася не тільки як правопорушення, а і як злісна невдячність [205, S. 50]. Усвідомлення того, що визволені Ді-Пі не є безпорадними та легко керованими, а їхня поведінка становить загрозу суспільній безпеці, призвело до того, що військова адміністрація спрямувала свою діяльність стосовно Ді-Пі саме на контроль, забезпечення порядку та показову ізоляцію, а не на безумовне та «наївне» піклування і поблажливість, проявити які вона планувала спочатку. Про діапазон кримінальної поведінки свідчать вирoki, що виносили союзники у справах Ді-Пі: у зв'язку з озброєним нападом з метою пограбування, вбивством, пияцтвом, крадіжками велосипедів, небезпечним керуванням автомобілем (тобто Ді-Пі мали й автівки!), нелегальною торгівлею алкогольними напоями тощо. Відповідно до звіту американської адміністрації Вюртембергу за тиждень з 22 до 29 червня 1945 р. було скоєно такі злочини [206, S. 47-48]:

Злочин	Радянські Ді-Пі	Польські Ді-Пі
Вбивство		1
Напад		2
Крадіжка		7
Непристойна поведінка		7
Порушення комендантської години	2	5
Політичні правопорушення		2
Підробка посвідчення особи		1
Зловживання власністю американського уряду		4

На загальне ставлення до Ді-Пі як «кримінальних елементів» впливало також те, що багато правопорушників часто не усвідомлювали злочинність своїх дій: у вюртемберзькому Еслінгені радянські «переміщені особи» застрелили двох німців та виправдовували під час допиту свій вчинок тим, що, на їхню думку, вони діяли легально. Американські військові установи повідомляли влітку 1945 р.: «Радянські озброєні Ді-Пі, що видають себе за військовополонених, становлять серйозну проблему, адже стверджують, що їхній уряд уповноважив їх носити зброю» [205, S. 47].

На цьому тлі не викликає здивування, що загальне ставлення німецького населення до Ді-Пі, переважну більшість з яких становили саме примусові робітники, було вкрай поганим, а їхня репутація дуже низькою та зведеною саме до підвищеної кримінальності. Після зайняття німецьких територій союзницькими військами правопорушники-Ді-Пі ставали недоторканими для власне німецького правосуддя, що породжувало у населення уявлення про їхню безкарність і викликані цим страх та бажання помсти. Навіть екстериторіальність таборів переміщених сприяла відчуттю невідповідності Ді-Пі, а утримання в них 3000 осіб і більше на тлі маленьких німецьких містечок чи окраїн великих населених пунктів збільшувало як кількість самих «переміщених», так і той страх, у якого, як відомо, дуже великі очі. Поширенню паніки серед населення сприяла й німецька статистика того часу, в якій наводилася лише чисельність арештів Ді-Пі, у той час коли метод оцінки в кримінальних звітах мав би враховувати і підозрюваних, і заарештованих, і засуджених злочинців. Кількісна ж різниця за такими параметрами була досить вражаючою: з усіх заарештованих, наприклад, у Баварії з вересня 1947 до серпня 1948 р. засуджено було лише 27 % Ді-Пі. Але позбавлена такої серйозної змістовної помилки німецька статистика отримала б тоді такі показники кримінальності Ді-Пі, які суперечили б поширеному «образові ворога» [205, S. 213]. Крім того, негативне ставлення до Ді-Пі з боку німецького населення не в останню чергу було зумовлене неприємним відчуттям того, що в умовах окупації союзницькими військами самі місцеві мешканці стали схожими на переміщених: з певного погляду вони також почувалися особами без громадянства, підлягали управлінню з боку іноземних держав, їхнє загальне скрутне становище вдома мало в чому відрізнялося від умов утримання в таборах для переміщених, а часом було гіршим за останнє [646, р. 73]. Але головною причиною неприязні до переміщених постали саме пограбування й відверте мародерство, пияцтво та нахабна поведінка з боку переміщених. Подібні «історії» настільки міцно закарбувалися в пам'яті німців, що навіть

через 50 років після закінчення війни, 1995 р., вони згадували: «Неймовірний хаос запанував у Рекенфельді, коли там розташовувалися табори переміщених. У травні 1945 р. частину будівель було конфісковано та заселено поляками. Говорили, що на шість тижнів, але це тривало до 1949 р. Поляки зруйнували все, що ми дбайливо збудували; блукаючи округою, вбиваючи та грабуючи, вони нападали на фермерів, гвалтували жінок і вчиняли кроваву бійню худобі на пасовищах. Це було справжнє середньовіччя...» [715, р. 59].

Складний комплекс цих обставин і призвів до абсолютної відсутності докорів сумління чи співчуття з боку німецького населення до долі мільйонів вивезених у Німеччину іноземців, які пережили безпрецедентне насильство над життям і власною свободою. Американські кореспонденти, які в останні місяці війни перебували у Німеччині й спілкувалися з пересічними мешканцями, у своїх статтях відзначали, що зіткнулися з «украй бездушною несприйнятливістю німців до страждань примусових робітників та військовополонених» [384; 715, р. 59]. В іншій публікації автор навів персоніфікований приклад: так, сільський священик не бачив нічого особливо поганого у вигнанні чоловіків, жінок і дітей на примусові роботи до Німеччини. Священик пояснив, що, на його думку, це були люди, які на час вивезення мешкали на територіях, що перебували під загрозою вторгнення радянської чи союзницької армії, і багато з них були пов'язані з рухом Опору, який заважав військовим операціям німців. Тож їх вивозили до Німеччини не в останню чергу для більш «суворого нагляду». На питання, як би він поставився до того, якби мешканців Східної Пруссії чи Рейнланду направили до Радянського Союзу для повоєнного відбудовування, відповів «Звісно, я був би проти» [715, р. 59].

Утім, із закінченням війни, після років голоду, виснажливої праці, приниження й страху, можливість висування претензій з боку примусових робітників постала очевидною як для країн-союзниць, так і для утворених в подальшому двох німецьких держав, і вимагала відповідного законодавчого

врегулювання, складне й далеко не всеосяжне впровадження якого для примусових робітників Західної Європи розпочалося у середині 1960-х рр., а для «східних робітників» затрималося майже на півсторіччя. Як буде показано далі, саме це врегулювання постало причиною та окреслило відповідні «рамки пригадування», значеннєве наповнення яких визначило місце, яке в політиці пам'яті ФРН щодо Другої світової війни займали примусові робітники нацистської Німеччини.

2.2. Пам'ять про примусових робітників у контексті історичних «дебатів про провину» та вшановування німецьких жертв війни (кін. 1940-х – 1950-ті рр.)

Питання майбутнього поводження з жертвами націонал-соціалізму й власне компенсації за нацистське переслідування виникло в контексті загального союзницького планування, що розпочалося задовго до кінця війни та тривало як у державних колах країн-учасниць антигітлерівської коаліції, так і на рівні загальносоюзницької ініціативи. Це питання було безпосередньо пов'язане з вирішенням проблеми біженців, яка ще до початку воєнних дій спричинила проведення міжнародної конференції у французькому Евіан-ле-Бен у липні 1938 року, за рішенням якої було створено Міжурядовий комітет у справах біженців, що мав опікуватися особами, котрі емігрували чи планували емігрувати з території Німецької імперії. У квітні 1943 року було проведено спеціально присвячену біженцям конференцію на Бермудах, під час роботи якої вперше пролунало визначення жертв нацизму як осіб, що «були змушені на втечу з релігійних, расових чи політичних причин». Саме це визначення, що виникло в дискусіях стосовно біженців, підкреслює у своєму дослідженні найвідоміший німецький фахівець з історії компенсаційного врегулювання К. Гошлер, у подальшому постало конститутивною дефініцією націонал-соціалістського переслідування в рамках задекларованої восени 1945 року

загальносоюзницької політики компенсації, яка, втім, мала різне практичне втілення в кожній з окупаційних зон [180, S. 58].

Так, наприклад, у перші повоєнні роки в різних зонах окупації було сформовано різні підходи до того, кого вважати центральними фігурами у відшкодуванні збитків. У Західній Німеччині головними жертвами нацизму вважалися євреї, у Східній – комуністи, при чому, на відміну від Заходу, де центральною фігурою була невинна «жертва», тут у центрі уваги перебував активний «борець»; решту переслідуваних, особливо жертв расизму, символічно залишили осторонь. Візуально цей поділ на активних борців і безневинних, але пасивних жертв, закріпився у творчості німецьких художників уже в перші повоєнні роки. Відповідну точку зору відображає, наприклад, пізніше активно відтворювана у шкільних підручниках НДР картина Ганса Грундига «Жертвам фашизму» (див. Додаток А). «Два зображених на ній покійники чітко дають зрозуміти різницю між загиблим борцем Опору та іншими жертвами. У той час, як поза одного сповнена гідності, наче на катафалку, обличчя іншого сором'язливо затулено» [628, с. 73]. Пізніше, після утворення НДР, у східнонімецькому суспільстві відбувся поділ переслідуваних на два «класи»: від того часу існували «борці», що входили до складу керованого комуністами Комітету антифашистських борців Опору НДР, яким було гарантовано ліпше забезпечення, вища пенсія та престиж у суспільстві, й пересічні «жертви фашизму», найчастіше ті, кого переслідували з расових, релігійних та «не комуністичних» політичних причин і кому не приписувалася функція «історичного орієнтира»; з 1965 р. останні отримували меншу персональну пенсію, ніж «борці» [226, S. 36].

Проте для нашого розгляду компенсаційного дискурсу як монетаризованої форми політики пам'яті про жертв нацизму, створюваної в роки окупації Німеччини країнами-союзниками, принципове значення має не тільки різниця, але й несподівані подібності, що мали місце в політиці відшкодування різних окупаційних адміністрацій. Йдеться про започатковану саме на цьому ранньому етапі практику «відсіювання» тих категорій

переслідуваних, які пізніше, у термінах розпочатої у 1980-х рр. суспільно-політичної дискусії, дістануть назву «забутих жертв», а саме: засуджених дезертирів, жертв примусової стерилізації, ув'язнених гомосексуалістів та інших «асоціальних елементів». Невключення цих категорій до переліку жертв нацизму, яким надавалася матеріальна допомога, було характерним для ініціатив адміністрацій усіх зон окупації, так само як і для пропозицій об'єднань жертв нацизму, до яких входили колишні переслідувані з політичних причин. Те саме стосувалося й іноземних жертв, серед яких значну частину становили саме колишні примусові робітники: необхідною умовою отримання виплат у рамках розпочатої в західних зонах безпосередньої компенсації, що здійснювалася на регіональному рівні, постала «прив'язка» переслідуваного до конкретної федеральної землі, а питання іноземних жертв вважалося завданням, що мало вирішуватися лише на рівні держави. Так, під час роботи над проектом закону про компенсації жертвам нацизму, що була доручена Штутгартській земельній раді на початку 1946 р. за розпорядженням американської окупаційної адміністрації, у центрі уваги перебували матеріальні претензії осіб, переслідуваних виключно з расових, релігійних і політичних причин, які претендували на компенсацію за шкоду, заподіяну життю, здоров'ю, тілу, свободі та майну. За цим переліком право на компенсацію мали лише німецькі переслідувані, а також ті Ді-Пі («переміщені особи»), які на 1 січня 1947 р. перебували в одній із земель американської окупаційної зони. Характерно, що проти включення останніх до переліку наполегливо, але марно наполягали уповноважені німецьких земельних фінансових структур та представники політичних переслідуваних і євреїв: на їхню думку, серед Ді-Пі, поряд із колишніми іноземними примусовими робітниками, були також різні «сумнівні елементи», наприклад, колабораціоністи та охоронці концтаборів [180, S. 89]. Утім, попри включення названих Ді-Пі, неврахованою залишилася більшість переміщених, які до цього моменту виїхали з території Німеччини. Слід зазначити, що в подальшому німецькі суди ще більше

обмежили претензії переміщених, не визнаючи за неєврейськими Ді-Пі расового, політичного чи релігійного переслідування. Натомість їх зарахували до «національно переслідуваних», для яких не було передбачено компенсації [193, S. 61].

Це внутрішнє конкурування серед жертв нацизму, яке тривало ще понад 50 років як у царині компенсаційного врегулювання, так і у символічній площині пам'яті та пригадувань, супроводжувалося й активним зовнішнім суперництвом жертв нацистських переслідувань з німецькими «жертвами війни», тобто з тими, хто постраждав від бомбардувань, кого вигнали з місць постійного перебування чи насильно переселили, військовополоненими і т.д. Це змагання проявилось й у загальному неприязному ставленні німецького населення до жертв нацизму, особливо коли йшлося про заходи опіки чи допомоги. Наприклад, одна з відмов у підтримці колишнього політично переслідуваного із землі Бранденбург від червня 1947 р. закінчувалася словами: «Ваша матеріальна ненаситність, якою дихає кожен рядок Вашого листа, свідчить, що Ви не маєте жодного уявлення про становище нашого народу... Ви наче не знаєте, що ми стали жебраками, програвши фашистську війну» [252, S. 56]. Серед населення поширювалися чутки про занадто гарні умови життя й побуту, які отримували колишні переслідувані, про невинуватий, з точки зору пересічного німця, доступ деяких жертв до дефіцитних споживчих товарів, яких не мав пересічний мешканець. 1 січня 1947 р. гамбурзька «Фрайе Пресе» надрукувала статтю «Як живе колишній політичний в'язень сьогодні?», в якій посилювалися на поширені серед населення чутки, буцімто «колишні в'язні собі на втіху мешкають у великих особняках на товстих килимах». Крім цього, газета повідомляла й про поголоски, «що також багато асоціальних елементів мають свідoctва про опіку». В цій ситуації керівник регіонального органу опіки політичних переслідуваних Вюртемберг-Бадену був змушений 12 лютого 1947 р. по радіо м. Штутгарта звернутися до

населення з роз'ясненням, що пільги жертвам нацизму «насправді не є визнанням їхньої переваги, а лише зрівнюванням» [180, S. 81].

Утім, у той час мало місце певна дражлива й необачна поведінка з боку самих жертв нацизму. В березні того ж року баварський земельний комісар у справах переслідуваних з расових, релігійних та політичних причин, сам у минулому єврейський в'язень Освенциму Філіп Ауербах у своєму зверненні до єврейських громад Баварії був змушений закликати їх членів не поводитися зухвало на людях: євреї не мають несправедливо нападати на людей і називати їх «німецькими свинями» чи «нацистами», не мають виставляти напоказ у потягах і трамваях недоступні населенню продукти харчування та предмети розкоші тощо [180, S. 82].

Загалом, у політиці окупаційних держав щодо відшкодування втрат жертвам нацистських переслідувань від самого початку накреслилися тенденції, що визначили загальну специфіку повоєнного компенсаційного дискурсу, за яким упродовж багатьох років «західні» примусові робітники залишалися виключеними з більшості компенсаційних програм, а примусові робітники зі Східної Європи взагалі не мали можливості претендувати на будь-яке відшкодування з боку Німеччини. Своєю чергою, намічені під час окупаційного правління перші спроби регулювання колективних уявлень та власне пам'яті про примусових робітників постали такими, що вели до актуалізації відповідних пригадувань лише у їхній імпліцитній «прив'язці» до компенсаційних ініціатив.

У контексті цих перших ініціатив з відшкодування втрат жертвам нацистських переслідувань, так само як і з точки зору (від)творення пам'яті про цю сторінку нацистського минулого, примусова праця не усвідомлювалася та не розглядалася як така, яку можна вважати одним із видів переслідування. Це виглядає досить дивним, якщо взяти до уваги матеріали, пред'явлені на Міжнародному військовому трибуналі у Нюрнберзі, та власне вирок цього трибуналу, в якому масове вивезення цивільного населення на примусові роботи до Німеччини та використання

його праці, так само як і праці військовополонених та в'язнів концтаборів, було визнано й кваліфіковано окремим злочином проти людяності, за яким Головного уповноваженого з використання примусової праці нацистської Німеччини Фріца Заукеля і керівника Центрального відомства економіки та управління СС Освальда Поля засудили до страти. На наступному процесі над «ІГ. Фарбеніндустрі» 13 з 23 членів правління та керівних посадовців компанії засудили до ув'язнення від півтора до восьми років тюремного ув'язнення, і для 6 з них суд підтвердив звинувачення у тому, що вони за власною ініціативою здійснювали заходи з набору та використання примусової рабсили, тож їхню діяльність можна вважати добровільною участю в злочині з поневолення. Крім головних менеджерів «ІГ. Фарбеніндустрі», перед Нюрнберзьким трибуналом довелося відповідати лише керівникам концернів «Крупп» та «Флік»: Альфреда Круппа фон Болена засудили до 12 років, а Фрідріха Фліка – до 7 років позбавлення волі.

Ще під час ведення бойових дій проблемою використання праці іноземців у нацистській Німеччині зацікавилися як американські секретні служби, так і різноманітні міжнародні організації, у тому числі Міжнародна організація праці, яка 1943 р. опублікувала перші зведені дані про переміщення іноземців для роботи в Німеччині [214], а вже 1945 р. видала досить докладну розвідку «Експлуатація Німеччиною іноземних робітників» [168]. У роботі було використано різного роду документи та матеріали, як німецькі, так і надані МОП урядами звільнених європейських країн чи зібрані співробітниками організації. Основні питання, які намагався висвітлити автор цієї публікації Джон Фрід, стосувалися аналізу механізму рекрутування, транспортування й розподілу за секторами німецької економіки робітників окупованих європейських країн, дослідження умов їхнього побуту й праці, розгляду методів контролю та запобігання можливому опору тощо. Втім, найважливіше значення цієї розвідки, що вперше пропонувала детальну й структурну характеристику політики нацистської Німеччини щодо залучення до праці мільйонів європейських

робітників, полягало у поясненні використання праці іноземців як яскравого вираження співробітництва й згоди між нацистським керівництвом партії та державою і великою промисловістю. Саме ця теза постала головним пунктом звинувачення як Нюрнберзького трибуналу, так і подальших процесів над промисловцями нацистської Німеччини, для обґрунтування якої згодом було долучено величезну кількість документів і рівноцінних присязі заяв, що до цього часу залишаються осердям джерел з наукового вивчення проблеми примушення до праці цивільних громадян європейських країн.

Крім того, саме в дослідженні МОП вперше було висловлено думку про необхідність висування Німеччині компенсаційних вимог, зокрема за втрати, завдані здоров'ю та життю робітників, а також запропоновано ідею об'єднання зусиль усіх європейських країн у справі обстоювання права на відшкодування втрат робітникам, залученим до праці на території Третього райху. Саме для цього, пише Джон Фрід наприкінці своєї роботи, й можуть стати в пригоді наведена ним статистика та аналітичні викладки.

Слід відзначити, що в цій роботі ще не застосовувався термін ані «примусова», ані «рабська праця». Проте у висновках автор зауважив, що «навіть найбільш сприятливі умови [перебування й праці іноземних робітників – Г. Г.] нагадували рабство, а загальна картина – деспотію, гніт та приниження» [168, р. 244].

Засудження самої практики використання примусової праці та винесені вироки, однак, не було підкріплено жодними «рішеннями про наслідки»: і Нюрнберзький процес, і наступні процеси 1947-1948 рр. були орієнтовані саме на доведення провини та покарання злочинців, у тому числі тих, кого було визнано винними у використанні примусової робочої сили. Проте констатація Нюрнберзьким трибуналом злочинного характеру примусової праці не знайшла відображення ані в федеральному карному переслідуванні нацистських злочинців та компенсаційних ініціативах, ані у загальній політиці пам'яті ФРН часів «холодної війни» щодо Другої світової війни.

З точки зору формування передумов політики ФРН у справі відшкодування збитків та власне компенсації колишнім примусовим робітникам, що, своєю чергою, визначала вектори та значеннєве наповнення колективної пам'яті, саме в перші чотири повоєнні роки окупаційного правління союзників було окреслено два важливих принципи. По-перше, було затверджено так званий територіальний принцип, відповідно до якого, як правило, отримати компенсацію могли тільки німецькі жертви, тоді як претензії іноземних переслідуваних мали належати до репараційного врегулювання. По-друге, в усій подальшій політиці не тільки відшкодування, але й загального формування уявлення суспільства про те, що з себе являє «жертва нацизму», великого значення набув принцип мотивації переслідування, згідно з яким не самі спричинені націонал-соціалізмом втрати та шкоди були підставою для відшкодування, а тільки такі, що були наслідком *специфічної* причини переслідування – расової, релігійної чи політичної. Ці причини, що дістали саме таку назву – «специфічне нацистське переслідування», відрізнялися від «звичайного» переслідування з боку держави, яке передбачалося для «злочинних» та «асоціальних» елементів, а також від безпосередніх «нормальних» наслідків війни та окупації, саме до яких намагалися зарахувати примусову працю мільйонів іноземних громадян.

26 травня 1952 р. за «Договором про регулювання питань, що виникли внаслідок війни та окупації» між трьома західними союзниками та ФРН остання зобов'язалася перейняти союзницькі закони про відшкодування збитків та створити загальне федеральне законодавство для компенсації жертвам нацизму на основі чинного в американській зоні права. Відповідно, всі подальші німецькі закони з відшкодування збитків впливали з цього договору, за яким відшкодування мало охоплювати реституцію відібраних майнових цінностей та компенсацію за специфічне нацистське переслідування: «...Особам, яких переслідували через їхні політичні переконання, расові, релігійні чи світоглядні причини і які зазнали в цьому

зв'язку шкоди життю, здоров'ю, свободі, майну, статку ... передбачено відповідну компенсацію» [189, S. 39]. На думку Гюнтера Заатхоффа, ФРН діяла тут лише відносно «добровільно», це, радше, була ціна за суверенність республіки, що дозволила їй вступити, наприклад, до НАТО [238, S. 51]. До цього моменту Федеральний уряд практично не виявляв власної активності, його політика відшкодування збитків, скоріше, вичерпувалася тим, щоб «дочекатися вимог, а потім, по можливості, максимально збити ціну» [182, S. 246]. До того ж суттєвим політичним ініціативам з боку ФРН заважали й характерні настрої населення країни, які у справі відшкодування збитків на той час ставали дедалі більш скептичними. Так, наприклад, опитування Американської Верховної Комісії, проведене у жовтні 1951 р., засвідчило, що більшість опитаних вважають компенсацію воєнним вдовам та сиротам, вигнаним і жертвам бомбардувань набагато невідкладнішим питанням, ніж компенсацію євреям. Особливо відверту відмову од компенсацій іноземцям містили «звіти про настрої», які стосувалися особистих матеріальних інтересів громадян, наприклад, реституцій [193, S. 283; 182, S. 211].

Винятком з пасивної загальнофедеральної позиції того часу щодо відшкодування збитків (який, проте, мав надзвичайно важливе значення) постали переговори ФРН з урядом Ізраїлю та Конференцією з матеріальних претензій євреїв до Німеччини (JCC)⁴, за результатами яких 10 вересня 1952 р. у Люксембурзі було підписано угоду між ФРН та Ізраїлем («Договір про

⁴ Конференцію з матеріальних претензій євреїв до Німеччини (Conference on Jewish Material Claims against Germany, скорочено – JCC) було засновано у жовтні 1951 р. завдяки об'єднанню 22, пізніше 23 єврейських організацій у Нью-Йорку, де з того часу розміщується штаб-квартира JCC. Головне завдання JCC полягає у підтримці матеріальних претензій євреїв – жертв нацизму, які мешкають як в Ізраїлі, так і за його межами, до Німеччини. Головою, а потім президентом цієї організації було обрано Нехаму Гольдмана, який очолював JCC до 1977 р. На думку П. Поляна, роль JCC у подальшому компенсаційному процесі інакше як видатною назвати неможливо [136, с. 606]. Утім, як зазначає М. Шпюрер, її діяльність час від часу зазнавала критики за недостатню прозорість фінансових трансакцій [249, S. 244].

відшкодування збитків»). За цією угодою ФРН зобов'язалася виплатити Ізраїлю загальну суму 3,45 млрд ДМ як матеріальне відшкодування європейським євреям, переслідуваним за часів націонал-соціалізму [310]. Частина цієї суми у розмірі 450 млн ДМ було передано ЖСС як представниці інтересів єврейської діаспори. Це було міжнародно-правовим нововведенням, оскільки правонаступник Німецького райху мав здійснити відшкодування втрат громадянам країни, якої на час завдання збитків не існувало, а ЖСС взагалі була не державою, а організацією. За цією угодою ФРН свої зобов'язання виконала повністю та навіть раніше зазначеного терміну – виплати, які зробили величезний внесок в економіку Ізраїлю, було завершено 1956, а не 1965 р., як це було зафіксовано угодою. Певною мірою це сприяло і поступовому розвитку відносин між ФРН та Ізраїлем, що в жодному разі не було зрозумілим, враховуючи нещодавню передісторію – знищення європейських євреїв: 1965 р. між ФРН та Ізраїлем було встановлено дипломатичні відносини.

Утім, сподівання на всеосяжне відшкодування збитків усім постраждалим від нацистського переслідування іноземцям не виправдалися. Незважаючи на однозначні політичні та юридичні передумови, закладені рішеннями Нюрнберзького трибуналу, Договором про переведення та Люксембурзькою угодою, певний час ФРН вдавалося уникати не тільки компенсації за примусову працю, але й навіть відшкодування за визнані в країні нацистські злочини, якщо йшлося про жертв – громадян європейських держав. Тривалий час для відхилення компенсаційних вимог іноземних жертв нацизму, у тому числі примусових робітників, принципове значення мала Лондонська угода з боргів (London Debt Agreement було підписано між ФРН та понад 30 країнами) від 27 лютого 1953 р., а саме стаття 5.2, що містила формулювання, яке в подальшому постало ключовим посиленням в аргументації відмов із відшкодування: «Перевірку всіх вимог, що випливають із Другої світової війни з боку держав, які перебували у стані війни з Німеччиною, територія яких була окупована Німеччиною, а також

громадян цих держав... відкладено до остаточного врегулювання репараційного питання» [238, S. 52]. В наступних посиланнях на цей пункт Угоди примусова праця визначалася саме як воєнна протиправна дія (а не нацистське переслідування), тобто розглядалася як справа для врегулювання за допомогою репараційного права (а не питання, що підпадало під дію компенсаційного права), міжнародні переговори щодо якої вважалися можливими лише після підписання мирного договору з Німеччиною, що вже в тогочасних реаліях передбачало відкладання цього питання на невизначений термін.

Варто відзначити, що в самому тексті Лондонської угоди словосполучення «примусова праця» не вжито: те, що в цитованій формулі статті 5.2 малася на увазі компенсація за примусову працю, загалом не впливає з Лондонської угоди. Таку інтерпретацію було зроблено пізніше відповідно до загальної позиції Федерального уряду, для якої характерним було настійне уникання надмірного фінансового навантаження, яке мала б спричинити компенсаційна виплата іноземним громадянам. Цьому сприяла й позиція США та Великої Британії як головних комерційних кредиторів Німеччини, пріоритети яких полягали у погашенні з боку ФРН наданої повоєнної допомоги та бажанні «поберегти» майбутнього партнера по НАТО [193, S. 65]. Велике значення тут мало також запобігання помилкам високих репараційних вимог Першої світової війни, повторення яких поставило б під загрозу відбудовування німецької економіки. Крім того, Федеративній Республіці та її західним союзникам під час «холодної війни» здавалося немислимим сплачувати великі компенсації Радянському Союзові та його східноєвропейським державам-сателітам, найсильнішу підтримку такої позиції Федеральний уряд відчував з боку Сполучених Штатів [249, S. 243].

Більше того, за допомогою формулювання статті 5.2 Лондонської угоди Федеральний уряд вбачав можливість уникати виплат усім жертвам нацизму, не зважаючи на те, в якій державі вони мешкають. Однак проти цього активно виступили західноєвропейські країни, які підписали Угоду, найбільш

наполегливими з яких були Нідерланди, Норвегія та Данія. Свої побоювання, що відтермінування вимог, які випливають з Другої світової війни, поширяться також і на приватні компенсаційні претензії іноземних жертв нацизму, вперше висловив нідерландський представник Р. Кан ще під час переговорів початку 1953 р.⁵ Оскільки проект статті 5.2 угоди передбачав відкладання всіх вимог-наслідків Другої світової війни до підписання остаточного мирного договору та включав до їхнього переліку також вимоги громадян держав-сигнатаріїв до райху та до «осіб, що діяли за дорученням райху», Р. Кан зажадав виключення тільки репараційних вимог, а не вимог щодо відшкодування збитків. Він особливо наполягав на зацікавленості власної держави у врегулюванні вимог із відшкодування зарплати колишнім нідерландським в'язням концтаборів, які працювали на німецьких підприємствах, наприклад на «І.Г. Фарбеніндустрі» [193, S. 66]. Цю вимогу підтримали представники Данії та Норвегії, проте наштовхнулися на спільне протистояння західних союзників та німецької делегації. Керівник німецької делегації Герман Йозеф Абс постійно посилався на те, що ФРН не може виконати вимоги-наслідки війни без того, щоб у результаті її обмеженої платоспроможності не постраждала б загальна угода про до- та повоєнні борги. До того ж він пояснював, що стаття 5.2 перешкоджає тільки позовам до райху та його уповноважених, але не приватноправовим компенсаційним вимогам [231, S. 251; 193, S. 66].

Таким чином, судове визнання компенсаційних вимог за примусову працю з боку іноземців – громадян держав-сигнатаріїв Угоди виключалося за статтею 5.2, а відповідні позови відхилялися з посиланням на цю статтю як «на сьогодні безпідставні». Втім, таким самим чином поводитися й з позовами іноземних примусових робітників, батьківщиною яких була держава, що не підписала цієї Угоди, наприклад з позовами польських

⁵ У переговорах, які передували підписанню Угоди, представники держав зі статусом спостерігача могли коментувати проекти угоди.

примусових робітників. У цьому випадку в обґрунтуванні відмов Федеральний уряд посилався на інші статті Угоди, а саме на статтю 8, у якій йшлося про заборону віддання переваги окремим державам-сигнатаріям, дія якої поширювалася і на держави-несигнатарії, а також на тимчасову заборону виплат останнім за статтею 10 Угоди [189, S. 43].

Своєю чергою, велике значення для подальшого відхилення компенсаційних вимог іноземних жертв нацизму та, власне, «виключення» пам'яті про примусових робітників з актуального на той час офіційного комеморативного мейнстріму мали відмови урядів СРСР та Польщі від репараційних платежів, оприлюднені 22 та 23 серпня 1953 р.⁶, які Федеральний уряд розглядав як такі, що поширюють свою дію на борги обох німецьких держав та передбачають відмову, в тому числі, й від компенсаційних вимог колишніх в'язнів концтаборів та примусових робітників, що мешкають у цих країнах. Лондонська угода й відмова від репарацій з боку СРСР та Польщі зрештою створили вирішальну політико-юридичну основу для оборони ФРН від усіх компенсаційних вимог іноземних жертв нацизму на рівні міжнародного репараційно-правового врегулювання. Подальша полеміка навколо цих претензій, зокрема компенсаційних вимог колишніх примусових робітників, від того часу перемістилася із царини міжнародної політики на арену федерального німецького цивільного права.

Ще у вересні 1952 р. Федеральний уряд доручив міністерству фінансів розробити проект єдиного для всієї країни компенсаційного закону, який, однак, мав стати не новим врегулюванням відшкодування втрат, а лише доповненням ухваленого 1949 р. компенсаційного закону американської зони

⁶ Відмову СРСР від подальших репарацій було зафіксовано у «Протоколі про звільнення Німеччини від репараційних виплат та інших заходів для полегшення фінансових і економічних зобов'язань НДР, пов'язаних з війною» від 22 серпня 1953 р., який підписали В. Молотов та О. Гротеволь. Польща приєдналася до цієї відмови власним одностороннім оголошенням наступного дня, 23 серпня 1953 р.

окупації, який, своєю чергою, потрібно було узгодити з поточними міжнародними домовленостями. В результаті влітку 1953 р. було ухвалено так званий «Федеральний додатковий закон про компенсації жертвам націонал-соціалістського переслідування» («Федеральний додатковий закон» / Bundesergänzungsgesetz, BErG), який набув чинності 1 жовтня 1953 р. Три роки по тому, 1956 р., його замінили на «Федеральний закон про компенсації жертвам націонал-соціалістського переслідування» («Федеральний закон про компенсації» / Bundesentschädigungsgesetz, BEG)⁷), який пізніше назвали «ядром західнонімецького відшкодування збитків» [200, S. 167, 184]. На підставі цього закону жертвам нацизму було виплачено близько 80 млрд ДМ [189, S. 48]. Проте за межами дії BEG опинилися практично всі примусові робітники – як німці, так і громадяни країн Західної та Східної Європи.

Виключення примусових робітників зі сфери дії BEG базувалося на трьох принципових моментах закону, а саме: на визначенні переслідування, на територіальному принципі й так званому дипломатичному обмеженні. У першому випадку (як це було зафіксовано ще в законі американської окупаційної зони) йшлося про гарантію особам, яких переслідували з расових, політичних і релігійних причин, на отримання компенсації за заподіяну шкоду життю, здоров'ю, свободі, майну та статкам, а також за втрати у професійному та економічному розвитку. З цього погляду примусова праця як така не визнавалася експліцитною складовою переслідування: компенсацію можна було отримати за арешт, шкоду здоров'ю чи професійному розвитку як наслідки примусової праці, але не за неоплачену надважку працю як таку. В обґрунтуваннях відмов на компенсацію безпосередньо примусової праці, які надавали судові інстанції різного рівня, включно з Верховним судом ФРН, найчастіше використовувалася формула, за якою експлуатація примусових робітників

⁷ Своєю чергою, цей закон 1965 р. змінили на BEG-Schlußgesetz (Федеральний остаточний закон про компенсацію), за яким останній термін подання заяв закінчувався 1969 р.

визначалася як «загальне супутнє явище війни та окупації». «Для мене це є зовсім незрозумілим з точки зору правової системи, – пише у цьому зв'язку Г. Заатхофф. – Як можна визначати ув'язнення до концтабору та спричинену цим шкоду здоров'ю чи позбавлення волі як нацистське переслідування і в той же час здійснювану за тих самих умов примусову працю кваліфікувати не як нацистський злочин, а як «звичайне супутнє явище війни та окупації»? Як це можливо з точки зору правової системи, що відповідно до BEG втрата майна та статку є складом злочину, а протиправна експлуатація робочої сили – ні? Вочевидь, тут йдеться про політичну рестрикцію та акт юридичного свавілля» [238, S. 53-54]. До того ж BEG, на відміну від традиційного англосаксонського права, містив здебільшого загальні застереження, а не детальне перерахування випадків – несправедливих дій стосовно груп жертв, яким передбачалася компенсація. Право визначення того, хто є жертвою, яка переслідувалася з расових, політичних і релігійних причин, а хто – ні, надавалося судовим інстанціям, до яких надходили позови. У результаті, впродовж десятиліть не тільки примусові робітники, але й примусово стерилізовані, цигани, гомосексуалісти чи ті, хто ухилявся від військової служби, не визнавалися жертвами нацизму [238, S. 50]. Й, насамкінець, з точки зору визначення специфіки переслідування примусова праця не підпадала також і під переслідування з причин національності⁸. Остаточну правову інтерпретацію з цього питання надав Верховний суд ФРН 7 грудня 1960 р., відхиливши позов колишнього польського в'язня концтабору: «Причиною його арешту була не належність до польської нації, а брак робочої сили в Німеччині» [193, S. 69]. За допомогою такого пояснення, відповідно до якого депортація та праця польських громадян у німецькій воєнній економіці визначалися як «вимушені», компенсаційний борг за

⁸ Категорія переслідуваних з національних причин за BEG поширювалася на мешканців Західної Німеччини – неєврейських переміщених осіб, насамперед поляків, компенсації яким були нижчими, ніж тим, кого визнавали переслідуваними з расових причин.

«постраждалих з національних причин», у тому числі колишніх примусових робітників, що мешкали у Західній Німеччині, значною мірою нівелювався.

Крім цього, «Федеральний закон про компенсації» містив чіткий територіальний принцип надання компенсації. Право на компенсацію тим, хто мешкав на території ФРН станом на 1 січня 1947 р., як це було зафіксовано в законі 1953 р., 1956 р. поширилося на осіб, які до 31 березня 1951 р. переїхали до ФРН. Також за ВЕГ право на компенсацію мали ті, хто емігрував, але міг довести, що мешкав у Німецькому райху в кордонах 1937 р. (а не тільки в області Федеративної Республіки) [180, S. 201]. Таким чином, у межах дії цього закону більшість іноземців було виключено саме завдяки цьому територіальному принципіві. При цьому ті східні європейці, які відповідно до останнього положення могли довести своє «територіальне відношення», наштотувалися на ще один бар'єр закону – так зване дипломатичне обмеження. Згідно з ним виплати не надавалися громадянам тих країн, з якими ФРН на час подання позову (термін подання яких закінчувався 1969 р.) не підтримувала дипломатичних відносин.

У вересні 1951 р. К. Аденауер офіційно заявив, що «Федеральний уряд разом із переважною більшістю німецького народу усвідомлюють безмірне страждання, якого зазнали євреї у Німеччині та на окупованих територіях під час націонал-соціалізму... Неймовірні злочини було скоєно від імені німецького народу, і вони зобов'язують нас спокутувати провину в моральному та матеріальному плані» [694, р. 1015-1016]. Але, пише у цьому зв'язку Р. Мьоллер, привертає до себе увагу пасивна конструкція «було скоєно», яку використав канцлер. Обережно, проте чітко, за її допомогою було диференційовано провину та відповідальність: злочини мали місце, але злочинців не названо. Крім того, Люксембурзьку угоду було підписано попри значний опір як однопартійців Аденауера (для одержання необхідної кількості голосів канцлер був змушений звернутися до опозиційної СДПН), так і пересічних німців, серед яких, за повідомленням Союзницької Верховної комісії, станом на грудень 1952 р. 49 % були проти ратифікації

договору з Ізраїлем й лише 26 % висловили свою підтримку цієї ініціативи [193, S. 283]. Дискусії навколо питань, якою мірою підписання Люксембурзької угоди було актом вільного волевиявлення чи було здійснено через тиск з боку західних країн і слугувало своєрідним «вхідним квитком» для включення Німеччини у число повоєнних західних демократій, тривали впродовж усієї «холодної війни». Серед сучасних дослідників домінує думка, що на час підписання і союзники, і самі німці розглядали цю Угоду як периферійний аспект поновлення суверенітету, а також економічної та моральної кредитоспроможності ФРН. Але водночас можна говорити про те, що Люксембурзька угода стала прецедентом та моделлю вирішення конфліктів, що виникли внаслідок історичних злочинів стосовно етнічних та інших меншин. Певною мірою, стверджує К. Гошлер, «Люксембург» можна поставити в один ряд з «Нюрнбергом»: якщо у 1946-1948 рр. у Нюрнберзі було сформульовано нові критерії поведження з важливими державними злочинцями, то 1952 р. у Люксембурзі те саме було здійснено щодо їхніх жертв. Таким чином, йдеться про інтерпретацію Люксембурзької угоди як документа, що ввів нове поняття історичної справедливості, актуальне й до сьогодні [310].

Слід відзначити, що цьому усвідомленню необхідності поновлення історичної справедливості щодо жертв нацистських злочинів передували розмірковування про історичну несправедливість: одразу після закінчення війни у німецькому суспільстві розпочалася дискусія, яка пізніше дістала назву «дебатів про провину». Не в останню чергу її спричинила публікація певної кількості спогадів колишніх в'язнів концентраційних таборів (від видання яких, утім, вже починаючи з кінця 1940-х рр. західнонімецькі редактори почали активно відмовлятися [232]) і, мабуть, єдиного наукового дослідження того часу, написаного за матеріалами Нюрнберзького процесу, книги недавнього в'язня Бухенвальду Ойгена Когона «Держава СС. Система концентраційних таборів» [211]. Головним місцем розпочатої дискусії щодо природи націонал-соціалізму стали журнали, у великій кількості засновані у

перші повоєнні роки [658, 685]. Найбільший вплив на цю дискусію справили роботи Фрідріха Майнеке «Німецька катастрофа» [689] та Карла Ясперса «Питання провини» [679], обидві опубліковано 1946 р. Основним питанням «дебатів про провину» постав пошук коренів націонал-соціалізму, його природи та «вихідної точки», які, наприклад, Ф. Майнеке («Нестор» німецької історичної науки, за словами Х. Моммзена) вбачав у особливостях національних звичаїв, ідеології та ментальності німців, насамперед у консервативних прусько-німецьких традиціях, а в пошуку майбутнього країни виступав за звернення до аполітичного наслідку німецького ідеалізму. Саме в цій позиції відбився характерний для німецького повоєнного суспільства крайній ступінь деполітизації й певної апатії щодо власного майбутнього.

Для К. Ясперса пошук причин виникнення націонал-соціалізму породив інше запитання: хто, у чому та у якому значенні винен за все, що сталося у Німеччині, й головне – як можна та як потрібно жити з усвідомленням власної провини. У своїй роботі, написаній на основі циклу лекцій, що були прочитані взимку 1945-1946 рр. у Гейдельберзі, К. Ясперс розглядав чотири види провини: карну, що визначається судом; політичну (зокрема, провину за наслідки дії держави), яку визначає воля й влада переможців; моральну, що визначається власною совістю людини; а також провину метафізичну, що виникає тоді, коли людина не чинить нічого у «присутності безумовного зла» (хоча реально вона є безсилою що-небудь зробити). Кожен з цих видів провини має своє покарання та свої наслідки, які у разі моральної провини призводять до усвідомлення і тим самим до каяття та оновлення людини, а у разі провини метафізичної – до зміни самоусвідомлення людини перед Богом. Ця самозмінна можлива лише через смиренність та внутрішню роботу, яка, втім, має бути нерозривно пов'язаною з усвідомленням провини. Саме тому для німців як нації важливим є те, як вони самі оцінюватимуть свою провину. Не Нюрнберзький процес (спростовував автор поширену серед багатьох німців думку) є національною

ганьбою, а те, що привело до нього, у тому числі сукупна провина усіх та кожного окремо, адже «ми всі винні в тому, що в духовних умовах німецької нації виникла можливість такого режиму».

У післямові до видання 1963 р. К. Ясперс пояснював: «Моя стаття мала допомогти отямитися, щоб гідно взяти на себе провину, ясно розуміючи її характер у кожному окремому випадку. Стаття вказувала й на співпровину держав-переможниць, не для того, щоб зняти з нас провину, а заради правди і для того, щоб трохи стати на заваді можливій самовпевненості, що у політиці має фатальні наслідки для всіх. Можливість публікації такої статті за окупаційного режиму свідчить про те, яку свободу надавав духу від самого початку цей режим... Я турбувався про чисте повітря, в якому ми, німці, могли повернути для себе почуття власної гідності» [639, с. 176; 640].

Але попри всю принциповість поставлених у цих роботах питань, на той час вони не дали ані вагомих аналітичних плодів, ані «функціонального» втілення у рішеннях судових процесів чи у відповідних юридичних процедурах. Злочини та їхніх виконавців не назвали, а геноцид проти євреїв чи усвідомлення масового характеру нацистських злочинів не відіграли у той момент ніякої ролі [571, с. 97].

Більш того, з кінця 1940-х рр. у внутрішньодержавному врегулюванні дискурс провини перших повоєнних років дедалі сильніше витісняла політика пам'яті, спрямована на консолідацію суспільства, за якої дискусія навколо злочинного характеру націонал-соціалізму ставала політично не релевантною. Основні зусилля були направлені на об'єднання всіх мешканців Західної Німеччини в єдину спільноту громадян ФРН: як тих, хто стояв осторонь націонал-соціалістського режиму чи був його активним супротивником, так і колишніх злочинців (засуджених, однак амністованих у 1949 та 1954 рр.), прибічників режиму, «мовчазних спостерігачів», а також сотень тисяч тих, хто повертався з полону, та мільйонів примусово переселених. Під час тієї самої сесії, на якій депутати бундестагу обговорювали фінальний варіант угоди з Ізраїлем, пролунали пропозиції

щодо подібного вирішення проблеми німців – утікачів з радянської окупаційної зони, а також тих, кого виселили зі Східної Європи [694, р. 1017]. Невдовзі після цього, під час урядових дебатів щодо компенсації ветеранам війни, які повернулися з таборів військовополонених, Маргарет Хюттер, представниця німецького Бюро з мирних питань (Deutsche Büro für Friedensfrage) у своєму виступі порівняла німецьких військовополонених, «представників жертви, принесеної всіма німцями», із в'язнями концентраційних таборів. На її думку, ці дві групи були «найтрагічнішими фігурами політики Третього райху», обидві – жертви гітлерівської Німеччини [694, р. 1018]. Одну з найбільш радикальних точок зору з цього приводу висловив член уряду Адерауера міністр транспорту Ганс-Крістоф Зибом: євреї та німці пережили однакові форми переслідування, тому що «методи, які застосовувало нацистське керівництво проти євреїв та які ми беззаперечно засуджуємо, були такими самими, що застосовувалися проти німецьких вигнанців» [182, S. 203].

При цьому опитування населення початку 1950-х рр. свідчили, що майже дві третини західних німців категорично відкидають будь-яку колективну провину [220, р. 143]. Загалом, центральною частиною німецької громадянської культури першого повоєнного десятиріччя була риторика саме німецької віктимності. Вшанування загиблих, організація повернення військовополонених, прийняття вигнаних та переселенців, ініціювання та здійснення допомоги німецьким жертвам війни постали істотною складовою соціальної політики ФРН. Крім того, західнонімецька держава підтримувала зусилля, у першу чергу ветеранів та вигнанців, щодо публічної репрезентації їхніх інтересів та потреб шляхом формування різного роду організацій та об'єднань, які у перші повоєнні роки виникали майже по всій країні. Більше того, їхні інтереси були представлені також і на загальнодержавному рівні: створення 1949 р. Федерального міністерства у справах вигнанців, біженців та інвалідів війни (Bundesministerium für Vertriebene, Flüchtlinge und Kriegsgeschädigte, проіснувало до 1969 р.) дало можливість представникам

цих груп обстоювати свої інтереси в стінах бундестагу нарівні з провідними політичними партіями країни.

Втім, для нашого розгляду політики пам'яті найважливіше значення має те, що західнонімецька держава, поряд із підтримкою представництва інтересів названих груп на урядовому рівні та законодавчого регулювання їхніх компенсаційних вимог⁹, доклала чималих зусиль до популяризації їхнього досвіду у публічному просторі країни. Завдяки цьому приватні спогади тих, кого вважали головними жертвами війни серед німців, постали важливою складовою колективної пам'яті повоєнної ФРН. Державна підтримка «документування німецьких втрат та страждань» утілилася в фінансуванні двох проектів, головною метою яких був збір спогадів військовополонених та вигнанців зі Східної Європи як джерел для написання «сучасної історії повоєнного періоду». Систематичне збирання документів з історії «вигнання німців зі Сходу» ініціювало Федеральне міністерство у справах вигнанців, біженців та інвалідів війни одразу після свого заснування. До редакційної колегії запланованого видання увійшли найвідоміші фахові історики того часу під керівництвом Теодора Шидера, який жив та працював у Кенігсберзі, звідки переїхав до Західної Німеччини 1944 р. Над окремими томами працювала команда, до складу якої входили Вернер Конце та молоді на той час історики Ганс-Ульріх Велер і Мартін Брошат, який пізніше очолив Мюнхенський інститут сучасної історії. Видані впродовж 1954-1960-х рр. вісім томів «Документів з вигнання німців зі Східно-Центральної Європи»

⁹ У 1952 та 1953 рр. за ініціативою та попередньою розробкою Федерального міністерства у справах вигнанців, біженців та інвалідів війни у ФРН було ухвалено Закон про компенсацію втрат і збитків, зазнаних під час війни та у повоєнний період (Gesetz über den Lastenausgleich, скорочено – Lastenausgleichsgesetz (LAG)) та Закон у справах переміщених і біженців (Gesetz über die Angelegenheiten der Vertriebenen und Flüchtlinge, скорочено – Bundesvertriebenengesetz (BVFG)), які, серед іншого, встановлювали розмір та порядок отримання виплат тими громадянами ФРН, хто постраждав під час війни та після її закінчення.

[316] містили опис досвіду німців, які втікали перед наступом Радянської армії та яких після війни виселили з території Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Югославії та Польщі. Основу цього проекту склали близько одинадцяти тисяч свідчень, записаних самими вигнанцями під час чи після переселення. Усвідомлюючи всі труднощі, у тому числі етичного характеру, що супроводжують будь-яку публікацію приватних свідчень, укладачі збірника наголошували на тому, що всі дібрані для публікації уривки були піддані ретельному підтвердженню автентичності та верифікації, завдяки чому стало можливим «точне історичне відтворення усього процесу вигнання» [694, р. 1024]. У рецензіях та відгуках, що з'являлися у західнонімецькій пресі на кожен з опублікованих томів, «Документи з історії вигнання» називали «Документами жаху» та «Документованою німецької трагедією», що містила незчисленні приватні свідчення терору, насильства, пограбування, роз'єднання сімей, примусової депортації, насильного притягнення до праці, голоду та смерті [695, р. 51-87].

Другий проект, здійснений за ініціативою та підтримкою Федерального уряду, полягав у публікації свідчень військовополонених, які з кінця 1940-х рр. збирали численні ветеранські організації, а з 1953 р. – федеральний архів. У рамках цього проекту під загальною назвою «До історії німецьких військовополонених Другої світової війни» (*Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des zweiten Weltkrieges*), яким керував Еріх Машке (сам 1953 р. звільнений з полону у СРСР), було видано двадцять два томи, з яких вісім присвячено полоненим Радянського Союзу. Проект, для здійснення якого редакційна колегія опрацювала 45 000 свідчень німецьких військовополонених, тривав з середини 1950 до середини 1970-х рр. і так само, як присвячена вигнанцям серія, репрезентував долю й досвід німців, чий воєнні й повоєнні страждання та поневіряння у таборах становили на той час ядро колективної пам'яті про нещодавнє минуле [688; 695, р. 177-180].

Роберт Меллер, який присвятив своє дослідження, зокрема, й аналізу цих двох проектів та вивченню їхнього місця у колективній пам'яті

повоєнної ФРН, підкреслює, що і для вигнанців, і для військовополонених, чий розповіді лягли в основу згаданих двох серій, історія націонал-соціалізму та війни починалася лише в той момент, коли вони зіткнулися з Червоною армією, що увійшла у мирне селище чи полонила солдатів на полі бою. В жоден з цих проектів редактори не включили свідчення про нищівну війну на Східному фронті чи «новий лад» на окупованих територіях – обидва проекти санкціонували та зафіксували замовчування і вибірккову пам'ять. Загалом, усі нещастя, що трапилися з німецьким народом, за свідченнями цих двох проектів, були наслідком бруталної політики невеликої кількості завзятих і «поганих» нацистів, які зрадили та принесли у жертву «гарних» німців. При цьому жертви самих німців якщо й згадувалися, то, як правило, для того, щоб навести їхні страждання у порівнянні з власним німецьким досвідом: у кількох випадках військовополонені та вигнанці, а також редактори проектів стверджували, що страждання німців, спричинені комуністами, можна порівняти лише з тим жахом, що пережили євреї від переслідування нацистами. Навіть ті свідки, які наголошували на своєму скептичному ставленні до пропагандистських зусиль нацистів із зображення більшовиків під час війни, підкреслювали, що після її закінчення зіткнулися з реаліями, які часто перевершували відомі «прогнози та застереження» Геббельса [694; 695, р. 171-198].

Крім цих двох масштабних проектів, у ФРН впродовж 1950 – початку 1960-х рр. в ілюстрованих збірниках та журналах активно публікувалися солдатські спогади та свідчення тих, хто постраждав від бомбардувань [242], тематиці вигнання та переслідування було присвячено художні фільми [660] та цілу низку оповідань і мемуарів (так звана «література вигнанців»), які виходили не дуже великими накладками, проте у великому розмаїтті [661]. Своєю чергою, саме в цей час у публічному просторі ФРН почав активно вибудовуватися міф про «чистий» вермахт (на противагу «брудному СС»), чому сприяли численні публікації генеральських мемуарів.

У 1955 р. на сторінках нового та на той час уже популярного західнонімецького кварталного журналу сучасної історії (*Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, заснований 1953 р.) було опубліковано есе Ганса Ротфельса, співредактора проекту з історії німецьких вигнанців, з символічною назвою «Десять років по тому» [237, 694], в якому концентровано втілилися ті конкурентні версії нещодавнього минулого, які у перше повоєнне десятиріччя формували фундамент колективної пам'яті Федеративної Республіки. В своєму есе, написаному на основі прочитаної у Тюбінгенському університеті лекції, автор згадував і про «жахливі речі, що мали місце на окупованих територіях, особливо на Сході», і про те, що було зроблено проти «реальних та уявних опонентів у концентраційних таборах», але значно більше він говорив про вигнання німців зі Східної Європи і про останні зусилля німецької армії та флоту у протистоянні Червоній армії. На його думку, пам'ять про травень 1945 р. має стати «годиною відзначення» усіх жертв, включно зі знищеними німцями, а також німцями, «яких убили після закінчення воєнних дій, які потопали та гинули у снігу, коли намагалися втекти, які замерзали та голодували, які не змогли витримати примусових маршів та примусової роботи..., [включно з] тими жінками, які після найглибшого приниження вирішили піти з життя, а також їхніми чоловіками, які чинили опір цій ганьбі». Але скорбота й вшанування цих німецьких жертв, на думку Ротфельса, в жодному разі не повинні зменшити пам'ять про страждання інших, навпаки, лише їх комплексне врахування може допомогти усвідомити «реальність у її найжахливіший час повного затемнення».

Таким чином, підписання угоди з Ізраїлем, з одного боку, та встановлення закріплених «Федеральним законом про компенсації» інституційних рамок відшкодування втрат іншим жертвам, переслідуваним з «расових, релігійних і політичних причин» – з іншого, засвідчили експліцитне визнання Федеративною Республікою того факту, що нацистська держава здійснювала злочини «від імені всього німецького народу».

Виходячи з цього можна стверджувати, що вже в перші роки існування ФРН керівництво держави зробило перші кроки до подолання наслідків нацистської диктатури та історичної несправедливості та заклало підвалини відомої «проробки минулого» як визначального напрямку відповідної політики пам'яті, що остаточно затвердилася у другій половині ХХ ст. Своєю чергою, з точки зору регулювання колективної пам'яті друга половина 1940-х – 1950-ті рр. позначилися уведенням до публічного поля та певним протистоянням двох комеморативних ініціатив: «дебатів про провину» та вшановування пам'яті про німецькі жертви війни. Й саме завдяки останній примусові робітники Третього райху, так само як і всі жертви нацистських злочинів, упродовж 1950-х рр. опинилися витісненими на узбіччя колективних уявлень та репрезентацій про нещодавню війну.

2.3. Проблема відповідальності за примусове притягнення до праці в рамках загальноісторичного переосмислення доби націонал-соціалізму (1960-ті – сер. 1980-х рр.)

З ухваленням «Федерального закону про компенсації» тема відшкодування збитків жертвам нацизму загалом та примусовим робітникам зокрема, так само як і публічна дискусія навколо боргових зобов'язань ФРН, на певний час втратила свою актуальність. Ті заходи з врегулювання компенсаційних вимог, що мали місце впродовж 1960-1970-х рр. і були здійснені в контексті міждержавних ініціатив, обговорювалися переважно у вузьких дипломатичних колах, а в суспільстві їхні результати практично не були поміченими. Цей період, який Л. Нітхаммер назвав періодом «несистематичної систематизації» [226, S. 37], розпочався серією так званих Глобальних угод із західноєвропейськими державами. Через те що для більшості іноземних жертв, у тому числі примусових робітників, ВЕГ не передбачав компенсації, у багатьох європейських країнах його визнали недостатнім, насамперед у рамках взятого у Договорі про переведення з боку

ФРН зобов'язання відшкодувати втрати за нацистське переслідування. Відповідні переговори розпочалися за ініціативою Франції, Великої Британії та шістьох інших західноєвропейських держав 1956 р., одразу після оприлюднення ВЕГ. У червні 1956 р. ці країни надіслали однакові ноти Міністерству іноземних справ ФРН, в яких вимагали створити комісію з представників усіх зацікавлених країн для розробки проекту рішення щодо прийнятної компенсації для громадян цих держав. ФРН відхилила ідею створення спільної комісії, в результаті чого з 11 західноєвропейськими країнами впродовж наступних років тривали білатеральні переговори, які закінчилися прийняттям так званої Глобальної угоди 1959-1964 рр. У цей період було укладено відповідні договори [249, S. 246]: з Люксембургом (18 млн ДМ, 1959), Норвегією (60 млн ДМ, 1959), Данією (16 млн ДМ, 1959), Грецією (115 млн ДМ, 1960), Нідерландами (125 млн ДМ, 1960), Францією (400 млн ДМ, 1960), Бельгією (80 млн ДМ, 1960), Італією (40 млн ДМ, 1961), Швейцарією (10 млн ДМ, 1961), Австрією (101 млн ДМ, 1961), Великою Британією (11 млн ДМ, 1964) та Швецією (1 млн ДМ, 1964). У більшості цих договорів було зафіксовано, що вони врегульовують питання відшкодування за втрати, заподіяні свободі та здоров'ю, як наслідки «типового нацистського переслідування». Втім, гроші надходили не безпосередньо постраждалим, а відповідним державам, які підписали угоду і потім на свій розсуд розподіляли їх між своїми громадянами. Тож не дивно, що у багатьох країнах виплати отримали ті жертви нацизму, які не відповідали вузькому трактуванню переслідування у німецькому законодавстві, зокрема і колишні примусові робітники [249, S. 246].

Упродовж 1961-1972 рр. було укладено також відповідні угоди між ФРН та кількома східноєвропейськими країнами для компенсації жертвам псевдомедичних дослідів, що проводилися у концтаборах: з Югославією (60 млн ДМ), Чехословаччиною (7,5 млн ДМ), Угорщиною (6,25 млн ДМ) та Польщею (100 млн ДМ). На відміну від Глобальних угод із західноєвропейськими країнами, примусову працю тут не було враховано

жодною країною навіть в окремих випадках, а за твердженням Й. Хаген-Хенніса, багато жертв Східного блоку отримали чи то незначну частину німецьких грошей, чи зовсім нічого, найпевніше більшу частину коштів використали у державних проектах [189, S. 53]. Подібна участь спіткала й виплати, надані Польщі за договором із соціального страхування від 9 жовтня 1975 р.: ФРН перевела паушальну суму в розмірі 1,3 млрд ДМ для виплат премій із пенсійного страхування і страхування від нещасного випадку тим полякам, які за німецькими законами мали на це право (у тому числі й польським примусовим робітникам) [136, с. 621]. Утім, за твердженням П. Поляна, яке він робить із посиланням на дослідження У. Герберта та Б. Бонвеча, польський уряд розпорядився цими коштами не за призначенням і значна їх частина не потрапила до тих, кому призначалася [136, с. 624].

Безперечно, всі виплати, які за цими Глобальними угодами отримали європейські країни, не могли задовольнити всіх компенсаційних претензій колишніх примусових робітників. Проте з юридичної точки зору ці угоди мали велике значення, тому що заклали прецедент «виокремлення втрат за переслідування з поняття репарацій» [231, S. 326]. У ході переговорів, що передували підписанню Глобальних угод, насамперед західноєвропейські країни чітко показали, що вони не підтримують переміщення всіх іноземних претензій в царину репарацій, а відрізняють пов'язані з нацистським переслідуванням вимоги від загальної воєнної шкоди та бажають окремого врегулювання цього питання. Деякі уряди, до того ж, наполегливо підкреслювали свою позицію, відповідно до якої вимоги колишніх примусових робітників також не належать до загальних воєнних втрат і, таким чином, до репарацій, а мають бути врегульовані саме цією угодою. Так, у початкових вимогах Данії (близько 70 млн ДМ) приблизно 40 % передбачалося на компенсації за примусову працю. Відповідна перша пропозиція німецької сторони стосувалася лише 6 млн ДМ, і примусова праця в ній категорично не враховувалася. У результаті сторони дійшли

домовленості про 16 млн ДМ, а у договорі категорії громадян, які постраждали від нацистського переслідування, було конкретизовано відповідно до усталеного німецького визначення: компенсація мала надаватися переслідуваним з расових, релігійних і політичних причин. Загалом можна констатувати, що Федеральний уряд зі своїм розумінням ексклюзивності міжнародно-правової компенсації іноземним жертвам нацизму та зарахуванням великої кількості нацистських злочинів до загальних наслідків війни певною мірою був міжнародно ізольований, але зміг успішно обстоювати цю позицію впродовж десятиліть.

Це розрізнення війни та нацистських злочинів, засноване на протиставленні держави та нації, з одного боку, та нацистського режиму – з іншого, що остаточно утвердилося наприкінці 1950-х рр., особливо актуальним було для формування дискурсу примусової праці та, відповідно, утворюваних і презентованих упродовж 1960-1970-х рр. розуміння та пам'яті про цей феномен. Розгляд примусової праці в німецькій промисловості та сільському господарстві як вимушеного супутнього явища війни, а не нацистського злочину, характеризував не тільки позицію Федерального уряду на міжнародних переговорах з приводу компенсацій жертвам нацизму. Своє концентроване вираження він знайшов також у позиції німецьких промислових кіл, підсилений їхньою презентацією самих себе як інструменту в руках нацистського режиму та відхиленням звинувачень у використанні примусової праці іноземних робітників за власним бажанням. Саме така «самопрезентація» німецької економіки, яку нижче буде розглянуто на основі громадянсько-правових позовів колишніх примусових робітників до німецьких промислових підприємств та позасудових ініціатив 1950-1960-х рр., тривалий час була однією з важливих ознак політики пам'яті ФРН щодо примусової праці та примусових робітників періоду Другої світової війни.

Найвідомішим і одним з небагатьох успішних судових процесів був процес за позовом колишнього в'язня Освенциму-Моновицу та примусового робітника одного з заводів компанії «І.Г. Фарбеніндустрі» Норберта

Волльхайма проти «І.Г. Фарбен», поданий до Франкфуртського земельного суду 3 листопада 1951 р. Вже на цьому процесі звинувачувана компанія навела майже всі захисні аргументи, що впродовж наступних 40 років стали у великій пригоді багатьом німецьким підприємствам для відмови в компенсаційних виплатах колишнім примусовим робітникам. Найголовнішим доводом було те, що промисловим підприємствам в'язнів концтаборів направляла і нав'язувала держава, й тому відповідальність за це повинна нести ФРН як правонаступниця Німецького райху. При цьому, за твердженням представників підприємства, за умови життя в'язнів відповідали СС, до «відомства» яких належали концентраційні табори нацистської Німеччини, а не промислові підприємства. Крім фінансової «І.Г. Фарбен» відкидала й моральну відповідальність, більше того, під час процесу із залученням показань свідків компанія зображувала становище примусових робітників на роботі як більш сприятливе, ніж умови перебування власне у концтаборі, адже підприємство робило все можливе для полегшення їхньої долі. Як головний доказ цього полегшення наводилася видача в'язням додаткової порції супу – так званого „Buna-Suppe“. Якби підприємство не використовувало працю в'язнів, наполягав судовий захист, то вони найпевніше стали б жертвами нацистської програми знищення, тож позивач мав бути вдячним підприємству за те, що вижив [193, S. 72; 154, S. 36]. Така аргументація настільки міцно закріпилася в стратегії захисту промислових підприємств, що навіть 1984 р. пролунала у виступі Отто Кранцбюлера, адвоката Нюрнберзьких процесів 1947-1948 рр., на німецькому телебаченні: «Я в жодному разі не погоджуюся із твердженням, що надзвичайно багато людей, яких взяли з концентраційних таборів для роботи у промисловості, померло. Навпаки, люди раділи, якщо їм вдавалося вибратися на промислові підприємства, бо там вони отримували раціональне харчування й можливість виживання, чого, як відомо, вони були позбавлені у концтаборах» [154, S. 36]. Утім, незважаючи на аргументацію сторони захисту, Н. Волльхайм виграв у першій інстанції: Франкфуртський земельний суд оцінив примусову

працю як втручання у життя позивача, що спричинило шкоду здоров'ю, у той час як «І.Г. Фарбен» зробила не все необхідне для полегшення умов життя своєму робітникові. За цим судовим вироком «І.Г. Фарбен» зобов'язувалася до виплати зазначеної в позові суми 10 000 ДМ.

Це рішення Франкфуртського суду мало далекосяжні наслідки як прецедент для подальших судових процесів із високими зобов'язаннями з виплат, тому стурбовані представники інших великих промислових підприємств спробували законодавчо закріпити «теорію про інструмент», відповідно до якої німецька промисловість діяла тільки за ініціативою райху та НСДАП чи підлеглих їм інстанцій, і, таким чином, запобігти у подальшому будь-яким компенсаційним вимогам до приватних промислових підприємств. Під час підготовки до прийняття «Федерального закону про компенсації» 1956 р. вони здійснили потужну лобістську роботу, а «їхній драматичний опис руйнівних економічних наслідків від можливих судових успіхів, яких можуть досягти колишні примусові робітники, вплинув і на політичні кола Бонна» [173, S. 124]. Прямим наслідком подібних «інтервенцій» постало те, що бундесрат врахував побажання німецької промисловості й запропонував їх у вигляді поправки до урядового проекту закону про компенсацію, в основу якої і було покладено активно впроваджувану «теорію про інструмент». Поправка передбачала, що всю заподіяну німецькими підприємствами Третього райху шкоду буде врегульовано виключно «Федеральним законом про компенсації». Очевидно, що запропонована зміна закону надалі позбавила б промисловість усіх позовів щодо відшкодування збитків колишнім примусовим робітникам [173, S. 124]. Однак ця поправка не пройшла бундестаг й відповідні зміни до закону не було прийнято. Але до початку 1990-х рр. «теорія про інструмент» й відповідна аргументація німецьких підприємств були визначальними рисами їхнього самоусвідомлення й самопрезентації як дійових осіб воєнної економіки.

У той самий час незадоволена вироком «І.Г. Фарбен» подала апеляцію до другої інстанції й розпочала активну роботу з остаточного позасудового врегулювання питання претензій «своїх» примусових робітників – в'язнів концтаборів. Вирішальне значення для початку цієї роботи мала підтримка Н. Волльхайма з боку Конференції з матеріальних претензій євреїв до Німеччини – ЖСС, яка надала організаційну і фінансову підтримку процесу. Після того як Федеральний уряд відмовився взяти на себе відповідальність підприємства, ЖСС запропонувала прямі переговори з «І.Г. Фарбен» про колективну компенсацію колишнім єврейським в'язням Освенциму, які працювали на каучуковому заводі «І.Г. Фарбен». Після тривалих переговорів процес Волльхайма було завершено в лютому 1957 р. присудженням колективної компенсації у розмірі 30 млн ДМ. ЖСС мала передати 27 млн ДМ колишнім єврейським в'язням Освенциму, які працювали на заводі «І.Г. Фарбен», 10 % цієї суми (3 млн ДМ) було зарезервовано для неєврейських примусових робітників, компенсацію яким виплачувало саме підприємство. За цією угодою близько 6500 колишніх примусових робітників концерну «І.Г. Фарбен» отримали компенсацію [154, S. 42].

Загалом за позасудовими угодами з великими німецькими підприємствами, які використовували працю в'язнів концтаборів, в період з 1958 до 1988 рр., після прецедентної угоди з «І.Г. Фарбен», Конференції з матеріальних претензій євреїв до Німеччини вдалося досягти домовленостей і, відповідно, відшкодувань від шістьох концернів: «Крупп» (10 млн ДМ, 1959), «АЕГ/Телефункен» (4 млн ДМ, 1960), «Райнметал» (2,5 млн ДМ, 1966), «Сіменс» (7 млн ДМ, 1962, 1966), «Даймлер-Бенц» (як правонаступник авіаконцерну «Мессершміт», 20 млн ДМ, 1988) і «Фельдмюле Нобель АГ» (як правонаступник «Динаміт Нобель АГ», 5 млн ДМ, 1986) [154, S. 46; 189, S. 51; 248, S. 107]. Переговори з кожним концерном тривали довго й напружено, оскільки більшість з них не бачила приводу виплачувати компенсацію за працю в'язнів концтаборів і не визнавала за собою ані фінансової, ані моральної відповідальності перед ними. Найбільшу впертість

у відмові відшкодування втрат примусовим робітникам – в'язням концтаборів виявив Фрідріх Флік, який під час війни був одним з директорів фабрики із виробництва боєприпасів «Динаміт Нобель АГ», на якій працювали в'язні концтаборів Бухенвальд та Грос-Розен: до своєї смерті 1972 р. він не виплатив жодного пфеніга за вимогами ІСС. «Ніщо не переконає нас у тому, що ми воєнні злочинці», завив Ф. Флік про себе та решту п'яťох звинувачуваних представників концерну «Флік» ще на судовому процесі 1947 р. та не змінив цієї точки зору впродовж усього свого життя. Лише через 13 років після його смерті, коли син та спадкоємець Ф. Фліка Фрідріх Карл Флік продав свої акції «Динаміт Нобель», ІСС поновила переговори щодо компенсаційних виплат – цього разу з Дойчебанком як покупцем акцій, який спочатку відповів відмовою із посиланням на те, що ця проблема є проблемою Фліка, а не його. Втім, не в останню чергу завдяки реакції та тиску громадськості¹⁰, на початку 1986 р. компанія, що вже мала назву «Фельдмюле Нобель АГ», оголосила про перерахування 5 млн ДМ Конференції з матеріальних претензій євреїв до Німеччини.

Правління концерну «Райнметал», одного з найбільших постачальників зброї під час війни, так само як і Ф. Флік, вважало вимоги ІСС не чим іншим, як «шантажем» [193, S. 75]. Підприємство вдалося схилити до виплат лише після того, як американський уряд додав до компенсаційної угоди «Райнметалу» та ІСС велике замовлення на купівлю зброї на суму 50 млн ДМ. Проте, коли представник Міжнародного комітету в'язнів концтаборів („Comite International des Camps”) Герман Лангбайн пізніше поставив питання про компенсацію неєврейським в'язням концтаборів, які працювали

¹⁰ Наполягання громадських кіл на виплаті компенсації було також спричинене обуренням і протестом з приводу інтерв'ю депутата бундестагу від ХДС Германа Фелльнера, яке він дав кельнському «Експресу»: «Я не вбачаю ані юридичних, ані моральних підстав для претензій євреїв [...]». [Крім того, складається враження], що «євреї швидко дають про себе знати, якщо десь у німецьких касах починають бряжчати гроші [...]». Євреї не повинні непокоїти нас такими вимогами [...]» [154, S. 45].

на підлеглих «Райнменалу» підприємствах, представники останнього відповіли, що виплату Конференції з матеріальних претензій євреїв до Німеччини було здійснено «виключно з огляду на перспективи зробленого нам замовлення» [164, S. 193]. Загалом у цей час усі підприємства вели переговори виключно про компенсації єврейським в'язням концтаборів: крім «Райнметалу», також «Сіменс», «АЄГ/Телефункен» та інші, з якими контактував Міжнародний комітет в'язнів концтаборів, відхилили будь-які компенсаційні вимоги неєврейських в'язнів, а намагання представника усіх в'язнів Освенциму – «Міжнародного комітету Освенциму» взяти участь у переговорах взагалі залишили поза увагою [193, S. 75].

Повертаючись до наслідків рішення Франкфуртського суду у справі Н. Волльхайма, слід відзначити ще один важливий наслідок, а саме судове підтвердження компенсаційного боргу німецьких підприємств за використання примусової праці в принципі. Проте в наступні десятиріччя лише в одному випадку примусовому робітникові (самостійно, тобто без підтримки будь-якої організації) вдалося задовольнити свої претензії до підприємства, що використовувало його працю під час війни. Йдеться про колишнього єврейського в'язня Освенциму-Біркенау, громадянина ФРН Адольфа Діаманта, який 1965 р. подав позов до фірми «Бюссинг» у земельний суд Брауншвейгу. У 1944 р. А. Діаманта, якому на той час було 20 років, привезли з гетто Лодзя до концтабору Освенцим-Біркенау. Разом із 2000 робітників-металістів його відібрав інженер Пфендер для роботи на заводі, що випускав вантажні авто для армії. У 1957 р. А. Діамант зв'язався зі своїм колишнім хазяїном, який виписав йому свідоцтво про роботу на «Бюссингу» із підтвердженням відрахувань, які «Бюссинг» переказував управлінню табору в Нойенгамме, де мешкав А. Діамант під час своєї роботи. Цей документ А. Діамант надав до земельного суду Брауншвейгу, який визнав правочинність претензії на компенсацію із заробітної плати. При цьому суд не визнав за виправдання те, що «Бюссинг» платив СС за використану працю, адже жоден не має права купувати працю людини, яка

позбавлена волі. Договір між СС та «Бюссингом» було визнано незаконним, правові відносини між СС та «Бюссингом» кваліфіковано як «ведення чужих справ без доручення», а претензії позивача – як обґрунтовані. Незважаючи на це присуджена компенсація «вразжала» своїм розміром. За ретельними підрахунками суду А. Діамант відпрацював 1778 робочих годин, зарплата воєнного часу дорівнювала 1 РМ за годину, але, відповідно до грошової реформи 1948 р., суд перерахував її у відношенні 10:1. В результаті за рішенням суду А. Діамант отримав 177,80 ДМ [154, S. 40-41, 189, S. 54]. Але за результатами цього процесу можна говорити про єдиний випадок, коли німецький суд визнав за колишнім примусовим робітником право на компенсацію за примусову працю у вигляді відшкодування зарплати шляхом винесення вироку, який мав юридичну силу. У подальшому саме цей випадок з перерахуванням зарплати відповідно до грошової реформи, за якою сума компенсації ставала непристойно мізерною, активно використовувався у дебатах 1990-х рр. щодо остаточного компенсаційного врегулювання вимог примусових робітників, де відшкодування лише заробітної плати було визнано абсолютно недостатнім.

Зображення німецької економіки часів Другої світової війни як такої, що перебувала під сильним тиском держави та, з огляду на це, не може бути звинуваченою у злочинному використанні за власним бажанням примусової праці іноземних громадян, містилося також у деяких наукових розвідках західнонімецьких вчених, що виходили друком упродовж 1950-1960-х рр. [209, 210, 235]. Так, наприклад, у висновках свого дослідження з красномовною назвою «Економіка під примусом», опублікованого видавництвом об'єднання німецької індустрії, Ганс-Екхард Каннапин констатував, що ані в правовому, ані в політичному плані німецька економіка не може нести відповідальності за ті дії, які засвідчують несправедливість використання праці підневільних робітників [210, S. 296; 196, S. 13]. Інший дослідник, Август фон Книрим, стверджував, що німецькі підприємці впродовж війни діяли відповідно до законів та офіційних вказівок своєї

держави, яка, своєю чергою, була вимушена (!) використовувати іноземну робочу силу: «У нерозривно пов'язаній з тотальною війною сучасній війні часто саме економіка стає вирішальним чинником, який без достатньої кількості рабсили втрачає свою потужність, відповідно до чого можна аргументувати, що держава могла бути змушеною використовувати іноземну робочу силу» [209, S. 516; 196, S. 439].

Крім цієї «виправдувальної» тенденції, в західнонімецькій історіографії 1950-1960-х рр. була поширеною точка зору на примусову працю іноземців часів Другої світової війни як на певну «технічну» проблему, пов'язану з необхідністю нового та зумовленого війною регулювання трудових відносин. Загалом західнонімецька історіографія 1950-1960-х рр. щодо проблеми праці іноземців у Німеччині впродовж Другої світової війни є дуже нечисленною. Праця іноземців і в цих роботах розглядалася як звична й «нормальна» ситуація, для зображення якої долучалися дані трудових та соціальних відомств, а головна увага приділялася насамперед статистиці та підрахункам: робочих годин, заробітної плати, податків, відрахувань, нарахувань, кількості залучених до праці іноземців тощо [196, S. 14]. Навіть відкритий у бундесархіві з середини 1960-х рр. (із поверненням із США відповідних документів) доступ до «таємних актів» райхсканцелярії та Імперського міністерства праці, а також документів Генерального уповноваженого з використання робочої сили та використання їх у дослідженнях істориків не змогли подолати практику розгляду проблеми праці іноземних громадян часів націонал-соціалізму як такої, що мала вузький та «прикладний» до царини трудового права і трудових відносин характер. Найбільшою мірою це стосується виданого 1968 р. дисертаційного дослідження Ганса Пфальмана «Іноземні робітники та військовополонені в німецькій военній економіці 1939-1945 рр.» [233], у якому соціально-політичний бік проблеми так і залишився поглинутим у статистиці та цитуванні наказів німецьких трудових та соціальних відомств.

Практично одночасно з Г. Пфальманом, але по інший бік океану дослідження використання іноземної робочої сили в нацистській Німеччині здійснив випускник університету штату Пенсильванія Едвард Хомзе, чия дисертація 1963 р. була доповнена та опублікована 1967 р. видавництвом «Принстон Юніверсіті Прес» [202]. Робота Хомзе одразу дістала схвальні відгуки в американських академічних журналах [218, 258], проте залишилася майже непоміченою в Німеччині та навіть не була перекладена німецькою. В своєму аналізі використання нацистською Німеччиною праці іноземців американський дослідник спирався передусім на матеріали Нюрнберзького процесу та американські документи звітів експертної групи з аналізу наслідків «стратегічного бомбардування» (United States Strategic Bombing Survey). Попри явний перекис у бік «адміністративної» історії питання та її подекуди зайву персоніфікацію (значну увагу автор приділяв стосункам і конфліктам всередині нацистського керівництва, особливо між Ф. Заукелем та А. Шпеєром, які, на його думку, найбільше впливали на розробку та впровадження програми використання робочої сили громадян окупованих країн), йому вдалося дослідити суперечності між декларованою нацистською ідеологією та практикою використання праці іноземців, висвітлити відмінності поводження з різними групами залучених до роботи іноземців, довести значну підтримку з боку пересічних німців впроваджуваної системи використання праці іноземних громадян тощо [196, S. 16]. Е. Хомзе розглянув програму використання праці іноземців у Німеччині як окремий мікрокосм, у якому втілилася логіка існування всієї нацистської держави із її адміністративною плутаниною, хаосом конфліктуючих інстанцій, суперечностями між декларуванням расистських лозунгів та прагматизмом здобування прибутку, зокрема і за рахунок використання праці іноземців. Головним недоліком цієї праці, на який зверталася увага як у відгуках 1960-х рр. [218, р. 1430], так і набагато пізніше [196, S. 16], постало її акцентування на дослідженні примусової праці переважно західноєвропейських робітників (здебільшого французів) та практично повне нехтування питанням

використання примусової праці «східних робітників» (й навіть уникання вживання самої назви «остарбайтер»). Водночас у цій роботі вперше було порушено соціально-історичні проблеми планування й використання в военній економіці нацистської Німеччини праці іноземців, до яких західнонімецька історіографія звернулася лише з середини 1970-х рр. Напевно, вважає У. Герберт [196, S. 17], саме тому в Німеччині ця робота певний час залишалася непоміченою. Проте, на нашу думку, вона повністю відповідала міжнародно-правовій ситуації з обговоренням та підписанням Глобальних угод між ФРН та країнами Західної Європи щодо компенсації жертвам нацистських переслідувань, характерній для кінця 1950–1960-х рр.

Своєю чергою, злам 1960-1970-х рр. у публічній пам'яті про Другу світову війну всієї Західної Європи позначився принциповими зрушеннями щодо критичного переосмислення нацистського минулого. Західнонімецька політика пам'яті про війну, в якій у перші два повоєнних десятиріччя центральне місце посідали самі німці як основні жертви нацистського режиму, з кінця 1960-х рр. повертається на 180 градусів – від цього часу у фокусі сприйняття та пам'яті опиняються німці не в ролі жертв, а як злочинці, саме подолання минулого починає усвідомлюватися як процес тривалого, багатопланового загальнонаціонального здобування уроків з історії Третього райху, як заклик до морального очищення, як поняття-символ, породжене почуттями сорому та відповідальності за злочини гітлеризму [533, с. 59]. Цей поворот у суспільно-політичній свідомості ФРН був спричинений цілою низкою причин та обставин, серед яких головними є створення Центрального відомства ФРН із розслідування нацистських злочинів та зміни у державній системі політичного виховання, відомі своєю резонансністю та суспільним інтересом судові процеси над вбивцями Освенциму у Франкфурті та засудження Ейхмана в Єрусалімі, якісні зрушення у науковому дослідженні історії Третього райху та розширення вивчення нацистського минулого на рівні ініціатив істориків-аматорів та створених локальних «історичних майстерень», відображення злочинів

націонал-соціалізму в літературних і публіцистичних творах та засобах масової інформації, у тому числі в кінематографі. Так, у продемонстрованому наприкінці січня 1979 р. на одному з центральних каналів західнонімецького телебачення американському художньому серіалі «Голокост» на прикладі історії єврейської родини Вайс своє відображення знайшла загальна трагедія «остаточного вирішення єврейського питання» в нацистській Німеччині та на окупованих територіях, а також мовчазна бездіяльність байдужих співгромадян, які постали співучасниками цих злочинів. Фільм зібрав понад 20 мільйонів глядачів та викликав величезний резонанс серед населення: впродовж чотирьох вечорів після закінчення серій відомі історики та журналісти відповідали на дзвінки глядачів, яких було зафіксовано більше 30 тисяч, та вели тривалі дискусії у прямому ефірі. А вже чотири тижні по тому видавництво «Фішер» видало збірник під красномовною назвою «Нація вражена» [677], що містив як відгуки та статті авторитетних науковців і публіцистів, так і документальні матеріали та зведення фактів про злочини проти єврейського народу [532].

Не менш вагоме значення для переосмислення доби націонал-соціалізму мало те, що з кінця 1960-х рр. важливі посади (як в політиці, так і в науці) почали обіймати представники покоління тих, хто народився у 1930-х рр. і не мав безпосереднього «досвіду нацизму», але був сповнений рішучості та позбавлений страху здобути відповіді на питання, які не торкатимуться їх особисто. Не останню роль у формулюванні цих питань відіграв відомий «молодіжний бунт» кінця 1960-х рр., який, попри всю заплутаність та еkleктичність своєї ідеології та подекуди спрощені оцінки походження та характеру нацистської диктатури, приніс із собою відкриті та «неприємні» для старшого покоління питання щодо його участі та відповідальності за злочини нацизму й відкрив тим самим нові «поля» та «наголоси» дискусії.

Утім, у розпочатій наприкінці 1960-х рр. у західнонімецькому суспільстві зміні настроїв у сприйнятті, усвідомленні та пам'яті про

націонал-соціалістське минуле тема відповідальності за примусове притягнення до праці цивільного населення окупованих країн була практично відсутньою: впродовж цієї «довгої хвилі» подолання минулого у центрі уваги перебував Голокост та визнання необхідності спокутування злочинів проти єврейського народу. «Інший голокост» – брутальна й нищівна «війна на Сході», злочини вермахту, агресія та терор проти цивільного населення окупованих територій, у тому числі безпрецедентне за своїми масштабами вивезення мільйонів громадян на примусові роботи до Німеччини, – досить повільно усвідомлювався в категоріях національної провини та відповідальності.

Питання про відповідальність за примусове притягнення до праці під час війни в роботах західнонімецьких істориків вперше було порушено в рамках критичних досліджень воєнної історії, що почали виходити наприкінці 1960-х рр. та були спрямовані на спростування поширеної в німецькому суспільстві легенди про «чистий вермахт». Загалом наукова деконструкція міфу про «чистий» вермахт почалася вже з середини 1960-х рр., проте ці дослідження були відомі лише вузькому колу фахівців і в той час залишилися осторонь широкої громадськості [536, 537, 582]. Першопрохідцем у спростуванні цієї легенди сучасні дослідники називають Манфреда Мессершміта та його працю «Вермахт нацистської держави. Час індокрінації», опубліковану 1969 р. [537, с. 271]. У цьому контексті важливим піонерським дослідженням долі радянських військовополонених стала робота Крістіана Штрайта «Не товариші. Вермахт і радянські військовополонені 1941-1945» [147, 250], в якій автор сконцентрував свою увагу на доведенні відповідальності вермахту за знищення в полоні мільйонів радянських воїнів, проаналізував залучення військовополонених до примусової праці на промислових підприємствах нацистської Німеччини та показав тісний взаємозв'язок між використанням праці іноземців і політикою масового знищення.

Інший ракурс дослідження питання відповідальності було запропоновано в контексті формування в історичній науці ФРН нового соціально-історичного напрямку, що відбувалося впродовж 1970-х рр., у якому одне з провідних місць посіла соціальна історія Другої світової війни. В ній велика роль від самого початку належала питанню дослідження ролі пересічних німців у впровадженні нацистської диктатури, особливостей соціальних та поведінкових практик у реаліях довоєнного та воєнного повсякдення тощо. Безпосередньому вивченню ставлення німецького населення до іноземних робітників і характеристик їхнього «співіснування» передували дослідження правового становища іноземців у Німеччині як у широкій історичній перспективі [159], так і безпосередньо за часів існування Третього райху [212]. Своєю чергою, головним імпульсом дослідження місця й ролі німецького населення в політиці використання примусової праці іноземних громадян стали наукові розвідки, проведені в рамках вивчення історії повсякдення, у тому числі із залученням методу усної історії. Саме історія повсякдення, що з кінця 1970-х років набула надзвичайно широкої популярності в Німеччині [579, 580, 581, 586, 587, 598] та згодом перетворилася на своєрідний німецький бренд антропологічно орієнтованої історії, постала тим напрямком, у контексті якого феномен нацизму найінтенсивніше вивчався, досліджувався «зсередини» та «знизу», з точки зору тих людей, які свідомо чи позасвідомо сприяли впровадженню нацистської диктатури в Німеччині.

Серед німецьких істориків, які започаткували дослідження нацистської політики й практики примусу до праці з соціально-історичної та повсякденної перспективи, слід назвати Крістофа Шмінк-Густавуса, автора серії робіт з історії притягнення до праці цивільного населення Польщі. В дослідженні «Примусова праця і фашизм» [240] він здійснив блискучу спробу поєднання аналізу офіційно-правової регламентації праці й побуту польських робітників з індивідуальними та колективними реакціями пересічних німців на ці продиктовані «згори» правила і закони. Саме така

постановка питання (яка, власне, і є осердям історико-повсякденних досліджень) дала можливість автору дійти висновку про вельми широке втягнення німецького населення у впроваджувану нацистським керівництвом расистську політику стосовно примусових робітників: «Для того щоб утілити в дію «Постанови про поляків», необхідні були не тільки апарати СС, гестапо та вербувальних інстанцій, але й прості «фольксгеносе», які своєю поведінкою брали на себе допоміжні функції нацистської бюрократії. Потрібен був простий робітник пошти, який відмовляв людям із позначкою «Р» у віконце, коли вони питали про дозвіл на користування радіо, потрібен був і доглядач залу, який відмовляв під час танців «фольксдойче» людям з «Р», продавець квитків, який не продавав їм квитки до театру, потрібен був робітник басейну, ресторану, перукар та доглядач парку, що відмовляли полякам, священник, який погоджувався не пускати поляків на богослужіння, а також доглядач цвинтаря та могильник, які відмовляли полякам в останньому прихистку серед німецьких „фольксгеносе“» [240, S. 27]. За чотири роки після публікації цієї роботи за редакцією Шмінк-Густавуса вийшов один з перших збірників спогадів польських примусових робітників [484], коментарі до яких доповнювали висновки попередньої роботи щодо аналізу історії повсякдення примусової праці в Німеччині часів Другої світової війни [196, S. 19].

Неперевершених результатів у дослідженні соціальної культури та аналізові «історій життя» населення Рурського району досягла група молодих вчених та студентів Ессена та Хагена, яка працювала під керівництвом видатного німецького історика Лутца Нітхаммера, чий проект з відповідною назвою [206] на сьогодні вважається одним з кращих у вивченні історії повсякдення та усній історії ФРН. Понад 200 багатогодинних інтерв'ю з представниками старшого покоління було записано в рамках цього проекту, де поряд з питаннями реконструкції історії повсякденних практик у родині, у спілкуванні між поколіннями, за місцем праці та в умовах побуту центральне місце було відведено вивченню сприйняття та оцінки подій, що становили

осердя досліджуваного періоду – часів панування нацистської диктатури. У цьому дослідженні (головною проблемою якого було вивчення ліній континуїтету та розривів у свідомості робочих Руру часів нацистського режиму та постнацистського десятиріччя) було порушено й питання ставлення до іноземних робітників, «повсякденному апартеїду» щодо яких було присвячено окрему статтю у виданому за результатами проекту збірнику [194].

В контексті відомого «історичного буму», що захопив Німеччину на початку 1980-х рр. і був пов'язаний із загальною зміною суспільно-політичного клімату в країні (насамперед, відомого розчарування у можливостях безмежного й непорушного процвітання індустріального суспільства, наслідком чого постало переакцентування з розробки стратегічних планів зміни суспільства на пошук «малих альтернатив», нових можливостей для кожної окремої людини, саме в контексті яких і виникла історія повсякдення [586, с. 182-183]), демократизація історичних досліджень зумовила виникнення великої кількості об'єднань істориків-аматорів, у тому числі так званих «історичних майстерень», ініціатива яких була спрямована на вивчення минулого та історії невеликих спільнот: маленького містечка, села, парафії, кварталу, вулиці чи навіть пивниці як місця зібрань та спілкування мешканців. Одним з пріоритетів цих досліджень постала повсякденна історія Німеччини періоду нацистської диктатури, неабияку консолідаційну роль у формуванні інтересу до якої відіграла ініціатива уряду ФРН, а саме федерального президента Густава Хайнемана, за пропозицією якого ще 1973 р. було влаштовано щорічний конкурс шкільних робіт з німецької історії. Фінансову підтримку цій ініціативі надав заснований у Гамбурзі 1959 р. фонд Курта Кьорбера, названий за ім'ям володаря машинобудівного концерну, який почав виділяти щорічно значні суми для проведення конкурсу. Темою конкурсу 1980-1981 рр., у якому взяли участь 12 843 учні, було обрано «Повсякденне життя часів націонал-соціалізму – від краху Веймарської республіки до Другої світової війни», конкурсу 1982-1983

рр. – «Повсякденне життя часів націонал-соціалізму – роки війни в Німеччині». Близько чверті робіт, поданих саме на останній конкурс, було присвячено трагічним долям радянських військовополонених та остарбайтерів, що викликало чимале здивування ініціаторів та організаторів проекту, адже на їхню думку до конкурсу про долю та злочини проти цих людей «знала лише невелика купка спеціалістів» [531, с. 20-24].

Роботи цього конкурсу [216] продемонстрували не тільки велику зацікавленість німецьких школярів та гімназистів у вивченні історії примусу до праці (у вступних частинах звітів про здійснений проект досить часто лунала критика щодо недостатнього висвітлення теми примусових робітників, насамперед у шкільних підручниках та спеціальній літературі, що, своєю чергою, виступало як аргумент наукової новизни та актуальності запропонованого дослідження), але й високий фаховий рівень, на якому було виконано проекти, нетривіальність постановки дослідницьких запитань і шляхів їхнього вирішення, різноманітність і комбінаторність методичних прийомів, уміле використання джерельної бази, які у сумі дали можливість відтворити складну, але кольорову мозаїку повсякденних контекстів, в рамки яких дослідницькі групи «вписали» трагічні сторінки перебування у Німеччині примусових робітників, зокрема і з Радянського Союзу.

Одне з головних дослідницьких питань, яке намагалися розв'язати учасники цих проектів, полягало у відтворенні ставлення до робітників-іноземців з боку німецького населення – як власне робітників того самого підприємства, так і тих, хто, обіймаючи керівні посади в управлінні, не мав практики щоденного спілкування з представниками інших країн, але був зобов'язаний розробляти різні накази та інструкції з «практики поводження з іноземними робітниками». Найчастіше роботи виконувалися на основі дослідження перебування примусових робітників на якомусь окремому підприємстві, і в цьому випадку до реконструкції ставлення до них залучалися різноманітні матеріали з архіву заводу (відповідні офіційні розпорядження по заводу для «внутрішнього» використання, протоколи

нарад керівників підприємства зі старостами і табірною адміністрацією, випуски заводської газети тощо), а також документи з архіву міської поліції, регіональні друковані видання того часу та інтерв'ю з колишніми місцевими робітниками, як, наприклад, у проекті учнів 10 класу гімназії м. Бремен, що був присвячений примусовим працівникам заводу «Боргвард-Верке» [216]¹¹. Свою роботу школярі почали з реконструювання становища примусових робітників на підприємстві та у таборах за протоколами нарад керівників заводу з керівництвом табору для робітників щодо максимально ефективного використання праці остарбайтерів, за офіційними розпорядженнями по заводу та документами поліцейського управління Бремена. Проводячи чітку диференціацію між «східними» та «західними» робітниками, зі списків поліцейського управління та інтерв'ю з мешканцями міста вони склали список із семи таборів, навівши їхні назви, місце розташування, тип і назву відведеної для табору споруди, а також перелік робітників із зазначенням країни походження. Ситуацію з вельми позитивним висвітленням становища іноземних робітників у заводській газеті «Унзер Верк» автори оцінили як агресивну спробу заводського керівництва за допомогою цього «позитивного зображення» запобігти будь-яким можливостям виникнення у німецьких робітників зайвих питань та нерозуміння практики використання примусової праці іноземців. Водночас проведені школярами інтерв'ю з колишніми німецькими працівниками цього заводу засвідчили вкрай нелюдяне поводження з 4000 іноземних робітників на цьому оборонному підприємстві.

Іншу методику реконструювання повсякденної роботи й побуту іноземних робітників застосували учні 12 класу гімназії міста Фехта, що у Нижній Саксонії. Вони розробили анкету з 30 пунктів, що стосувалися особистості робітника та умов його життя й праці, а також практик контактів з німецьким населенням, та опитали декількох мешканців свого міста –

¹¹ Упродовж війни це був завод оборонного призначення, на якому використовувалася спочатку праця цивільних робітників, а з серпня 1944 р. за ініціативою СС – примусова праця в'язнів концтабору Нойенгамме.

селян, коваля та вчителя, який впродовж війни керував невеликим торф'яним заводом. За цими свідченнями, а також наданими письмовими спогадами вчителя, автори проекту написали есе з історії перебування в місті й праці 60 примусових робітників, які потрапили до Фехти з Польщі, Сербії, Франції, Росії та України і працювали у сільському господарстві, торфопереробній промисловості та ковальській майстерні. Центральним пунктом дослідження постало написання «фіктивної автобіографії» польського робітника – від його примусової депортації до звільнення та повернення на батьківщину.

Спробу відтворення різного ставлення до примусових робітників та аналіз мотивації цього ставлення здійснили учні 11 класу гімназії м. Дуйсбург, робота яких здобула першу премію на конкурсі 1982-1983 рр. та була видана окремою книжечкою [318]. Свій дослідницький проект група почала з пошуків відомостей про похованих у занедбаних могилах кладовища на околиці міста військовополонених та примусових робітників, частина яких, як виявилось, працювала на міделиварному заводі Дуйсбурга і мешкала у спеціальному таборі при заводі, умови якого автори проекту схарактеризували як «перший ступінь концентраційного табору». Своєю чергою, типові умови праці примусових робітників на заводі дослідники назвали як такі, що супроводжувалися постійними «терористичними чіпляннями» з боку бригадирів: абсолютна заборона на розмови на робочому місці означала також, що робітника не можна було навіть окриком попередити про виробничу небезпеку, в результаті чого траплялися нещасні випадки. Цікаву думку висловили автори дослідження щодо практики «мінових угод» між німецькими та іноземними робітниками: на їхній погляд, у цьому випадку далеко не завжди можна провести межу між співчуттям і лихварством, безкорисною і прагматичною з матеріальної точки зору «допомогою». Водночас, стверджували учасники проекту, давні довоєнні традиції спільної праці на одному підприємстві німецьких та іноземних робітників, а також традиції робочого руху працівників Рурського вугільного басейну зумовили й певні акти солідарності робітників-німців – від

традиційного для гірняків вітання «Glück auf!» («Щасливого повернення!») до відкритої підтримки іноземців. Розцінюючи ці випадки як елементи опору існуючій системі з боку німецьких робітників, автори дослідження не залишили поза увагою й форми «опозиційної поведінки» з боку самих примусових робітників, серед яких назвали навмисні прогули, прослуховування «ворожих радіостанцій», голодування й навіть страйки, як, наприклад, той, що відбувся за ініціативою радянських примусових робітників, які оголосили голодування та невихід на роботу через примусове роз'єднання їх з дружинами та вкрай погані умови перебування у таборі.

Але найцікавішою, на наш погляд, є частина дослідження, присвячена безпосередньо пам'яті про примусових робітників та «новій» версії дослідників стосовно того, «як це було насправді». Йдеться про пам'ять про відому в тих краях під час війни «банду» українця Коваленка, 100 членів якої в період з осені 1944 р. до лютого 1945 р. здійснили понад 60 нападів на залізничні вагони та понад 100 пограбувань складів. На початку 1945 р. багато членів угруповання було заарештовано, а між 7 та 10 лютого 1945 р. за розпорядженням РСХА 24 членів «банди» було страчено: 22 розстріляли, самого Коваленка та ще одного остарбайтера публічно повісили у Дуйсбург-Майдериху [196, S. 389]. У колективній пам'яті жителів міста ця група закарбувалася саме як банда мародерів, яка бешкетувала та була покарана саме за це (про механізми формування таких уявлень йшлося вище), про що свідчили як усні інтерв'ю з місцевими мешканцями, котрі провела дослідницька група, так і певна кількість знайдених нею матеріалів місцевої преси. Втім, у дослідженні групи гімназистів ця група отримала оцінку як партизанська, що діяла в рамках опору, який намагалися чинити примусові робітники металургійних підприємств воєнного Дуйсбурга. Всупереч колективним уявленням про покарання цієї групи саме як банди мародерів, автори дослідження вперше запропонували інше пояснення цієї та подібних до неї страти остарбайтерів та військовополонених початку 1945 р. На їхню

думку, нацисти вбили цих людей через страх помсти та бажання усунути свідків, а не як злочинців і порушників закону.

Два томи збірника «Військовополонені та примусові робітники колишнього округу Заарбург у 1939-1945 рр.» [213] подали на конкурс учні 12 класу державної гімназії м. Заарбург (земля Райнланд-Пфальц), які працювали під керівництвом Гюнтера Хайдта, відомого місцевого історика-краєзнавця, який за подальші дослідження історії переслідування євреїв у цьому краї отримав нагороду від президента ФРН [385]. У першому томі, що складався з восьми розділів, було вміщено статті учасників проекту, другий том містив різноманітні джерела, у тому числі фотокартки військовополонених і примусових робітників з приватних зібрань. Віддаючи належне високому професійному рівню даної роботи, що здобула третю премію конкурсу 1982-1983 рр., слід відзначити вельми широке коло питань, які намагалися розв'язати учасники проекту і які виходили за тематичні межі історії повсякдення та охоплювали широкий спектр проблем з соціальної та економічної історії округу. У першому розділі було описано передвоєнне соціально-економічне становище округу Заарбург та будівництво «західного валу» в цій прикордонній з Люксембургом місцевості, розгляд економіки регіону було продовжено у другому розділі, де йшлося про традиційне для Заарбургу сільське господарство та винарство, адже в подальшому саме в секторі харчової промисловості регіону використовувалася примусова праця військовополонених та іноземних робітників. Третій розділ містив статистичні викладки стосовно кількості військовополонених та іноземних цивільних робітників в окрузі, перелік підприємств і господарств, що використовували їхню працю, а також зведені підрахунки таборів за національностями утримуваних разом із оглядовою мапою. На основі адміністративних актів, знайдених у фондах підприємств та архіві міста, в четвертому розділі було здійснено детальний опис умов перебування в таборах та практик позатаборового повсякдення військовополонених і цивільних робітників, головним прикладом для реконструкції яких було

обрано ті табори, що розташовувалися на території комуни Зерріг. П'ятий розділ присвячено зображенню умов праці, які диференціювалися відповідно до «статусу» робітника (полонений чи цивільний) та його національності. На основі поліцейських актів міста Трир (сьогодні Трир-Заарбург є єдиним адміністративним районом) у цьому розділі було також проаналізовано умови примусової праці німецьких євреїв: на підземному будівництві, у трирському церковному фонді, на державних виноградниках тощо. В шостому розділі у розгляд історії використання примусової праці в колишньому окрузі Заарбург було включено сюжети про люксембуржців, переселених з території анексованої батьківщини та у деяких випадках притягнутих до праці поза бажанням. У 55-сторінковому сьомому розділі «Особливі випадки з військовополоненими та цивільними робітниками» здебільшого йшлося про форми опору (з боку примушених до праці – системі примусової праці загалом, з боку німецького населення – нав'язаним «правилам поведження» з примусовими робітникам), а також про покарання та нещасні випадки на виробництві як наслідок порушення «правил праці для іноземців». Цікаво, що автори цього розділу порушення іноземними робітниками зобов'язання носити розпізнавальний знак розцінюють як форму опору поряд із саботажем, а порушення з боку німців припису про заборону спілкування викликає питання, чи можна його розглядати як акт непокорі. Останній восьмий розділ першого тому присвячено хаотично-неорганізованій мобілізації примусових робітників на кінцевому етапі війни, яку висвітлено також на локальному прикладі. Насамкінець автори збірника здійснили спробу аналізу колективної історичної пам'яті мешканців Заарбурга про колишніх поневолених робітників свого регіону. Задля цього учні провели анкетування своїх співмешканців за двома головними питаннями: чи вважають вони доцільним і чи планують брати участь у поновленні чи встановленні контактів з колишніми військовополоненими та примусовими робітниками та чи вважають вони доцільним і чи планують брати участь у відповідних заходах «німецько-іноземної дружби».

Сплеск великого інтересу до вивчення історії примусової праці та закріплених у колективній свідомості стереотипів та оцінок цього феномену, який засвідчив конкурс шкільних робіт 1982-1983 рр., спричинив також появу комеморативних ініціатив з увічнення пам'яті про загиблих на території Німеччини насильно привезених робітників-іноземців та військовополонених. Одним з перших резонансних поштовхів до масового юнацького руху з пошуку могил загиблих, встановлення осіб, у них похованих, та ініціювання спорудження пам'ятних знаків, стало дослідження школярів маленької комуни Бюлертан, що у землі Баден-Вюртемберг, результати якого також було подано на конкурс 1982-1983 рр. Учні 7-8 класів реальної школи та гімназії Бюлертана провели дослідження історії притулку для дітей примусових робітниць з Польщі та Радянського Союзу, який розташовувався у цьому містечку з 1943 до 1945 рр. та в якому за дуже поганих умов утримання померло багато дітей. Ця ініціатива школярів привернула до себе увагу всієї місцевої громади: впродовж цілого робочого тижня з 22 до 27 листопада 1982 р. серію публікацій про проект та його перші знахідки публікувала місцева газета «Галер Тагблат» [388, S. 8]¹². Після закінчення роботи керівники проекту опублікували загальний звіт дослідження, в якому було сформульовано ідею про необхідність увічнення пам'яті про загиблих дітей та ініційовано спорудження пам'ятного знака на їхніх могилах, що були знайдені на узбіччі місцевого кладовища [260]. Це дослідження мало великий резонанс, у 1988 р. на кладовищі було встановлено пам'ятний обеліск.

Не в останню чергу як відповідь на цю та подібні ініціативи у 1991 р. Фонд Кьорбера оголосив тему чергового конкурсу: «Пам'ятник: нагадування, застереження, обурення». Однак цей конкурс засвідчив далеко не повсюдну підтримку зусиль німецького юнацтва з «уписування» пам'яті про загиблих

¹² Редакторів газети «Галер Тагблат» відзначено журналістською нагородою за висвітлення в засобах масової інформації теми «Фашизм у Німеччині».

військовополонених та примусових робітників у «меморіальний ландшафт» містечок та комун Німеччини, а реалізовані ініціативи на зразок Бюлертана змусив розглядати скоріше як виняток, ніж правило. Певна провокативність назви конкурсу найбільшою мірою відображала ситуацію з пам'яттю та пам'ятниками примусовим робітникам, адже саме тут поєдналися нагадування про майже поголовне втягнення місцевого населення якщо не в експлуатацію примусових робітників, то в мовчазне сприйняття цієї ситуації, небажані та неприємні спогади про минулу байдужість до чужого страждання чи нелюдськість власних вчинків та водночас обурення з приводу вимушеного та небезпечного «бентеження старих часів». Так, поданий на конкурс багато ілюстрований збірник фото та документів «Надгробки російських іноземних робітників на цвинтарі Гімборн», підготовлений учнем гімназії м. Гуммерсбах (земля Північний Рейн-Вестфалія), містив супровідну інформацію про зусилля автора проекту з дослідження долі цих робітників. Він фотографував надгробки на їхніх могилах та намагався опитати свідків, проте мав констатувати, що місцеві мешканці мало що могли розповісти про життя радянських примусових робітників. «Безумовно, це була неготовність розповідати про темну сторінку історії села», зазначив він у своєму звіті [216]. Більше того, на всі прохання ознайомитися з документами приватних фірм, що мали містити інформацію про залучених під час війни до праці іноземців, він чи взагалі не отримував відповіді, чи діставав відмову. «Все виглядало так, ніби їм було що приховувати» – написав він на завершенні свого звіту.

В подібній ситуації опинилися й учні, які проводили дослідження історії концтабору біля селища Рьорен, що у Нижній Саксонії. У своєму намаганні зберегти та увічнити пам'ять про радянських невільників вони наштовхнулися на відкриту чи приховану протидію з боку влади та мешканців навколишніх селищ. На розпити школярів, як правило, звучали фрази «Нам всім було погано за тих часів», «Колишній бургомістр вмер», «Імена охоронців невідомі» [531, с. 20-24]. 12 років тривала їхня ініціатива

щодо встановлення пам'ятного знака на «російському цвинтарі» цього селища, який було розміщено лише у серпні 1995 р.

З певного погляду результати цих шкільних конкурсів стали викликом науковій спільноті, адже за багатьма параметрами вони випереджали постановку та подекуди навіть розв'язання питань з дослідження історії нацистського примусу до праці та історичної пам'яті про цей феномен. Новизна цих проектів полягала в тому, що в них в одних з перших аналіз повсякденних практик примусової праці був розглянутий з урахуванням диференціації примусових робітників за їхнім національним (у термінах нацистської ідеології – расовим) «статусом», різниці між працею військовополонених та цивільних осіб, в'язнів концтаборів та гетто тощо, тобто в цих роботах було порушено питання існування різних «категорій» примусових робітників. Крім того, попри існуючу до того часу тенденцію розгляду примусової праці як феномену, що стосувався насамперед промислового сектору нацистської економіки, в цих роботах було розпочато аналіз повсякденної практики використання примусової праці в сільському господарстві, комунах, церквах тощо. Надалі в роботах, поданих на конкурс, було здійснено спробу аналізу певних етапів залучення до праці військовополонених та примусових робітників із вивченням спричиненої ними різниці «повсякденного виживання». Але для нашого розгляду уявлень про примусову працю та примусових робітників у їх західнонімецькій «версії» головним у даному випадку є те, що практично у кожній роботі містилася явна чи імпліцитна референція до історичної пам'яті про цей феномен як в її (пам'яті) колективному, так і індивідуальному вимірі. Саме завдяки акцентуванню уваги дослідницьких груп, до складу яких входили переважно молоді люди, на проблемах відображення феномену примусової праці у масовій свідомості населення постала очевидною певна громадська летаргія та самоізоляція багатьох представників старшого покоління від спогадів про ту частину історії їхнього регіону, містечка чи навіть родини, де були «присутні» іноземні примусові робітники. Внесок цих та інших

«локальних» ініціатив початку 1980-х рр. у формування суспільного інтересу до вивчення історії примусових робітників важко переоцінити, адже бажання здобути уроки з нацистського минулого завдяки цьому поширилося і на таку його злочинну складову, як притягнення до невольницької праці мільйонів іноземців. На думку берлінського професора Рейнгарда Рюрупа, ці шкільні історичні конкурси стали «частиною культурного та наукового ландшафту ФРН», їх з достатньою підставою можна приєднати до «традицій демократичних рухів у Німеччині» [531, с. 24].

2.4. Примусова праця в нацистській Німеччині в історіографії та компенсаційному дискурсі (сер. 1980-х – 2000-ні рр.)

В останнє десятиріччя «холодної війни» провідне місце в «науковому ландшафті» вивчення проблеми примусу до праці посіли саме локальні та регіональні дослідження. Численні проектні групи та дослідники західнонімецьких університетів впродовж 1980-х рр. присвятили свої роботи вивченню історії використання примусової праці іноземців в окремих містах та землях країни, в яких на багатому регіональному матеріалі було досліджено питання планування й впровадження рішень щодо експлуатації праці військовополонених і цивільних громадян іноземних країн, здійснено квантитативний аналіз розподілу іноземців за місцем їхньої праці із приділенням уваги специфіці саме цього регіону чи міста [196, S. 416-433]. Так, наприклад, стосовно використання примусової праці у землі Баден-Вюртемберг перших узагальнювальних результатів дійшла проектна група «Іноземні робітники» Інституту ім. Людвіга Уланда Тюбінгенського університету [158, 162, 257]. Комплексне дослідження історії примусу до праці на прикладі Баварії розпочав Антон Гроссман, співкерівник одного з перших великих дослідницьких проектів з історії Баварії часів націонал-соціалізму [186-188]. Інші дослідження з історії примусової праці в Баварії впродовж 1980-х рр. були спрямовані на висвітлення історії повсякдення,

умов праці та побуту на окремих підприємствах землі [256]. Найбільшу кількість публікацій 1980-х рр., виконаних на регіональному матеріалі, було присвячено примусовій праці на підприємствах, у комунах і господарствах Рейнсько-Рурського району (земля Північний Рейн-Вестфалія), де було сконцентровано найбільшу кількість як промислових, так і господарських об'єктів, які використовували підневільну працю громадян усіх окупованих нацистською Німеччиною країн [153, 208, 253].

Утім, головні здобутки цих досліджень стосувалися насамперед результатів з вивчення соціальної історії примусу до праці. Поряд із продовженням висвітлення ставлення німецького населення до іноземних робітників та аналізом їхніх поведінкових практик [185, 207] ці роботи засвідчили інтерес до подальшого розширення збірного визначення «використання праці іноземців» шляхом аналізу вельми широкого діапазону, насамперед, умов життя робітників, а також тієї ролі, яку в практичному впровадженні примусової праці відігравали регіональні та локальні представники влади. Саме в цих дослідженнях було накреслено «граничні точки» спектру умов життя та праці робітників-невільників: від більш-менш задовільного помешкання та майже приязних стосунків з німцями, які найчастіше були характерними для сільської місцевості, до катастрофічних умов перебування в таборах при промислових підприємствах, з надзвичайно високим рівнем захворювань та смертності, голодом, відсутністю одягу та елементарних гігієнічних засобів, постійним терором з боку табірної керівництва, охорони чи наглядачів. Інший вектор розширення поняття «використання праці іноземців» стосувався розгляду місця й ролі регіональних, локальних та місцевих інстанцій та інституцій, які у підпорядкованих їм сферах і в межах наданої їм компетенції з організації праці військовополонених і цивільних робітників «на місцях» були відповідальні та приймали рішення на користь чи на шкоду іноземним робітникам.

Крім зміщення акцентів з політичної на соціальну історію примусової праці та дослідження її повсякденних реалій, роботи 1980-х рр. характеризувалися також розширенням вивчення феномену примусової праці за галузями її використання. В центрі уваги дослідників опинилися вже не тільки великі промислові, але й громадські та комунальні підприємства міст і містечок Німеччині (які з 1942 р. почали використовувати примусову працю на розчищенні міст та поновленні інфраструктури населених пунктів після бомбардувань, на будівництві бомбосховищ і тому подібних роботах), державна залізниця (райхсбан), сільське господарство та організація Тодт з її специфічними функціями посередника між вермахтом, приватними роботодавцями та СС [244]. Початок диференціації досліджень примусу до праці за «вузькими» спеціальними темами засвідчили розвідки, присвячені окремим таборам для цивільних робітників [171, 222, 234], використанню примусової праці жінок та долям їхніх дітей [255, 223], злочинному умертвінню примусових робітників тощо [190].

В середині 1980-х рр. західнонімецька історіографія примусової праці часів Другої світової війни збагатилася неперевершеними дослідженнями двох німецьких істориків, які і на сьогодні залишаються найбільш ґрунтовними розвідками з історії використання в нацистській економіці воєнної доби примусової праці іноземних громадян. Йдеться про дисертаційне дослідження Ульріха Герберта «Ворог як колега. Іноземні робітники: політика й практика «використання праці іноземців» у воєнній економіці Третього райху» (окремою монографією з трохи зміненою назвою дисертацію було видано того ж 1985 р. [195]. З доповненнями та уточненнями під тією ж назвою монографію перевидало 1999 р. боннське видавництво «Дітц» [196]) та монографію Вольфганга Якобмайера «Від примусових робітників до іноземців без батьківщини: переміщені особи у Західній Німеччині у 1945-1951 рр.» [205]. Ульріх Герберт, який сьогодні справедливо вважається найбільшим спеціалістом з історії примусової праці, на основі залучення надзвичайно широкої джерельної бази та результатів

попередніх досліджень здійснив перший узагальнювальний аналіз феномену примусової праці та довів її безальтернативність для всієї німецької воєнної економіки, змінивши тим самим панівну у весь післявоєнний час точку зору на примусову працю як побічне та супутнє явище на її усвідомлення однією з найважливіших умов ведення війни. В своєму дослідженні автор поєднав проблеми передісторії, генези й планування використання праці іноземців, розв'язання цих проблем на рівні політичних рішень із докладним аналізом суперечок між відповідними інстанціями та вимушеного «пристосування» расистських ідеологічних настанов до зростаючих потреб мілітаризованої економіки у робочій силі, питання «практики» праці й побуту іноземних робітників та складних і суперечливих відносин між німцями та іноземцями. У фокусі уваги дослідника опинилася найбільш численна група людей, що вимушена була протягом війни працювати на нацистську Німеччину, а саме цивільні та військовополонені іноземні робітники, яких упродовж 1939-1945 рр. привезли до Німеччини та примусили до праці. Таким чином, у дослідженні не було враховано щонайменше чотири групи людей, чия праця використовувалася поза власним бажанням. У цьому зв'язку сам автор у додатках до видання 1999 р. виділяє такі невраховані ним групи: 1) мільйони жителів окупованих країн та областей, які примусово працювали на користь Німеччини на території своєї батьківщини; 2) ті іноземні цивільні робітники, що примусово працювали в іншій окупованій Німеччиною країні, як, наприклад, тисячі радянських цивільних робітників на будівництві воєнних укріплень французького та норвезького західного узбережжя; 3) в'язні концтаборів, які залучалися до примусової праці у таборах чи на приватних оборонних підприємствах; 4) євреї з практично всіх європейських країн, які примусово працювали як у себе на батьківщині, так і в Німеччині. Робота була побудована за хронологічним принципом й описувала певні етапи застосування примусової праці іноземців у воєнній економіці Третього райху: від залучення до праці поляків та екстенсивного використання праці військовополонених у перші два роки війни до примусової мобілізації

мешканців усіх завойованих територій та масового вивезення цивільних громадян з окупованих східних областей, здійсненого відповідно до «програм» Генерального уповноваженого з працевикористання Ф. Заукеля. Останню проблему – планування й широкомасштабне застосування підневільної праці остарбайтерів – було вперше ґрунтовно й систематично висвітлено саме в цій роботі. Автор проаналізував певні ідеологічні «компроміси» щодо залучення до воєнної економіки великої маси робітників з окупованих територій Радянського Союзу та обґрунтував причини здійснених наприкінці війни заходів із поліпшення умов життя та праці радянських робітників, приділив увагу розгляду практики перебування та праці остарбайтерів не тільки на великих промислових об'єктах, але й у сільському господарстві, на громадських та комунальних підприємствах тощо. Окремі розділи було присвячено плануванню й використанню праці жінок-остарбайтерок, а також поводженню з дітьми, яких вивезли до Німеччини та які народилися на чужині. Але за деякими винятками аналіз планування й використання праці остарбайтерів обмежувався лише часом їхнього перебування у нацистській Німеччині з вельми побіжним висвітленням практики мобілізаційних заходів та транспортування до місця праці. До того ж самі остарбайтери в цьому аналізі частіше виступали об'єктом різного роду ініціатив, регулятивів та відносин, ніж активною соціальною одиницею, що, на наш погляд, виявилось основною суперечністю дослідження, в якому було здійснено спробу поєднання політичної та соціальної історії примусу до праці.

Поза межами дослідження У. Герберта, втім, свідомо і відповідно до окреслених у роботі хронологічних меж, залишився такий надзвичайно складний бік сукупного феномену примусової праці, як вирішення питання повернення додому примусових робітників та інших примусово депортованих до Німеччини, які після закінчення війни набули статусу «переміщених осіб». Так само, як примусові робітники, а разом з ними й «асоціальні елементи», сінті й рома, примусово стерилізовані, дезертири,

гомосексуалісти і т.д., до кінця 1970-х рр. Ді-Пі належали до так званих «забутих жертв» (якщо говорити про історичну пам'ять), а вивчення їхньої історії – до незапитаних наукових тематик. Більше того, як було показано вище, «переміщені особи» залишили в пам'яті німецького населення специфічні й не дуже приємні спогади, які досить складно корелювали з усвідомленням їхньої жертвності. Перша публікація, що з'явилася 1950 р. в рамках діяльності тьобінгенського Інституту з питань окупації [156]¹³, була більшою мірою політико-аргументативною, ніж дослідницькою роботою, адже мала на меті наведення даних про «переміщених осіб» для конституйованих у той час західнонімецьких властей і водночас містила аргументи щодо можливого запобігання взяттю Німеччиною відповідальності за Ді-Пі, які станом на 1949 р. ще залишалися у країні. Подальші поодинокі видання, що виходили в ФРН впродовж 1950 - сер. 1960-х рр., – це соціологічні та соціально-психологічні розвідки, присвячені актуальній на той час проблемі інтеграції та адаптації Ді-Пі, які все ще перебували в Німеччині [191, 261]. З середини 1960-х тема «переміщених осіб» опинилася повністю виключеною з наукових соціально-гуманітарних розвідок. Лише наприкінці 1970-х рр. до цієї теми почали звертатися дослідники, які вивчали окупаційну політику, у тому числі стосовно переміщених (як, наприклад, у дисертаційному дослідженні з британської окупаційної політики у перший повоєнний рік [241]), а з початку 1980-х – вже згадані нами численні історичні майстерні та локальні проектні групи, які проводили свої дослідження в руслі вивчення історії повсякдення [167]. З кінця 1970-х рр. цю проблему також почав активно розробляти випускник Бохумського університету Вольфганг Якобмайер [204], результатом чого постала захищена й опублікована 1985 р. дисертація [205],

¹³ Інститут з питань окупації було засновано 1947 р. у землі Вюртемберг-Гогенцоллерн, 1952 р. набув загальнонімецького статусу та був закритий 1960 р.

яка й до сьогодні залишається найбільш ґрунтовним та найчастіше цитованим дослідженням з історії «переміщених осіб».

В. Якобмайер, так само як і У. Герберт, надав перевагу дослідженню не «життєвих реалій» переміщених («історію Ді-Пі ніде не визначала свідомо поведінка її учасників» [205, S. 244]), а вивченню законодавчо-правової регламентації, тобто «політики» щодо Ді-Пі та її практичного втілення. Автор сконцентрував свою увагу на аналізі трьох основних стратегій вирішення проблеми Ді-Пі: примусової репатріації радянських Ді-Пі, оферти стосовно добровільної репатріації всім іншим Ді-Пі та пропозиції переселення (переважно у заокеанські країни) для тих переміщених, хто залишився у західних окупаційних зонах. Утім, поряд із вивченням адміністративно-регламентувальної сутності цих стратегій, автор порушує також питання соціально-психологічного характеру, адже після визволення примусові робітники опинилися в ситуації, яку знову-таки більшою мірою характеризувало примушення, з єдиною альтернативою між репатріацією і табором. Криза особистісної ідентичності, що супроводжувала примусових робітників упродовж усього їхнього перебування в Німеччині, в умовах табору, набула ще більшої гостроти: скомпоновані за національною ознакою табори переміщених були лише сурогатами батьківщини, а їхня закритість позиціонувала таборян як ворожих, ізольованих від інших мешканців недругів. Аналізуючи табори Ді-Пі як певні соціальні утворення, В. Якобмайер зазначає, що головною характеристикою цих таборів поставала соціальна регресія їхніх мешканців: «У кожного окремого Ді-Пі цілі поведінки обмежувалися отриманням власної вигоди. Розмір можливої власної вигоди був визначальним під час вибору табору чи прийняття пропозицій окупаційних властей. В усьому іншому житті Ді-Пі було позбавлене сенсу... Перш за все у сфері репатріаційної політики ані

союзникам, ані ЮНРРА¹⁴ не вдалося роз'яснити Ді-Пі смисл їхнього повернення на батьківщину. Наслідком цього постала індивідуальна стагнація, з якою самі Ді-Пі були згодні, адже їхня система цінностей так і не розширилася після 1945 р.: спираючись на свій попередній досвід примусових робітників, будь-які зміни свого становища вони сприймали як погіршення. Ця модель сприйняття, що дедалі більше закріплювалася у Ді-Пі, вганяла їх у бездіяльність... Табір чинив систематичний тиск на Ді-Пі у плані їхньої дієздатності та можливості ресоціалізації, він заважав координації інтелекту, емоцій та практичної діяльності... Все це достатньою мірою пояснює високий ступінь апатії, відчуження та соціальної ізоляції, характерний для Ді-Пі» [205, S. 248-250].

У контексті розгляду причин та характеристик інтенсифікації наукових досліджень з історії примусової праці часів Другої світової війни впродовж 1980 - початку 1990-х рр. слід зазначити ще дві особливості. Саме в цей період дедалі чіткіше почала простежуватися тенденція взаємопов'язаності компенсаційних вимог, що висувалися до великих німецьких підприємств, та проведення історичних досліджень, які, по-перше, мали на меті аналіз попередньої історії компенсаційних виплат, а по-друге – ставили своїм завданням загальне дослідження діяльності концернів під час націонал-соціалістського панування, у тому числі історії примусового залучення до праці, для надання обґрунтованості подальшим вимогам із відшкодування збитків. У 1981 р. німецькою мовою було видано книгу «Менш ніж раби. Єврейські примусові робітники та пошуки компенсації» колишнього обвинувача з боку США на Нюрнберзькому процесі Бенджаміна Ференца, який в 1950-1960-х рр. як експерт Конференції з матеріальних претензій євреїв до Німеччини брав участь у переговорах та підписанні компенсаційних угод між ІСС та декількома великими німецькими

¹⁴ ЮНРРА (UNRRA, United Nations Relief and Rehabilitation Administration) – Адміністрація ООН з надання допомоги та відбудови (1943-1947 рр.).

підприємствами (перше видання англійською мовою [163], переклад німецькою [164, 165]). В контексті зростання громадського та академічного інтересу до проблеми примусової праці та долі примусових робітників у 1970-1980-х рр. ця робота мала велике як наукове, так і суспільно-політичне значення. По-перше, це було перше дослідження з історії компенсаційних виплат, наданих саме примусовим робітникам, які впродовж Другої світової війни працювали на великих німецьких підприємствах і яким після закінчення війни ті самі підприємства настійно уникали будь-яких відшкодувань. У цій роботі було проаналізовано сутність відмовної аргументації промисловців Німеччини щодо широкомасштабної кампанії компенсаційних виплат, яка базувалася на поширеній у повоєнній Німеччині точці зору на промисловість як інструмент у руках нацистської влади та примусову працю як вимушене супутнє явище війни. По-друге, ця робота заклала підвалини подальшим тлумаченням історії відшкодування збитків з боку німецької промисловості як історії тиску на останню: полеміку навколо компенсації примусовим робітникам, що супроводжувала всі переговори з представниками великих німецьких підприємств, було подано як політичну скандальну історію зіткнення й протистояння законних вимог примусових робітників та позиції німецької промисловості, що намагалася відмовитися від будь-яких звинувачень і пов'язаних з ними компенсаційних виплат. По-третє, на час публікації дослідження Б. Ференца мало й певне мобілізаційне значення для продовження компенсаційної ініціативи силами самих колишніх примусових робітників та уповноважених об'єднань: у роботі наполегливо підкреслювалася важливість консолідації міжнародної спільноти та ініційованого нею тиску на німецькі підприємства, що в результаті дало можливість підписати певну кількість компенсаційних угод.

За цих умов і самі промислові підприємства виявилися певною мірою ініціаторами наукового вивчення проблеми примусової праці. У січні 1986 р., після того як широкого суспільного резонансу набула дискусія щодо відповідальності Дойчбанку за використання примусової праці завдяки

контролю над великими акціонерними товариствами «Маннесман» та «Даймлер-Бенц», останнє проголосило, що історію підприємства доби націонал-соціалізму, так само як і питання компенсації примусовим робітникам, перевірять і ретельно дослідять науковці. З фінансового боку результатом цієї «перевірки» стало виділення 20 млн ДМ на допомогу жертвам націонал-соціалізму в рамках гуманітарних проектів, але відмова від індивідуальних компенсацій [193, S. 80]. Першим результатом наукового дослідження постав виданий Гамбурзьким фондом соціальної історії збірник статей і документів з історії концерну часів націонал-соціалістського панування [155]. Втім, цей об'ємний труд проблему залучення до праці примусової робочої сили репрезентував лише побіжно, що викликало досить різку критику. Прийняте за цим рішення підприємства залучити до роботи над історією примусової праці велику групу молодих істориків спричинило появу одного з найкращих досліджень з історії використання примусової праці конкретним підприємством [262]. Поряд із суто науковою цінністю цього піонерського дослідження слід відзначити і його суспільно-політичне значення. Це видання засвідчило бажання й готовність німецьких підприємств (після тривалих зусиль якщо не приховати своє націонал-соціалістське минуле, то не дати оприлюднити конкретні дані) вибудовувати нове критичне до нього ставлення. Після публікації дослідження історії примусової праці на «Даймлер-Бенц» багато підприємств почало запрошувати до співпраці науковців, яким надавалася ексклюзивна можливість працювати з документами архівів фірм та фінансова підтримка цієї роботи. Втім, за зауваженням Ульріха Герберта, така тенденція мала амбівалентний характер. З одного боку, був покладено кінець багаторічній відмові промислових підприємств Західної Німеччини щодо дозволу працювати з їхньою документацією періоду націонал-соціалізму. З іншого, цей доступ до документів було обмежено нешироким колом обраних істориків, роботу яких фінансували ті самі підприємства, що суперечить

правилам відкритої науки, коли висновки цих привілейованих істориків не можна перевірити на основі опрацьованих ними джерел [196, S. 421]¹⁵.

Серед великих підприємств, які ініціювали написання власної історії доби націонал-соціалізму в один час з «Даймлер-Бенц», назвемо також «Фольксваген АГ», який 1987 р. доручив провести дослідження «внутрішньої» історії підприємства, пов'язаної з використанням рабської та примусової праці [193, S. 81]. У 1987 та 1988 рр. уже було опубліковано два збірники, присвячені примусовим робітникам «Фольксвагена» [245, 246], але широкий доступ до архіву підприємства отримала лише група дослідників під керівництвом Ганса Моммзена та Норберта Грігера, результатом наукової розвідки якої стала більш ніж 1000-сторінкова історія «Фольксвагена» та його робітників часів Третього райху, серед яких найбільшу частку (порівняно з іншими підприємствами) становили саме іноземні працівники – 85 % станом на 1944 р. [221]. Крім того, не в останню чергу базуючись на наведених у дослідженні даних, у 1991 р. «Фольксваген АГ» виплатив 12 млн ДМ соціальним установам тих держав, примусову працю громадян яких використовував упродовж війни. Серед цих ініціатив промислових підприємств, до яких приєдналися й деякі комунальні установи, слід згадати також пожертвування на медичне обслуговування колишніх примусових робітників, а також започатковані нові форми символічного визнання – розміщення пам'ятних табличок на території підприємств та широку програму візитів колишніх примусових робітників на «свої» підприємства [173, S. 127; 193, S. 81].

У політичному плані цей новий вектор суспільного інтересу підтримали соціал-демократи та «зелені» в рамках розпочатої ними у середині 1980-х рр. законодавчої ініціативи щодо визнання та компенсації «забутих жертвам», а також спроб залучення промислових кіл ФРН до

¹⁵ Павло Полян, з властивою йому публіцистично-викривальною манерою, назвав істориків, що працювали при цих фірмах, «кишеньковими» [136, с. 686].

фінансової участі у відшкодуванні втрат колишнім примусовим робітникам. Вимоги широкої ревізії та розширення загальнофедеральної компенсаційної політики з боку «зелених» мали форму запитів, заяв та проектів законів, які вони вносили до бундестагу у 1984, 1986 та 1989 рр. і в яких йшлося про необхідність компенсаційного забезпечення усіх жертв націонал-соціалізму, незалежно від громадянства та місця перебування, і створення для цього загальнофедерального фонду, фінансованого промисловістю. У 1989 р. поданням серії законопроектів з розширення компенсаційної програми до цієї ініціативи долучилася й СДПН. Крім цього, за ініціативою «зелених» 1986 р. Європарламент прийняв документ під назвою «Компенсації колишнім робітникам-рабам німецької промисловості», який містив заклик до всіх німецьких підприємств, що експлуатували рабський труд, заснувати фонд для компенсаційних виплат жертвам примусової праці. Втім, у той час і Європарламент, і опозиційні німецькі партії могли лише декларувати такий намір, а не вирішити пов'язані з ним законодавчі проблеми: усі заяви та законопроекти «зелених» і СДПН бундестаг відхилив. Але значення цієї ініціативи важко переоцінити – у розколотій ще на той час Європі це було перше проголошення та винесення в царину політики питання відповідальності за нацистський злочин проти мільйонів східноєвропейських примусових робітників. Це було дивним збігом обставин, але внутрішній комітет бундестагу вперше провів офіційне слухання питання примусових робітників у той день, коли у Берліні було зруйновано стіну [226, S. 39].

Загалом, науковий канон вивчення історії примусу до праці часів Другої світової війни в історіографії ФРН сформувався у 1980-1990-х рр. На сьогодні ця тема здобула величезну популярність та справедливо вважається однією з найбільш розроблених та всебічно досліджених в історії нацистського режиму та Другої світової війни [196, S. 417]. Сучасна німецька історіографія проблеми використання в нацистській економіці примусової праці, як уже відзначалося у Розділі I, налічує сотні збірників і статей, десятки авторських і колективних монографій, які в своїй більшості й у

проблемно-тематичному, й у загальнометодологічному плані розвивають ті тенденції, що у вивченні зазначеного феномену склалися на зламі 1980 – 1990-х рр. З точки зору тематичних пріоритетів, ними залишаються, перш за все, аналіз специфіки використання примусової праці в окремих містах та регіонах Німеччини [151, 219, 229, 264], у різних галузях економіки [192, 254, 259] та церковного господарства [265, 266], «особливі» види примусової праці тощо [150, 267]. У методологічному плані ці «галузеві» роботи продовжують сформовану наприкінці 1980-х рр. тенденцію до висвітлення питання притягнення до праці переважно з історико-антропологічної та соціально-історичної перспектив, відповідно до яких, поряд із відтворенням специфічної для місця чи галузі «працевикористання» організації, структури та динаміки залучення до праці, у центрі авторської уваги опиняються повсякденні практики життя та праці, міжособистісні та міжгрупові відносини тощо. Своєю чергою, в рамках узагальнювальних досліджень ця тенденція до «антропологізації» історії примусу до праці знайшла своє втілення в монографії Марка Шпюрера [249], який уперше після Ульріха Герберта (й на сьогодні востаннє) здійснив спробу комплексного аналізу феномену «примусової праці під свастикою» «зверху» – з точки зору її загального регулювання та організації, та «знизу» – з погляду її безпосередніх учасників. Ця перспектива аналізу історичного феномену з позиції її учасників (чи жертв) – центральна в будь-якому історико-антропологічному дослідженні – в роботі М. Шпюрера знайшла своє висвітлення в розділах, присвячених «основам фізичного існування», «стосункам іноземців з роботодавцями та націонал-соціалістською державою», «стосункам груп іноземців між собою та з німецьким населенням» тощо.

У контексті відомого «меморіального буму», який в останній чверті ХХ ст. охопив майже всі західноєвропейські країни, а з падінням «залізної завіси» включив у свою орбіту й східноєвропейські держави, у Німеччині вже на початку 1990-х рр. почали виходити друком роботи, що ґрунтувалися

на аналізі записаних інтерв'ю з колишніми «примусовими робітниками зі Сходу», а також самі ці інтерв'ю, супроводжувані дослідницькими коментарями. Характерним є те, що в цих перших публікаціях спогадів німецькі автори-упорядники не тільки не відрізняли примусових робітників «зі Сходу» за країнами походження [166], але й навіть неправильно використовували «найменування» цих робітників, прийняті за нацистських часів, як, наприклад, у збірці інтерв'ю з польськими примусовими робітницями, які у заголовку книжки були названі «остарбайтерками» [263]. Утім, на початок 2000-х рр. публікації інтерв'ю та спогадів представників притягнутого до примусової праці цивільного населення «східних країн» були позбавлені названого недоліку, з цього часу розрізнення примусових робітників за країнами походження є підґрунтям змістовного структурування відповідних видань [485].

Відзначимо, що цю тенденцію до виділення окремих «національних» груп східних робітників, особливо тих, хто був вивезений з території СРСР, було започатковано саме у рамках публікацій спогадів, інтерв'ю, листів, а також робіт, присвячених аналізу цих документів особистого походження. У науковій літературі з загальної історії притягнення до праці цивільні примусові робітники з Радянського Союзу наразі більшою мірою залишаються «радянськими» примусовими робітниками чи узагальненими «остарбайтерами», їхня національна приналежність виявляється лише тоді, коли йдеться про проблему повоєнного компенсаційного врегулювання¹⁶ – теми, що, поряд із вивченням суб'єктивного досвіду примусового притягнення до праці, стала однією з найпопулярніших розробок епохи «меморіальної революції».

Це питання наукового дослідження історії компенсаційних виплат, що вперше було сформульовано наприкінці 1970-х рр. у роботі Бенджаміна

¹⁶ Характерним прикладом може слугувати зазначена вже монографія М. Шпюрера.

Ференца (див. вище), в німецькій історіографії набуло популярності на фоні дебатів про остаточне вирішення проблеми відшкодування втрат жертвам нацистських переслідувань та підготовки до заснування Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який було створено 2000 р.¹⁷. Саме в цей час у німецькій історіографії були сформульовані основні підходи та «пояснювальні моделі» суті компенсаційного врегулювання. А саме: успішного примирення економіки й моралі шляхом усвідомлення промисловими колами Німеччини власної відповідальності за використання примусової праці, перемоги американського прагматизму та вирішальної ролі США в розпочатій широкомасштабній компенсаційній програмі, а також скептичної інтерпретації всієї компенсаційної ініціативи як «неповноцінної справедливості» [173, S. 115]. Так, першу точку зору містить, наприклад, дослідження Сюзани-Софії Спіліотіс, написане за дорученням та ініціативою Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» [247]. За логікою автора

¹⁷ З точки зору політики пам'яті на рівні офіційного дискурсу уряду ФРН заснування Фонду засвідчило юридичну фіксацію визнання з боку німецького уряду та підприємств політичної та моральної відповідальності перед жертвами націонал-соціалізму, якими лише через півстоліття після закінчення війни, тривалих дискусій і цинічних відмов погодилися вважати робітників рабської та примусової праці. Як зазначалося у преамбулі до Закону, «усвідомлюючи, що націонал-соціалістська держава вчинила жорстокі протиправні дії щодо робітника рабської та примусової праці шляхом їх депортації, ув'язнення, експлуатації на роботі аж до повного винищення, а також шляхом інших незчисленних порушень прав людини, німецькі підприємства, що брали участь у протиправних діяннях націонал-соціалізму, несуть історичну відповідальність за це і мають діяти відповідно до цього. Німецькі підприємства, що об'єднались у межах ініціативи німецької економіки щодо створення Фонду, визнають цю відповідальність, а також те, що заподіяна несправедливість і спричинене внаслідок цього людське страждання не можна компенсувати навіть фінансовою допомогою. Закон прийнято надто пізно для тих людей, які загинули як жертви націонал-соціалістського режиму чи вже померли протягом років, що минули з того часу. Бундестаг Німеччини визнає свою політичну і моральну відповідальність перед жертвами націонал-соціалізму і хоче зберегти пам'ять про завдане їм лихо також для прийдешніх поколінь» [376].

довгий шлях, який пройшла західнонімецька промисловість (а у ширшому значенні – загальна приватногосподарська ініціатива) у дискусіях навколо компенсаційного врегулювання, призвів до відмови розглядати провину за примусове притягнення до праці як індивідуальний вчинок та екстраполяції відповідальності за це притягнення на конструйовану впродовж повоєнного півстоліття колективну, у першу чергу, моральну «заборгованість» економіки перед примусовими робітниками. Створення Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» як результат успішного примирення економіки й моралі (що, своєю чергою, є контекстуальним лейтмотивом дослідження), на думку С. Спіліотіс, можна розглядати не тільки логічним завершенням низки законодавчих компенсаційних ініціатив, але й новою парадигмою усвідомлення історичної відповідальності. В одній зі своїх недавніх статей вона підкреслює, що «(Само)усвідомлення приватного господарства як моральної величини з колективним минулим і майбутнім, яка парадоксальним чином підкреслює особисту тяглість через дисконтинуальність своєї моральної позиції стосовно власних помилок, маркує розрив з концепцією державно чи суспільно монополізованої історичної відповідальності» [248, S. 114].

Інша позиція, що мала певний вплив на німецьку історіографію проблеми компенсаційного врегулювання вимог колишніх примусових робітників, була сформульована у дослідженні Стюарта Ейзенштата «Незавершене правосуддя» [161] – головного представника США на переговорах з Німеччиною щодо компенсацій жертвам нацистських переслідувань. За його схемою пояснення суті «незавершеного» (на момент написання книги) правосуддя щодо примусових робітників Третього райху вирішальну роль у процесі поновлення справедливості до цієї групи жертв нацистських переслідувань відіграла не німецька промисловість, а американський уряд (який наполегливо ініціював переговори 1990-х рр.), а у більш широкому розумінні – американський прагматизм [173, S. 116]. Ця точка зору знайшла своє втілення й у працях декількох німецьких істориків,

які досліджували питання компенсаційного врегулювання, наприклад, у роботі Йорга Хаген-Хенніса [189], в якій при аналізі ініціювання остаточного вирішення компенсаційної проблеми та динаміки переговорів 1990-х рр. вирішальна роль відводилася також американській стороні, німецька ж позиція визначалася якщо не пасивною, то такою, що часто була радше об'єктом ніж суб'єктом пошуку моделі справедливого відшкодування колишнім примусовим робітникам нацистської Німеччини. З іншого боку, в цій роботі, на відміну від оптимізму дослідження С. Спіліотіс, знайшли своє відображення певні сумніви щодо позитивних результатів діяльності Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» з перспективи такого питання, як покращено чи погіршено було в рамках цієї діяльності правове становище примусових робітників та чи отримали вони в достатньому та прийнятному обсязі відшкодування заподіяної стосовно них шкоди.

Юридично-правовий вимір цього вагання характерний і для робіт знаного німецького історика, консультанта уряду ФРН на «компенсаційних» переговорах Лутца Нітхаммера, який уписує подібні правові сумніви до загального скептицизму щодо усвідомлення грошового відшкодування як «поновленої справедливості» та пропонує третю точку зору на історію та сутність компенсаційного врегулювання як на «неповноцінну справедливість» [224]. Віддаючи належне міжнародним переговорам з питання компенсації як «процесу суспільного пригадування», він, утім, підкреслює, що вони не привели до значного ані юридичного, ані комеморативного прогресу, адже монетаризація пам'яті, на його думку, «повинна бути лише перехідною фазою при будівництві спільного культурного капіталу, а він, своєю чергою, набуде цінності, лише отримавши непрості правди, які будуть доступні всім» [226, S. 68].

Однак, попри різницю наведених вище позицій стосовно сутності компенсаційного врегулювання та практики його впровадження, ці роботи мають дві дуже важливі інтегративні риси [173, S. 116]. По-перше, їх авторів (за винятком Й. Хаген-Хенніса) об'єднує те, що вони брали безпосередню

участь у переговорах та дискусіях щодо компенсаційного відшкодування та до предмета свого дослідження, таким чином, виступали як «причетні спостерігачі», що не могло не відобразитися на їхніх схемах пояснення досліджуваного феномену. Своєю чергою, результати цих розвідок мали суттєвий вплив на сам предмет дослідження, адже їх автори брали активну участь у вирішенні питання компенсаційного врегулювання, що привело до особливої для цих робіт ситуації оберненого замкнутого зв'язку між інтерпретацією та предметом дослідження. По-друге, для всіх цих робіт характерним є концентрування авторської уваги на моральному аспекті компенсації, при якому до центру дослідницького аналізу потрапляє питання відновлення порушеної у минулому справедливості. Починаючи з цих робіт морально-філософський вимір дискурсу компенсаційного врегулювання концептуалізуватиме майже всі подальші дослідження з цієї проблеми, у тому числі тих авторів, які вже працювали над темою німецького повоєнного відшкодування.

Тут як приклад можна навести статті та монографії Константіна Гошлера, що виходили друком з початку 1990-х років [173-183], та його останнє узагальнювальне дослідження «Провина та борг. Політика відшкодування жертвам нацистських переслідувань з 1945 р.» [180]. Якщо в роботах 1990 – початку 2000-х рр. автор виділяє та аналізує певні етапи політики та практики відшкодування в контексті міжнародно-правового та внутрішньонімецького врегулювання репараційно-реституційних зобов'язань, то в монографії 2005 р. він «виводить» компенсаційне питання за межі політичного поля прийняття та реалізації рішень та проблематизує дослідження компенсаційних виплат, зокрема як морального феномену, певного прецеденту поновлення історичної несправедливості. Тобто, залишивши хронологічний принцип основою цього дослідження, К. Гошлер інтегрує в нього три «площини» феномену німецького відшкодування, а саме: розгляд компенсаційної політики як політичного дискурсу, як засобу подолання наслідків нацистської диктатури у рамках комеморативного

проекту матеріального визнання і морального вшанування жертв війни та як прецедентного випадку для майбутньої «роботи» з іншими прикладами історичної несправедливості. В продовження цієї тенденції відповідними питаннями, що у проблемному плані структуруватимуть німецьку історіографію історії відшкодування та виплат жертвам нацистських переслідувань, у роботах інших науковців з цього часу стали: аналіз загальних умов та зміни політичного контексту для ініціатив та переговорів навколо проблеми компенсацій, характеристики основних «акторів» цього процесу та їхнього символічного втілення як «винуватців» та «жертв» переслідування [184]; розгляд феномену відшкодування у межах дискурсу пам'яті [238]; аналіз суті політики та практики відшкодування в її монетарній та культурній складових як вихідних пунктів нових міжнародних правових норм та політики пам'яті щодо поновлення інших форм та випадків історичної несправедливості [227].

Підводячи підсумки західнонімецького досвіду (від)творення пам'яті про примусову працю та примусових робітників, що відбувалося у другій половині ХХ ст., відзначимо такі його визначальні характеристики. По-перше, цей процес підпорядковувався полеміці навколо питання компенсацій жертвам нацистських переслідувань, яка, своєю чергою, реалізовувалася у двох площинах: міжнародно-правового та внутрішньодержавного врегулювання цієї проблеми. У формуванні пам'яті про примусову працю та примусових робітників тривалий час визначальну роль відігравала поширена точка зору на примусову працю як на трудовий захід, зумовлений війною, а не як специфічно нацистське переслідування. Парадоксальність ситуації полягала у тому, що за рішенням Нюрнберзького трибуналу нацистську практику виведення й примусової праці іноземців було засуджено як злочин проти людяності та грубе порушення норм міжнародного права. На цій основі почали формулюватися вимоги щодо компенсацій з боку багатьох країн, праця громадян яких експлуатувалася нацистською Німеччиною. Ці вимоги намагалася розв'язати Лондонська конференція з питань боргів 1953

р., яка, проте, заблокувала питання виплат примусовим робітникам до підписання мирного договору з Німеччиною. Більш того, у Лондонській угоді засуджену Нюрнберзьким трибуналом нацистську практику виведення й примусової праці було кваліфіковано вже не як беззаконня, а як трудовий захід, зумовлений війною. Примусова праця з цього часу перестала розглядатися як окремий пункт компенсаційних вимог, а примусові робітники – як окрема категорія жертв нацистських злочинів. З 1953 р. полеміка навколо компенсацій примусовим робітникам перемістилася з царини міжнародної політики до німецького федерального цивільного права. І лише з початку 1980-х рр. була знов актуалізована на державному рівні дискусіями та вимогами політичних партій ФРН, а на міжнародній арені – у відповідних ініціативах Європарламенту та розпочатих уже після об'єднання Німеччини перемовин про створення фондів «Взаєморозуміння й примирення», діяльність яких, однак, передбачала не компенсаційні виплати, а гуманітарну допомогу з боку німецької держави. Саме у цей час у рамках колективної пам'яті змінилося ставлення до примусових робітників як постраждалих від нацистського свавілля, а їхня примусова праця почала розглядатися не як трудовий захід воєнного часу, а як злочин нацистського режиму. З середини 1970-х рр. визначальною рисою дискурсу про примусову працю поступово стає визнання насамперед страждань примусових робітників та віктимізація їхнього досвіду. При цьому дискурс про примусову працю у своєму сучасному вигляді поєднує зміст конкретного досвіду страждання (що утілюється у масштабному введенні до публічного поля індивідуальних спогадів та їх використанні у наукових та науково-популярних дослідженнях, різноманітних комеморативних заходах тощо) з визнанням колективної історичної відповідальності за скоєний у минулому злочин, що виступає головним значеннєвим наголосом та моральним підґрунтям як науково-дослідницьких та меморіальних, так і компенсаційно-гуманітарних ініціатив.

По-друге, інший бік проблеми – як компенсаційної полеміки навколо примусових робітників, так і формування образу цієї групи у масовій свідомості (пам'яті) населення – полягав у тому, що, на відміну від ситуації з жертвами нацизму, у центрі уваги перебувала не нацистська держава, а її економічний сектор, насамперед промисловість. При цьому сільське господарство, комуни й церкви, які впродовж Другої світової війни також використовували примусову працю іноземних громадян, тривалий час залишалися поза межами дискурсу про примусову працю й примусових робітників. Цей дискурс аж до кінця ХХ ст. був складовою частиною іншої полеміки, а саме дискусії щодо ролі німецької економіки у Третньому райху. В цій дискусії довгий час панувала точка зору, що власники підприємств використовували примусову працю не за власним бажанням, а за наказами держави, були її «інструментом» і, таким чином, не можуть бути відповідальними за примус до праці як такий. Лише з середини 1970-х рр. у семантичне поле дискурсу про примусову працю почала вбудовуватися теза про колективну відповідальність німецької економіки за використання примусової праці, а сам цей дискурс про примусову працю як таку, що використовувалася здебільшого у промисловому секторі економіки нацистської Німеччини, розширив свої межі завдяки включенню сільського й комунального господарства та інших галузей економіки, які визнали свою відповідальність за використання впродовж війни примусової праці. У підсумку все це стало підвалинами ініціативи щодо заснування Загальнонімецького федерального фонду для компенсацій нацистським примусовим робітникам, у якому повинна була взяти участь не тільки держава, але й промислові кола Німеччини. Цього разу йшлося не про гуманітарне врегулювання, а саме про компенсацію, яку й було здійснено завдяки діяльності заснованого 2000 р. Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє».

РОЗДІЛ 3

Примусова праця в нацистській Німеччині в радянській історичній пам'яті та історіографії

Радянська пам'ять про війну у своєму формуванні пройшла кілька етапів та з середини 1960-х рр. остаточно утвердилася у рамках відомої переможної версії, що стала найважливішою складовою легітимації радянського режиму, а також усієї післявоєнної ідентичності радянського народу. В роботах багатьох дослідників¹ були розглянуті та обґрунтовані центральні події та головні герої саме цієї версії, однак особливості конструювання простору пам'яті про війну в період, що передував закріпленню героїзованого образу та цілої міфології Вітчизняної війни, сюжетні «границі» відповідного дискурсу, його периферійні, проте абсолютно офіційні персонажі, ще й досі залишаються недостатньо вивченими. Одну з небагатьох спроб періодизації вибудовування радянського простору пам'яті про війну починаючи з 1945 р. здійснили Д. Андрєєв та Г. Бордюгов у роботі «Простір пам'яті: Велика Перемога та влада» [523, 524], в якій концептуалізували зв'язок між просторами пам'яті та влади у проблемних рамках дослідження «проектів пам'яті» як певних засобів, якими владний суб'єкт презентує минуле, зменшуючи чи, навпаки, збільшуючи його (минулого) адресну «зону», актуалізовану для потреб сучасності. На тлі аналізу радянських «проектів пам'яті» про Велику Вітчизняну війну автори також тематизували питання взаємодії культурного героя та інших суб'єктів пам'яті, де культурним героєм названо певний образ, персону чи сукупність особистостей, а також ідею чи тенденцію, які подаються певним проектом пам'яті як головні творці висвітлюваного минулого. На думку Д. Андрєєва та Г. Бордюгова, поряд із культурними героями під «прожектор» проекту

¹ Огляд сучасних досліджень політики пам'яті СРСР щодо Другої світової війни було розглянуто в Розділі 1.

пам'яті попадають й інші пов'язані з ними суб'єкти пам'яті, які, однак, не вписуються у сценарій реалізованого владою проекту та вимушені вступати у боротьбу з культурними героями та відстоювати своє право на історичне існування. На наш погляд, ця модель простору пам'яті потребує певного розширення шляхом додавання до неї ще однієї дихотомії, що, на відміну від опозиції простору пам'яті «герой» та «антигерой», базуватиметься на усвідомленні наявності в цьому просторі «центру» та «периферії», де саме периферійні герої, події чи ідеї вбиратимуть весь набір значень та засобів легітимації владного простору пам'яті як таких, що окреслюватимуть його офіційну «межу». Саме цей аспект залишився не артикульованим ані в роботі Д. Андрєєва та Г. Бордюгова, ані в роботах інших дослідників, які аналізували особливості радянського проекту пам'яті про війну. Повною мірою це стосується радянської версії пам'яті про примусових робітників нацистської Німеччини, яку в рамках цього розділу буде досліджено, насамперед, з точки зору аналізу динаміки презентації образів примусових робітників та характерних ознак цих образів, що формувалися й були презентовані в межах радянського проекту пам'яті про війну впродовж усього повоєнного часу саме як периферійні.

Методологічною основою дослідження феномену примусової праці в радянській політиці пам'яті про Велику Вітчизняну війну було обрано дискурсивно-семантичний аналіз широкого комплексу джерел, за допомогою яких упродовж воєнного та повоєнного часу в офіційному радянському «просторі пам'яті» про війну 1941-1945 рр. конструювався та транслиювався образ примусової праці та примусових робітників, а саме: пропагандистські матеріали воєнного часу та перших повоєнних років, художні фільми, листи, спогади та фольклор примусових робітників, опубліковані за радянських часів, художні прозові та поетичні твори, безпосередньо присвячені «невільникам Третього райху», збірники документів та наукові дослідження з цієї тематики. У цьому аналізі ми мали на меті виявити «формульне» вибудовування образів примусових робітників, а також принципи відбору та атрибуції ключових

значень, якими ці образи наділялися в контексті змінюваного під час війни та по її закінченні загальному радянському дискурсі Великої Вітчизняної війни. Динаміку художньої презентації образів примусових робітників буде викладено за проблемно-хронологічним принципом із виділенням певних етапів та характерних ознак використання «примусово-невільницької» риторики в межах радянської політики пам'яті про війну.

3.1. Від поневолення до закінчення репатріації: мобілізаційна стереотипізація та упорядкування уявлень про примусових робітників

Процес конструювання образу примусової праці в радянському публічному просторі розпочався одразу після початку масової депортації населення до Німеччини навесні 1942 р. Перші повідомлення про долю людей, що опинилися на примусових роботах, були опубліковані в газетах [367, 369, 373] і мали на меті інформування читачів про надзвичайно важкі умови перебування в неволі, не в останню чергу в руслі контрпропаганди², як відповідь на потужну агітацію окупаційних властей щодо переваг «корисної й добре оплачуваної роботи в Німеччині»³. Характерний для того часу зразок

² Так, наприклад, велике пропагандистське значення публікації «Русская девушка в Кельне», побудованої на листах Ольги Селезньової, яка закінчувалася палким закликком усіяко ухилитися від вивезення до Німеччини, йти в партизанські загони, шкодити та вбивати окупантів, відзначалося в Меморандумі Центрального бюро з обліку східних народів 30 вересня 1942 р. щодо сучасного «стану питання східних робітників» [294, с. 242].

³ Так, наприклад, у зверненні генерал-комісара Києва до мешканців міста зазначалося: «Большевицькі комісари зруйнували ваші фабрики й робочі місця і таким чином позбавили вас платні і хліба. Німеччина дає вам нагоду для корисної й добре оплачуваної роботи. В січні 1942 року перший поїзд вирушає до Німеччини. Під час переїзду ви будете одержувати добре постачання, крім того, в Києві, Здолбунові і Перемишлі – гарячу їжу. В Німеччині ви будете добре забезпечені і знайдете добрі житлові умови. Платня також буде доброю: ви будете одержувати гроші за тарифом і за

осмислення сутності вивезення населення на примусові роботи містить публікація «Українське селянство не буде у фашистській неволі» [381]. Автор розглядає це вивезення в контексті політики колонізації окупованих земель, відповідно до якої місцеве населення має «поступитися місцем» поміщику-колоністу: «Гітлер обіцяє послати на Україну мільйони таких колоністів. На Україну фашисти тепер засилають поміщиків та колоністів, а з України вивозять невільників на примусові роботи в Німеччині» [381, с. 22]. Все населення України, за емоційно-напруженим твердженням автора, буде закріпачене чи уярмлене в рабство: «Безправні, безсловесні кріпаки на Україні, безправні і безсловесні раби, вивезені до фашистської Німеччини, – ось що чекає нас»⁴. При цьому в порівнянні із закріпаченими селянами, становище уярмлених примусових робітників подано тут як набагато більш скрутне та нелюдське: «В Німеччині уже створено 14 концентраційних таборів для українців. Це – табори сучасних рабів. Рабовласники вивозять їх з України й інших радянських окупованих територій. Знуцання й голод доводять нещасних до божевілля. Вони доведені до того, що їдять дощових черв'яків, траву, вибирають залишки їжі з помийних відер» [381, с. 23].

Принципове значення в офіційній політиці пам'яті радянської держави щодо примусових робітників мала видана 11 травня 1943 р. Нота народного комісара закордонних справ про масове насильне виведення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян у Німеччині [289]. Цей документ можна розглядати як такий, що намітив тематичні пріоритети й обов'язкові складові, визначив джерельну базу й окреслив певні контексти

продуктивністю праці. Про ваші родини дбатимуть весь час, поки ви будете працювати в Німеччині» [313].

⁴ Практично тими самими словами закінчується й уже згадана публікація «Русская девушка в Кельне»: «Не забувайте, що фашистське чудовисько перетворить усіх на рабів на вашій власній землі чи вижене вас до Німеччини на довічну каторгу!» [367].

конструювання дискурсу примусової праці, що постали цільовими векторами в упорядкуванні та стереотипізації масових уявлень про цей феномен упродовж воєнного часу та перших повоєнних років.

По-перше, в цьому документі практику примусового вивезення цивільного населення окупованих територій СРСР на роботи до Німеччини було оголошено окремим видом злочину, відповідальність за який мають нести гітлерівський уряд та військове командування, а також «багато приватних осіб з цивільного населення Німеччини, що експлуатують підневільну працю радянських громадян». Саме це визначення постало утворювальним чинником формування дискурсу примусової праці як нацистського (у термінах радянської епохи – німецько-фашистського) злочину, у трактуванні якого з цього часу остаточно закріпилася символіка й значеннєве наповнення терміна «рабство».

По-друге, чітке структурування цієї Ноти на розділи, присвячені планам і наказам німецьких властей щодо «поневолення мирних жителів окупованих радянських районів», практиці «насильницького виведення радянських людей у німецько-фашистське рабство» та «нелюдським мукам та загибелі радянських людей у неволі», позначило тематичні пріоритети та значеннєві наголоси, згідно з якими до середини 1950-х рр. для цитування чи публікації окремими виданнями добиратимуться відповідні документи й матеріали з історії та практики примусової праці. Ці документи та матеріали як джерельна база утворюваного дискурсу примусової праці відтоді включатимуть: різноманітні накази, циркуляри, розпорядження, звіти, повідомлення і подібні документи як керівників та посадовців нацистської держави, так і виконавчих осіб окупаційних адміністрацій; матеріали загальнонімецької, окупаційної, союзницької та радянської преси; документи особистого походження, як-от: спогади, свідчення та листи примусових робітників чи їхніх близьких і рідних, радянських солдатів і офіцерів, а також, в окремих випадках, листи до й від німецьких вояків. Якщо розглядати перелічені вище документи як «першоджерела» дискурсу

примусової праці, то його художньо-публіцистичними та пропагандистсько-агітаційними ресурсами постали літературні та фольклорні твори, пропагандистські брошури, науково-популярні видання, агітаційні плакати тощо.

Тематичними пріоритетами, висвітлюваними у перелічених документах та матеріалах, тобто основними складовими дискурсу примусової праці, з середини 1943 р. постали: 1) планування використання примусової робочої сили, здійснюване керівництвом нацистської держави; 2) практика примусового вербування та транспортування до Німеччини, впроваджена й реалізована окупаційною адміністрацією; 3) досвід перебування на примусових роботах радянських цивільних осіб; 4) опір радянського населення мобілізаційним заходам на окупованій території та примусовій праці на території Німеччини.

Що стосується змістовного наповнення, то спектр запропонованих у Ноті значень, якими наділятимуться в подальшому згадані вище складові дискурсу примусової праці, був чітко визначеним і побудованим у термінах «грубого порушення з боку німецьких властей міжнародних норм та правил, застосовуваних до цивільного населення окупованих територій» і «безкомпромісної боротьби радянського народу з німецько-фашистськими загарбниками». Наведені в Ноті накази й розпорядження нацистського уряду доводили існування певної *системи* «перетворення радянських людей на рабів», для реалізації якої було розроблено спеціальну *програму*, створено величезний чиновницький *апарат*, застосовано брутальні *методи* вербування, а в самій Німеччині «створено ще більш жахливі *умови* каторжної праці, ніж у найпоганіші часи стародавнього рабовласництва». Визначальними характеристиками цих умов у Ноті постали: принизлива практика купівлі-продажу примусових робітників на невольницьких ринках, практично повна ізоляція в місцях утримання (сукупним образом яких у документі стали концентраційні табори за колючим дротом), поводження з примусовими робітниками як з арештантами (позбавлення імен, називання за

номером, зобов'язання носити розпізнавальний знак «Ост», конвоювання в колонах до місця праці), голодне існування, багатогодинна виснажлива праця, нелюдяне й жорстоке ставлення з боку «хазяїв» та роботодавців і повна відсутність підтримки чи солідарності з боку пересічного німецького населення.

Зумовлена викликами воєнного часу ця Нота містила позиції, що були актуальні саме під час ведення бойових дій, але після завершення війни перестали бути запитаними і в рамках дискурсу примусової праці згодом зазнали певних трансформацій. Так, наприклад, в тезі щодо відсутності підтримки чи солідарності з боку пересічних німців знайшла своє концентроване вираження відмова від класових ілюзій і надій на допомогу німецького пролетаріату, що в радянській ідеології першої половини війни втілювалася в заміні ключового пропагандистського гасла «Пролетарі всіх країн, єднайтеся!» на «Смерть німецьким окупантам!» чи відвертіший заклик «Убий німця!», які на рівні агітаційно-пропагандистської роботи залишалися актуальними аж до кінця війни⁵. За цих умов дискурс примусової праці воєнних та перших повоєнних років був практично повністю, лише за поодинокими винятками, позбавлений згадувань про співчуття, допомогу чи «пролетарський інтернаціоналізм» німців.

Приклад такого винятку, самітного ідеологічного реверансу в бік нещодавно домінантної ідеї пролетарського інтернаціоналізму, містить робота К. Поля «Іноземні робітники у німецько-фашистському рабстві», опублікована наприкінці 1943 р.: «Розбещені гітлерівцями німецькі робітники зривають страйки іноземних робітників, але відзначені й окремі рідкісні випадки солідарності [курсив наш – Г. Г.]» [137, с. 50]. В цілому, автор цієї брошури з певного погляду розвинув й обґрунтував зафіксовані в

⁵ На відміну від цього, у «великій політиці», орієнтованій на імідж СРСР за кордоном і перспективи повоєнного ладу, більш відповідною була фраза з Наказу Наркома Оборони № 55 від 23 лютого 1942 р.: «...гітлери приходять та йдуть, а народ німецький, а держава німецька – залишається» [613, с. 16-19].

Ноті положення щодо сутності примусової праці громадян СРСР на території Німеччини відповідно до основних радянських ідеологічних та пропагандистсько-агітаційних настанов тих часів. Водночас у цій роботі вперше і востаннє за роки війни доволі детально висвітлено примусову працю іноземних робітників з усієї Європи (звісно, з усіма обмеженнями, що накладала на автора спроба проаналізувати явище та події, які ще тривали під час написання роботи). З точки зору пошуку контекстів, в які радянська пропаганда воєнних часів намагалася вписати дискурс примусової праці, в рамках цієї роботи було запропоновано значеннєво ширшу, ніж у Ноті народного комісара закордонних справ, сукупність чинників, необхідних для пояснення феномену примусової праці. К. Поль спробував досягти контекстуального розширення дискурсу примусової праці за рахунок розгляду планування й практичного втілення насильницького вивезення цивільного населення окупованих територій СРСР на роботи до Німеччини як складової частини розпочатого 1939 р. масового використання праці «іноземних рабів». Для цього він навів велику кількість фактів, цифр та уривків з документів, за допомогою яких відобразив велетенський масштаб використання примусової праці іноземців в Німеччині, брутальні засоби вербування, що застосовувалися до представників усіх окупованих європейських країн, виснажливу працю, складні побутові умови, голод, хвороби, але попри все це – активний опір поневолювачам. Червоною ниткою цієї брошури є теза щодо поділу майже всієї Європи за лінією «раби» й «работорговці», де рабами названо всіх іноземних робітників (а не лише радянських), а работорговцями та поневолювачами – практично всіх німців: «Німецько-фашистські власті віддали іноземних рабів не тільки капіталістам, поміщикам та кулакам, але й частині середняцького селянства та міських середніх прошарків, безпосередньо перетворивши, таким чином, сотні тисяч німців на рабовласників. Кидаючи іноземних робітників на найбільш небезпечні та важкі роботи та звільняючи за їх рахунок від цих робіт німців, ставлячи іноземних робітників усюди в підлегле стосовно німців становище,

гітлерівці розбещують і німецьких робітників. Фашисти намагаються всім цим посилити у німців, за цинічним висловом Гітлера, „почуття особистої матеріальної зацікавленості у війні“» [137, с. 42].

У цій брошурі наведено також ще один досить несподіваний та більше ніколи в рамках радянського дискурсу примусової праці не повторений аспект «згубного впливу фашистів на німецьке населення», а саме «масові стосунки німецьких жінок – здебільшого дружин фронтовиків – з іноземцями». Автор стверджує, що «50-60 % берлінських жінок живуть з іноземцями», після чого «солдати, що повертаються з відпустки, майже завжди приїжджають з венеричними хворобами», й характеризує таку поведінку німкеняк як «цинічну, шкурницьку та антинаціональну... німці, мовляв, перетворилися зараз на гарматне м'ясо, їх уб'ють чи покалічать, тому наречений або чоловік німець – справа ненадійна». Цей «національний» вимір особистісних стосунків своє характерне для ідеології воєнного часу втілення знаходить в останній сентенції сюжету про практику стосунків німкеняк з іноземцями: після розгрому Німеччини та повернення іноземців додому «навіть відсталі іноземні робітники вважатимуть зв'язок із німкенею зрадою свого народу» [137, с. 44-45].

Слід, утім, відзначити, що запропоноване в цій роботі розширення контексту примусової праці до загальноєвропейського рівня не стало основою подальших пояснювальних схем щодо перебування радянських громадян «у фашистському рабстві», адже пропагандистські інтенції інтернаціоналізації дискурсу примусової праці, що містить ця брошура, вочевидь були актуалізовані черговою хвилею очікувань на відкриття другого фронту в Європі.

З кінця 1943 р. в публічному просторі СРСР остаточно затвердилася версія Ноти народного комісара закордонних справ, за якої примусове вивезення цивільного населення окупованих територій СРСР на роботи до Німеччини, а також перебування на цих роботах розглядалися як злочин, спрямований насамперед проти населення Радянського Союзу, а не всієї

окупованої Європи. Загалом, наприкінці 1943 р. закінчується контекстуальне й тематичне формування, а також значеннєве наповнювання всіх компонентів дискурсу примусової праці, у тому числі образів його головних антагоністів: поневолювача й жертви.

Так, у сукупній постаті рабовласника образ німця поєднав усіх «розбещених» дармовою робочою силою капіталістів, поміщиків, селян-середняків, містян і майже всіх робітників. Визначальними рисами цього образу відтоді стали жорстокість, цинізм, нелюдність, ставлення до робітника як до худоби чи речі, повна відсутність співчуття чи симпатії до примусового робітника. Певної трансформації, як буде показано далі, цей образ зазнає у повоєнні роки завдяки формуванню дискурсів німецького антифашизму та європейського руху Опору, коли спричинена загрозою існування всієї системи мобілізаційна риторика радянської пропаганди воєнних часів (заснована на розгляді всіх німців як ворогів СРСР) поступиться місцем агітаційним зусиллям з доведення існування впродовж війни міцного антифашистського руху за участю й прогресивної частини німецького населення. З цього часу й дискурс примусової праці постане підпорядкованим дискурсу руху Опору з головним значеннєвим наголосом на спільному протистоянні й опорі фашистській агресії всіх поневолених та уярмлених у рабство народів Європи, де пліч-о-пліч будуть боротися і німець-антифашист, і радянський примусовий робітник⁶. Але впродовж воєнних та перших повоєнних років зусилля радянської ідеології та пропаганди, спрямовані на формування масових уявлень населення про примусову працю в Німеччині громадян СРСР, було чітко окреслено розглядом цієї практики як злочину, здійсненого переважно проти радянського народу, відповідальність за який покладалася на всіх німців.

⁶ Як, наприклад, йтиметься в статті Ю. Бродського, де серед іншого автор описує діяльність лейпцизького «Інтернаціонального антифашистського комітету», яким керували «Микола Рум'янцев, насильно привезений у Таухський табір «східних робітників», і лейпцизький пролетар Максиміліан Гауке» [57, с. 93].

Як уже зазначалося вище, характерною ознакою дискурсу примусової праці воєнних та перших повоєнних років було те, що його формування відбувалося в руслі загальних зусиль радянської пропаганди, зумовлених викликами конкретної воєнної чи повоєнної ситуації. Так, зусилля цієї пропаганди 1942-1943 рр. було спрямовано здебільшого на мобілізацію всього населення на боротьбу з ворогом, для чого долучалися такі засоби й створювалися такі психологічно впливові образи, що мали не залишити байдужою жодну радянську людину. Граничною емоційною напруженістю із залученням образу радянської дитини-раба вирізняється брошура Олени Кононенко «Помстися німцю!»: «Вона читала книжки та майструвала моделі літаків, вона весело бігала на ковзанах і ходила до кіно дивитися нову стрічку. Тепло їй жилося під крилом люблячої матері, під крилом радянської батьківщини, для якої діти – найдорожче... А зараз уявіть її рабом. Жалюгідним, безправним рабом. Німецькі фашисти відірвали її від родини, зламали її світлі мрії та вивезли до Німеччини на каторгу. І живе вона там сиротою, без батька, без матері, голодує, страждає, тужить. Німці б'ють її, знущаються з неї, примушують гнути спину на панщині. Вона – раб... Місця собі не знаходить вона від нестерпної образи. Уткнеться вночі в лахміття й плаче, кличе пошепки матір... А матері немає. Червономордий німець, фашистський доглядач, почувши стогін дитини, стьобне її батогом по спині, по обличчю, по очах і крикне: „Мовчати, рус!“» [349, с. 3-4]. Книжка закінчується піднесенням заклик до всіх радянських людей – і тих, хто воює на фронті, і тих, хто працює в тилу, – «Бий на смерть работорговців та дітогубців у німецьких мундирах! Бий вогнем та працею! Не для того ми росли своїх дітей, щоб німецькі м'ясники випробували свої ножі на їхніх тілах! Не для того ми берегли та пестили своїх дітей, щоб вони загинули у фашистській неволі!» [349, с. 28]. Мобілізаційна потужність цих закликів у книжці було підсилено ілюстративним матеріалом – фрагментами плакатів та малюнків, у тому числі плаката відомого радянського графіка-плакатиста

Віктора Корецького «Боєць, урятуй мене від рабства!» 1942 р. (Додаток Б, плакат 1).

Великий морально-психологічний вплив у перші роки війни мали повідомлення про страшну долю жінок і дівчат, вивезених у німецьке рабство: «Сотні тисяч здорових, міцних і красивих молодих дівчат віком від 18 до 25 років відправляють у будинки розпусти на втіху фашистській наволочі» [381, с. 23]. Партизанські листівки повідомляли: «За наказом Гітлера в окупованих німцями радянських районах здійснюється мобілізація молоді та насильне вивезення до Німеччини для використання їх як рабів у домах розпусти та на небезпечних роботах зі зведення воєнних укріплень» [288, с. 44-45]. Під час проведення масової депортації до Німеччини саме дома розпусти посіли одне з центральних місць у створюваному образі примусової праці й змалюванні майбутньої долі жінок-полонянок, знайшовши своє відображення в публіцистичних і пропагандистських текстах, що виходили друком у 1942-1943 рр. У цих текстах подібна страшна доля очікувала не тільки дорослих жінок, але й дівчат-підлітків: «Німецько-фашистські розпусники обплівують їхні душі та тіла, калічать їх на все життя. П'яні німецькі кулаки, фермери, поміщики гвалтують дівчат-підлітків, віддають їх у полюбовниці своїм холуям, заражають їх сифілісом. А скільки домів розпусти відкрили гітлерівці! В цих домах приниження й смерті морять не тільки дівчат, але й малолітніх школярів» [349, с. 8]. Загалом фігура німця-насильника й гвалтівника беззахисних жінок і дівчат у радянській пропаганді посідала одне з провідних місць протягом усього воєнного часу, справляючи великий вплив на настрої жіночої частини населення: «Ми, дівчата, були начитаними, – згадує в своїх нещодавно опублікованих спогадах Роза Солоухіна-Заседателева. – Особливо вишукували в газетах, де писали про згвалтування російських дівчат німецькими солдатами. Хоча суті справи ми не уявляли, але волосся на голові ворухилося від самого вигляду незчисленної армії німців... Але раптом! По дорослому «сарафанному» радію рознеслося: «Не гвалтують! Не чіпають!» Почали й ми, дівчата,

обдивлятися... й помітили – німці на нас, дівчат, не звертають жодної уваги» [463, с. 34, 37]. Вже наприкінці 1943 р. емоційно напружені повідомлення про масові зґвалтування вивезених до Німеччини жінок і дівчат поступають місцем більш сухій констатації: «Німці, в яких працюють російські жінки та дівчата, примушують їх жити з ними» [137, с. 41]. На початку 1944 р. зі сторінок радянської преси поступово зникають згадки про численні дома розпусти як «місця праці» примусових робітниць, головний наголос офіційного дискурсу з цього часу переміщується на надзвичайно важкі умови праці й побуту в таборах і сільському господарстві, різноманітні знущання, але вже не гвалтування з боку «хазяїв», для ілюстрації чого в публічний простір починають активно вводитися й публікуватися листи примусових робітників, а також свідчення тих з них, хто за різних причин зміг повернутися додому.

Наприкінці 1944 р. у формуванні дискурсу примусової праці помітну роль почала відігравати агітаційно-пропагандистська діяльність політпросвітвідділу Управління уповноваженого у справах репатріації громадян СРСР при Раді народних комісарів СРСР, створеного 4 жовтня 1944 р. У своїй роботі цей відділ керувався постановою РНК СРСР №1344-402с від 6 жовтня 1944 р. та постановою Оргбюро ЦК ВКП(б) №225 від 4 серпня 1945 р. «Про організацію політико-виховної роботи з репатрійованими радянськими громадянами» [306, с. 467-468]. Основні агітаційні наголоси цієї пропаганди стосувалися майбутньої долі примусових робітників, які поверталися додому, і їх значеннєве наповнення пропонувало опубліковане 11 листопада 1944 р. в газеті «Правда» інтерв'ю Уповноваженого РНК у справах репатріації генерал-полковника П. І. Голікова. В цьому інтерв'ю йшлося про те, що радянська держава пам'ятає та піклується про своїх громадян, які потрапили у німецьку неволю; що навіть ті, хто під страхом насильства та терору з боку німців скоїв протиправні дії проти СРСР, не будуть притягнуті до відповідальності, якщо сумлінно виконуватимуть свої обов'язки після повернення на батьківщину; що усім репатріантам буде

надано «повну можливість негайно взяти активну участь у розгромі ворога й здобуванні перемоги: одним – зі зброєю в руках, другим – на виробництві, третім – в царині культури». Саме цю офіційно декларовану позицію, яку П. Голіков висловив від імені держави, було покладено в основу всіх пропагандистських заходів, цільовою аудиторією яких були не тільки численні примусові робітники, що на той час перебували у Німеччині, але й усе населення країни, до якого мала наново інтегруватися величезна маса репатріантів.

Це інтерв'ю ТАРС з генерал-полковником П. Голіковим невдовзі, наприкінці листопада, було видано окремим аркушем, накладом 500 тис. примірників, а у січні 1945 р. мільйонним накладом. У той самий час було надруковано аркуші «Гітлерівська Німеччина затиснута в лещатах між двома фронтами» та «Радянські громадяни! Батьківщина-мати прийме Вас з любов'ю і турботою», а також звернення «До вигнаних на чужину радянських громадян», які розкидали з літаків та розповсюдили у звільнених таборах між жовтнем 1944 та березнем 1945 рр. загальною кількістю 3,1 млн примірників [637, с. 53].

Цілеспрямована політика держави на інтеграцію маси репатріантів до спільноти радянських громадян, що передбачала створення в масовій свідомості певного образу цієї групи населення та феномену примусової праці загалом, зумовила зобов'язання, дане ЦК ВКП(б) редакціям республіканських, крайових та обласних газет, «систематично публікувати матеріали про перебування радянських людей у фашистській неволі і про їх визволення Червоною армією, використовуючи для цього повідомлення і розповіді репатрійованих радянських людей. У газетах вміщувати статті й нариси про піклування партії і радянської держави щодо працевлаштування репатрійованих громадян і про участь їх у роботі з відбудови господарства в містах і селах» [306, с. 468]. Починаючи з останніх місяців війни та до кінця 1940-х рр. пропагандистсько-агітаційні заходи, крім цього, включали підготовку й розповсюдження малоформатних брошур, випуск плакатів,

проведення спеціальних радіопередач, створення документальних та художніх фільмів.

Відповідна агітаційна робота проводилася на території безпосереднього перебування примусових робітників (у таборах чи пересильних пунктах), на шляху їхнього прямування додому (в поїздах, на залізничних вузлах та станціях, у морських та річкових портах), а після повернення – за місцем постійного перебування. Найбільшого поширення в цих заходах набули малоформатні брошури, які видавалися накладами сотні тисяч примірників та роздавалися в зазначених вище пунктах, а також під час групових та індивідуальних бесід з новоприбулими репатріантами за місцем їх перебування, на робітничих і колгоспних зборах, під час політичних доповідей і бесід, організованих для всього населення, в політичних та загальноосвітніх школах і гуртках.

Переконливий характер також повинні були мати розповіді тих, хто благополучно повернувся «з неволі». Публікації, що містили відповідні свідчення колишніх примусових робітників, найактивніше виходили у 1945-1946 рр., і саме з цих старанно відцензурованих та відредагованих, але надрукованих від першої особи розповідей читачі мали дізнатися про довгоочікуване щастя бути визволеними героїчною Червоною армією, про радісний та сповнений нових світлих надій шлях додому, про сердечну вдячність і відданість рідній батьківщині та Сталіну. Характерним прикладом подібних «показових» публікацій є добірка розповідей репатрійованих мешканців Дону «На фашистській каторзі», що вийшла друком 1946 р. [423]. Розповідь Антоніни Князевої, наприклад, містить такі сцени: «Люди наближалися до нас. Ми почули рідну російську мову... Наші! Радянські воїни прийшли в лівшище фашистського звіра! Червона армія, що громила заклятих гітлерівців, прийшла визволити нас з фашистської неволі! <...> Одного разу до табору під'їхала колона автомашин, прикрашених яскравими гаслами та червоними стягами. Нас посадили на машини; загули мотори, й ми попрямували на схід, до кордону рідної країни. Усю дорогу ми співали

пісень про нашу Червону армію, про Батьківщину, про любимого Сталіна. Ми їхали кілька днів. Уранці машини зупинилися. Нам сказали, що скоро ми ступимо на радянську землю. Від щастя на очах багатьох з'явилися сльози... Машини рушили знов, але не минуло й 15 хвилин, як начальник колони, немолодий уже капітан з двома орденами на грудях, голосно крикнув: «Товариші! Друзі! Вітаю вас з поверненням на Батьківщину! Хай живе Червона армія! Хай живе великий полководець товариш Сталін!» Поле пролунало дружне «ура». Ми всі зіскочили на землю. Багато хто припадав до неї та цілував її. Я дивилася на схід. Переді мною слався безкрай український степ...» [423, с. 83-85].

Зосередження уваги читача на піклуванні про долю репатріантів з боку держави було обов'язковою складовою цих розповідей, ця турбота зображувалася такою, що мала місце не тільки на шляху додому, але й після повернення. Жодного сумніву в тому, що репатріанта не приймуть, а навпаки, радісно зустрінуть, що він повернеться у своє місто та на свою роботу чи місце навчання, не мали залишати такі свідчення: «І ось я знов у Ростові, знов серед свого рідного народу; знов та тій самій фабриці, де працювала до війни; знов живу щасливим радянським життям, про яке мріяла у німецькій неволі» [423, с. 49]. «І зараз я знову вчуса у тому самому інституті, у тих самих аудиторіях, які зруйнували фашистські варвари, а зараз уже відбудували руками радянських людей» [423, с. 54]⁷.

⁷ Подібні повідомлення, що мали закріплювати у масовій свідомості ідею дбайливого ставлення до колишніх примусових робітників з боку країни та розсіювати сумніви щодо можливого підозрілого до них ставлення, публікували багато українських радянських видань: «Повернувшись на Батьківщину, я пішла працювати на швейну фабрику, швидко набула спеціальності і тепер заробляю щомісяця 900 і більше карбованців. За чесну роботу я дістала в цьому році кілька подяк від дирекції фабрики, кілька разів мене преміювали. Товариші по роботі добре ставляться до мене, ніхто не вважає мене підозрілою людиною. Колектив фабрики виявив до мене велике довір'я, обравши таємним голосуванням у члени заводського профспілкового комітету. Тепер я працюю заступником голови комітету» [329, с. 29].

Характерно-пропагандистська саме для свого часу спрямованість цієї збірки полягала не тільки у відтворенні урочистих картин визволення та повернення на батьківщину радянських громадян, але й у зображенні примусової праці в цілому, ретроспекція якої (на відміну від листів, що писалися під час безпосереднього перебування) мала завершений та цілісний вигляд. У цій ретроспекції головного образотвірного значення набувала непохитна віра у визвольну місію Червоної армії та самовіддана боротьба радянських громадян з поневолювачами. Важливе значення в репрезентації перебування в неволі мав добір для публікації розповідей тих людей, яких за віру й опір було ув'язнено у концентраційних таборах, й саме це випробування їхньої стійкості мало створювати образ справжньої нескореної радянської людини, яка всіма засобами відмовлялася працювати на ворога.

Задля утвердження в масовій свідомості радянських громадян декларованих ідеологічних настанов і світоглядних схем активно експлуатованим під час війни постав такий важливий вид пропаганди, як плакат. Своє візуальне втілення впродовж ведення бойових дій образ примусового робітника знайшов здебільшого у такому жанровому різновиді плакатної продукції, як плакат-звернення, сюжетно-тематична специфіка якого реалізовувалася у вигляді заклику до помсти та визволення радянських людей з німецько-фашистської неволі. Найпопулярнішими та широко тиражованими зразками агітаційної продукції з цієї тематики стали плакати, видані 1942 р.: В. Корецького «Боець, урятуй мене від рабства» (Додаток Б, плакат 1) і «Воїне Червоної Армії, врятуй нас від фашистського рабства!» (Додаток Б, плакат 2), а також плакат Д. Шмаринова «Я чекаю на тебе, воїне-визволителю!» (Додаток Б, плакат 3). В цих роботах поєдналися два головні стимулювальні аспекти впливу образної інформації плакату – емоційний та мобілізаційний, адже переживання, які повинні були викликати ці плакати, мали не тільки слугувати імпульсом до вболівання за долю уярмлених невольників, але й поштовхом та емоційним підґрунтям активної дії – боротьби за визволення. Особливістю цих плакатів стала також певна

«гіперболізація почуттів»: за рахунок використання переважно жіночих і дитячих образів ці плакати не тільки передавали вболівання за долю та закликали до визволення, а також гранично-емоційно підсилювали почуття гніву та ненависті до ворога, який вбиває, калічить, знущається, забирає у неволю й експлуатує працю мирного населення окупованих територій, здебільшого жінок і дітей. Утім, ця гіперболізація не була штучним витвором пропаганди, вона відповідала реальним почуттям того часу, тому, що відчувала величезна кількість людей – як вигнаних на примусові роботи, так і тих, хто страждав від розлуки та чекав на повернення.

Початок повернення до СРСР визволених з неволі радянських громадян стимулював іншу сюжетно-тематичну спрямованість плакатів, що відповідала потребам часу та новим викликам пропагандистської діяльності. Так, для підкріплення пропагандистської сили друкованого слова видавництво «Мистецтво» за дорученням політвідділу агітації впродовж 1944-1945 рр. випустило шість плакатів з репатріаційної тематики. Публічний простір створюваного дискурсу пам'яті про війну завдяки цій ініціативі поповнився візуальними образами колишніх невольників, щасливих своїм визволенням (Додаток Б, плакат 4), рідних і близьких, що з нетерпінням чекають на їх повернення з фашистської каторги [353], соціальної підтримки, що зустрінуть репатріанти за місцем їх попереднього проживання [364], та справедливої помсти, якої неминуче зазнають поневолювачі [352].

Про плакат В. Корецького «Ми чекаємо на тебе з фашистської неволі» говорить у своїх спогадах колишній репатріант Є. Гарін: «Згадується 1945 рік. Колона за колоною, складені з «остівців» і «репатріантів» усіх видів, тягнулися незчисленними шляхами розтерзаної Європи на схід, до Росії. Туди ж, важко пахаючи та видихуючи на підйомах, ліниво повзли обтяжені «трофеями» радянські військові потяги. Увесь цей людський та залізний потік прямував до себе додому, «на батьківщину»! В одній з таких колон йшов і я, цілодобово ковтаючи пил австрійських та угорських доріг. На

парканах, бараках та стовпах принадно рябіли радянські плакати «Ласкаво просимо!» Ось на брамі табору колишніх остівців один плакат зображує старого, який з-під долоні вдивляється у безкраї поля. Поряд із старим стоїть онука. Внизу підпис: «Чекаємо на тебе, рідний, з фашистської неволі!» Політвідділ знав, як та чим зачепити за живе, дряпонути по слабкому місцю «остівця», який вагається. Рука репатріанта недогризком олівця розгонисто відповідає: „Не чекай, папаша, транспорту немає!“» [397].

Величезний морально-психологічний заряд містив плакат В. Іванова «Повертайтеся скоріше на Батьківщину» (Додаток Б, плакат 5); узагальнена постать матері-батьківщини мала відкинути усі сумніви чи страхи перед поверненням та закріпити в свідомості не тільки репатріантів, але й усього населення стійку віру в справедливу місію рідної країни, яка подолала фашистську навалу, визволила та прийме в широкі материнські обійми всіх своїх дочок та синів. Гранично загострений в ідеологічному плані плакат пропонував візуальну квінтесенцію офіційно декларованої позиції СРСР щодо примусових робітників, яка мала не залишити ані можливості для сумнівів, ані простору для корекції.

Навесні 1946 р. до СРСР повернулася основна маса репатріантів – понад 5 млн осіб [136, с. 402]. Але до початку 1950-х рр. за кордонами країни залишалася ще досить велика кількість людей, яких радянська держава усіма засобами намагалася повернути. Поряд із відповідною роботою, що проводилася серед «переміщених осіб» на заході, у публічний простір самого СРСР з кінця 1946 р. активно почали вводитися повідомлення про громадян, які «не змогли своєчасно виїхати на батьківщину» та яких «силоміць тримають у таборах для переміщених осіб». Доволі символічним є те, що в цих повідомленнях, розміщуваних наприкінці 1940 – на початку 1950-х рр. в багатьох радянських газетах і популярних журналах, доля таких людей зображувалася в тих самих образах і категоріях, якими у межах радянського офіційного дискурсу надіялася примусова праця населення на території райху: «Табори переміщених перетворено на своєрідні ринки невільників, де

відбуваються торги із закупівлі рабів на найважчі й найбрудніші роботи за злиденну оплату без найменших гарантій елементарних прав і свобод. Під час добирання невольників працюють медичні комісії, які мацають м'язи, дивляться на зуби тощо...» [329, с. 26]. Це протиставлення рабства й вільного життя, що було головною бінарною опозицією всієї радянської пропаганди воєнних часів, в умовах розпочатого протистояння СРСР та колишніх союзників по антигітлерівській коаліції використовувалося задля доведення експлуататорської сутності «країн так званої „західної демократії“» та звинувачування їх у підготовці нової війни. І саме на прикладі долі переміщених осіб, яких, за радянською пропагандою, західні держави розглядали виключно як резерв невольників, а також погромників, шпигунів та найманих солдатів, проводилися гучні та вражаючі паралелі між політикою нещодавніх союзників і нацистської Німеччини: «...Політика англо-американських імперіалістів щодо переміщених зовсім не нова і не оригінальна: це – повторення відомих зразків політики німецьких фашистів. Хіба гітлерівці, під керівництвом повішеного за рішенням Нюрнберзького трибуналу воєнного злочинця Заукеля, не використовували в своїх цілях невольників-робітників? ...Нині за цими гітлерівськими зразками діють англо-американські претенденти на світове панування» [341, с. 34].

Додаткової переконливості подібним повідомленням мали надавати «репрезентативні» свідчення повернутих на батьківщину переміщених осіб, а також листи тих, кого завербували і хто потрапив на роботу до західних країн. Цей пропагандистський хід, що був випробуваний під час війни та довів свою неабияку впливовість на настрої та уявлення населення, зумовив появу тематичних публікацій «голосів невольників», які додавали яскравих штрихів створюваному образу нових рабів – робітників повоєнної капіталістичної каторги [400].

Своє характерне відображення репатріаційна тематика знайшла також у радянському повоєнному кінематографі. За дорученням політпросвітвідділу Управління у справах репатріації наприкінці 1940-х рр. було випущено два

документальних фільми «На Батьківщину» та «Вони повернулися на Батьківщину», а також художня стрічка «У них є Батьківщина», об'єднані темою повернення радянських громадян, у тому числі дітей, до СРСР, яку було подано в контексті протистояння радянської репатріаційної місії та окупаційної адміністрації західних союзників у Німеччині. Так, художній фільм режисерів Олександра Файнциммера та Володимира Легошина «У них є Батьківщина», знятий 1949 р. за драмою Сергія Міхалкова «Я хочу додому» [503]⁸, розповідав про радянських розвідників Добриніна (актор П. Кадочников) й Сорокіна (актор В. Санаєв), які розшукують на території Західної Німеччини сиротинець з радянськими дітьми та домагаються їх повернення додому. Фільм було відзначено Сталінською премією III ступеня, яка засвідчила не тільки майстерність творців фільму та виконавців головних ролей, але й актуальність цієї тематики для всього публічного дискурсу повоєнних років.

І драма, і фільм ґрунтуються на «реальних подіях», як це стверджує у своїх спогадах «Ось як це було» Олексій Брюханов, а головну сцену засідання комісії, у якій брали участь представники англійської зони окупації та офіцери радянської місії, загалом побудовано на стенографічних записках протоколів засідань [325]⁹. Відверта пропагандистська спрямованість фільму

⁸ У пролозі до драми автор зображує таку майбутню долю дітей, якщо вони залишаться у союзників: «...Кем будет малыш из-под Пскова – солдатом, шпионом, рабом, / Лишенным отчизны и крова, безмолвным рабочим скотом?».

⁹ Спогади Олексія Брюханова, які він присвятив роботі радянської місії з репатріації громадян СРСР з англійської зони окупації Німеччини та із Данії, керівником якої був призначений наприкінці 1940-х рр., певною мірою підбили підсумок «репатріаційній» тематиці. Відверто пропагандистські за змістом, побудовані у термінах жорсткого протиставлення репатріаційної політики СРСР та західних країн, ці спогади мали закріпити у масовій свідомості ідею справедливої політики радянського уряду щодо своїх громадян та продемонструвати хижацько-експлуататорську сутність колишніх союзників, які вдавалися до тих самих заходів з уярмлення в неволю, що й нацистська Німеччина.

мала викривати політику «англо-американських» союзників стосовно радянських репатріантів, що полягала у відмові вільного повернення останніх на батьківщину та плануванні їх використання у власних злочинних цілях: «Ви хочете, щоб ваш син воював у іноземному легіоні чи потерпав від непосильної праці на копальнях і шахтах?» – відповідає голова англійської комісії на питання своїх підлеглих, чому дітей не відпускають додому. Привертає до себе увагу й символічна інтенція стрічки з відтворення континуальності використання примусової праці: радянську дівчинку Іру Соколову англійці дозволяють удочерити фрау Вурст (роль фрау Вурст зіграла Фаїна Раневська), яка, знайомлячись із дівчинкою, заглядає їй у рота, мацає м'язи, а наприкінці фільму, після повернення дитини до справжньої матері, обурено кричить, що дівчинка їй «дорого коштувала».

Шедевром візуального втілення конструйованого під час війни та поширюваного у перші повоєнні роки масового уявлення про примусову працю й примусових робітників, який увібрав у себе весь потенціал впливу образної наочної інформації, постав художній фільм «Людина № 217», знятий Михайлом Роммом (за спільним сценарієм з Євгеном Габриловичем та з музичним супроводом Арама Хачатуряна) 1944 р. на кіностудії «Мосфільм» у співпраці з ташкентською кіностудією. Картина здобула не тільки визнання й схвалення з боку радянського керівництва (за роботу над цим фільмом М. Ромм отримав Сталінську премію II ступеня), але й надзвичайно високу оцінку міжнародного рівня: 1946 р. в номінації «Режисура» М. Ромм став лауреатом 1-го міжнародного Каннського кінофестивалю [387]¹⁰.

Характерно, що головна героїня цієї стрічки Таня, яку було вигнано на примусові роботи за номером 217, виступає тут «носієм» невідомих для інших людей знань та досвіду, які мають бути інтегровані в загальну картину

¹⁰ На першому фестивалі в Каннах гран-прі отримав радянській фільм «Великий злам» режисера Ф. Ермлера за сценарієм Б. Чирскова, присвячений долям тих, хто брав участь у Сталінградській битві.

нацистських злочинів, стати одним з пунктів звинувачення фашизму та гаслом непримиренної боротьби з ним. У фінальній промові героїні замучені в неволі люди згадуються поряд з тими, хто геройські загинув у боях, був закатований на окупованих територіях, загинув на шибеницях та у душогубках. Водночас пафос фільму спрямований і на викриття «повсякденного фашизму», звинувачення «простих» німців у їхній нелюдності та підтримці расової ідеології, що виявилось у поведженні з радянськими примусовими робітниками, донести правду про що й має історія «людини № 217». «Хто вони?» – у перший день прибуття питає Таня у вченого-математика Сергія Івановича, який працює в тому ж господарстві конюхом. «Звичайні пересічні німці». – «А це дуже страшно? – продовжує вона. – Звичайні пересічні німці?» – «Так, це дуже, це дуже страшно!» – сама відповідає на своє питання героїня.

У фільмі знайшли своє символічне втілення майже всі елементи дискурсивного поля феномену примусової праці, конструйованого під час війни у публічному радянському просторі: шикування у колону перед відправкою на вокзалі; коротенька агітаційна промова німця з необхідними згадуваннями-штампами «честі роботи на великий райх»; торгівля й оглядини рук, м'язів, зубів невільників; роз'єднання подруг при купівлі; питання «скільки *це* коштує» та відповідь «усього 15 марок»; «тренування» прислуги як собаки з показуванням шматка хліба як винагороди; символічне відрізання довгих кіс героїні донькою господаря; поїзд, забитий покаліченими та хворими робітниками, які «списаними» та «непотрібними» повертаються додому наприкінці фільму. Додаткове уявлення про долі вигнанців пропонували характерні для кіно того часу надкадрові написи, які відтворювали тривалість подорожі та її складні умови («дев'ять діб потяг йшов до Німеччини і двері теплушок не відчинялися»), масштабність і поширеність використання примусової праці («перед ними було звичайне німецьке місто, схоже на всі німецькі міста»), «звичність» явища для німців

та «категорії» примусових робітників («останнім часом ці німці звикли купувати робітників і прислугу на ринках рабів-росіян») тощо.

Коротенькими уривками, буквально на 1-2 секунди, у фільмі показано всю роботу, яку виконувала головна героїня Таня: миття купи посуду та вікон, прання й прасування білизни, шиття, миття полів у будинку та рубання дров, робота у дворі та чищення взуття – і все це у супроводі лайки, побиття та приниження. Так, хазяїн, незадоволений начищеними черевиками, витер підошви об обличчя Тані, хазяйка штовхнула її ногами, коли вона впала непритомна від важкої праці. Додатковим приниженням, «ставленням як до порожнього місця» постає щовечірнє миття хазяїна: «Мию цього старого козла, а йому хоч би що, жінки своєї посоромився б напевно, а мене – ні», – гнівно розповідає Таня своїй подрузі Клаві.

Історія Тетяниної подруги Клави, яка потрапила на роботу до фабрики, має розширити уявлення про примусову працю у Німеччині – Клава працює по 18 годин, її погано годують та постійно б'ють, вона живе в бараку та одного разу стає інвалідом – наглядка в бані вилила їй на руки окріп. Одну зі сцен за участю Клави та Сергія Івановича автори фільму присвятили такій важливій складовій створюваного образу примусової праці, як листування робітників з рідними. Саме через покалічені руки Клава просить Сергія Івановича написати за неї листа додому, і в цій сцені глядач дізнається не тільки про сувору цензуру («це не можна писати, не пропустять» – радить дівчині конюх), але й про «закодовані» послання від остарбайтерів та їхню відому «езопову мову»: «Живу я добре, можу позаздрити лише Мартину, – диктує дівчина та пояснює: – Це собака приبلудний, який по дворах бігав».

Своєю чергою, історія Сергія Івановича мала відобразити нелегку долю радянського вченого, який був змушений працювати конюхом та двірником. Вночі він працював над своїм останнім дослідженням – «писав формули» – за що зазнавав спочатку образ, а потім і бруталного побиття з боку нареченого хазяйської доньки: він кілька днів поспіль бив математика палкою по голові, від чого вчений почав втрачати зір і пам'ять. Спокійний, урівноважений

чоловік, він заспокоював Тетяну, що, як тільки настане весна, вони обов'язково втечуть з неволі, а поки треба накопичувати сили та їжу, які стануть у пригоді в далекій дорозі. Намагаючись не стільки вижити особисто, скільки врятувати Тетяну, пережити час до втечі, він усіляко «згладжував конфлікти» дівчини з хазяями, терпів біль фізичний, але не витримав наруги з його людської гідності – коли бакалійник Краусс вирішив продати його як знаного вченого за великі гроші у конструкторську «фірму», він не погодився, показово глузуючи з того, що є конюхом, а не математиком. «Ти думав, я скотина, а я виявився людиною, яка «коштує» дорожче за тебе», – посміхнувся він в обличчя бакалійнику та показав йому «некультурну», але переконливу дулю.

Загалом це протиставлення «люди» – «звірі» є головною значеннєвою «лінією напруги» фільму, що мала довести нелюдяну сутність не тільки відвертих нацистів, але й пересічних німців, що поділяли ідеї націонал-соціалізму. У фільмі немає жодного «позитивного» німця, а слова героїні наприкінці стрічки «Ось дивлюся на вас, наче люди – руки, ноги, очі є. Але ж ні – звірі!» лунають як вирок усім тим, хто впроваджував расові ідеї на повсякденному рівні.

Поряд з цим у зображенні родини Крауссів – бакалійника та його дружини, їхніх сина, доньки, а також її нареченого – знайшла своє втілення й головна радянська ідеологічна настанова з усвідомлення суті нацизму як одного із варіантів фашизму, який, своєю чергою, є не що інше, як вища стадія капіталізму, диктатура капіталу, що зняв з себе всі демократичні маски [627, с. 1416]. «Капіталістичну сутність» родини Крауссів у фільмі відтворено через історію з грошима, які донька та її наречений вимагали від батька для відкриття власної «справи» як умови для одруження. Гроші віддав бакалійникові «на збереження» його колишній начальник-єврей, чиє майно підлягало націоналізації, і старий Краусс наполегливо приховував їх від родини. До боротьби навколо грошей приєднався й молодший син Крауссів, який приїхав додому у 48-годинну відпустку з фронту та який разом зі своїм

товаришем брутально відібрав їх у батьків. Апогеєм цієї історії стала сцена з обшукуванням вбитого сина батьком, який кинувся рятувати пакунки грошей під час авіанальоту.

Сина вбила Тетяна – його та іншого солдата вона зарізала вночі, коли ті спали. Ця сцена стала кульмінаційною для всього фільму, що поряд із зображенням важкої долі примусових робітників мав утілювати ідею нескореності й помсти. У відтворенні лінії опору Тетяни, що, посилюючись, проходила через увесь фільм, автори продемонстрували різні види непокори, до яких вдавалися примусові робітники, а також покарання за них. Свій опір людям та обставинам на повсякденному рівні Тетяна реалізовувала показовим мовчанням (її так і називали «глухонімою»), незгодою виконувати огидну на її думку роботу, у тому числі прати речі, надіслані сином з фронту («вони зняли їх з наших людей» – говорить вона). Але саме знущання з іншої людини штовхають її до активних дій: за биття конюха по голові вона дала ляпаса нареченому хазяйської доньки, за що була покарана чотириденним карцером стоячки, а за вбивство Сергія Івановича стратила хазяйського сина та його друга. У своїй помсті вона вирішує йти далі – збирається підпалити будинок та втекти, але домівка Крауссів загорається через бомбардування міста, у полум'ї згорає й фабрика, де працює Клава, і дві подруги рушають додому.

Але від основної маси радянських кінострічок воєнного часу, що мали утверджувати героїку нескорення й боротьби, фільм «Людина №217» відрізняє абсолютна відсутність агітаційного прославлення партії та її вождя, пропаганди ідейної непохитності та керівної ролі комуністів тощо. Таню з Клавою і Сергія Івановича не названо у стрічці ані комсомольцями, ані комуністами, в їхніх розмовах немає навіть натяку на ідейне підґрунтя їхньої непокори чи піднесену впевненість у перемозі комуністичних ідей. Фільму притаманна також своєрідна розбіжність не тільки з пропагандистсько-агітаційною, але й з естетичною системою радянського кінематографу, що втілилася у зовнішності головної героїні: її скорботне та витончене обличчя,

темне волосся та величезні сумні очі яскраво контрастують з «хороводом блондинок» – «милих, кирпатеньких, зі світлими кучериками, міцненьких, білозубих, веселих» [563, с. 382], до яких звик радянський глядач кінця 1930 – початку 1940-х рр.

Фільм «Людина №217», на нашу думку, належить до того корпусу радянських воєнних стрічок, у яких, за твердженням відомої дослідниці кіномистецтва ХХ ст. Н. Зоркої, на відміну від бравурності й пропагандистського ентузіазму перших років війни, знайшло своє втілення *інше кіно*: «Сльози, страждання, страх, приниження отримують доступ у кінокадр» [563, с. 378]. Саме завдяки цьому фільму, поряд із героїкою нескорення й боротьби, що в надзвичайно важких умовах ведуть вигнані до Німеччини примусові робітники, різко контрастне, натуралістичне, жорстке відтворення *страждання* остарбайтерів постало домінуючою ознакою конструйованого під час війни сукупного образу невільників.

Таким чином, офіційну політику пам'яті про примусову працю й примусових робітників упродовж 1942-1953 рр. характеризувала чітка мобілізаційна інтенція: під час війни уведені у публічний простір «невільницькі» сюжети відігравали значну роль у консолідації всього суспільства на боротьбу з поневолювачами та водночас стереотипізували колективні уявлення громадян та упорядковували спогади самих примусових робітників у семантичних рамках уярмлення та рабської праці. В останній рік війни, з початком повернення примусових робітників до СРСР, актуалізованими та запитаними постали нові завдання відповідної політики пам'яті, які, однак, також мали мобілізаційні риси: як з пропагандистської організації репатріації, так і з агітаційних зусиль щодо інтеграції колишніх невільників у повоєнне радянське суспільство, декларування «справедливого ставлення» держави до всіх репатріантів тощо. Саме завдяки своїй мобілізаційній спрямованості, образній ємкості та закличній мовленнєвій чи візуальній лаконічності розглянуті в цьому підрозділі переважно публіцистичні та агітаційно-пропагандистські засоби та матеріали втратили

своє значення із остаточним завершенням процесу репатріації. Утім, вони не вичерпували всього арсеналу джерел з (від)творення пам'яті про примусових робітників нацистської Німеччині, не менш важливу роль в якому впродовж усього радянського часу відігравали опубліковані листи примусових робітників, уведені в науковий та науково-популярний обіг документи з історії примусу до праці, оприлюднені результати наукових досліджень, видані за радянських часів фольклорні, художні прозові та поетичні твори.

3.2. Документальна та історіографічна база радянської історичної пам'яті про примусових робітників нацистської Німеччини

У радянській політиці пам'яті про примусову працю й примусових робітників воєнних та перших повоєнних років одним з головних джерел формування масових уявлень постали приватні листи невольників. Певну легітимацію джерелам особистого походження як базі формування масових уявлень про примусову працю поклала вищезгадана Нота народного комісара закордонних справ про масове насильне виведення в німецько-фашистське рабство мирного радянського населення та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян в Німеччині. В цій ноті, поряд з офіційними німецькими наказами та інструкціями, листи радянських громадян з Німеччини, а також листи німців до солдатів і офіцерів німецької армії було названо документами-доказами одного з численних злочинів німецьких окупантів стосовно радянського цивільного населення, а саме нелюдських умов, у які «радянських людей поставив злочинний гітлерівський уряд вигнавши в Німеччину та прирікши на смерть» [276, с. 374]. Згодом публікація листів невольників набула дуже широкого розмаху, і впродовж воєнних та перших повоєнних років це джерело формування масових уявлень і власне «пам'яті про неволю» було головним компонентом створюваного дискурсу примусової праці.

При цьому на початковому етапі формування дискурсу примусової праці, 1942 р., на сторінках радянських видань цитувалися, у тому числі, й знайдені листи убитих чи полонених німців, як, наприклад, у публікації З. Шульги. Автор дібрав такі зразки німецьких листів, що мали ілюструвати насамперед ставлення до радянських примусових робітників як до робочої худоби чи знаряддя праці, яке виявилось дешевим, але корисним: «Вони значно витриваліші, ніж французи, тільки один помер, а решта працюють на полі і на фермі. Утримання їх нічого не коштує...», «Хто б міг подумати, що така тварина, як наша українка, вміє чудово шити. Це дуже приємно» [381, с. 23-24]. Згодом в офіційних радянських публікаціях набуло популярності контрастне порівняння подібних фрагментів з уривками із листів самих примусових робітників, як це зробив у своєму дослідженні «Іноземні робітники у німецько-фашистському рабстві» К. Поль [137, с. 39]. З початком 1945 р. цитування листів німецьких вояків, у яких йшлося про досвід використання примусової праці радянських робітників, практично припиняється, останній приклад публікації повного тексту листа невідомої німецької жінки на ім'я солдата Шефера під красномовним підзаголовком «Німецькі рабовласники довели Тосю Турчанську до самогубства» наведено у збірнику «Документи звинувачують», що вийшов 1945 р. [277, с. 384-385].

Що стосується листів самих примусових робітників (і поряд з ними й свідчень, приклади яких розглянуто вище), то їх уведення до публічного простору починалося також з вибіркового цитування, але вже 1943 р. було опубліковано перші тематичні збірники, що містили повні тексти листів та спогадів радянських громадян про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині [390, 446]. Крім цього, під час ведення бойових дій мало практику розповсюдження листів та їхніх уривків серед населення з чіткою агітаційною метою – перешкодити виїзду на примусові роботи [638, с. 120], «невільницькі» листи цитувалися багатьма фронтовими кореспондентами й іншими авторами газетних статей [338, 342, 345, 447], ім

присвячувалися спеціальні тематичні публікації в літературно-художніх журналах [328, 347, 422].

Упродовж війни ці публікації мали відверто мобілізаційний характер і повинні були створити такий загальний образ примусової праці, який би формував не стільки вболівання за долю тих, хто переніс випробування невідомою працею й знущаннями, скільки почуття безкомпромісної ненависті до ворога і впевненість у неминучості справедливої помсти. Мобілізаційну спрямованість подібних публікацій підкреслювали гучні й красномовні заголовки, як, наприклад, у добірці листів білоруських примусових робітників, яку було видано 1943 р.: «Краще померти, ніж працювати в Німеччині», «Весь час голодуємо», «Людьми торгують, як худобою», «Помстяться гітлерівським бандитам», «Моє життя закінчиться на дев'ятнадцятому році», «Бачимо лише смерть, сльози та страждання» і т. ін. [446, с. 2, 6, 8, 13].

Поряд із зображенням ненависного ворога та заклик до помсти публікації свідчень та спогадів тих примусових робітників, хто за різних причин та обставин зміг повернутися додому, мали й інший мобілізаційний вектор [390, 421]. Головними героями цих публікацій були люди, які зазнали тяжкої хвороби чи каліцтва, а також ті, хто зміг втекти з робочого табору чи від «хазяїв», і саме приклад втеч мав закликати до подібних вчинків тих, хто ще міг потрапити на примусові роботи до Німеччини.

Подібні публікації також демонструють характерне контекстуальне оформлення дискурсу примусової праці, який формувався за воєнних часів, вписаний у загальну картину злочинів нацистів щодо мирного населення. У збірнику «У фашистському пеклі» під загальною назвою «Розповіді людей, які побували у гітлерівській неволі» було вміщено не тільки свідчення тих, кого вивезли на примусові роботи до Німеччини, але й тих, для кого перебування на окупованих територіях стало такою самою неволею, як і уярмлення в рабство поза межами країни. Так само і збірник «Кров за кров! Смерть за смерть!» [287], де відповідно до назви було зібрано матеріали про

звірства німців в окупованих радянських районах, містив листи та документальні нариси про примусових робітників. Принципове значення для висвітлення подій, пов'язаних з примусом радянського населення до праці на території Німеччини, саме в такому контексті, крім згаданої вище Ноти народного комісара закордонних справ СРСР, мав Указ Президії Верховної Ради СРСР від 2 листопада 1942 р. про створення Надзвичайної державної комісії зі встановлення та розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників і їхніх поплічників і заподіяної ними шкоди громадянам, колгоспам, громадським організаціям, державним підприємствам і установам СРСР [276, с. 322-325]. У цьому документі зобов'язання Комісії здійснити якнайповніший облік фактів вивезення радянських людей у німецьке рабство стояло поряд із зобов'язанням викривати факти вбивств мирних громадян і насильства окупантів над беззахисними людьми, жінками, дітьми й старими. На основі багатьох документальних матеріалів, зібраних Комісією, у тому числі листів і свідчень примусових робітників, було видано окремі брошури, в яких до звірств й злочинів окупантів належала й практика вивезення цивільного населення на примусові роботи до Німеччини [284, 321, 334].

Одразу після війни листи та свідчення примусових робітників було включено до складу збірників документів, присвячених викриттю нацистських злочинів та «тимчасовій окупації» радянських територій [277]. Певного дискурсивного узагальнення публікація листів українських примусових робітників набула у збірнику «Листи з фашистської каторги», виданому 1947 р. [415], та «Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу» [281]. 1948 р. Проведений у них добір кореспонденції «східних робітників» вочевидь не обійшовся без втручання радянської цензури, мав відповідати створюваному в той час образу примусової праці й тим самим закріплювати в колективній пам'яті радянського населення певні стереотипи сприйняття цього явища, якими постали примусово-брутальний характер вивезення, виснажлива багатогодинна праця, знущання й побиття з боку

роботодавців, напівголодне існування, скрутні умови побуту, самотність та ізольованість невільників.

Для всіх публікацій листів, здійснених у воєнні та перші повоєнні роки, характерним був добір таких зразків кореспонденції, що містили емоційні й гранично-негативні висловлювання авторів на адресу праці й побуту, роботодавців та німецького населення в цілому. З усієї маси кореспонденції, що надходила з території Німеччини, такі листи потрапляли до адресатів найчастіше «неофіційними» шляхами. Здебільшого їх привозили примусові робітники, яких у початковий період використання праці «східних робітників» у Німеччині через стан здоров'я «забракували» і відпустили додому¹¹, листи також передавали з німецькими вояками¹² чи надсиляли німецькою польовою поштою¹³, при цьому певна кількість кореспонденції оминала німецьку цензуру.

У доборі матеріалів для зазначених публікацій з'являється також тенденція до послаблення мобілізаційних інтенцій, характерних для воєнного часу. На відміну від збірників 1943-1944 рр., листи наведених видань мають набагато більш «приватний», інтимно-особистісний, ніж радянсько-патріотичний характер. До того ж у цих публікаціях майже не відчутна

¹¹ Про це свідчать самі відправники листів: «...Передаю цей лист Пилипом, його забракували...», «Одного листа передала Іваном тігчиним, другий написала откриткою, а це пишу трохи і передаю одною жінкою, яка їде до Києва, а потім здасть на пошту» [415, с. 22-29].

¹² Практику передавання листів додому німецькими солдатами, що поверталися з відпустки на Східний фронт, описано в багатьох сучасних усних спогадах остарбайтерів [77, с. 102].

¹³ Приклад використання польової німецької пошти описано у спогадах Р. Солоухіної-Заседателевої, де як ілюстративний матеріал уміщено копію надісланого в такий спосіб листа, який надрукувала 1943 р. обласна газета «Орловська правда» [463].

редакторська правка, яка полягала лише в скороченні, а не в «літературизації» текстів¹⁴.

Публікація листів примусових робітників окремими виданнями закінчилася виходом зазначених вище збірників, утім, упродовж усього радянського часу вони активно цитувалися в наукових та науково-популярних виданнях з історії окупації та антифашистської боротьби радянського населення [89, 93, 97, 339] та були включені в тематичні збірники листів періоду війни [275, 465]. На окрему увагу заслуговує 53-сторінкова публікація «Забути не можна! Розповідь про те, як розкрилася страшна історія гітлерівської каторги» Ю. Жукова та Р. Ізмайлова, опублікована 1970 р. в одному з найофіційніших видань радянського часу – журналі «Знамя» [335]. Публікація з'явилася у конфронтаційно-напруженій атмосфері, характерній для радянської пропаганди кінця 1960 – початку 1970-х рр. та супроводжуваної масовим викриттям «нових профашистських рухів у ФРН», засудженням «скандально м'яких вироків» гітлерівським злочинцям, у тому числі «ганебно відомого суду над катами Освенциму..., де винуватці відбулися лише легким переляком» [335, с. 154]. Автори публікації – журналісти газети «Комсомольська правда» – побудували свою розповідь на матеріалах, які, за їхніми словами, було надіслано в редакцію газети ще під час війни та які автори збиралися «розібрати та видати» одразу після її закінчення, «але у той час з'явилися нагальні справи й клопіт, і задум цей відсунувся на невизначений термін» [335, с. 153]. Привертає до себе увагу чітке структурування публікації, яку автори почали із окреслення шляхів, якими невільникі листи потрапляли до адресатів, та продовжили за хронологією відправлень: від першого листа Ольги Селезньової, що потрапило до редакції «Комсомольської правди» влітку 1942 р., до ненадісланих листів, які знаходили червоноармійці в Німеччині у 1944-1945

¹⁴ Характерний приклад літературно-художньої обробки розповідей і листів примусових робітників має публікація «На фашистской каторге. Рассказы репатриированных жителей Дона» [421].

рр. та надсилали до редакції газети. До статті було включено також щоденники, альбоми й записи, які знайшли радянські воїни в Німеччині, у тому числі у визволених концентраційних таборах, але центральне місце статті відводилося саме листам примусових робітників, цитованим розлого й ретельно, із намаганням зберегти мовні особливості та стиль відправників.

У нашому розгляді місця, яке в радянському публіцистичному дискурсі Великої Вітчизняної війни посідала тематика примусової праці, ця публікація, надрукована в одному з найпопулярніших та найофіційніших журналів, має принципове значення. Саме в ній приватні документи колишніх невільників набули статусу як «документів великої викривальної сили, що розкривають перед світом картини жахливих гітлерівських злочинів», так і документів, що свідчать «про велику силу духу радянської людини, яка не зігнулася під гнітом випробувань»: двох головних дефініцій, що визначали значеннєві рамки всіх документальних публікацій радянського часу, присвячених подіям війни. Водночас сама назва публікації «Забути не можна...» імпліцитно вносила примусових робітників до офіційного «реєстру пам'яті» радянської держави про Велику Вітчизняну війну.

У формуванні колективної пам'яті про примусову працю в її радянській версії не менш значна роль належала і публікаціям документів, що висвітлювали три головні теми: планування використання праці цивільного населення окупованих територій Радянського Союзу з боку нацистського керівництва; методи мобілізації трудових ресурсів та практика вивезення громадян СРСР до Німеччини, здійснювана цивільними та військовими окупаційними органами; умови праці та перебування громадян окупованих країн, у тому числі СРСР, на території райху як примусової робочої сили. Уведення офіційних документів до публічного простору, так само як і документів особистого походження, під час війни починалося вибірково цитуванням, яке мало місце в роботах мобілізаційно-пропагандистського характеру, в офіційних партійних і державних повідомленнях, в урядових нотах, наказах, розпорядженнях. Так, наприклад,

згадувана Нота народного комісара закордонних справ 1943 р. містила розлогі цитати двох нормативних документів з планування використання праці радянських громадян на території райху, а саме наказу, виданого райхсмаршалом Г. Герінгом 7 листопада 1941 р., та «Програми головного уповноваженого з використання робочої сили» Ф. Заукеля, оприлюдненої 20 квітня 1942 р., в яких було викладено вказівки щодо заходів з мобілізації робочої сили, місць працевикористання та правил утримання на території Німеччини цивільних робітників з окупованих областей СРСР.

Подальша публікація документів щодо планування й використання примусової робочої сили здійснювалася в рамках видань, підготовлених обласними архівами та присвячених періоду окупації відповідних територій. Особливістю цих збірників була публікація таких документів, що репрезентували головним чином практику діяльності місцевих окупаційних органів з мобілізації населення на примусові роботи. Так, наприклад, Житомирський обласний державний історичний архів у співпраці з Житомирською обласною комісією з історії Вітчизняної війни на Україні¹⁵ 1948 р. видав збірник «Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками. 1941-1944 рр.», в якому було розміщено добірку звернень, розпоряджень, рознарядок та повідомлень цивільних окупаційних і військових установ щодо організаційних і карних заходів стосовно населення області, яке підлягало вивезенню на роботи до Німеччини [281, с. 121-143]. Подібні документи, що висвітлювали мобілізаційну діяльність німецької окупаційної влади та місцевої адміністрації райхскомісаріату «Україна», містив збірник з історії Полтавщини часів війни [290], репрезентативні матеріали зі специфіки примусового вербування у дистрикті «Галичина» було надруковано у

¹⁵ Обласні комісії з історії Вітчизняної війни працювали в рамках діяльності республіканської Комісії з історії Вітчизняної війни на Україні, створеної 1942 р. при АН УРСР. Про планування діяльності Комісії в перші повоєнні роки: [540]. Комісію було розпущено 1949 р., але кілька видань, заснованих на зібраних матеріалах, було видано.

збірнику «Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941-1944 рр.)», виданому 1949 р. [273, с. 60-85].

Нова хвиля публікації документів з історії примусової праці радянського населення в Німеччині розпочалася наприкінці 1950-х рр. в контексті створення дискурсу міжнародного руху Опору. В конструюванні цього дискурсу помітне місце посіла «героїчна боротьба радянських патріотів, що опинилися в гітлерівському полоні», попередньому широкому висвітленню якої, за «новою» офіційною риторикою тих часів, «значною мірою заважали деякі неправильні уявлення, що склалися в умовах культу особи» [54, с. 80]. Певна «реабілітація» військовополонених, представлена в публічному радянському просторі й підпорядкована висвітленню їхньої участі в міжнародному русі Опору, зумовила й нову дискурсивну стратегію у формуванні образу примусових робітників, спрямовану на відтворення їхнього досвіду участі в антифашистській боротьбі [323]. Пов'язаною з цим була й інша тенденція в офіційній політиці пам'яті тих часів, яка, на відміну від вищезгаданої, не заперечувала, а продовжувала окреслену в перше повоєнне десятиріччя лінію з конструювання засадничої міфології НДР та оформлення антифашизму як її державної доктрини [628], побудовану в термінах «боротьби передової частини німецького народу проти фашизму як однієї з найгероїчніших сторінок в історії німецького революційного робітничого руху», що «закономірно привела до виникнення й укріплення німецької робочо-селянської влади в країні, де недавно панувала найбільш войовнича імперіалістична реакція» [55, с. 49, 68].

Відповідно до цих двох тенденцій дискурс примусової праці наприкінці 1950-х рр. збагатився риторикою героїчної та організованої боротьби «в'язнів трудових таборів», здійснюваної в контексті міцного антифашистського руху Опору, в якому брала участь вся прогресивна частина населення Європи: «Боротьба радянських патріотів усередині фашистської імперії вимагала величезних жертв. Її вели люди, ослаблені тривалим голодом, каторжною працею, поставлені поза законом, патріоти, що перебували за колючим

дротом таборів військовополонених, і в'язні таборів «східних робітників», які також не мали права вільного пересування. Потрібно було мати мужність і стійкість більшовиків, щоб у страшних умовах гітлерівської неволі не тільки не капітулювати, але й, згуртувавши навколо себе тисячі борців, піднятися проти фашизму! Героїчна боротьба радянських людей у гітлерівській імперії була сповнена духу пролетарського інтернаціоналізму й безпосередньо змикалася з патріотичними діями німецьких антифашистів та визвольною боротьбою усіх іноземних невільників „Третього райху“» [57, с. 86].

Перше введення у науковий обіг документів з історії організованої антифашистської боротьби примусових робітників належить Ю. Бродському, який на зламі 1950-1960-х рр. опублікував низку робіт, присвячених опору радянських військовополонених та «східних робітників» у Німеччині [54, 55, 57]. У нашому аналізі динаміки оприлюднення саме текстів документів з історії примусової праці радянських громадян варто відзначити підготовлену Ю. Бродським публікацію результатів гестапівського слідства у справі БСВ («Братского содружества военнопленных»), викладених у таємному повідомленні начальника мюнхенського гестапо О. Шефера на ім'я начальника Головного управління імперської безпеки [344]¹⁶. Окремий пункт цього повідомлення стосувався створення осередків БСВ та їхнього керівного органу – Тимчасової ради БСВ у таборах «східних робітників» Південної Німеччини, а також містив приклади безпосередньої діяльності цієї організації, яка полягала у проведенні агітаційно-пропагандистської роботи (множення й розповсюдження аркушів, прокламацій, звернень, програми БСВ тощо), саботуванні роботи на підприємствах, а також допомозі, яку надавали примусові робітники під час організації втеч військовополонених (забезпечення їжею, одягом, тимчасовим укриттям в робочих таборах тощо). Відзначимо, однак, що подальше оприлюднення

¹⁶ Привертає до себе увагу актуальність подібних публікацій для широкого загалу читачів, адже оприлюднення цього документа було здійснено не в суто науковому, а в художньо-літературному, надзвичайно популярному у 1960-х рр. журналі.

такого роду матеріалів не набуло поширення¹⁷, в жодний збірник документів з історії війни подібні публікації включено не було, але вони активно цитувалися в наукових і науково-популярних розвідках з історії руху Опору [53].

В концептуалізації дискурсу руху Опору велику роль відігравали міжнародні конференції з історії цього руху, розпочаті 1958 р. конференцією у Льєжі, під час роботи яких звучали також доповіді про саботаж та різноманітні форми боротьби насильно вивезених до Німеччини примусових робітників [50]¹⁸. Ці конференції мали велике значення не тільки в інтернаціоналізації досліджень антифашистської боротьби народів Європи (звісно, з усіма ідеологічними обмеженнями, які зумовлювали напрям та риторику доробок з цієї тематики), але й в ініціативах щодо публікації збірників документів з історії війни. Так, саме третій конференції цього циклу, що відбулася 1963 р. у Карлових Варах, було присвячено найбільш репрезентативні за всю радянську епоху збірники документів з історії окупації територій СРСР загалом і України та Білорусі зокрема¹⁹. Йдеться про збірник «Злочинні цілі – злочинні засоби» [301] (у подальшому двічі перевиданий [302, 303]), який у рамках підготовки до конференції у

¹⁷ Серед публікацій повних текстів документів з історії організованої боротьби примусових робітників у Німеччині можна назвати вміщений у статті німецького історика Я. Шмельцера документ гестапо «Зведення виявлених та ліквідованих 1944 р. груп нелегальних комуністичних організацій серед східних робітників і радянських військовополонених у Німеччині» [146].

¹⁸ Доповіді про використання примусової праці іноземних робітників у Німеччині було презентовано й на інших міжнародних конференціях, наприклад на XIII Міжнародному конгресі історичних наук у Москві 1970 р.

¹⁹ Про масштабну підготовку до цієї конференції, що поряд із роботою над збірниками документів включала також організацію виставки фотодокументів, демонстрацію документальних фільмів тощо, а також про хід її роботи: [50]. Своєю чергою, вказаний збірник містив статті, написані на основі доповідей, що пролунали на цій конференції, у тому числі: [143].

Карлових Варах було перекладено німецькою [320] та французькою мовами [315], а також збірники «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» [291] та «Злочини німецько-фашистських окупантів у Білорусі» [299], які містили величезну кількість документів з історії планування використання на території Німеччини праці радянських громадян і практичних заходів із вербування та примусового вивезення населення окупованих територій. Скомпоновані за хронологічним принципом, вони відтворювали певну динаміку та специфіку зазначених процесів. Так, наприклад, у збірнику «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні» про плани нацистського керівництва з використання примусової праці радянських громадян йшлося у публікаціях відповідних детальних вказівок, які містив відомий наказ Герінга від листопада 1941 р.²⁰, у доповіді керівника Робочої групи з раціоналізації при відомстві Чотирирічного плану д-ра В. Мансфельда²¹, у протоколах засідань, листах і телеграмах Головного уповноваженого з використання робочої сили Ф. Заукеля тощо. Втім, переважна більшість документів цього збірника репрезентували саме діяльність місцевих окупаційних органів з організації набору робочої сили, опір вербуванню й вивезенню з боку українського населення та викликані цим репресивні заходи. Практично повну відсутність документів про справжні (а не заплановані) умови праці та перебування радянських робітників у Німеччині було дещо компенсовано в збірниках «Злочинні цілі –

²⁰ Саме ці вказівки, на думку сучасних дослідників, стали сигналом до старту широкомасштабного використання праці громадян Радянського Союзу у нацистській Німеччині, а також визначили певні «рамки» ставлення до них [196, S. 165].

²¹ У наведеному документі №85, датованому лютим 1942 р., В. Мансфельда помилково названо Головним уповноваженим з використання робочої сили, але цю посаду було запроваджено наприкінці березня 1942 р. із призначенням на неї гауляйтера Тюрингії Фріца Заукеля. В. Мансфельд був керівником Робочої групи з раціоналізації при відомстві Чотирирічного плану, надання якій «необмежених повноважень у керівництві усім процесом залучення до праці» було зафіксовано у директиві Герінга від 10 січня 1942 р.

злочинні засоби», особливо у другому виданні 1968 р., але у порівнянні з матеріалами з історії вербування та депортації добірка цих документів також мала фрагментарний характер. Кілька раніше неопублікованих документів з історії мобілізаційних заходів містив також збірник «Історія застерігає», виданий 1986 р. Інститутом історії партії при ЦК КПУ, Інститутом історії АН УРСР та Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР [285], в рамках якого було продовжено тенденцію до оприлюднення матеріалів, що висвітлювали саме практику вивезення на примусові роботи, та розміщення матеріалів у сукупних добірках документів, які мали висвітлювати та викривати злочинну політику нацистів на окупованих територіях.

Найповніше документи, що висвітлювали умови праці та перебування безпосередньо в Німеччині (при чому не тільки радянських робітників, але й робітників інших національностей), було презентовано у виданнях матеріалів Нюрнберзького процесу над головними німецькими злочинцями [292-295]²². Наприклад, у «компактному» тритомнику матеріалів, розрахованому на широкий читацький загал, документам з історії примусової праці іноземних громадян присвячено 3-й том, у якому поряд із документами з «масового вивезення населення на рабську працю» у розділі «Німецькі монополії – організатори рабської праці» було вміщено матеріали, що висвітлювали поведження з іноземними робітниками, а також умови їхньої праці та перебування, «забезпечувані» головними німецькими концернами «Крупп», «І.Г. Фарбеніндустрі», «Флік» [294]. З точки зору можливостей, які для аналізу феномену примусової праці надавали публікації документів, здійснені за радянських часів, матеріали Нюрнберзького процесу не тільки найповніше репрезентували планування й практику вивезення на примусові роботи цивільного населення окупованих територій, але й розширювали розуміння цієї праці як такої, що передбачала широкомасштабну

²² На відміну від виданих на Заході 42 томів Нюрнберзького процесу, найповніша публікація відповідних матеріалів, видана у Радянському Союзі на зламі 1950-60-х рр., нараховувала лише 7 томів.

експлуатацію труда військовополонених, в'язнів концентраційних таборів та гетто. Й хоча обвинувачі ще не артикулювали тонку семантичну різницю між рабською та примусовою працею, її загальне застосування було визнано злочином проти людяності, а головного відповідального засуджено до смертної кари (відповідні документи репрезентували опубліковані матеріали трибуналу).

Додаткові можливості для розширення уявлення про використання примусової праці іноземних, зокрема і радянських, громадян надала практика перекладу й публікацій збірників документів, виданих у Німецькій Демократичній Республіці. У цьому зв'язку слід назвати два збірники, в яких поряд з іншими було опубліковано документи з використання примусової праці цивільного населення, а також в'язнів концтаборів у промисловому секторі нацистської економіки [268, 309]. Добір документів у збірнику «Анатомія війни», який у НДР було присвячено 30-річчю з дня початку війни, повністю вкладався в сформульовану під час Нюрнберзького процесу та поширену в марксистській історіографії точку зору з покладання головної відповідальності за масове вивезення населення на примусові роботи на німецькі (в радянській термінології – реакційні та імперіалістичні) монополії, які називали не тільки основними споживачами примусової праці, але й рушійною силою довоєнного планування масової мобілізації робітників для німецької воєнної економіки. Збірник документів СС репрезентував кілька нових документів із залучення до примусової праці в'язнів концтаборів.

Що стосується наукових досліджень примусової праці радянських громадян та території Третього райху під час Другої світової війни, то за радянських часів їх головними тематичними пріоритетами, так само як і в добірках документальних публікацій, постали проблеми планування працевикористання й практика примусової мобілізації цивільного населення, умови праці та перебування в нацистській Німеччині тощо. З точки зору локально-темпоральної організації відповідних наукових розвідок ці теми мали наскрізний характер, тобто являли собою сукупність відносно

самостійних сюжетів, які добиралися відповідно до контекстуально-ідеологічних рамок дослідження, якими з кінця 1950-х рр.²³ стали: викриття злочинів нацистів та їхніх «буржуазно-націоналістичних поплічників» з насильницького вивезення населення та його героїчна боротьба проти окупаційного режиму [93, 143], у тому числі за збереження соціалістичної культури [97], антифашистська боротьба радянських людей у фашистській Німеччині [53, 55-57, 88, 142], викриття грабіжницько-імперіалістичної сутності німецьких монополій з планування, організації та використання примусової робочої сили [85, 141].

Саме героїчний опір населення (не тільки безпосередньо вивезених на примусові роботи, але й підпільників і партизанів, які перешкоджали цьому вивезенню) надав контекстуального обрамлення добору й аналізу документів з історії феномену примусової праці в монографії М. Ковалю «Боротьба населення України проти фашистського рабства» [89] – узагальнювального дослідження теми примусової праці громадян СРСР у нацистській Німеччині в українській радянській історіографії.

Інший контекстуальний вектор розгляду феномену примусової праці своє концептуальне узагальнення знайшов у дослідженні В. Шуплецова [149], в якому політику насильницької мобілізації та використання праці радянського населення в економіці фашистської Німеччини в роки Другої світової війни було розглянуто як специфічну рису нацистського варіанту державно-монополістичного капіталізму. Відзначимо, що ця дисертаційна робота була єдиним дослідженням з тематики примусової праці, поданим за радянських часів на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

²³ Першу спробу розгляду феномену примусової праці здійснив ще під час ведення бойових дій К. Поль 1943 р. [137]. Втім, на наш погляд, ця робота мала більшою мірою інформативно-пропагандистський та мобілізаційно-викривальний характер, зумовлений потребами воєнного часу. Характерно, що на цю роботу немає жодних посилань у подальших дослідженнях з історії примусової праці радянських громадян на території Третього райху.

Головні марксистські тези історіографії Другої світової війни щодо провідної ролі у злочинній політиці Третього райху великого німецького капіталу, континуальності імперіалістичної політики країни від кайзерівської імперії до Федеративної Республіки Німеччини та інтернаціональної солідарності робітничого класу об'єднували дослідження радянських науковців, присвячені проблемі примусової праці, і роботи істориків Німецької Демократичної Республіки, в яких з кінця 1950-х рр. тема невольницької праці стала однією з найпопулярніших [160, 169, 170, 215, 239, 243]²⁴. Попри обмежену кількість перекладених робіт східнонімецьких дослідників [118; 300, с. 228-232], зазначені праці, особливо ґрунтовне дослідження Єви Зеєбер, активно цитувалися радянськими істориками, головним чином М. Семирягою, Ю. Бродським, І. Семеновим, В. Шуплецовим.

Теза щодо відповідальності представників великої промисловості за безпосереднє створення концепції використання праці іноземців більшою мірою втілювалася саме в роботах східнонімецьких істориків, на відміну від яких радянські науковці розглядали причетність до цієї справи і державних, і партійних органів нацистської Німеччини, «гітлерівського режиму» загалом. Відповідальність німецької економіки за злочинне використання примусової праці іноземців постала одним з вузлових пунктів протистояння «буржуазної» та «марксистської» історіографії Другої світової війни. Повне заперечення відповідальності промисловців за притягнення до примусової та рабської праці мільйонів іноземців та розгляд діяльності великих концернів як інструменту в руках нацистської влади, характерні для наукового та публічного дискурсу ФРН, зумовили критику цих пояснень з боку істориків СРСР та НДР як «буржуазних» та «імперіалістичних» і, своєю чергою, актуалізували акцентуацію марксистської історіографії примусової праці на

²⁴ Огляд досліджень примусу до праці часів Другої світової війни, що були написані істориками НДР: [196, S. 14-15].

доведенні провідної ролі саме великого капіталу у впровадженні системи підневільної праці іноземців.

Доведення континуальності імперіалістичної політики ФРН на прикладі експлуатації праці іноземних громадян і в радянській, і в східнонімецькій історіографії ґрунтувалося на розгляді націонал-соціалістської політики щодо іноземців як такої, що, попри особливе варварство та людиноненависницьку сутність, принципово не відрізнялася від імперіалістичної політики щодо іноземців, характерної як для кайзерівської імперії, так і для повоєнної Федеративної Республіки.

Що стосується тези про інтернаціональну солідарність трудящих та їхній спільний опір фашистській диктатурі впродовж Другої світової війни, то в марксистській історіографії примусової праці спільна дія німецьких та іноземних антифашистів боротьба включала в свою орбіту і примусових робітників, і військовополонених, активний опір яких набував поширення та успіху там, де був інтернаціонально організованим та керованим комуністичними організаціями – переважно КПН в дослідженнях східнонімецьких істориків та КППС у відповідних розвідках радянських науковців.

Ще один корпус наукових досліджень феномену примусової праці становлять роботи, присвячені «невільницькому» фольклору, які виходили в СРСР упродовж 1940-1980-х рр. та в яких було порушено питання жанрової систематизації, генетичних витоків невільницької пісенності, репертуару й художньої цінності так званих «альбомних пісень» примусових робітників, доведено особливість цього циклу пісень у фольклорі Великої Вітчизняної війни тощо. Перше введення до наукового обігу невільницької пісенності та власне перша спроба аналізу цього фольклорного комплексу належить відомому літературознавцеві та досліднику народної творчості Леву Барагу, який присвятив свою публікацію пісням з альбомів білоруських дівчат, вигнаних до Німеччини, які він записав сам, і дослідив тематику, мотиви та форми цих пісень, їхні витoki тощо [47]. У 1950-1960-х рр. невільницький

фольклор висвітлювався здебільшого в рамках публікацій, присвячених народній творчості та пісенності періоду війни загалом, як, наприклад, в узагальнювальних працях з історії українського та російського фольклору Великої Вітчизняної війни [119, 454, 470], пісенної творчості періоду війни тощо [412]. Попри відсутність окремих монографічних досліджень фольклору примусових робітників, в 1970-1980-х рр. пісенну та поетичну «невільницьку» творчість радянських людей, вивезених на роботи до Німеччини, продовжували досліджувати і як самостійний цикл фольклорної творчості воєнних часів [45, 61], і як важливу складову сукупного феномену фольклору Великої Вітчизняної війни [52, 87, 92], всієї радянської епохи тощо [117]. Але цим роботам властиві, по-перше, аналіз переважно пісенної творчості примусових робітників з акцентуванням уваги на традиційному фольклорі як джерелі походження цих пісень, по-друге, в зазначених публікаціях оприлюднено результати дослідження здебільшого неопублікованих архівних матеріалів без урахування й аналізу надрукованих зразків фольклорної творчості примусових робітників. Виходячи з цього, ми розглянемо масив опублікованих фольклорних творів примусових робітників, які виходили друком протягом усієї радянської доби, з перспективи виділення хронологічних хвиль їх оприлюднення та дослідження їх особливостей, а також характеристики джерел походження «невільницьких пісень» як найбільш популярного жанру творчості примусових робітників, що в межах радянської політики пам'яті ввійшов у офіційний «реєстр» фольклорної спадщини учасників війни.

Фольклор примусових робітників, вивезених до Німеччини, з'явився на сторінках газет і журналів тільки 1943 р., але протягом 1942 р. на шпальтах декількох періодичних видань, як зазначалося вище, уже було розміщено матеріали, що знайомили читача з долями людей, які опинилися у нацистській неволі. Найбільшу частину газетних і журнальних публікацій 1943 - початку 1945 рр., що містили фольклор примусових робітників, становили авторські статті, де було наведено фольклорні тексти, записані чи

знайдені кореспондентами газет та іншими авторами, у тому числі фронтовиками. Цими фольклорними текстами були передусім пісні, складені переважно дівчатами, що опинилися у німецьких трудових таборах, ці пісні згодом дістали назву «невільницьких пісень» чи «пісень полонянок». Так, наприклад, в опублікованій на початку 1944 р. у журналі «Крестьянка» статті «Шістнадцять листів» Ф. Кандиба розповідає про знайдені у хаті звільненого села Дніпропетровської області листівки, які надсилала донька хазяйки цієї хати з Німеччини, з трудового табору в Дальбрусі. Автор навів уривки з цих листівок і серед них пісню, що, як буде показано далі, була одним з багатьох варіантів переробки популярного шлягеру «Раскинулось море широко...»:

«Раскинулись рельсы стальные,
По ним эшелоны стучат.
Они с Украины вывозят
В Германию наших девчат...

Прощайте родные садочки,
Мне больше в садах не гулять...
Пришлось мне в Германии страшной
Свой век молодой коротать...»[347, с. 18]

Трохи іншу перетекстовку цієї пісні подано у статті К. Тараданкіна [374], уривки з цієї та інших пісень про насильницьке вивезення та перебування у робочих таборах містять публікації О. Боженка [530], К. Симонова [370], Є. Долматовського [404, 405] та інших відомих авторів того часу. Так, наприклад, уривки з пісень, опубліковані у статті Є. Долматовського на початку 1945 р., свідчать про тісний зв'язок з тюремним (арештантським) фольклором:

«Ах мама, мать моя родная,
Зачем меня ты родила,
Судьбой несчастной наградила
И синий OST носить дала?» [405]

Ще один приклад тематичного та ритмічного запозичення – цього разу з так званих «жорстоких» міських романсів – бачимо в опублікованих К. Симоновим 1943 р. уривках:

«Здравствуй, мать!
Прими привет от дочки,
Пишет дочь тебе издалека.
Я живу, но жизнь моя разбита,
Одинока, нищенски горька.

Завезли меня в страну чужую
С одинокой, бедной головой.
И разбили жизнь мне молодую,
Разлучили, маменька, с тобой...» [370]

Протягом війни уривки чи повні тексти «невільницьких пісень» було опубліковано не тільки у рамках авторських газетних чи журнальних статей, але й у пропагандистських збірниках [443], текстах листів з Німеччини [447], окремих фольклорних публікаціях тощо [448]. Так, наприклад, 1944 р. пропагандистський «Блокнот агітатора Червоної Армії» надрукував «пісні невольниць» й серед них складену вже не за зразками традиційного фольклору, а з ритмічними (й, напевно, мелодійними) запозиченнями з популярних довоєнних народних пісень, наприклад, з «Коногона», що прозвучав у кінофільмі 1939 р. «Велике життя», присвяченому шахтарям Донбасу. У стрічці пісню виконував негативний «герой-шкідник» Макар Лаготін (актор Л. Масоха), сидячи у пивний і граючи на гармоні:

«Гудки тревожно загудели,
Народ бежит густой толпой,
А молодого коногона
Несут с разбитой головой...»

У фольклор Другої світової пісня увійшла найбільш відомим варіантом «По полю танки грохотали...», вплинувши і на пісенну творчість примусових робітників. Із трохи нерівною римою першого рядка «пісня невольниць» з агітаційного блокнота Червоної армії починається так:

«Промчалось лето, настала осень,
В садах цветочки отцвели.
Меня, девчонку молодую,
В германский лагерь отвезли...» [443]

В останні дні 1945 р. газета «Известия» розмістила матеріал Олександра Твардовського, в якому той розповів про знайдений у Німеччині майором О. Шостаком «Альбом для пісень з життя в Німеччині, 1944 р., Надії Коваль» та повністю обнародував записані у ньому пісні [375]²⁵. Практика складання подібних «альбомів» була досить поширеною серед

²⁵ Сам майор Шостак обнародував уривки з цих пісень у газеті «Комсомольська правда» від 11 квітня 1945 р., у матеріалі О. Твардовського ці пісні опубліковано повністю. Пізніше О. Твардовський вмістив оповідання про цей альбом та тексти його пісень у своїй книзі «Родина и чужина» [514].

вивезених на примусові роботи дівчат, пізніше аналізові таких пісенників присвятив дослідницьку статтю Ф. Акименко [45], але спираючись на неопубліковані матеріали, які йому вдалося розшукати на початку 1970-х рр. на Сумщині. Тим ціннішою є практично єдина у радянський час повна публікація пісень з альбому Н. Коваль у найпопулярнішому засобі інформації – у газеті. В цих піснях йдеться про прощання з родиною та від'їзд з рідного Запоріжжя, про перебування «у полоні», про розпорядок дня та побут табору примусових робітників тощо. Одну пісню, «Привіт з України», Надія підписала так: «Цю пісню склали українці, що дома живуть. Вони посилають усім українцям, що живуть в Німеччині, привіт». Зрозуміло, чому в альбомі з'явилася пісня, що була написана не самими примусовими робітниками, а тими, хто залишився вдома, адже важко переоцінити ту підтримку, яку мала ця пісня для дівчат, які не за своєю волею опинилися на чужині, на території ворожої країни:

«Привет с Украины в чужие края,
Привет посылает родная семья.
Привет с Украины – от милых степей,
От ваших отцов и родных матерей...

Привет с Украины, от белых садов,
От первых весенних заветных цветов;
От всех украинцев, что дома живут;
Что вас не забудут, пока не помрут...»

Наступна пісня з альбому Надії Коваль, «У полоні», написана не без впливу есенінського «Листа до матері»:

«...Снится мне, что мать моя, старушка,
На закате за город идет
И глядит на дальнюю дорогу,
И меня домой напрасно ждет...»

У пісні «Прощання» знаходимо новий варіант перетекстовки шлягеру «Раскинулось море широко...» порівняно з тим, що був опублікований у журналі «Крестьянка» на початку 1944 р., у цьому випадку пісня співається від імені мешканки міста:

«...Прощай же, родной городишко,
И ты, дорогая семья,
И ты, чернобровый мальчишка,
И первая встреча моя.

Прощайте, зеленые парки,
Мне больше уж вас не видать.
Я буду в Неметчине этой
Свой век молодой горевать...»

Альбом Н. Коваль також містить досить рідкісну для радянської доби публікацію пісні, яка присвячена буденній практиці життя у таборі й роботи:

«Начинается день понедельник, Опишу я, как доля горька И как в лагере, скучном и мрачном, Мы живем от звонка до звонка.	Еще солнце не глянуло в щели, Как зальется над ухом звонок. И прибраться еще не успели, А Безрукий уже на порог...»
--	--

Наприкінці 1945 р. зі шпальт газет поступово зникають матеріали, що містять зразки пісенної й поетичної творчості примусових робітників, з цього часу вони починають публікуватися здебільшого у наукових та науково-популярних збірках фольклору чи документів та матеріалів воєнної доби. Щодо публікацій воєнного фольклору окремими виданнями слід зазначити, що під час війни в Україні було видано єдину невеличку збірку «Пісні з Лісограда» (Збірник I), яка містила зразки пісенної творчості партизанів [49, с. 5]. Уперше після війни в окремій тематичній фольклорній збірці в одному розділі з піснями про окупацію коротенькі уривки «невільницьких пісень» з'явилися у виданні львівських дослідників «Фольклор Вітчизняної війни»:

«Ой, як тяжко було жити,
На хліб заробляти,
Виганяли в Німеччину
До чужої хати...» [474, с. 21]

Значно більшу кількість зразків поетичної та пісенної творчості примусових робітників у тематичному збірнику було опубліковано пізніше в «Українській народній поезії про Велику Вітчизняну війну», виданій за редакцією М. Т. Рильського та упорядкованій працівниками Інституту мистецтва, фольклору й етнографії М. Родиною та М. Стельмахом [470]. Шістнадцять віршів та пісень містить ця збірка, в яких йдеться переважно про насильницьке вивезення до Німеччини, опір цьому вивезенню, тяжку долю на чужині, але без зображення подробиць, які, наприклад, містила пісня альбому Н. Коваль та інші видання того часу. Привертає до себе увагу відверта пропагандистсько-офіційна інтенція укладачів збірки: майже всі пісні та вірші закінчуються чи то зверненням до Червоної армії та

впевненістю у порятунку, який прийде з боку радянських воїнів (іноді – завдяки прямому наказові Сталіна), чи власне констатують цей порятунок:

«...Гей! Визволь, визволь нас, Армія Червона,
З бусурманської каторги,
З тяжкої фашистської неволі...» [470, с. 62]

Крім тематичних фольклорних збірок, зразки поетичної та пісенної творчості примусових робітників протягом 1945-1953 рр. увійшли до складу збірників документів та матеріалів, найбільш характерним з яких, на наш погляд, можна вважати збірник листів та спогадів мешканців Житомирської області, до якого, всупереч назві, увійшли також «Пісні з фашистської неволі» [417]. Пісні цієї книжки демонструють найширший спектр опублікованих у перші повоєнні роки поетичних та пісенних творів, що склалися примусовими робітниками в неволі: тут є й традиційні весільні, солдатські та рекрутські пісні, перероблені на новий «невільницький лад» із запозиченням образів «зозулі-матері» (чи мотиву розмови матері з зозулею) та «чорного ворона», який віщує чи символізує горе й розлуку, новотвори на мотив циклу «калина-малина», а також інші твори зі збереженням традиційних рис, ритміки та символіки народних пісень. Так, наприклад, у пісню «Старі батьки сумують» уведено образ «чорного ворона», який підкреслює та відтіняє материнську тугу за увезеною донькою:

«Ой, у лузі на калині	Вона ходить попід гаєм,
Чорний ворон кричить.	Рученьки ламає.
То не ворон чорнокрилий,	Вона дочку з Германії
А матуся плаче.	Щодня виглядає...» [417, с. 44-45]

Традиційний для солдатських та рекрутських пісень образ зозулі-матері знаходимо в іншій пісні, «Якби мама знала...»:

«Раненько в неділю зозуля кувала.
Ой, то не зозуля, то рідна мати
Мене відряджала в неволю страждати...» [417, с. 43]

Збірка також містить зразки пісень-розмов між матір'ю та дочкою і багато великих сюжетних пісень здебільшого про від'їзд та розставання. Наприклад, у пісні «Ой, як тяжко», що складається із 28 строф, йдеться про

отримання наказу «всіх людей забирати», про медичний огляд, що передував відправці на роботи («Лікар серця теж не мав, / На біль не вдивлявся»), про цинічний музичний супровід від'їжджаючих, що прямували на станцію колонами («По чотири ми в колоні, / Музика нам грас, / А рідненька моя мати / Тужить та й ридає»), про останні передачки, які приносили рідні для своїх дітей, що чекали на від'їзд («Стоїть мати коло тину, / Держить передачу. / Мамо, мамочка рідненька, / Я так гірко плачу»), про заборону прощатися («Підійшли до ешелону, / Почали вгрузатись. / Ой, пустіть же до нас рідних, / Хочем попрощатись») [417, с. 51-54].

Майже вперше в піснях-розмовах знаходимо приклади не узагальненого («В стране врагов нас презирают...»), а персоніфікованого знущання з молодої дівчини на чужині із певною «мотивацією»:

«...Ой, мамуню ріднесенька, ніде ж не гуляла,
А німкенья криволапа пустою назвала.
Ой, назвала та ще й біла палкою по спині.
– За те, – каже, – що мій милий вбитий на Україні...» [417, с. 55]

Наведені рядки «В стране врагов нас презирают...» є назвою наступної пісні, що поряд з іншими належить до другої групи новотворів, тих, що писалися як переробки не традиційних фольклорних, а народних чи авторських популярних пісень довоєнної доби. Пісня «В стране врагов нас презирают...» є перетекстовкою тюремного фольклору, пісні «Эх ты, мать моя родная, Зачем на свет ты родила?», в якій є такі рядки:

«...Один уркан был всех моложе, Склонил он голову на грудь: С тоски по матери родимой Не может, бедный, он уснуть...	Костюм уркана презирают, Нигде прохода не дают, Урканом тюрьмы наполняют, Под суд военный отдают...»
---	---

У «невільницькій» переробці знаходимо дуже схожі, але пристосовані до нових обставин строфи:

«Одна невольница младая, Склонила голову на грудь, Обед она не получала, Не может, бедная, заснуть.	В стране врагов нас презирают, Нигде проходу не дают, Нами карцер заполняют, Нас, русских, «швайнами» зовут...» [417, с. 47]
--	---

Лише ритміку наведеної пісні з тюремного фольклору зберіг інший твір збірника спогадів, листів та пісень Житомирщини із назвою «Ой, мамо...»:

«Горить лампадка, в хаті тихо, Уся сім'я давно вже спить – А мати з горя та досади Сама заплакана сидить...	А дочка тоже все сумує, І сльози гіркі пролива, Вона і днями і ночами, Нещасну долю проклина...» [417, с. 47-48]
--	---

У збірнику також уміщено дуже популярні серед примусових робітників тексти пісень на зразок «Раскинулось море широко...», які становлять собою приклади двох різних варіантів перетекстовки цього відомого на всю країну шлягеру. Характерними рисами версії під назвою «У полоні», опублікованої у збірнику «Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу», є те, що, по-перше, вона є доволі довгою (12 строф, тоді як «традиційніші» варіанти мають 5-6) та має чіткий сюжет: табірний бунт, планування втечі та її невдала спроба (вважаємо, що довжина пісні залежить від наявності чіткого сюжету), по-друге – це майже єдиний зразок, у якому перші рядки останньої строфи збігаються з «оригінальним» текстом популярного довоєнного шлягеру у виконанні Л. Утьосова «Напрасно старушка ждет сына домой, / Ей скажут, она зарыдает...». Специфікою опублікованої версії є також те, що, з одного боку, у ній змальовано перебування у таборі військовополонених чи концентраційному таборі, з іншого боку – відображені у тексті події могли трапитися й у таборі для східних робітників, й у тюрмі, куди за різні порушення «саджали» й примусових робітників. Ми надаємо перевагу саме другому походженню, не в останню чергу тому, що існують більш характерні для воєнного полону чи ув'язнення у концентраційному таборі переробки цієї пісні [527]. Крім того, у концентраційних таборах утримувалася велика кількість цивільного населення Радянського Союзу, що була вивезена на примусові роботи та за нацистськими законами скоїла злочин на території Німеччини, за який передбачалося ув'язнення у концентраційному таборі. Тому, на наш погляд, не буде помилкою зарахувати цю пісню, а також інший твір збірки, про який піде мова, «Врагу уж приходит конец» (також написаний від імені тих, хто

потерпав у концтаборі), до можливих зразків поетичної й пісенної творчості примусових працівників.

Другий варіант пісні «Раскинулось море широко...», наведений у збірнику, є традиційнішим для фольклору примусових робітників, у ньому, як і в багатьох інших версіях, йдеться не про перебування у Німеччині, а про тяжкий етап транспортування на роботи і відчай від розлуки та повної невідомості, тобто домінуючими тут постають мотиви від'їзду та мотив ешелону, який їде по «розкинутих широко рейках». Для цього варіанта перетекстовки (і певної кількості наявних у рамках цього варіанта версій) характерне зовсім інше, ніж у попередньому випадку, закінчення:

«Не забуду я слез материнских,
И суровые брови отцов,
Которые нас провожали,
Как будто живых мертвецов» [417, с. 55].

Беззаперечно кращі зразки українського фольклору воєнних років у перше повоєнне десятиріччя було опубліковано у перекладі російською мовою. Повною мірою стосується це й фольклору примусових робітників, вміщеного, наприклад, окремим розділом у збірці «Сестра Україна» [457]. Для цієї публікації характерним є те, що у ній відсутні переробки популярних радянських та старих дореволюційних пісень, добірка презентує лише зразки новотворів за мотивами народних пісень і приклади запозичень з традиційного фольклору. Так, наприклад, на ритмічних та образних запозиченнях першого рядка народної пісні «Світить місяць, світить ясний» побудована така пісня збірника:

«Кому месяц, кому ясный, –	Встань, проснись до света, мама,
Мне и днем не светит свет,	Вспомни: может, хоть во сне
Кто веселый и счастливый –	Услыхала ты, как плачет
Мне талана-доли нет.	Дочка в дальней стороне...» [457, с. 57]

Основну ж масу творів цієї збірки становлять пісні-листи, пісні-розмови та пісні-прощання, написані від імені дівчини, що примушена покинути рідну домівку, від імені матері, що її збирає та проводить, а також від імені їх обох (пісні-діалоги):

«– Там чужое солнце,
Там лихие люди.
А кто ж тебя нежить-холить
На чужбине будет?

– Будет меня, мама,
Лихо нежить-холить, –
Работа до крови-пота,
Ни хлеба, ни соли» [457, с. 55].

Характерною особливістю перших повоєнних публікацій фольклору примусових робітників було те, що в ці роки він був представлений більшою кількістю жанрів, ніж оприлюднений під час ведення бойових дій. У цьому зв'язку наведемо приклад частівок, голосінь і билин, опублікованих у збірках 1946-1947 рр. Так, за зразком народних билин складено твір «Назад воротила Красна Армия», що увійшов до збірки фольклорної творчості козаків-некрасовців [442]. У ньому йдеться про визволення Червоною армією дівчат, яких пішки гнали до Німеччини:

«... – Мы догоним же красных девочек,
Красных девочек до самой Германии.
А и быть же им во неволюшке горькай
Да ублажать-то наших жен со стариками –
Гнали, гнали немчуги, да не догнали...
Красных девочек да назад воротила,
Назад воротила Красна Армия» [442, с. 19].

Два зразки голосінь невільниць містить збірка «Радянський фольклор Чкалівської області» [461]. Дуже цікавий приклад подвійного запозичення становить «Плач дівчини на німецькій каторзі» [461, с. 110-111]. Складений за зразком фольклорних голосінь, зі збереженням характерної для них ритміки, символіки й побудови рядків, цей твір написано під явним впливом дуже відомого під час війни вірша М. Ісаковського «Прощальна»:

«...Прости-прощай!.. Что может дать рабыне
Чугунная немецкая земля?
Наверно, на какой-нибудь осине
Уже готова для меня петля...» [494]

У «Плачі дівчини на німецькій каторзі» знаходимо такі рядки:

«...У ворога лютого стала рабынею.
А земля-то немецкая вся чугунная,
Не такая, как наша советская.
Ничего не растет на ней,
Кроме виселиц черных...» [461, с. 110]

Зразки частівок «про німецьку неволю» окремим розділом із відповідною назвою вмістив у збірці фольклорних творів, записаних у Смоленській області, М. Риленков [455]. За своїм походженням у розділі зібрано частівки, написані як в окупації, так і безпосередньо у Німеччині:

«Надоела мне баланда,
Надоела мне вода,
А еще мне надоело
По-немецки «ком сюда»

Голосочек нежен, нежен –
Маменька изнежила.
Но немецкая неволя
Без ножа зарезала» [455, с. 10-12].

У цій збірці наведено також два зразки невольницьких пісень, обидва написані за мотивами арештантського фольклору XIX ст., наприклад, широко відомої «Глухой неведомой дорогой, сибирской дальней стороной»:

«Глухой неведомой дорогой,
Германской дальней стороной
Увозят девушек советских,
Увозят в край совсем чужой...» [455, с. 54]

Найцікавіші матеріали з історії пісень воєнних років, у тому числі створених примусовими робітниками, надруковано у томі XIX праць Інституту етнографії ім. Міклухо-Маклая, який вийшов 1953 р. [412]. Кожен опублікований тут твір народної творчості містить коментарі відомих етнографів і спеціалістів з фольклору В. Ю. Крупянської та С. І. Мінца стосовно осіб, від яких пісні було записано, коли саме, у рамках яких експедицій та яких інститутів, що їх проводили, а також запозичення чи основу яких відомих творів презентують опубліковані зразки народної творчості. Пісень про німецьку неволю тут наведено сім, їх можна розділити на написані від імені самих невольників і складені про них та їхню долю. Чотири пісні базовані на відомих під час війни віршах російських радянських поетів: уже згаданого вище М. Ісаковського (вірш «Прощальна»), а також В. І. Лебедева-Кумача (вірш «Незрима рана»). Уперше в опублікованих зразках народної творчості про німецьку неволю бачимо пісню, написану у формі відповіді на інший твір, у даному випадку – чи то на вірш М. Ісаковського, чи на його перетекстовку. Загалом, жанр відповідей був широко представлений у фольклорній творчості воєнних років. Так, у

розглянутій вище збірці М. Рилєнкова наведено приклад відповіді, написаної від імені дівчат на емоційний і сповнений докорів вірш-пісню «Молодая девушка немцу улыбается» (написано за ритмікою та, напевно, на мелодію пісні «Спят курганы темные»). У вірші-докорі мова йде про дівчат, які «під німецьких лялечок наробили зачісок, губи піднакрасили, брови підвели» та «за пайку хлібу німцю продалися», а вірш-відповідь містить запевнення у тому, що таких дівчат насправді мало, що більшість не забула тих, хто «у шинелі сіренькій захищає Вітчизну» (у збірці обидва твори опубліковано російською мовою) [455, с. 55-59]. А у «Матеріалах з історії пісні Великої Вітчизняної війни» надруковано відповідь на послання дівчини, яку везуть у німецьку неволю, яка назавжди прощається із коханим і волає до помсти (на відміну від вірша Ісаковського, фольклорні варіанти «Прощальної» не містять останньої авторської строфи, що надає їм характеру не листа, а саме послання). У відповіді, написаній зі збереженням ритміки «Прощальної» (версію якої, як вказують укладачі «Матеріалів», було записано на фронті у січні 1943 р.), автор запевняє дівчину не тільки у помсті, але й у визволенні, на яке, до речі, дівчина майже не чекає:

«Тебе осталось ждать уже немного,
С горячим солнцем возвратится май,
С зарею на знакомую дорогу
Ты выходи, любимого встречай» [412, с. 161].

Запозичення з єсенінського «Листа до матері» (не відзначеного у коментарях) містить текст пісні за номером 84. Приклад подібного запозичення ми наводили, розглядаючи пісні з альбому Надії Коваль, в опублікованих В. Ю. Круп'янською та С. І. Мінцом «Матеріалах» міститься дещо інший варіант:

«...Снится мне, как мать моя убого
На закате выйдет за плетень,
И глядит на дальнюю дорогу,
Не мелькнет ли там родная тень...» [412, с. 166]

За номером 82 у збірці розміщено той варіант перетекстовки пісні «Раскинулось море широко...», у якому головним мотивом є мотив від'їзду:

«Раскинулись рельсы далеко, / По ним эшелоны спешат, – / Они с Украины увозят / Ребят и несчастных девчат...» [412, с. 162]. Майже не переробленою опубліковано тут пісню на вірш В. І. Лебедева-Кумача «Из плена» («Что случилось с моею судьбою...»), у народній редакції якої відсутні строфи 3, 4, 5 та 8 авторського тексту [412, с. 164-165].

Видані 1953 р. ця збірка і збірник «Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну», розглянута вище, завершують період інтенсивної публікації фольклору примусових робітників нацистської Німеччини. Менш численні, але не менш репрезентативні зразки пісенної та поетичної творчості цієї групи населення було опубліковано у СРСР протягом 1960-1980 рр. Ми наведемо приклади чотирьох різних за своїм форматом збірок, що містять пісні, вірші та частівки про перебування у Німеччині на примусових роботах. Одразу звернемо увагу на те, що після виходу «Української народної поезії про Велику Вітчизняну війну» в Україні більше не було опубліковано жодної тематичної збірки, до складу якої входили б виключно фольклорні твори воєнної доби. Більше того, підготовлена працівниками Інституту мистецтвознавства, фольклору й етнографії та здана до друку ще наприкінці 1945 р. збірка «Фольклор Великої Вітчизняної війни», до складу якої увійшли художні твори різноманітних жанрів – пісні й думи, частівки й прислів'я, анекдоти тощо – і яка містила близько тисячі текстів і понад сто мелодій народних творів (обсяг 30 друкованих аркушів [594, с. 46]), так і не було опубліковано.

У 1967 р. київська «Наукова думка» видала збірку «Радянська пісня», де у розділі «Пісні Великої Вітчизняної війни» було надруковано, у тому числі пісні, складені примусовими робітниками, які під час війни перебували у Німеччині [452]. До складу цього видання, як і збірки «Сестра Україна», увійшли невірницькі твори, складені за мотивами та зразками народних українських, а не популярних радянських пісень, і вперше надруковані у збірці разом з нотами. Деякі з цих пісень уже було опубліковано раніше,

деякі є новим варіантом уже надрукованих творів, але більшість з'явилися у «Радянській пісні» вперше.

У творах про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині, що увійшли до складу «Радянської пісні», переважають такі, що відверто й емоційно передають сумні почуття й відчай молодих дівчат від розлуки з батьками, родиною та Україною, від виснажливої праці, поганої їжі, самотності та ізолюваності. Рядки, походження яких одразу впізнається, знаходимо у пісні «Бувайте здорові»:

« – Бувайте здорові,
Моя рідна мати,
Бо я виїжджаю
В чужину страждати...» [452, с. 218-219]

Серед творів, що увійшли до складу «Радянської пісні», є кілька сюжетних пісень, наприклад, про втечу з німецького м. Ессен («Ми з-за дроту колючого», раніше було опубліковано в «Українській народній поезії про Велику Вітчизняну війну»), пісні, що за своєю формою нагадують частівки («Миска в торбі торохтить, / А ложка сіяє. / Іти завтра на роботу, / А хліба немає...»), а також переспіви на вірші відомих українських поетів, наприклад, вірш О. Ющенка:

«Цокочуть вагони, помчались вагони У чорний розпроклятий край, Мелькають у вікнах, летять перегони... Прощай, Україно, прощай!	Моя ти калина, чи ж голос долине З неволі у сонячний край... Неначе билина, засохну, загину... Прощай, Україно, прощай!» [452, с. 228]
---	---

Що стосується публікації творчості примусових робітників у жанрі частівок, то їх репрезентативну добірку містить багатосторінкова збірка «Частівки у записах радянського часу» [477]. Цього разу «частівки з неволі», на відміну від згаданої вище публікації під редакцією Риленкова «Жива вода», вміщено не окремим розділом, а як додаток під назвою «Частушки з німецьких концентраційних таборів періоду Другої вітчизняної війни (1941-1945 рр.)». Виділити зразки саме невільницької усної творчості тут можна як за змістом, так і за аналогією з опублікованими раніше текстами. У цьому зв'язку наведемо приклад частівки за номером 8223:

«Ты, машина, не тутукай,
 Не нагоняй сердцу нуду,
 Завезешь меня у Германию –
 Я назад пешком приду» [477, с. 370].

Практично той самий текст містить добірка пісень білоруських дівчат, опублікована у журналі «Радянська етнографія» ще 1946 р.:

«Ты, машына, не тутукай,
 Не наганяй сэрцу нуду.
 Завязеш мяне ў Германью,
 Я назад пяхком прыду» [47, с. 162].

Один з найпоширеніших і не раз уже згаданий нами новотвір за мотивами пісні «Раскинулось море широко...» було розміщено у збірці «Песни и сказы Донбасса», виданій 1960 р. [441]. Укладачі збірки опублікували лише цей зразок пісенної творчості примусових робітників, додавши до нього, однак, два приклади непісенного фольклору, а саме коротенькі усні повідомлення «Врятуйте мою доньку» та «Рурське пекло», записані як усна народна проза [441, с. 277-278].

Сім оригінальних пісень про німецьку неволю містить збірка казок, пісень, частівок і прислів'їв Ленінградської області, які записав, уклав та прокоментував один з найвідоміших спеціалістів з фольклору воєнних років, колишній фронтовик Володимир Соломонович Бахтін [458]. Майже всі опубліковані у цій збірці пісні з'явилися друком уперше: чи як самостійні перетекстовки, чи як нові версії того чи іншого варіанта переробленої на новий лад пісні. Останнє стосується чергового третього варіанта перетекстовки «Раскинулось море широко...». Вище вже зазначалися дві групи текстів, тобто два варіанти переробок, написаних на основі згаданого шлягеру. Перший, нагадаємо, об'єднує пісні, для яких головним є мотив від'їзду, ешелону та розлуки («Раскинулись рельсы стальные...», «Раскинулись рельсы широко...», «Раскинулись рельсы далеко...» тощо). Другий варіант представлений сюжетною піснею про двох товаришів, що вирішили втекти з полону, та загибель одного з них [417, с. 49-51] (як вказувалося вище, вважаємо, що цей варіант повною мірою можна

зарахувати до зразків пісенної творчості, у тому числі, примусових робітників). Саме наявність у цьому варіанті певної «історії», що розповідається від імені героя – «автора пісні», відрізняє його від третьої групи текстів-переробок пісні «Раскинулось море широко...», таких, що подають загальну несюжетну картину життя у таборі при заводі чи фабриці та роботи на них. Так, у «Ленінградській збірці» опубліковано одну з версій цього третього варіанта, що починається так:

«Раскинулись горы далеко, В ущельях бараки стоят, В бараках угрюмо-голодны Рабочие с Востока сидят	Не слышно там песен веселых, Лишь видно страданье людей, Которых пригнали работать С широких любимых полей...» [458, с. 273]
---	---

До речі, одну з перших версій цього варіанта (яка містить найбільшу кількість строф – 19), було надруковано ще 1949 р. у збірці уральського фольклору:

«Раскинулся лагерь широко,
Там тысячи пленных живут.
Их бьют, истязают жестоко,
Они голодают и мрут...» [471, с. 101-102]

Наступні дві пісні «Ленінградської збірки» – це зразки пісенної творчості примусових робітників, що склалися на основі тюремного/арештантського фольклору. Запозичення перших рядків відомої пісні «Далеко из Колымского края», що легко впізнаються у переробленому варіанті, знаходимо у творі № 292:

«Далеко от балтийского края Шлю тебе я, мамаша, привет. Как живешь ты, моя дорогая, Напиши поскорее ответ.	Я живу близ Балтийского моря, Где проходит дорога на юг, Я живу при нужде и при горе, Строю новый для немцев уют...» [458, с. 274]
---	---

Характерний для арештантського фольклору мотив туги через можливу смерть на самоті та поховання чужими людьми, актуалізований у схожих, принаймні за формальними ознаками, умовах, містить друга пісня «тюремних творів» примусових робітників:

«...Я умру на германской постели,
Похоронят меня как-нибудь.
И никто надо мной не заплачет,
И родные ко мне не придут» [458, с. 275].

Один з найемоційніших зразків пісень із характерною радянсько-патріотичною риторикою, що також склалися примусовими робітниками і мали серед них певне поширення, опубліковано у збірці під номером 294. Останні чотири рядки цього твору, з поетичного погляду вочевидь слабкіші, ніж перші строфи, і дозволяють припустити «дописування» основного тексту іншими авторами:

«Тебя мы празднуем в застенках у врага, Великий день советского народа. Привет тебе, любимая страна, От нас, лишенных счастья и свободы!	А мы, прижатые железною рукою Свободы, правды палача, В наш праздник дорогой должны мы со слезою Работать на проклятого врага» [458, с. 275-276].
---	--

Наступні два новотвори за мотивами та із запозиченнями з популярних довоєнних пісень до «Ленінградської збірки» раніше ніде не були опубліковані. Йдеться про пісні, складені примусовими робітниками на зразок довоєнних шлягерів «Синенький скромный платочек» і «Удивительный вопрос – почему я водовоз...». Певні уривки перетекстовок «Платочка», зокрема і складені примусовими робітниками нацистської Німеччини, вже публікувалися у мемуарах і популярних виданнях перших повоєнних років. У своїй статті О. Н. Владимирський наводить приклад книги «Повстання у Собибурівському таборі», що вийшла 1945 р., в якій автор згадує трирічну дівчинку, яка наспівувала відомі усьому табору рядки:

«Синенький скромный платочек
Немец мне дал постирать,
Хвост от селедки, хлеба кусочек
И котелок облизать...» [62, с. 151]

На відміну від цієї зовсім не сентиментальної переробки, у «Ленінградській збірці» 1982 р. уміщено ліричний та сповнений інтимних почуттів текст, у якому майже уперше йдеться не про транспортування до Німеччини, виснажливу працю чи болісну розлуку, а навпаки, про нове знайомство, викликані ним емоції та надію на його продовження:

«С нежной и доброй улыбкой Ты повстречала меня, В белом берете, в синем жакете, «Ост» на груди у тебя.	Порой дневной Мы повстречались с тобой, И не забыть мне милой улыбки Девушки с русой косой...» [458, с. 277].
---	--

Ще один уперше опублікований у цій збірці текст є переробкою гумористичної пісеньки з найпопулярнішого довоєнного кінофільму «Волга-Волга», написаної І. Дунаєвським на вірш В. Лебедєва-Кумача, що починалася словами «Удивительный вопрос – почему я водовоз...». Рядки, що містять перші слова довоєнного шлягеру, у переробленому варіанті знаходяться в кінці пісні, в якій не без гумору зображено обов'язковий для всіх примусових робітників наказ щодо носіння нашивки «Ост»:

<p>«Я по лагерю пошла, Не пришила я «Оста». А полицай увидал: – Ост арбейтер, за мной шагай! –</p>	<p>...Удивительный вопрос: Почему мы носим «Ост»? Да потому что без «Оста» Не проживешь ты здесь и дня» [458, с. 278].</p>
--	--

В останньому прикладі опублікованої у «Ленінградській збірці» переробленої пісні, написаної під час перебування у Німеччині (за змістом пісні – як у полоні, так і, можливо, на примусових роботах), знаходимо запозичення ритміки й слів із пісні «Крутится, вертится шар голубой», що свого часу стала широко відомою завдяки її виконанню актором Б. Чирковим у кінотрилогії «Юність Максима».

<p>«Крутится, вертится пленный наш брат, Где он ни сунется – всюду солдат, Там за колючей стеной в лагерях Крутится, вертится все же он зря.</p>	<p>...Немцам работаешь ты за харчи С раннего утра до поздней зари. Я бы хотел и не есть и не пить – Только скорее отсюда уйти...</p>
--	--

[458, с. 272-273].

Як бачимо з наведених вище уривків, упродовж усієї радянської доби у публікаціях фольклору примусових робітників найпопулярнішою була саме пісня, з властивою їй різноманітністю джерел формування. Пісенна творчість примусових робітників у публікаціях радянського часу представлена різними жанрами традиційного фольклору (у тому числі переосмисленими й заново актуалізованими зразками), а також переспівами популярних пісень початку ХХ ст. та відомих творів тогочасних поетів і композиторів. При цьому дуже поширеними виявилися як варіювання й переробка, так і створення цілком нових пісень на стару мелодію. Повною мірою пісенної творчості

примусових робітників стосується висновок про практику приписування авторства пісні самому інформантові чи його друзям як наслідок участі найширшого кола творців у розвитку пісенної творчості [412, с. 162].

Одним з головних фольклорних джерел невільницьких пісень стали традиційні рекрутські, солдатські, а також наймитсько-заробітчанські пісні, у яких знайшли відображення характерні мотиви розлучення з домівкою й рідними, перебування й бідкування на чужині, туга за рідним краєм. Особливе значення у творчості примусових робітників посів мотив розлуки, що є наслідком актуалізації також весільних обрядових пісень й утілюється у дуже характерні для цієї групи творів пісні-звернення до матері, пісні-діалоги між матір'ю та дочкою, пісні від імені матері тощо.

Іншу групу пісенних творів примусових робітників відповідно до джерел їхнього походження становлять пісні із запозиченнями з арештантського фольклору кінця XIX – початку XX ст., для якого характерні мотиви соціальної відчуженості, гіркої самотності, сподівання на очікування з боку родичів і коханих та повернення до них. До цієї ж групи творів, створених на основі чи із запозиченнями з нетрадиційного фольклору, належать також пісні за мотивами міських «жорстоких» романсів і популярних тогочасних народних пісень.

Що стосується «невільницьких» переспівів пісень літературного походження, в їхній основі знаходимо як популярні шлягери радянської доби, так і широковідомі пісні дореволюційного часу. Серед останніх найбільшу кількість варіантів переспівів і відповідних версій у рамках кожного з них має первісно авторський текст М. Ф. Щербини, який ще наприкінці XIX ст. був перероблений на пісню «Раскинулось море широко», а у фольклорі воєнної доби посів місце своєрідної «візитної картки» творчості примусових робітників. На наш погляд, здійснена в радянські часи публікація фольклорних творів із настільки широким спектром джерел походження дає можливість говорити про таке (від)творення пам'яті про примусових робітників із залученням фольклорних джерел, що відповідало як

мобілізаційному використанню образу рабської праці під час ведення бойових дій (насамперед, у розповсюджуваних публікаціях пісень традиційного «історично-невільницького» чи «арештантського» походження), так і заходам з інтегративного «вписування» примусових робітників у загальний дискурс війни, де їм було відведене хоч і периферійне, проте досить репрезентативне місце, яке мало окреслювати межі офіційного радянського проекту пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

3.3. Радянська поезія та проза як джерело формування історичної пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині

Одним з найпотужніших ресурсів (від)творення масових уявлень про примусову працю та примусових робітників і водночас одним з головних чинників формування історичної пам'яті про цей феномен за радянських часів постали твори радянських поетів.

Більшість віршів радянських поетів з відповідної тематики було написано впродовж війни та перших повоєнних років. Поезії 1942-1943 рр. тематично були пов'язані виключно з вивезенням радянських людей на роботи до Німеччини, й одним із перших сюжетотвірних мотивів в них постав мотив від'їзду-прощання та спричинених ними почуттів гіркоти й невизначеності подальшої долі, як, наприклад, в поезіях О. Ющенка та Ю. Буряківця:

«І ріжуть їх очі чужі небокраї,
Картавая мова у грудях, мов крук.
І стогнуть вагони, в них юність страждає.
Народжених в сонці везуть у п'їтьму...» [97, с. 118]

У цих віршах перевага надавалася здебільшого саме жіночим образам, пронизаним невимовною тугою, приреченістю та безвихіддю. Головним сюжетотвірним мотивом у віршах 1942-1943 рр., як і в творах інших жанрів, залишався мотив заклику до помсти та визволення, а за формою ці вірші найчастіше були написані як листи чи послання. Так, наприклад, у збірці

«Беларусь в огне» 1943 р. було розміщено твір відомого білоруського поета Аркадія Кулешова «Письмо из плена», написаний від імені молодої дівчини, що примушена їхати до Німеччини та благає свого нареченого помститися за неї:

«...Помни: это письмо полонянка писала, девчина.
Ты прочти и ответ на него
Донеси до Берлина.
Ты читай и смывай слезы девичьи
Кровью поганой чужою.
Я пишу, я прошу: смой мой стыд, не хочу быть такою...» [497]

Тематично твір А. Кулешова перегукується з відомим віршем Михайла Ісаковського «Прощальна» 1942 р., у якому дівчина також пише своєму коханому листа з Німеччини та прохає про помсту:

«...Всё, что цвело, затоптано, завяло, И я сама себя не узнаю. Забудь и ты, что так любил, бывало, Но отомсти за молодость мою!	Услышь меня за темными лесами, Убей врага, мучителя убей!.. Письмо тебе писала я слезами, Печалью запечатала своей...» [494]
--	---

Якщо мотив заклику до помсти найчастіше реалізовувався на тлі почуття безвиході та приреченості на погибель, то мотив заклику до визволення організовував вірші, в яких висловлювалася надія на порятунок та повернення додому:

«Половещино мальована, Цвіт краси-роси, Покривавлена, сплюндрована Ката не прости!	...Зашумлять вітри долинами, Світлої пори, Як ми в край у свій полинемо На ясній зорі» [515]
---	---

На ці вірші, присвячені невільницькій долі жінок-полонянок, їхній тузі та болю, писалася й музика, як, наприклад, зробив харківській композитор М. Тід. Його пісня під назвою «Лист з фашистської неволі» на вірші Н. Донченко було видано у «Збірнику пісень Великої Вітчизняної війни» 1944 р.:

«... 4. Мій соколе, тебе я благаю, Моя доля благає тяжка, Хай упертіше зброю стискає Твоя мужня, хоробра рука.	5. Любий мій, без жалю, без вагання Відплати ворогам у бою І за сльози мої, за страждання І за втрачену вроду мою» [409, с. 58]
---	--

Лірика інтимних почуттів віршів жінок-полонянок іноді поєднувалася з громадянською радянсько-патріотичною риторикою, як, наприклад, у вірші Василя Лебедева-Кумача «Для чего я живая осталась», написаному у перші роки війни:

«...Пусть свинцовым дождем отольются Слезы те, что я лью по ночам, Пусть, как смертные пчелы вопьются Прямо в сердце моим палачам.	Чтобы я, молодая, узнала, Что еще не погибла земля, Чтобы снова я жизнь увидала, Увидала я звезды Кремля!» [498]
---	---

Пекучою ненавистю до ворога й невимовним болем за долю жінки, що потрапила на німецьку каторгу, пронизаний вірш Андрія Малишка «Катерина»:

«...Я искать буду слова такого, Чтоб всю ненависть слить в нем и страсть: На устах моих, сжатых сурово, Катерины душа запеклась.	Всею кровью своею багряной Я кричать буду громче, чем гром, Над немецкой землей окаянной О неслыханном горе твоём!» [502]
---	--

Серед багатьох поезій, присвячених невідомій долі примусових робітників, саме ліричні твори Андрія Малишка посідають головне місце. У 1944 р. вийшла друком його поема «Полонянка» (першоджерелом якої є саме згаданий вірш «Катерина»), що постала справжнім гімном мужності й нескореності української дівчини-десятикласниці, що потрапила на примусові роботи до Німеччини. За усіма правилами «соціалістичного реалізму» доля Катерини розгортається на тлі подій війни: окупація її рідного села, партизанський рух, бойові дії Червоної армії тощо. Для передачі досвіду перебування Катерини автор обрав жанр листа, що до того часу вже набув величезної популярності в публічному просторі офіційного радянського дискурсу. Не витримавши знущань з боку хазяїв, Катерина вирішила втекти, але перед цим помститися гнобителям, обравши найбільш міцно символічно навантажену форму помсти – підпал «хазяйського» будинку:

«...Что треба, то и случилось: ничью, без слова Зібралася, гнівно пройшла під замком, Подвір'я спалнуло, як свічка воскова, Будинок же тлів черепичним димком.	А потім і він спалахнув, як заклята Трава-пересушка, і диму вали Знялися і вслід золоті лисенята Хвостами огненними небо мели...»
---	--

[501, с. 80]

Поєма має щасливий кінець – Катрі вдалося втекти та цілою й здоровою зустрітися з радянськими військами вже далеко від Німеччини. Ця поєма, що відразу дістала схвальні відгуки в критичних оглядах, відобразила поширену саме у цей час тенденцію до зображення втеч примусових робітників з неволі, яка втілилася в низці інших творів літературного та публіцистичного жанру. Характерними зразками публікацій на цю тему назвемо оповідання Олени Кононенко «Втеча» [495], головна героїня якого Мотя, виснажена й хвора, втекла з «табору хворих» у Дахау, а також розповідь колгоспниці Валентини Кочур, видана окремою брошурою під назвою «На фашистській каторзі» та присвячена її власному досвіду втечі з невільницького табору м. Аушвіц [421]. Обидва твори проголошували ідею нескореності в її граничному вигляді – «краще смерть, ніж рабство», що в пропагандистському арсеналі середини війни посідала одне з провідних місць.

З наближенням кінця війни в творах радянських поетів почали зображуватися нові для дискурсу примусової праці теми – теми звільнення й зустрічі. Риторикою радянського патріотизму й пафосом громадянського обов'язку вирізняються вірші Євгена Долматовського, в яких він змалював епізоди звільнення примусових робітників з СРСР:

«... Было легче плакать, чем смеяться,
Нами прожиты такие годы!
Обступают стройные канадцы
Девушку с подземного завода.

– Что ты хочешь?
Брови, словно птицы,
Словно отвечают: «Улечу!
Я хочу в Россию возвратиться
Больше ничего я не хочу...» [489]

Вірші з подібною риторикою перебували в руслі офіційної політики зі створення в масовій свідомості населення такого образу примусової праці, що мав відобразити, з одного боку, безсумнівне бажання примусових робітників повернутися на соціалістичну батьківщину, з іншого – готовність цієї батьківщини прийняти в «дружній радянській сім'ї» всіх колишніх невільників. Утім, підозра до цих людей, що перебували впродовж війни на території ворожої країни, проступала неприхованим натяком:

«...Из лагерей угрюмых люди шли.
На лицах таял грусти отпечаток.
В руках цветы нерусские несли
Глазастые полтавские девчата.

Быть может, душу сберегли не все
В толпе огромной. После разберемся.
Но эти лица в утренней росе
Ни капли не таили вероломства [490].

У поезіях, опублікованих одразу після закінчення бойових дій, утілився також мотив «поновлення справедливості», що у черговому вірші Є. Долматовського був поданий у сатиричній формі:

«...Здесь, в кирпичном крайнем доме,
Все навыворот, вверх дном –
Украинская девчонка
Восседает за столом.

Перед нею ходит немка,
Суетится, подает
Жареных цыплят и сало
И прозрачный желтый мед...

Украинка-хохотунья
Бьет в ладоши: «Фрау, быстрее!»
Два лихих кавалериста
Завели во двор коней...

За три года ты впервые
И смеешься и поешь.
Немка вносит блюдо студня,
Вся как студень – в пальцах дрожь...»
[491]

У ліричній поемі відомого українського поета, під час війни кореспондента військових газет, Василя Швеця цей мотив було реалізовано у формі вироку, що має винести своїй «фрау» дівчина Галька, якій присвячено твір:

«...Прийде Галька, прийде мила
Й скаже тут вона, суддя:
– Ти літа мої купила
За брудне своє життя!» [516, с. 57]

Проникливою ліричністю почуттів, не обтяженою зайвим пафосом «радянськості» головних героїв, сповнений цей твір В. Швеця, в якому йдеться про зустріч молодого бійця зі своєю коханою, що була уярмлена в неволю. Тріпотлива ніжність до подруги вражає своєю пронизливістю й, власне, має донести до читача головну думку автора про всепереможну силу справжнього й широкого кохання:

«Ти розумієш сама:
Наше кохання – сила.
Тут, де сивіє тюрма,
Виросте завтра могила.

Дим і туман відпливе,
І зажевріє світання.
Вічне, нетлінне, живе
Наше, Галино, кохання!» [516, с. 58]

Одразу після закінчення війни, 1946 р., вийшла друком чергова збірка Андрія Малишка «Ярославна. Поезії». Чотири перші вірші цієї збірки було присвячено невільницькій тематиці, певним чином переосмисленій і завдяки цьому зображеній з дещо іншого ракурсу, ніж той, що характеризував попередній твір автора «Полонянка». На наш погляд, в цих віршах А. Малишкові вдалося певним чином (звісно, наскільки це було можливо в рамках радянського дискурсу тих часів) відійти від пропагандистської спрямованості створюваних образів невільників, що переважно мали мститися, тікати, саботувати, навіть якщо й перебували тривалий час на чужині, але мали не втрачати надії на визволення й справедливе покарання поневолювачів. Один з «невільницьких» віршів А. Малишко присвятив старому Ливону, якого вигнали на роботи в німецькі шахти. В рамках творчості радянських поетів та письменників воєнної доби і перших повоєнних років це була єдина спроба створення образу немолодої людини, що була вивезена на примусові роботи, чиї почуття приреченості на загибель яскраво зобразив А. Малишко, вводячи в свій твір символічні паралелі з історії уярмлення в неволю дідів та прадідів українського селянина:

«...З Половеччини кості дідівські кричать в далині	Нас султан сиром'яттям скрутив у журбі,
І з Туреччини прадід на смоленім пні:	Половецький Кончак підсмалив на вербі,
– Ми, як бач, не вернулись,	А тебе різні кохи
Під залізом погнулись,	Доконають потрохи,
Ну, а ти десь на Одері ляжеш в труні.	Різні гітлери – кості зламають тобі...»
	[500, с. 8-9]

Старий і вже вмираючий Ливон дочекався визволення, його «ще живого» повезли додому військові. Це повернення автор зобразив як таке, що за своїм значенням наповненням підкреслювало його чемне й шанобливе ставлення до старого примусового робітника та його важкої долі:

«...Не світили свічок, – буйні фари осяяли путь,
 Не у дзвони забемкали, – теплі мотори ревуть
 З Катовіц до Дунаю,
 То з чужого німецького краю
 На Україну Ливона везуть,
 Ще живого в Україну везуть!» [500, с. 10]

Щирим співчуттям до невільницької долі молодих дівчат, які роки потерпали на чужині й згодом повертаються додому, пронизаний інший вірш цієї збірки, «Катря»:

«...По сотнях доріг, через горе й втому,
Крізь сполохи в полі й вогні рясні,
Іди, моя рідна, з неволі додому,
На ту Україну, що снилась ві сні» [499].

Усі ці поезії, написані здебільшого під час війни та у перші повоєнні роки, але перевидані пізніше у збірках поезій того чи іншого автора або включені у тематичні добірки «воєнних віршів», дають підстави розглядати їх самостійною, проте характерною лише для першого етапу формування радянського дискурсу примусової праці складовою художньої репрезентації цього феномену. Головне ж місце в процесі художнього змістоутворення та трансляції пам'яті про радянських невільників нацистської Німеччини посіли прозові твори, написані як під час війни, так і багато років по її закінченні, публікація яких не припинялася впродовж усього радянського часу.

Твори радянських письменників воєнної доби та перших повоєнних років, як і весь розглянутий вище комплекс джерел з формування радянської версії пам'яті про примусову працю й примусових робітників, здебільшого мали відверто мобілізаційний характер, провідне змістотвірне місце в яких мав мотив заклику – передусім заклику до помсти, як, наприклад, у творах, присвячених партизанській боротьбі, що активно публікувалися впродовж війни. В оповіданні Юрія Збанацького «Сильніше смерті» найпоширеніший у пропаганді тих часів засіб партизанської боротьби – підрип мосту – не в останню чергу був спричинений бажанням унеможливити вивезення невільників до Німеччини. «Не можу я, – говорить головний герой цього оповідання. – Може там чиясь з наших сестер в рабство поїхала. Ви бачили – хустинкою змахнув хтось у вікно? Та вони ж знають, що ми тут, вони допомоги нашої просять... Ні, не можу я, – сказав та так розхвилювався, аж сльози на очах показалися» [493, с. 29].

Здебільшого невеликі за обсягом літературні твори воєнних та перших повоєнних років, присвячені невільникам нацистської Німеччини, утілювали й таку агітаційну інтенцію, як заклик до опору й боротьби з поневолювачами. «Художній пропаганді» такого виду непокори, як втеча, сприяли оповідання на кшталт уже згаданого твору Олени Кононенко [495], в якому вчинок головної героїні мав слугувати не тільки певним прикладом для всіх невільників, але й відтворювати їхню непокору, формувати такий образ примусових робітників, що відповідав героїці опору всіх громадян СРСР – патріотів радянської вітчизни. Своєю чергою, у художніх творах тих часів утілювалася й ідеологія організованої боротьби примусових робітників, як, наприклад, у нарисі «Неопитані свідки» Аркадія Первенцева [504]²⁶, у подальшому відомого радянського письменника, а впродовж війни – фронтового кореспондента газет «Известия» та «Красная звезда». Автор побудував своє оповідання навколо долі молодої лєнінградської дівчини Валі Кутілової, яка була вивезена на примусові роботи й потрапила до табору Аушвіц за відмову працювати на ворога. Патріотично-виховне зображення її вчинку автор подав у термінах організованого опору: «Здогадавшись, що їх привезли на роботу, Валя й Тамара *організували групу* з 52 осіб, що вирішили відмовитися від будь-якої роботи. Вони знали, що батьківщина мобілізувалася для боротьби з ворогом, що батьківщині дуже важко й все, що зроблено руками радянських людей для Німеччини, допомагає німцям у боротьбі проти рідної країни» [504, с. 13].

Одним з найемоційніших творів, у якому пронизлива образність художнього слова об'єднала й заклик до помсти, й героїку непокори, страждання й мужність примусової робітниці, стало оповідання Ю. Яновського «Українка», що вперше було опубліковано в журналі

²⁶ Матеріал для цього нариса, власне свідчення Валентини Кутілової та Євгенії Брук, автор записав на судовому процесі над керівниками концентраційних таборів, що відбувся у вересні 1945 р. у м. Люнебург, на якому він був присутній як кореспондент «Известий».

«Українська література» 1942 р., а 1943 р. окремою книжечкою побачило світ у видавництві «Укрдержвидав». У цьому невеличкому оповіданні йшлося про зустріч радянських танкістів з дівчиною Марійкою, що поверталася з Німеччини додому. Німці скалічили Марійку – відрубали їй руки за те, що вона підпалила хутір одного та отруїла газом іншого хазяїна, в яких працювала, і намагалася втекти з Німеччини: «Фашисти мені руки порубали, а саму на Україну погнали: усі бачте, що тим буває, хто з німецької каторги тікає. Кажуть, страх хай поїсть людські серця, жах заморозить ваші кістки». Але мужня Марійка обернула залякування на заклик: «Я йду землею, як святий кобзар, і високо отак несу моє каліцтво, і гукаю до помсти, і кличу до розплати. Вставайте, вільні люди, вставай, моя Україно, вставай, радянська земле! Отак іду! Отак іду!» [517, с. 318-319].

У рамках нашого розгляду формування дискурсу примусової праці публікація цього та подібних творів ілюструє одне з найважливіших зрушень у радянській ідеології воєнних часів, а саме залучення таких ресурсів, що мали мобілізувати не тільки радянсько-державницькі, але й національно-патріотичні почуття громадян СРСР. Звісно, наголошувати на національному (у нашому випадку українському) патріотизмі й надавати йому перевагу над класовою боротьбою було небезпечно²⁷, але впродовж усієї війни експлуатація національних почуттів громадян СРСР та акцентування на їхній національній гордості становило невід’ємну частину мобілізаційних зусиль радянської агітації та пропаганди. Водночас це акцентування національної гідності та національної ідентичності не мали суперечити проекту соціалістичної радянської України, що зумовило проголошення спільного

²⁷ Саме звинувачення у запереченні принципу класової боротьби та гіперболізації українського патріотизму було висунуто Олександрові Довженку у зв’язку з його кіноповістю «Україна в огні». Водночас невидання цього твору за радянських часів, попри відображення в ньому долі уярмлених у неволю дівчат, не дозволяє включити його до тих зразків художньої літератури, що (від)творювали офіційну радянську версію пам’яті про примусову працю в нацистській Німеччині.

радянського патріотизму з залученням впливових образів національних героїв та національної спадщини.

В постаті Марійки, якою її зобразив автор, ми знаходимо сукупний образ української радянської дівчини, який відповідав тогочасним пропагандистським стандартам: вона закінчила семирічку в селі та почала працювати в полі, була навіть орденоносицею, коли почалася війна, подалася до партизанів, стала розвідницею. Одного разу пішла в розвідку до свого села і знайшла там закатовану матір, повішену на воротах власної хати. «Забула обережність, партизанську науку занехаяла» та потрапила під облогу: «Замкнули нас напхом у теплушки та й повезли в рабство». Але ж головний значеннєвий наголос автор робить саме на її нескореності: «І одного дня не була я рабою», – вигукує Марійка танкістам. Власне вся Україна говорить її голосом: «Слухайте мене, всі республіки, моїм голосом Україна гукає, – згину, а фашистові не покорюся, згину я, а німецькою не буду, рятуйте, брати!» [517, с. 317].

Привертає до себе увагу й такий художній прийом твору Ю. Яновського, як побудова Марійчиної мови за схемою українських народних пісень: «Ой, верніться, мої рученьки, на проклятого німця, ой було б йому тої помсти та по самі вінця!.. Лежать мої руки в німецькій землі, ой, гукну-гукну, не долину, ой, покличу-покличу, не доплину...» [517, с. 317]

Прийом уведення до художнього твору зразків народних пісень, «пристосованих» до реалій невідільницької праці в Німеччині, власне український невідільницький фольклор використав у своєму романі «Сиве покоління» Микола Смоленчук – відомий український письменник та літературознавець, який сам під час війни був вивезений на примусові роботи [513]. Одна з героїнь його твору, розповідаючи про свою дорогу до Німеччини та поневіряння на чужині, каже: «Три повістки одержала – ховалась. Сказали, що тата у тюрму заберуть. Мусила йти. Вдома бідова була, а то враз зломилась. Їду у вагоні та тужу. У п'ятницю ранесенько сонечко заходить, а вже ваша Галя од роду одходить. Вийшла за ворота,

низенько вклонилась: пробачте, сусідоньки, може з ким сварилась? Прощайте, подруженьки, ще й ненечко бідна, бо не знаю, чи вернуся на подвір'я рідне... Найтяжче вночі було. Закрию очі і ну квилити. Ой, тату-мамо, коли б ви зозулею стали, сюди прилетіли і мене забрали! Ой, щоб мала крила, до вас би у віконце влетіла! Встаньте на зорі, почувєте, як дитя ваше плаче на чужій стороні!» [513, с. 88-89].

Цей автобіографічний роман письменник присвятив рокам власного перебування в Німеччині, куди був вигнаний з Кіровоградщини вже під час відступу німецьких військ з території України. В автобіографії він писав: «Я, Смоленчук Микола Кузьмич, 1927 року народження, був вигнаний до Німеччини 2 березня 1944 року за 14 днів до приходу наших військ в містечко Бобринець Кіровоградської області, де я знаходився на окупованій території. В Німеччині спочатку працював на бауерів у селі Шенштедт поблизу Лангензальце (Тюрингія). Восени я потрапив у штрафтабір «Рай-Арбайт-Дінс» (табір трудової повинності) на Голландському кордоні, де пробув до березня 1945 року. Звідси втік після того, як табір (під час обстрілу) був спалений і нас розвезли по бауерах. Пройшов Вестфалію і землю Кассель. Був звільнений американськими військами поблизу м. Мюльгаузен. Кілька місяців там я перебував у таборі для переміщених осіб. Про все це описано мною в автобіографічному романі „Сиве покоління“» [371]. Увесь свій досвід перебування на примусових роботах у Німеччині автор виклав від імені Віктора Коваленка, який пройшов той самий шлях, що й письменник: працював у бауерському господарстві, за підпалення «хазяйських» ланів був ув'язнений у штрафтаборі, звідки втік і пішки пройшов майже половину Німеччини, довго очікував на повернення на батьківщину у таборі для переміщених, у якому за замах на одного з агітаторів від'їзду за океан потрапив у карцер. Роман закінчується піднесеним описом повернення додому, на яке герой очікував та за яке боровся увесь час перебування в Німеччині: «З кожним кілометром меншала Німеччина. У будці, що над тамбуром заднього вагона, широке вікно без

рами. З нього видно довгу низку всіяних постатями вагонів і сердитий паровоз, який біжить до моєї гордої і красивої Радянської Вітчизни...»

Одразу після публікації роман «Сиве покоління» дістав схвальні відгуки в пресі [378], адже в ньому читачеві було запропоновано таку картину перебування громадян СРСР у німецькій неволі, що відповідала засадничим положенням загального радянського дискурсу Великої Вітчизняної війни. Головний герой та його друзі, попри всі випробування знущаннями й невільницькою працею, не втрачають надії на перемогу над фашизмом та звільнення Червоною армією, вони включаються у боротьбу проти поневолювачів (антифашистське підпілля зображене у романі лише натяками автора та здогадками героя, засобами боротьби підпільників є саботаж, підпал хазяйського жита, участь у знищенні одного з охоронців і зрадника у штрафтаборі), а свою честь відстоюють неприкритим та гордим носінням розпізнавального знака «Ост» («У мене «ост» на видноті, пишаюсь, що радянський» – передає думки головного героя автор). Після звільнення герої роману «дають гідну відсіч спокусникам», які «у створеному американською військовою адміністрацією таборі серед колишніх в'язнів, полонених, особливо серед радянських громадян, ведуть розгорнуту агітацію за неповернення на батьківщину, нестійких спокушають різними «принадами» буржуазного світу» [378].

Досить настійне декларування в романі радянсько-патріотичних ідей складає враження від загальної інтенції твору як такої, що базується на імпліцитному бажанні автора якщо не виправдатися за свою примусову працю на території ворожої країни, то виправити цей вимушений досвід подальшим самовідданим служінням вітчизні. «Краю мій рідний, краю дорогий! Приймай мене, свого сина! Бери все, навіть життя!..» – піднесено говорить герой на останній сторінці твору.

У 1976 р. популярний радянський літературно-художній журнал «Дружба народів» надрукував інший автобіографічний твір, написаний від імені підлітка, якого було вивезено на примусові роботи до Німеччини у 15-

річному віці, – роман російського письменника Віталія Сьоміна «Нагрудний знак OST» [505]. Три роки працював герой роману на заводі містечка Лангенберг, що у землі Північний Рейн-Вестфалія, і його досвід перебування там включив майже весь перелік випробувань, що випадали на долю примусових робітників: виснажливу, на грані підліткових можливостей роботу в ливарному цеху, тяжку хворобу й карантин тифозного бараку, ув'язнення в тюрмі й знущання наглядачів, постійний страх смерті, фізичний біль і, що набагато важливіше для героя, постійне душевне напруження, яке й зумовило загальну тональність твору – неквапливе, детальне, глибоке психологічне дослідження, у першу чергу себе самого. Хлопчика, відірваного від батьківського дому та кинутого у страшний світ, де розпадалися звичні людські узи, де руйнувалася система цінностей, де хлопець був примушений зустріти та на собі відчути, що значать почуття, які «вивертають душу»: «... Вражає та вивертає душу [розрядка автора – Г. Г.]: сорок другий рік, німці воюють у далеких чужих землях, війна іноді прилітає до них на літаках. Рурські містечка стоять неушкоджені. Цілими є новий асфальт та стара бруківка, цілими є вітрини численних маленьких і великих магазинів. Так звідки ж ця енергія сліпої ненависті, яка не обирає з нашого натовпу ні старих, ні молодих? Адже не можна просто так зранку, як за чашкою кави, заряджатися ненавистю. Це ж не буденне почуття. А тим часом енергією своєю, послідовністю, організованістю та якимось буденним поширенням ця спрямована на нас жорстокість і вражає...» [506, с. 82-83]. Виснажлива праця й принизливе життя, презирство та жорстокість німців – абсолютно всіх без винятку, адже в романі (за поодинокими випадками) немає жодного персонажа-німця, який виявив би людяність до героя, – викликали у Сергія, від імені якого написаний роман, постійний й нестерпний біль, якого не можна позбутися, але й жити з ним також. І підліток згодом починає усвідомлювати, що позбавитися болю, «який не відступав ні на секунду, що, як голод, накопичився в м'язах і мозку, тік судинами», можна, лише вбивши коменданта, поліцаїв чи Пауля – старшого робітника «форарбайтера»,

першого й найближчого кривдника, який, всупереч уявленням домашнього хлопця про дорослого як захисника дитини, тільки й робив, що бив, штовхав, замахувався. «Це було під нігтями, у хребті, в осліплих очах – вбити!» Ненависть до кривдників була настільки сильною, що поширювалася на всіх німців: «Я фізично не міг тоді подумати «цей німець високий і гарний». Спочатку йшло слово «німець» і вигублювало решту слів», і навіть на мову: «Жодною іншою мовою неможливо так люто кричати. У будь-якій іншій мові на це просто не вистачить звуків». Але коли цей біль та ненависть до німців відступали, з'являлися не менш виснажливі почуття – почуття провини перед тими, кого хотів вбити, та докори сумління за власні страшні наміри. Страждання від постійного приниження й знущань, жага помсти, усвідомлення власної жорстокості як ганьби – ось далеко не повний перелік переживань підлітка-остарбайтера, який майстерно та проникливо зобразив Віталій Сьомін.

Викривальний пафос «Нагрудного знака OST» було спрямовано передусім на буденний, «звичайний фашизм», адже ґрунт, на якому він визрів, на думку автора, треба вивчати ретельніше, ніж саму «рослину». Втім, герой роману дорослішав не тільки у безодні, де зростали отруйні пагони жорстокості та катівського послуху фашистській доктрині, він зіткнувся і з іншим перевернутим, незнайомим йому світом – світом «блатних», якими досить щедро був укомплектований арбайтстабір Лангенберга²⁸. Йому довелося страждати і від цієї правди також, адже ці люди існували й до Німеччини, вони «готовими сюди приїхали» й почувалися як вдома. Усвідомлення схожості цих двох світів лише додавало душевної туги: «Дух, який змушував німців спалювати чужі країни, спалив все і в їх власній країні... Яким чином цей дух пов'язаний з убогим світом блатних антидумок і антипочуттів, я не знаю. Але цей зв'язок не підлягає сумніву».

²⁸ Своє гостро-болюче неприйняття блатного світу В. Сьомін зобразив ще у романі «Ластівка-зіронька» 1963 р., в основу якого було покладено дитячі довоєнні спогади автора.

Тему перебування в Німеччині примусового робітника В. Сьомін продовжив у романі «Гребля», який не встиг закінчити і який уже після смерті автора було надруковано 1981 р. у тому самому журналі «Дружба народів», на сторінках якого вперше побачив світ «Нагрудний знак OST» [507]. У «Греблі» описувався останній період перебування в таборі, між визволенням з арбайтстабору та поверненням додому. Ключові епізоди останніх днів війни, за авторським задумом, проходять перед очима читача декілька разів, і саме в них утілено головні морально-психологічні колізії роману. Головним об'єктом «психологічного препарування» для автора тут постають уже не тільки табірні керівники, а «свої» блатні, він детально анатомує «внутрішню сутність» їхньої антиморалі. Адже, на думку автора, все, що у фашистській Німеччині було спрямоване на те, щоб затоптати людину, загасити в ній доброту та надію, водночас оживлювало й те, з чим ці «блатні» приїхали в табір, – взаємну жорстокість в'язнів, ланцюгову реакцію самопожирання, ненависть і зраду. Культ сили та безжалісності – ось, що, з погляду автора, зближує «блатних» і фашистів. Саме на цьому зіставленні В. Сьомін показує, що фашизм існує всюди, де знаходять для себе поживу бацили бездуховності та презирства до людської особистості.

Своє подальше втілення знаходять у «Греблі» й розмірковування про неможливість убити самому, які мучили автора ще в «Нагрудному знаку OST», й саме зупинка за крок від пострілу становить кульмінацію роману-продовження: «Відстань між пострілом та непострілом коротша за рух вказівного пальця. Я це пам'ятав і пальцями, і вухами, в яких постріл завжди лунав раніше, ніж його чекаєш, і кистю, яка не справляється з віддачею. Неможна вловити межу між пострілом та непострілом. Але вже вкотре я застрявав на цій неіснуючій межі... Страшно сказати, мені забракло гніву, пам'яті...» [507, с. 87].

Ці «гнів і пам'ять» автор витратив не на вбивство, а на слово – нещадне своїм викриттям як ворога, так і себе самого, що втілювалося в твори, які В. Сьомін зміг написати лише через 30 років після повернення з Німеччини: «За

тридцять років, що минули після війни, я багато разів намагався розповісти про свої найголовніші життєві переживання. Але тільки обпікався. А що можна розповісти криком! Слух повоєнної людини вже не налаштований на крик. Жива пам'ять опирається насиллю, можливо, сильніше за живу людину». В середині 1970-х рр. «неналаштованими на крик» залишалася й певна кількість розпорядників від літератури: роман повернули і «Новый мир», і «Роман-газета», яка, наприклад, супроводила свою відмову штампованими псевдокритичними зауваженнями, як-от: «нечіткість психологічного малюнка душевних переживань головного героя», «підміна почуттів та думок 15-16-річного підлітка почуттями й думками автора з його життєвим досвідом і знаннями», «певна неясність авторського задуму», «перевантаженість кінцівки роману не зовсім зрозумілими натяками й аналогіями» [599, с. 174]. Але надрукований у «Дружбі народів» роман викликав безпрецедентний у практиці журналу інтерес читачів і критиків і, поряд із опублікованими того ж року романами Ч. Амїреджибі «Дата Туташхія», Б. Окуджави «Подорож дилетанта» та повістю Ю. Трифонова «Будинок на набережній», остаточно утвердив журнал «на одному з флагманських місць у радянській літературній журналістиці» [333]. Автори численних рецензій і відгуків, що виходили в провідних радянських літературно-художніх та наукових виданнях наприкінці 1970 – у середині 1980-х рр. [44, 80-82, 84, 324, 346, 356, 562], називали В. Сьоміна одним з найкращих та найдивовижніших романістів останніх десятиріч (А. Адамович), а його роман «Нагрудний знак OST» – науково-морально-психологічним трактатом [84, с. 262], що «своєю щирістю та чесністю, зрілістю думки схожий на показання свідків якоїсь підвищеної моральної відповідальності, ніби від них чималою мірою залежить повнота історичного вироку фашизму» [82, с. 90]. Для нашого розгляду політики пам'яті радянської держави щодо примусової праці в нацистській Німеччині та публічної рецепції відображених у художній творчості образів примусових робітників принципове значення має зазначена в цих статтях і відгуках

оцінка творчості Сьоміна як такої, що сприяє саме запам'ятовуванню, збереженню в пам'яті досвіду тих, кому випало на долю випробування нацистською неволею: «Талановиті книги В. Сьоміна відновлюють обриси історичного часу, що минув, і людини в цьому часі. Вони протистоять нетерплячості, квапливості та забутливості. В них живе чітка пам'ять покоління, що пізнало „ступені жахливого“» [82, с. 91].

Всі ці критичні відгуки, а також надрукований 1982 р. невеликий «Начерк життя й творчості В. Сьоміна» [83] не тільки засвідчують сприйняття професійною та читацькою аудиторією складного і страшного за своїм моральним і фізичним наднапруженням досвіду автора, вони дають можливість зрозуміти, яким чином до того часу «непопулярна» й «негероїчна» (а за штампами пострадянського часу взагалі повністю «витиснута» з радянської версії пам'яті про війну) тема перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині знайшла своє місце в публічному просторі радянської держави. Не примусовий робітник, не оstarбайтер, а *в'язень* фашистського арбайтстабору чи фашистської Німеччини, який «пройшов кола табірної пекла», – ось той набір визначень офіційної критики, який дозволив автобіографічним романам В. Сьоміна бути «вписаними» у радянську літературну версію війни та пам'яті про війну. Дослідники творчості Сьоміна ставили його романи про війну поряд з творчістю В. Астаф'єва, В. Бикова, Ю. Бондарева: «Гідна людська поведінка за важких обставин – це вже немало. Іноді її з повним правом можна назвати героїчною. Роман В. Сьоміна, як і проза В. Бикова, встановлюють надзвичайний моральний смисл такої героїчної поведінки, повсякденного, буденного опору, часом – безвісного, безіменного, безнадійного, але безперервного» [81, с. 307].

Водночас, за винятком видатної документально-публіцистичної кінострічки М. Ромма, на момент першої публікації роману «Нагрудний знак OST» у країні було дуже мало творів, у яких би так ретельно було зображено масовий, бездумний й бездушний «повсякденний фашизм» пересічних німців

– дітей, які шпурляють каміння в іноземців, батьків, які мовчазно спостерігають та не зупиняють, жінок і чоловіків, малих і старих, які навіть не дивилися на юрбу голодних, виснажених підлітків-робітників, котрі щодня крокували містом на завод. «Клінічно точний опис масової соціальної хвороби чи масового пороку, які вразили Німеччину часів Гітлера», – писав з приводу висвітлення в «Нагрудному знаку» буденного фашизму відомий літературний критик І. Дєдков [82, с. 90]. На наш погляд, популярності роману сприяла також неперевершена майстерність у зображенні характерів, коли сам факт «остарбайтерства» відходив з певного погляду на задній план. «Аналітична спостережливість» автора за думками, настроями та почуттями героїв твору підштовхує читача до паралелі з його власним життєвим, не табірним досвідом. Практично одразу після публікації роману В. Сьомін отримав листа від мінського інженера й письменника А. Каштанова, в якому той так виклав свої враження від прочитаного: «Характер Вашого героя, його влюбливість та уразливість, зміна його симпатій та антипатій, всі його залежності та самоствердження – все це... про мене. Немислимо порівнювати моє благополучне мирне життя й кошмар робочого табору, і все ж таки вперше в літературі я читаю так докладно й точно – про мене. Це загадка. Але всіх Ваших героїв я знаю із власного життя...» [365].

Творчість Віталія Сьоміна не тільки позначила специфічність політики пам'яті радянської країни щодо феномену примусової праці та відіграла значну роль у формуванні її образу в публічному просторі СРСР, вона також постала певним провісником наступної інтернаціоналізації дискурсу примусової праці та об'єднання зусиль творчої й академічної спільноти різних країн з увічнення пам'яті про робітників-невільників Третього райху. Наприкінці зими 1978 р. за запрошенням мюнхенського видавництва «Бертельсманн» Віталій Сьомін відвідав саме те місто, де працював три роки під час війни та де, за його гірко-іронічним зауваженням, «з 1942 до 1945 збирав матеріал для роману» [356, с. 262]. Видавництво зацікавилася можливістю перекладу німецькою роману «Нагрудний знак OST» і саме для

цього запросило В. Сьоміна до Німеччини²⁹, де, крім представників видавництва та перекладача Вернера Кемпфе, він зустрівся з сином хазяїна фабрики, на якій працював, багатьма кореспондентами, які описали долю й книгу автора, як, наприклад, у статті «Друге перебування», надрукованій у «Зюддойче Цайтунг». 29 березня 1978 р. у листі своєму другові головному редактору «Літературного огляду» Леонардові Лавлінському В. Сьомин написав: «Місцевий кореспондент також надрукував статейку, в якій повідомив, що я відвідав Лангенберг і готовий відвідати його ще раз та взяти участь у дискусії про «Нагрудний знак...». Він місцевий і добре пам'ятає, як при американцях ми грабували селян. Спитав мене про це. Я сказав: «Було», але про свою долю нічого не розповів. Мені він сказав, що його мати давала бутерброди росіянам. Я відповів: «З тих бутербродів жоден мені не дістався». Маю сказати, що німці співчутливо сприймали такі мої відповіді» [599, с. 175].

Цей уривок з листа Сьоміна є дуже показовим для висвітлення колективних уявлень і власне пам'яті німців про примусових робітників, характерних для того часу, адже кількома стислими реченнями він емко ілюструє «вузлові пункти» відповідних спогадів, передусім про грабівництво, з яким зіткнулися німецькі обивателі після закінчення війни. З іншого боку, згадка кореспондента про «бутерброди» свідчить якщо не про «кумулятивну героїзацію» родинного досвіду³⁰, то про ретроспективне

²⁹ Роман В. Сьоміна у перекладі німецькою було надруковано того ж 1978 р. [518]

³⁰ Відомий німецький дослідник психології пам'яті Харальд Вельцер характеризує феномен «кумулятивної героїзації» родинного досвіду, характерний для сучасної німецької сімейної пам'яті про війну, таким чином: «Саме коли людина дізнається про злочини та масові вбивства, заподіяні під час життя старших членів її родини, в неї закономірно виникає питання: яке ж місце в цій загальній картині зла посідали мій дід та моя бабуся. Лояльність стосовно власної родини та – ще більшою мірою – потреба у самоідентифікації залишають лише один шлях вирішення цієї проблеми: бабуся й дідусь перетворюються на добрих німців, їх починають зараховувати до маленької категорії людей, яка у ті страшні часи високо несла прапор людяності» [535]

виправдання та моралізацію вчинків членів власної родини, що характеризувало розпочате у західнонімецькому суспільстві саме наприкінці 1970-х рр. колективне усвідомлювання жертвовності примусових робітників.

Невідомо, чи відвідав би Віталій Сьомін Лангенберг, щоб взяти участь у дискусії про «Нагрудний знак OST» ще раз – він помер 10 травня 1978 р. Після його смерті роман виходив у перекладі багатьма європейськими мовами, ставши одним з найпопулярніших літературних творів про перебування в Німеччині на примусових роботах у роки Другої світової війни. «Щоб сказати один раз і бути почутим, треба сказати ідеально», – говорив письменник [599, с. 165]. Про надлюдське випробування неволею він справді сказав ідеально.

Випробуванням, що випали на долю іншого молодого хлопця – подолянина Кузьми Ковтюка, присвячено роман Івана Зозулі та Івана Власенка «Остарбайтер», уперше виданий 1980 р. [487]. Іван Зозуля так само, як і Віталій Сьомін, і Микола Смоленчук, особисто знав те, про що писав: він також був вивезений на примусові роботи до Німеччини, де пробув до кінця війни, й згодом його власний досвід був покладений в основу роману. Тематично обидва ці твори присвячено рокам, проведеним на примусових роботах, й зображення насамперед повсякдення примусового життя в арбайтстаборі у авторів має багато спільного. Головний герой роману «Остарбайтер» також потерпає у робочому таборі (в романі він примушений працювати на автомобільному заводі Бремена), реалії життя в якому автори зобразили яскраво та контрастно: там працюють і намагаються вижити у нестерпних умовах невільники, за якими «наглядають» такі самі «блатні», що й у романі В. Сьоміна, – «зłodії, блатняки, дрібні аферисти і шулери, яких фашисти вловили в Одесі, Таганрозі, Ростові та інших містах... Відібравши з цього кубла негідників найзапекліших садистів, вони створили з них загін поліцаїв-охоронників, старост груп і бараків» [487, с. 15]. Загалом весь роман «Остарбайтер» побудовано на контрасті та протиставленні, у першу чергу доль людей та їхній дій у підтримці чи запереченні фашизму: сюжет

розгортається у паралельних площинах історій двох молодих людей – комсомольця Кузьми Ковтюка й гестапівця Отто Крамера, перехрещення життєвих шляхів яких становить подієву основу роману. Контрастне протиставлення знаходять у романі довіра й зрада, дружня підтримка й лихварська «допомога», щирість і користь, навіть любовні переживання головного героя: інтимні стосунки з жінкою гестапівця й кохання до примусової робітниці-землячки. Додаткову лінію конфлікту автори проводять усередині самого німецького суспільства, яке, на відміну від зображеного у «Нагрудному знаку», постає непримиримо розколотим у своєму ставленні до нацизму. Головний пафос «Остарбайтера», так само як і «Нагрудного знаку», полягає у його антифашистській спрямованості, але в «Остарбайтері» ідея антифашизму втілюється саме в боротьбі, яку ведуть усі, хто заперечує антилюдяну нацистську ідеологію: пересічні німці, організатори німецького антифашистського підпілля, вивезені до Німеччини примусові робітники різних національностей, об'єднані ідеєю пролетарського інтернаціоналізму, яка й виступає головним підґрунтям консолідованої боротьби проти фашизму. Свою боротьбу герої роману ведуть по-різному: організують групи опору, надають підтримку й переховують підпільників, шукають їжу й зброю, проводять агітаційну та пропагандистську роботу, ідеологічною квінтесенцією якої в романі є сюжет про небезпечний і напружений пошук примусовими робітниками портрету Леніна. «– Ленін! – тихо, самими губами повторювали хлопці. Разом з цим іменем до них ніби повернулася Батьківщина, частина того життя, яке вони втратили і яке знову відродилося в пам'яті, стало реальним, зримим, втіленим у дорогі риси вождя. Вони відчули себе дужчими, здатними витримати все, аби лиш мати змогу знову високо підняти над головою портрет людини, ім'я якої так зіграло їм душу тут, на фашистській каторзі. Всі були надто схвильовані, щоб говорити. Вони довго пестили очима портрет, що був для них символом далекої Батьківщини» [487, с. 233]. При цьому акценти щодо керівної сили усього антифашистського руху автори розставляють чітко:

«Що за люди ці руські?» – вражається радянським патріотизмом «німецький товариш» Пауль Вольф. – «В моїй рідній країні, де лютує фашизм, вони, виявляється, можуть робити те, на що не здатні ми. Переховали Есмунда в нациста³¹, тепер ось дістали портрет Леніна (та ще й не один!) у той час, коли залякані фашистами німці навіть ім'я його бояться вимовити вголос» [487, с. 238].

Від неквапливого, детального «аналітичного спостереження», характерного для твору В. Сьоміна, роман Зозулі та Власенка відрізняють не тільки гострий та динамічний сюжет, напружений ритм розповіді, неочікувані ситуації, в які потрапляють герої твору, щільність подій і дій персонажів, але й реалізована у творі ідея суду: без зайвих вагань щодо неможливості убити, притаманних Сергію з «Нагрудного знака OST», «інтернаціональний суд підпільників-антифашистів», до складу якого увійшов і головний герой роману «Остарбайтер», засудив до смертної кари та стратив Отто Крамера, в постаті якого втілюється узагальнений образ кривавого адепта нацистської диктатури. Загибла в сутичці і його дружина, для якої й кохання до остарбайтера Ковтюка, й народжена від нього дитина згодом стали невіршуваним тягарем. Але для головного героя конфліктна ситуація розв'язується вельми благополучно: маленького Йоганна Кузьма Ковтюк забрав з собою і разом з землячкою Катею, яка погодилася стати дружиною Кузьми та матір'ю Йоганну, вирушив із визволеного Бремена додому.

Драматизм кохання, але цього разу між остарбайтеркою та німецьким офіцером, становить одну з сюжетних ліній роману Юрія Слепухіна «Приємно і почесно», опублікованого 1985 р. видавництвом «Радянський

³¹ У романі Есмунд – німецький комуніст-підпільник, якого Кузьма Ковтюк допоміг переховати у будинку гестапівця Отто Крамера, у господарстві якого працював. Однією з вузлових точок конфлікту роману є кохання дружини Отто Крамера Лізі та остарбайтера Кузьми Ковтюка, з певного погляду Кузьма «увійшов до родини», що й допомогло йому сховати підпільника там, де його ніхто не шукатиме.

письменник» [510]³². Роман було написано у середині 1960-х рр., але видано лише 20 років по тому, адже, на думку дослідників творчості Ю. Слепухіна, за ідеологічними догмами того часу радянська дівчина не могла покохати німецького офіцера, «цього не може бути, це відвертає від головного, це шкодить патріотичному вихованню нашої молоді» [340, с. 508]. Певне послаблення тиску радянської цензури середини 1980-х уможливило публікацію цього унікального в своєму роді роману, в якому вперше в художній радянській прозі головні події розгортаються навколо організації відомого замаху на Гітлера влітку 1944 р., в якому бере участь і головний герой Еріх Дорнбергер – офіцер вермахту, який через поранення повертається з фронту до Німеччини, знайомиться з Клаусом фон Штауффенбергом та підключається до організації змови.

Розвиток сюжету роману охоплює велику кількість персонажів, у тому числі й остарбайтерку Людмилу Земцеву, яку було вивезено на примусові роботи та яка потрапила до родини німецького інтелігента професора Штольніца. В цій родині її прийняли не як прислугу, а як прийомну дочку, й саме там вона познайомилася з Дорнбергером, якого покохала. Впродовж свого перебування в родині Штольніців Людмила допомагає своїм подругам у робочому таборі і через них – військовополоненим, яким «дістає» медикаменти, одяг, їжу. Після загибелі Дорнбергера у день замаху та страти Штольніца вона з підробленими документами пересувається Німеччиною, знайомиться з діячами антифашистського підпілля, про що мріяла з самого початку перебування на чужині, отримує від них завдання та рушає у Дрезден за день до відомого бомбардування міста союзницькою авіацією.

Тему перебування радянських громадян на примусових роботах Ю. Слепухін продовжив у наступному романі «Нічого крім надії», закінченому 1988 р.; в уривках під іншою назвою вперше надруковано 1991 р. [512]. Ці

³² У назві роману використано відому фразу Горація «Приємно і почесно вмерти за батьківщину», яку повторюють для себе учасники відомого замаху на Гітлера влітку 1944 р., організація якого становить головну сюжетну лінію роману.

два романи є третьою та четвертою частиною тетралогії Слепухіна, перші два твори було видано ще у 1960-х – роман «Перехрестя» [509] (присвячений передвоєнному часу) та роман «Тьма у полудень» [511] (присвячений життю в окупації). Тема моральної позиції та обов'язку людини перед батьківщиною, суспільством, окремою особистістю, але при цьому відсутність зайвої агітаційної старанності та піднесеного декларування радянсько-патріотичних цінностей характеризує ці чотири романи, в яких війна постає такою, «що не тільки найкраще розкриває у людині, але найгірше також, вона розкриває її цілком, вивертає назовні все, що є у неї в душі» («Нічого крім надії»).

В зображенні примусових робітників та їхніх буднів у робочих таборах Ю. Слепухін, як і решта авторів, про творчість яких йшлося вище, спирається на власний досвід, адже він сам був вигнаний на примусові роботи, після звільнення потрапив у Бельгію, звідки емігрував до Аргентини та повернувся до СРСР під час «хрущовської відлиги». Його герої – справжні, живі, не піднесено-ідейні персонажі з готового політизованого радянсько-патріотичного набору³³, а звичайні люди – мудрі й дурні, відкриті й замкнуті, добрі й злі, в зображенні яких автор намагається не виносити жодних вироків і тим самим не «тисне» на читача – він прагне зрозуміти людей сам і дає цю можливість читачеві.

У відтворенні життя примусових робітників, особливо у четвертому романі тетралогії, немає ані наднапруження постійного знуцання й принижень, ані непримиренного протистояння ідеологізованих маріонеток, що зіткнулися у сліпій взаємній люті. Так, наприклад, у романі «Нічого крім надії» колишній вчитель, призначений керувати робочим табором, закриває очі на багато «вольностей», у тому числі на приховування в таборі

³³ «Можна, звісно, торочити собі різні гучні слова: що ти радянська людина, комсомолка, а не німецька рабиня, ну й так далі. Але все це гучні слова, не більше того. А що слова гучніші, то менше підтримки в них знаходиш», – говорить головна героїня роману [508, с. 24].

військовополонених-втікачів, та пояснює свою позицію перекладачці (головній героїні роману, яка й забезпечувала «прикриття» полоненим у таборі) такими словами: «Обов'язок – це не завжди те, що нам подобається. Думаєш, я не розумію всієї злочинності війни? Однак якщо батьківщина вимагатиме, щоб я взяв у ній участь, я так і зроблю. Тому що обов'язок є обов'язком! А твій обов'язок тут, зараз – допомагати своїм співвітчизникам, чим можеш і скільки можеш» [508, с. 61]. Зустрічаються в романі й епізоди з життя примусових робітників у бауерських господарствах, де після роботи хлопці варять самогон, що славиться на всю округу, й згадки про дівчат, що працюють в готелі маленького містечка, хазяйка якого переклала на них всю роботу та мріє після війни продовжувати працювати разом, й опис зустрічі Нового року в бараках робочого табору, й ситуації життєвого вибору, в які потрапили примусові робітники під час звільнення, – повертатися на батьківщину чи ні. Уперше в романі зображено й примусову репатріацію до СРСР, з усім її пропагандистським галасом, фільтраційні перевірки та насильне вивезення до Радянського Союзу. Неочікувано різною і такою, що не вкладається в однозначні й однобічні зображувальні схеми, примусову працю радянських громадян у нацистській Німеччині буде відтворено вже після розпаду СРСР, переважно в спогадах та усних розповідях колишніх оstarбайтерів. У цьому контексті передвісником масового «відкриття правди» про перебування в неволі й постали романи Юрія Слепухіна, опубліковані в останні роки існування СРСР.

Для свого розгляду ми обрали саме ці художні твори через їх тематичну спрямованість та сюжетну організацію навколо досвіду безпосереднього перебування радянських громадян на примусових роботах у нацистській Німеччині, адже здебільшого у творах радянських письменників тематика примусової праці знаходила побіжне та ілюстративне висвітлення, головним чином у контексті зображення «героїчної боротьби населення на тимчасово окупованих радянських територіях» (показовим прикладом у цьому зв'язку може стати підпал біржі праці у канонічному радянському

романі «Молода гвардія», головною метою якого було знищення мобілізаційних списків тих, хто підлягав вивезенню до Німеччини). Втім, попри невелику чисельність власне «невільницької» поезії та прози, наведені нами зразки, а поряд з ними «офіційні» відгуки й рецензії, уможливають твердження щодо, по-перше, «присутності» цієї теми в офіційному радянському художньому дискурсі та її «сприйняття» аудиторією професійних літературних критиків та читацького загалу, по-друге, відображення в цій літературі багатопланового спектру поведінкових стратегій, реалізованих в умовах вимушеного позбавлення волі та притягнення до праці на території ворожої країни, а саме «героїчного опору» (В. Коваленко, К. Ковтюк, Л. Земцева), «концептуалізації страждання» (С. Рязанов) та «ситуативного пристосовування» (мешканці робочих таборів, «необтяжені» героїкою ані боротьби, ані випробувань). По-третє, кожен з цих творів (особливо чотири розглянуті нами романи) не тільки надав радянському читачеві можливість «відчути», що являла собою практика примусової праці, в рамках радянської політики пам'яті вони набули характеру непрямой легітимації приватної біографічної пам'яті авторів, адже всі вони впродовж воєнних років перебували в Німеччині саме як примусові робітники і поклали літературне осмислення «невигаданого» досвіду цього перебування в основу своїх творів.

Підбиваючи підсумки аналізу особливостей відтворення теми примусової праці в нацистській Німеччині в радянській історичній пам'яті та історіографії, відзначимо, що терміновий, розпочатий ще під час ведення воєнних дій процес перекладання подій війни в набір упорядкованих спогадів до середини 1950-х рр., проте, так і не був реалізований у чіткий та змістовний проект пам'яті, яким він постав у 1960-ті рр. З огляду на традиційну версію війни періоду розвинутого соціалізму досить несподіваним виглядає місце, яке в публічному просторі радянської держави впродовж цілого десятиріччя, з 1943 до 1953 р., було відведено репрезентації досвіду перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. В цей

період на сторінках газет і журналів, популярних видань віршів і пісень воєнної доби, тематичних збірників і збірників документів публікується величезна кількість зразків фольклорної творчості примусових робітників, їхніх листів і розповідей, а також художніх творів, присвячених «фашистській неволі». Пік подібних публікацій припадає на 1947-1949 рр. та спадає на початку 1950-х рр. Абсолютно очевидно, що хронологічно це було пов'язано із закінченням процесу репатріації та поверненням основної маси вивезеного на примусові роботи населення у СРСР, а з точки зору політики пам'яті — з намаганням влади створити у масовій свідомості певний образ цієї численної групи населення, яку потрібно було «наново» інтегрувати у суспільство. Однак крім цього, на наш погляд, слід враховувати також і міжнародну повоєнну ситуацію, а саме перші спроби врегулювання питання компенсацій жертвам нацизму, що залишалося невирішеним до 1953 р. З цього року, як уже зазначалося, полеміка навколо компенсацій примусовим робітникам перемістилася з царини міжнародної політики до німецького федерального цивільного права, а для СРСР, водночас із завершенням повернення цієї групи населення на Батьківщину, перестала бути такою, на яку потрібно певним чином реагувати, навіть за умов ігнорування участі у підписанні як Лондонської угоди з питань боргів, так і Люксембурзьких угод 1952 р. про реституції та компенсації жертвам нацизму.

Саме на початок 1950-х рр., на наш погляд, було остаточно визначено семантичні межі та «набір» характерних ознак образу примусового робітника, для доведення й презентації яких у радянські часи долучалися різні джерела збереження й трансляції пам'яті. Такими семантичними межами стало перебування впродовж війни на території ворожої країни, а головними характерними ознаками утвореного у цих межах образу — ознаки туги й протесту. У перші повоєнні роки примусова праця в нацистській Німеччині репрезентувалася переважно за допомогою образу дівчини-полонянки. Найпомітнішу роль у формуванні цього образу відіграла фольклорна творчість примусових робітників, що інтенсивно публікувалася

аж до середини 1960-х рр. Долучилися до створення цього образу й літературні твори переважно українських радянських письменників, наприклад А. Малишка, М. Рильського, П. Усенка, А. Ющенко і т.д.

Поряд із образом дівчини-полонянки в перші повоєнні роки тривало й формування образу примусового робітника як борця антифашистського опору, який почав активно експлуатуватися вже з середини 1960-х рр., певною мірою витіснивши образ дівчини-полонянки. Здебільшого це було пов'язано з остаточним утвердженням переможної версії війни, побудованої у термінах боротьби та героїзму, а не полону чи неволі. До створення цього образу долучалися дещо інші джерела збереження й трансляції пам'яті, у першу чергу спогади учасників руху Опору та публіцистичні й науково-популярні твори відповідної тематики.

Попри безсумнівне переважання в радянській версії пам'яті про війну 1960-1980-х рр. героїчно-переможної складової, страждання цивільного населення, зокрема й оstarбайтерів, не могли бути нівельованими й вилученими з публічного дискурсу. Певної концептуалізації стражданням примусових робітників було надано в романі російського письменника Віталія Сьоміна «Нагрудний знак OST», опублікованому в розквіт епохи застою.

До кінця існування Радянського Союзу образ примусового робітника як полоненого й борця якщо й підлягав ревізії, то лише в напрямку послаблення акцентування на його «особливості» стосовно інших жертв нацистських злочинів. Ніколи не «витиснутий», цей образ міцно посів особливе місце в офіційному публічному дискурсі про війну. Звичайно, у пантеоні радянських героїв та учасників війни це місце було периферійним, а проте – репрезентативним.

РОЗДІЛ 4

(Від)творення уявлень про примусову працю часів Другої світової війни в історичній пам'яті сучасного українського суспільства

Після закінчення «холодної війни» та краху комуністичних режимів політика європейських держав щодо (від)творення пам'яті про примусових робітників Третього райху отримала потужний інтегративний імпульс завдяки розпочатому пошуку оптимальних шляхів до остаточного вирішення компенсаційного питання та включення в орбіту виплат багатомільйонної групи колишніх примусових робітників із країн Східної Європи. З перших років свого існування незалежна Україна брала активну участь як у переговорах щодо врегулювання компенсаційних вимог, так і в практичній реалізації досягнутих у ході цих переговорів домовленостей. У східноєвропейських країнах загалом і в Україні зокрема початок 1990-х рр., поряд із багатьма принципово новими комеморативними ініціативами, позначився активним конструюванням власного та «альтернативного» попередньому простору пам'яті цієї категорії жертв нацистських переслідувань. З часу здобуття незалежності у цьому процесі велику роль відіграла просвітницька, у першу чергу журналістська та музейна ініціатива, наукове ж осмислення проблеми феномену примусової праці та історії українських оstarбайтерів почалося лише наприкінці 1990-х рр. Головною рисою конструювання простору пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни стало те, що уперше за повоєнне півсторіччя до цього процесу були залучені безпосередні свідки та учасники примусових робіт – українські оstarбайтери, чії спогади, листи й, головне, усні історії з початку 1990-х рр. стали головними джерелами формування масових уявлень та посіли одне з провідних місць у науковому вивченні зазначеного феномену.

У цьому розділі будуть розглянуті питання особливостей введення проблеми примусової праці та відповідних компенсаційних виплат у публічне

поле сучасної України, головні напрямки наукового осягнення цієї проблеми, а також місце, роль, характерні ознаки та евристична цінність усних історій остарбайтерів як осердя сучасного «простору пам'яті» про цю групу жертв нацистських переслідувань.

4.1. Примусова праця в нацистській Німеччині в публічному просторі та науковому дискурсі

Безповоротного характеру «компенсаційне» визнання всіх примусових робітників набуло в останні роки «холодної війни», коли було ініційовано перше відшкодування втрат колишнім примусовим робітникам Східної Європи урядом Г. Коля у рамках діяльності міждержавних «фондів примирення», перший з яких – «Фонд німецько-польського примирення» – було створено вже у жовтні 1991 р.¹. Першу державну комісію, що мала займатися розглядом практичних питань можливої компенсації ФРН радянським громадянам, постраждалим від нацистських злочинів під час війни, було створено в СРСР у січні 1991 р. Трохи пізніше офіційне рішення про гуманітарну допомогу жертвам нацистських злочинів із правом її отримання тими, хто відпрацював на території Німеччини не менш ніж 6 місяців, було прийнято на переговорах між СРСР (згодом РФ) та об'єднаною Німеччиною, які закінчилися у Бонні на початку 1993 р. В результаті цих перемовин було ухвалено рішення про те, що ФРН надасть у розпорядження фондів «Взаєморозуміння і примирення», які будуть засновані у Мінську, Москві й Києві², загальну суму 1 млрд марок. У вересні 1993 р. на

¹ На початок 1990-х рр. на території Східної Європи мешкали понад 20 тис. колишніх в'язнів концтаборів і близько 3 млн колишніх примусових робітників, які на той час не отримали жодної компенсації.

² Український Фонд «Взаєморозуміння і примирення» було засновано Указом № 453 Кабінету Міністрів України від 16 червня 1993 р.

тристоронніх переговорах у Мінську цю суму було поділено між Росією, Україною та Білоруссю у відношенні 40 %, 40 % і 20 % відповідно.

Станом на 1 вересня 1999 р. через Український фонд «Взаєморозуміння і примирення» компенсаційні виплати було призначено 631 375 особам, на що було виділено 377 407 тис. ДМ, у середньому – 600 ДМ на одного колишнього примусового робітника [136, с. 651]. Проте недостатнє у перші роки інформаційне забезпечення процедури отримання коштів та відомі фінансові скандали навколо виплат певною мірою знівельовали компенсаційні зусилля 1990-х рр., більш ніж скромні суми самих виплат сприймалися скоріше як символічна, ніж матеріальна компенсація, а у Польщі взагалі були сприйняті як образа [189, S. 57].

Після того, як Чехія розпочала виплати жертвам нацизму з власних коштів, на початку 1997 р. було засновано «Німецько-чеський фонд майбутнього», до якого Німеччина внесла 140 млн ДМ. Водночас Німеччина фінансувала діяльність ще декількох національних фондів. У 1996 р. бундестаг надав 80 млн ДМ для відповідних проектів в Албанії, Болгарії, Угорщині, Румунії та Словаччині. У середині 1990-х рр. подібні фонди було засновано також у Литві, Латвії та Естонії із 2 млн ДМ підтримки з боку ФРН [189, с. 58]. Але діяльність усіх цих фондів не могла приховати того факту, що східноєвропейські жертви нацизму отримали, у порівнянні із західноєвропейськими громадянами, значно меншу суму й жоден з цих фондів не надавав власне компенсацію за примусову працю, а лише гуманітарну допомогу. Ця гуманітарна допомога, проведена в рамках діяльності міжнародних «фондів примирення», по суті стала першим випадком матеріальних відшкодувань колишнім примусовим робітникам з країн Східної Європи та засвідчила остаточне визнання компенсаційного боргу з боку ФРН, юридичне оформлення та правова легалізація якого розтягнулася до 2000 р.

Перемовини наприкінці 1990-х рр. про заснування Загальнонімецького федерального фонду для компенсацій нацистським примусовим робітникам,

у якому мала взяти участь не тільки держава, але й промислові кола Німеччини, тривали як на міжнародному рівні, так і в самій ФРН, і цього разу йшлося не про гуманітарне врегулювання (яким по суті була ініціатива, реалізована діяльністю фондів «Взаєморозуміння і примирення»), а саме про компенсацію. У лютому 1999 р. 12 німецьких підприємств об'єдналися в «Ініціативу фонду німецької економіки: пам'ять, відповідальність і майбутнє», до якої до кінця 2000 р. долучилися понад 5000 інших підприємств на правах членів. У середині грудня 1999 р. у Берліні було досягнуто домовленості про те, що німецька держава та німецька економіка перерахують кожна по 5 млрд ДМ у Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який було засновано згідно з Федеральним законом Німеччини від 2 вересня 2000 р. (набув чинності 12 вересня 2000 р.)³. За результатами діяльності Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» понад 1,66 млн людей у близько 100 країнах світу отримали загалом 4,37 млрд євро. Головний напрямок діяльності Фонду – виплати компенсацій колишнім примусовим робітникам та іншим жертвам нацистського свавілля – було завершено 12 червня 2007 р. офіційним урочистим засіданням, на якому головували Федеральний президент Німеччини Хорст Келер та Федеральний канцлер Ангела Меркель.

Першою ініціативою із законодавчого врегулювання соціально-правового статусу колишніх примусових робітників в Україні стала Постанова Верховної Ради України № 489/95-ВР від 22.12.95 щодо змін і доповнень до Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» 1993 р. Згідно із цими змінами до переліку осіб, які належать до учасників війни, додавалися «колишні в'язні концтаборів, гетто та інших місць примусового тримання в період Другої світової війни; особи, які були насильно вивезені з території колишнього Союзу РСР у період Великої Вітчизняної війни на території держав, що були в стані війни з СРСР

³ Крім Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє» компенсації виплачував також австрійський Фонд «Примирення, мир та співпраця» і Католицький фонд.

або окуповані фашистською Німеччиною, якщо вони не вчинили в цей період злочинів проти Батьківщини» [304]. Таким чином, уперше за п'ятдесят повоєнних років примусових робітників було офіційно прирівняно до ветеранів війни, що в термінах політики пам'яті та вибудовування її символічного простору означало чітку інтенцію з формування «освяченого» та «осяяного» ветеранським статусом колективного ставлення до цієї групи.

Процес політичного визнання колишніх примусових робітників, розпочатий в Україні в середині 1990-х рр., було продовжено в рамках підготовки до компенсаційних виплат, що з 2000 р. мав здійснювати німецький Фонд «Пам'ять, відповідальність і майбутнє». Йдеться про правовий статус, необхідний для отримання компенсаційних виплат колишніми примусовими робітниками – громадянами України, який було зафіксовано Законом України «Про жертви нацистських переслідувань», ухваленим 23 березня 2000 р. В цьому Законі серед осіб, які належать до числа жертв нацистських переслідувань, названі: «Колишні в'язні концентраційних таборів, гетто та інших місць примусового утримання та місць примусових робіт у роки Великої Вітчизняної війни та Другої світової війни; особи, які були насильно вивезені з території колишнього Союзу РСР на примусові роботи на територію Німеччини або її союзників, що перебували у стані війни з колишнім Союзом РСР, або на території окупованих ними інших держав» [305]. Відповідно до ст. 7 цього Закону спеціально уповноваженим органом з питань компенсаційних виплат та надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань залишався УНФ «Взаєморозуміння і примирення»⁴. Цього разу інтегративна

⁴ Організаціями-партнерами Федерального Фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», які від його імені були уповноважені здійснювати безпосередні виплати, крім українського, стали також російський та білоруський фонди «Взаєморозуміння і примирення», фонд «Польсько-німецьке примирення», чесько-німецький «Фонд Майбутнього», а також дві недержавні організації – Конференція з матеріальних претензій євреїв до Німеччини та Міжнародна організація міграції. Кожну заяву про примусову

інтенція політичного визнання колишніх примусових робітників як жертв нацистських переслідувань у категоріях (від)творення історичної пам'яті не тільки запропонувала більш широкі меморіальні можливості увічнення досвіду перебування на примусових роботах, але й остаточно змістила значеннєві наголоси на жертвовність цього досвіду.

Крім власне компенсаційних виплат, які тривали з 2000 до 2007 р., з початку свого існування український фонд «Взаєморозуміння і примирення» проводить та підтримує різноманітну гуманітарну, культурно-просвітницьку та дослідницьку діяльність, надаючи спільну платформу урядовим і громадським організаціям України та Німеччини в реалізації численних проектів зі збереження й трансляції історичної пам'яті про Другу світову війну. У здійсненні гуманітарної ініціативи УНФ велике значення має співпраця з німецькими містами, громадськими формуваннями та громадами щодо надання різної, у тому числі медичної, допомоги жертвам нацистських переслідувань, організація відвідин ними місць колишнього ув'язнення чи примусової праці та зустрічей з представниками громадськості й ЗМІ України та Німеччини, реалізація проектів у рамках програми «Історична майстерня Європи» тощо. Культурно-просвітницька та дослідницька діяльність Фонду включає здійснення та підтримку видавничих проектів, організацію та проведення Всеукраїнських науково-творчих конкурсів серед учнів старших класів загальноосвітніх навчальних закладів на тему «Доля громадян України, постраждалих від нацистських переслідувань», які не тільки сприяють формуванню інтересу молоді до проблеми захисту інтересів людей, що пережили націонал-соціалістський режим, але й роблять вагомий внесок у символічний простір колективних уявлень образу примусового робітника як учасника війни та жертви нацистських переслідувань [134, 144]. З точки зору рецепції та відтворення сучасною молоддю історичної пам'яті

працю та інші види нацистського беззаконня розглядав не Федеральний Фонд, а сім вищезазначених партнерів. Рішення про призначення виплат ухвалювалося відповідно до критеріїв, закріплених у Законі про заснування Фонду.

про примусову працю часів націонал-соціалізму звертає на себе увагу художнє осмислення цього феномену, що його продемонстрували учасники творчої номінації другого конкурсу. У цій номінації брали участь автори поем, віршів, оповідань й кіносценаріїв, у яких чуйно й проникливо, з болем і щирим співчуттям йшлося про долі уярмлених у неволю українців, яким випало страждання й поневіряння на чужині. Характерним у термінах трансляції та збереження історичної пам'яті про примусових робітників-українців є відчутний вплив у цих роботах творчості самих невільників, насамперед фольклору, з таким його усталеним мотивом, як, наприклад, мотив дороги й розлуки: «Ой в'єшся куди ти, зміє залізнице? / І впрешся куди ти металу грудьми? / «Ну де ж ти, мій братику? Де ти, сестрице?» – / Гойдалося натовпом поміж людьми. / Ой цвіте, наш цвіте, рожевий розмаю / Прибита морозом красо Батьківщини, / Везуть тебе нелюди з рідного краю, / В самісіньке пекло везуть з України...» [134, с. 107]. Своєю чергою, конкурсні роботи у дослідницькій номінації демонстрували осягнення феномену примусової праці також через призму ставлення до цієї праці самих колишніх оstarбайтерів, адже більшість конкурсних робіт було написано на основі записаних спогадів та усних свідчень колишніх примусових робітників.

Цей процес спільного міжгенераційного (від)творення та трансляції пам'яті про примусову працю часів націонал-соціалізму характеризує й діяльність молодіжних організацій, чия ініціатива є спрямованою на визнання й передачу молодим людям життєвого досвіду старшого покоління, у тому числі тих, хто пережив війну та пам'ятає її складні й трагічні події. Так, наприклад, 2009 р. Херсонський міський центр молодіжних ініціатив «Тотем» почав роботу в рамках проекту «Діалог поколінь» та створив майстерню «Жива історія», яку самі учасники проекту розглядають як своєрідний майданчик для зустрічей та спілкування молодих людей та людей похилого віку, за результатами яких збирається аудіоматеріал, ставляться театральні вистави, видається альманах «Жива історія», перший випуск якого

побачив світ 2010 р. [406]. У цьому випуску «живі історії» остарбайтерів розміщені поряд із спогадами тих, хто поїхав в евакуацію чи залишився на окупованій території, воював на фронті чи працював у тилу, потерпав у нацистських тюрмах і таборах. Така презентація досвіду примусових робітників є характерною і для інших збірників, які містять свідчення учасників і очевидців війни, як, наприклад, для збірника пам'яті жертв нацизму Запорізької області «По ту сторону войны» [449], що включає оповіді остарбайтерів та свідчення в'язнів концтаборів, очевидців і жертв Голокосту, масового терору нацистів на окупованих територіях і т.д. Подібні приклади уможливають твердження щодо існування певної інтегративної тенденції (від)творення пам'яті про примусових робітників Третього райху в сучасному публічному полі України. Йдеться про «вписування» трагічного досвіду остарбайтерів у загальний контекст випробувань, які принесла війна, та завдяки цьому звернення до їхньої пам'яті як складової частини спільного для всіх учасників війни та жертв нацизму меморіального простору.

Іншу тенденцією (від)творення пам'яті про примусових робітників у публічному полі сучасної України, на наш погляд, можна назвати формотворчою: це тенденція з формування власної «території пам'яті» остарбайтерів, чому, перш за все, сприяє мемуарна література, що останнім часом набуває дедалі більшого поширення. У 1990-х рр. цей корпус джерел з (від)творення пам'яті про примусових робітників був представлений переважно спогадами колишніх громадян СРСР, що після перебування на примусових роботах з різних причин не повернулися до України й нині є громадянами інших країн: Канади [401, 476], США [473], Великобританії [460], Німеччини [456]. Ці мемуари, поряд із зображенням особливого, не схожого на долю інших переслідуваних досвіда насильницької депортації та праці на території ворожої країни, знайомили читача з до того часу невідомим та невідтвореним у історичній пам'яті досвідом прийняття важкого рішення не повертатися після війни до України. Попри подекуди

різку риторику⁵, автори цих мемуарів – активні діячі української діаспори уперше пропонували широкому читацькому загалу нелегітимний у радянські часи національно-патріотичний вимір меморатів про примусову працю в нацистській Німеччині й тим самим розширювали змісти й сюжети власної «території пам'яті» колишніх невольників. У 1990-х рр. спогади та повідомлення про долю українських остарбайтерів друкували переважно газети [332, 337, 368, 436]. 1996 р. було видано перший збірник спогадів жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини [427]. У 2000-х рр. в Україні вийшли друком мемуари М. Черненка [478], С. Куця [414], І. Мірчевської [418], А. Кульчицької [413], Є. Руднева [453], А. Гавриленка [396], В. Устьянова [472], П. Новицького [425], К. Житникової [407], які, попри надзвичайно яскраву та різнобарвну палітру тем, сюжетів, героїв, їхніх вчинків та подій, пов'язаних з перебуванням на примусових роботах, об'єднує головна спільна риса. А саме: безвиняткове вибудовування власної розповіді про роботу в Німеччині виключно в категоріях «рабства», які утворюють певне «силове поле», що «притягує» дискретні спогади та організовує їх у межах цілісного наративу.

У (від)творенні уявлень про примусову працю часів Другої світової війни в історичній пам'яті сучасного українського суспільства та вибудовуванні її власної «території змісту» істотне місце посідають також театральні та кінодокументальні проекти. Так, у рамках співпраці УНФ «Взаєморозуміння і примирення» та Української спілки в'язнів-жертв нацизму з берлінською громадською спілкою «Kontakte-Контакти» 2005 р. в Україні було поставлено виставу театру на громадських засадах «ОСТ-

⁵ «Село, селяни не винні, що по селах шкіл не було, що віками тримали їх у темряві поляки, а москалі, починаючи від сумнозвісної Переяславської ради, виховували їх у зненависті до всього свого, рідного, національного, плекали мільйони перекінчиків. І одні і другі вважали – чим більше вигине українців, передусім молоді, тим краще. Так було упродовж віків. То що вже говорити про німців, які планували винищити українців до ноги і заволодіти їхніми землями...» [413, с. 17].

арбайтер». Документальний спектакль, оснований на реальних долях колишніх остарбайтерів, у тому числі балерини з Дніпропетровська, яку примусили виступати у таборах, скалічили, а після повернення додому позбавили волі строком на 25 років, уперше було поставлено в Берліні 2003 р. Документальність вистави було підсилено завдяки її інтерактивному виконанню із залученням глядачів: на початку спектаклю вони спускаються до бомбосховища, й у першому його холодному й сірому приміщенні лунає українська пісня... Єдині декорації – великоформатні фотографії з пейзажами українських сел. Серед глядачів – актори, які перевдягаються в українські костюми... Однак така вдавана ідилія триває недовго: з глибини бомбосховища з'являються фашисти й починається депортація. Глядачі беруть участь у розвитку вистави, адже вони стають, фактично, другим потоком цієї «депортації» [330]. Закінчувався спектакль сюжетами з повернення героїв додому та переслідування вже з боку радянської влади. Таке композиційне «обрамлення» спектаклю презентувало українських остарбайтерів як людей, що зазнали переслідувань як з боку нацистської держави, так і держави радянської, й саме за цією формулою, як буде показано далі, долю примусових робітників продовжуватимуть виносити в публічний простір й інші образотворчі засоби й ініціативи. Вистава мала великий резонанс – її відвідало багато глядачів, у тому числі запрошені науковці та колишні примусові робітники з України, вона здобула Премію президента Берлінського дому депутатів і Першу премію Європейського театрального фестивалю. В Україні у зміненому «сценічному» форматі спектакль був поставлений у Київському державному академічному музичному театрі під назвою «Балерина за колючим дротом», згодом його побачили й мешканці Дніпропетровська.

До (від)творення пам'яті про примусових робітників нацистської Німеччини в останні роки долучились і українські кінематографісти: 2007 р. режисери телеканалу «Тоніс» С. Братішко та В. Загоруйко в межах документального мінісеріалу «Ціна Перемоги» зняли дві серії під спільною

назвою «OST»⁶. У цьому кінодокументальному проекті, побудованому за хронологічним принципом, було здійснено спробу представити цілісний та динамічний образ феномену примусової праці цивільного населення України під час Другої світової війни, унікальність якого полягала у його «розтягнутості» у часі, коли між поневоленням і визнанням оstarбайтерів минуло півсторіччя. Так само, як для свого часу художній фільм «Людина № 217» (1944 р.), ці дві серії «OST», на нашу думку, можна розглядати узагальнювальним проектом з візуального втілення й презентації (від)творюваного й поширюваного у пострадянській Україні у 1990 – на початку 2000-х рр. масового уявлення про примусових робітників Третього райху.

Першу серію присвячено депортуванню цивільного населення до Німеччини, безпосередній праці, побуту й «виживанню» на чужині, другу – повоєнній долі оstarбайтерів, яка презентована як досвідом тих, хто повернувся до СРСР, так і тих, хто вирішив залишитися за кордонами радянської держави. Основною композиційною особливістю фільму є відкрите порівняння ставлення до оstarбайтерів як дармової та безправної робочої сили з боку нацистської Німеччини та сталінського СРСР. Символічні паралелі, які проводять автори фільму між політикою Німеччини та Радянського Союзу щодо оstarбайтерів, стосуються примусового, із супроводом ідеологічної брехні транспортування як до Німеччини, так і назад до СРСР, використання каторжної праці на промислових та будівельних об'єктах та безправного становища примусових робітників в обох країнах, знущань та принижень, яких зазнавали оstarбайтери як у неволі, так і після звільнення, особливо з боку радянських солдат-

⁶ Документальний мінісеріал «Ціна Перемоги» складається з чотирьох частин по дві серії. Перша частина має назву «Невідома окупація», друга «OST», третя «Партизани», четверта «Правда окопів». В серіалі використані матеріали Кінофотофоноархіву ім. Г.С. Пшеничного та свідчення очевидців. Фільм супроводжено коментарями істориків – фахівців з означених тем.

«визволителів». Інша площина, цього разу імпліцитних паралелей, охоплює у стрічці повоєнну долю громадян СРСР та «неповерненців», й саме досвід останніх, попри всі неочікувані випробування, що випадали на долю українців у чужих країнах, презентується у категоріях більшої людяності й гуманізму з боку нової батьківщини, ніж того ставлення, яке відчували на собі ті, хто повернувся до СРСР. Важливою особливістю фільму є виважене поєднання кадрів документальної кінохроніки та коментарів істориків зі свідченнями самих колишніх оstarбайтерів, націлене на таке (від)творення історичної пам'яті про примусову працю, що поєднує об'єктивну силу історичного джерела, переконливість наукового коментаря та суб'єктивну правду очевидця події.

Поряд із зазначеними культурно-просвітницькими та документально-мистецькими ініціативами у (від)творенні пам'яті про примусових робітників у публічному просторі країни істотне місце посіла музейна та виставкова діяльність. Так, у новоствореній експозиції у 1994-1995 рр. Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років» тема українських підневільних робітників стала однією з центральних, а 1998 р. із залученням понад 400 одиниць оригінальних експонатів у музеї було відкрито виставку «Про них ще не все сказано...» (Доля українських оstarбайтерів)). Найбільш численну групу виставкового фонду, присвяченого українським оstarбайтерам, становили документи особистого походження, а саме реєстраційні та робочі картки, трудові та страхові книжки, посвідчення особи та листи примусових робітників. Колекцію листів та особистих документів репрезентативним чином доповнювали матеріали фотодокументального фонду: кілька десятків групових та портретних фотографій, зроблених у Німеччині та надісланих додому. Пересувний варіант цієї виставки під назвою «Німецький окупаційний режим в Україні. Доля українських оstarбайтерів» у 2001-2002 рр. експонувався в чотирьох музеях ФРН, з ним ознайомилося близько 20 тисяч відвідувачів. 2003 р. у стінах музею було відкрито реліквійну виставку «Пошта українців-

невільників Третього райху», де було представлено документи з фондів самого музею, а також близько 200 реліквій з колекції київського філателіста В. Могильного [106]. Розглядаючи музей як інституцію, що має найсуттєвіший вплив на конструювання й поширення колективних уявлень завдяки символічній владі репрезентації «знання» про минуле (через експонування «автентичних» джерел, їх відбір, упорядкування й, тим самим, надання сенсу певній історичній події), відзначимо такі особливості перерахованих вище експозицій та виставок. По-перше, матеріали з історії українських примусових робітників розміщено у залах 6-7 «Нацистський окупаційний режим. Окупаційний режим на території України» поряд із численними документами, що свідчать про злочини нацизму на окупованій території: про каральні акції та спалені українські села, трагедію Бабиного Яру та невідомі табори військовополонених, впровадження системи винищення, пограбування й експлуатації. Таке експонування документів з історії українських оstarбайтерів, на нашу думку, мало «вписати» в колективну свідомість образ примусового робітника саме як *жертви* нацистських злочинів (а не, наприклад, *борця* антифашистського підпілля), до того ж злочинів, що відбувалися саме на окупованій території (тим самим підкреслюючи «тутешність» досвіду насильства над свободою й волею, навіть за умов набуття цього досвіду більшою мірою за кордонами України). По-друге, експоновані матеріали пропонували радше буденний, ніж політико-правовий вимір примусової праці, що, своєю чергою, сприяло більш емоційному сприйняттю історії оstarбайтерів, співпереживанню їхній долі на повсякденному, тобто «знайомому» кожному глядачеві, рівні. Й, насамкінець, зазначені музейні ініціативи мали привернути увагу саме до індивідуального, а не інституційного боку примусової праці, до місця й долі окремої людини в історії.

Черговою ініціативою з зазначеної проблеми, реалізованою на базі Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», стала музейна презентація теми «„...То була неволя“»

– українські оstarбайтери в літературі, мистецтві, мемуарах, усній історії», що відбулася у серпні 2009 р. Цього разу в експозиції були представлені фотографії, документи, картини, спогади та книги, присвячені «рабам війни», у тому числі збірник спогадів під назвою «Гірке слово – оstarбайтер», виданий за редакцією журналіста Віктора Педака [437], книга-діалог Григорія та Миколи Жулинських «„То твій, сину, батько“». Українська душа – на голгофі ХХ століття» [408], науково-документальне видання «„...То була неволя“: Спогади та листи оstarбайтерів» [466] тощо. Для нашого аналізу (від)творення уявлень про примусову працю часів Другої світової війни в історичній пам'яті сучасного українського суспільства важливим є те, що ця ініціатива, по-перше, в рамках одного заходу поєднала презентацію результатів як наукового, так і журналістського «розслідувань» теми українських оstarбайтерів, основу яких становили насамперед приватні спогади та усні історії примусових робітників, що, своєю чергою, можна розглядати в рамках формування стійкої тенденції до вивчення теми примусової праці з точки зору та словами її безпосередніх учасників. По-друге, це фокусування на індивідуальному досвіді примусової праці уможливило ретроспекцію таких сторінок перебування оstarбайтерів у неволі, які виносили в публічне поле раніше не запитані в ньому спогади про «непоганих німців». Так, наприклад, відома нині художниця Анастасія Рак, роботи якої експонувалися на виставці та яка свого часу на примусових роботах у вільну годину малювала краєвиди, зазначила у своєму інтерв'ю, що дістала у цій справі підтримку з боку свого «хазяїна» Вільгельма Каплера: «Німці були різні – і хороші, і погані. Каплер до оstarбайтерів дуже добре ставився. Коли побачив мої роботи, зрадів і став мене потроху вчити. Показував свої роботи. Говорив, що раніше вважав українців нетямущими, а тепер упевнений, що всі вони талановиті. Його жінка дбала про мене і постійно підгодовувала» [372]. Й, насамкінець, ця презентація уможливила привертання уваги громадськості до такої важливої компоненти (від)творюваної історичної пам'яті про українських оstarбайтерів, як її

морально-виховне значення для сучасної української молоді, адже: «Скільки б не працювали історики, якщо про результати їхньої праці не знає молодь, робота є наполовину марною, – висловив свою думку автор-упорядник збірки «Гірке слово – остарбайтер» Віктор Педак. – Я організую в українських школах уроки, присвячені остарбайтерам. Але парадокс у тому, що в Європі, у тій же Німеччині школярі вивчають цю тему набагато краще, аніж в Україні» [372].

Ще однією резонансною музейною ініціативою став спільний виставковий проект Міжнародного благодійного фонду «Україна 3000» та Крайового об'єднання «Райнланд» – пересувна документальна виставка «Тріщина через все життя. Спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд». Уперше виставку було презентовано в листопаді 2007 року в Федеральному будинку Крайового об'єднання «Райнланд». Її складають 20 плакатів, які розповідають про долю десяти українських жінок, у чиїх життях залишили глибокий слід роки примусової праці. Ці плакати («виставкові дошки»), по дві на кожну жінку, відтворюють дитинство та життя героїнь експозиції в післявоєнній Україні, розірвані депортацією та роками примусової праці. Виставка, а також каталог [467] і компакт-диск у різний спосіб, відповідно до їхніх можливостей, але цілісно та різнобічно передають свідчення очевидиць у зображеннях, текстах та голосових записах. У листопаді 2008 р. виставку було презентовано в Українському Домі в Києві, а впродовж 2009 р. у рамках всеукраїнського туру виставку побачили мешканці Донецька, Запоріжжя, Дніпропетровська, Одеси, Миколаєва, Херсона, Львова, Тернополя, Івано-Франківська та Харкова. У Харкові, одночасно експозиції було відкрито в Полтаві та Сумах, цей тур було завершено.

Для нашого розгляду значень і наголосів, якими супроводжується музейно-виставкове винесення «знання» про остарбайтерів у публічний простір, важливими є такі особливості останнього проекту. По-перше, це наголошення саме на жіночому досвіді перебування в неволі, адже, за

твердженням організаторів проекту, «середньостатистичний» остарбайтер походив з України, був жіночої статі та 18-річного віку» [467, с. 17]. По-друге, така презентація цього досвіду, що пропонувала глядачеві не статичну картину перебування на примусових роботах (як, наприклад, у розглянутих вище експозиціях), а мала привернути увагу до *практик* повсякденного виживання примусових робітниць в умовах позбавлення волі, до того ж практик суто жіночих, таких, що й дотепер залишаються не вивченими в науковому плані й не представленими в історичній пам'яті. Йдеться про досвід жінок, які народили дітей на примусових роботах, про виживання матерів та їхніх дітей у неволі та після повернення додому. Але головним, на нашу думку, стає те символічне вибудовування образу примусової праці, що на рівні колективної пам'яті має сприйматися як лінія розлому, «тріщина через все життя» жінок-очевидиць, адже «для багатьох з них після повернення з Німеччини нормального життя в тому сенсі, в якому це розуміли їхні співвітчизники, більше не існувало. Бездітність, нещасливе, часом пізніє й коротке заміжжя, самотність у старості чекали на жінок, які від мирного життя на своїй батьківщині ждали зовсім іншого» [467, с. 21]. Образ самої примусової робітниці в межах цього проекту, так само як і розглянутих вище документальних спектаклю та фільму, побудований у значеннєвих категоріях жертви двох тоталітарних систем – нацистської та радянської, формули, що вперше була запропонована в межах наукового дискурсу, а саме у роботі російського дослідника П. Поляна «Жертви двох диктатур. Військовополонені та остарбайтери в Третньому райху та їх репатріація», уперше виданій 1996 р. [135].

В українській історіографії цю концепцію, втілену у формулу «„Остарбайтери“ України: раби Гітлера, ізгої Сталіна», до наукового обігу вперше було введено в роботах М. Ковалю [90, 94, 95], в яких традиційний для радянської історіографії розгляд злочинної політики нацистської Німеччини стосовно примусових робітників автор доповнив постановкою проблеми та першими спробами доведення не менш злочинної політики

сталінського режиму. Саме ці значеннєві рамки, в які було розміщено долі українських остарбайтерів, у подальшому постали головним змістовим вектором (від)творення пам'яті про примусових робітників як у науковому дискурсі, так і загальному суспільному просторі пострадянської України. В цілому, роботи М. Ковалю кінця 1990-х рр., присвячені проблемі українських остарбайтерів, можна схарактеризувати як такі, що пропонували певний науковий канон висвітлення історії українських примусових робітників як з точки зору пріоритетних тем та джерельної бази, так і загальної методології дослідження. Відзначимо, однак, що тут ми маємо на увазі саме окреслення, а не комплексну розробку актуальних тем, нових джерел та новітніх наукових підходів до розв'язання проблеми примусової праці, яку сам автор не встиг утілити в своїх працях. Утім, величезний науковий авторитет вченого зумовив сприйняття запропонованих ним ідей як магістральних, а опублікованих на той час робіт як таких, що мають узагальнювальний характер.

Крім зазначеної вище нової для української історіографії проблеми повоєнної політики радянської держави щодо колишніх остарбайтерів, у публікаціях М. Ковалю були також розставлені нові наголоси в рамках таких тем, як мобілізація та депортація цивільного населення України до нацистської Німеччини, опір вивезенню та загальне ставлення до нього з боку різних організацій та формувань, умови перебування на примусових роботах тощо. Так, у межах зазначених тем автор окреслив проблему добровільної мобілізації як наслідок голоду та безробіття, завважив неоднозначне ставлення до масового вивезення населення з боку Організації українських націоналістів, навів нові приклади ухиляння та опору вербуванню, у тому числі як з боку радянських партизанів, так і формувань УПА, Поліської Січі та сільських старост. У вивченні умов перебування остарбайтерів у Німеччині М. Коваль уперше ввів тему добрих стосунків між примусовими робітниками та їхніми «хазяями», особливо в сільській місцевості. А в підході до проблеми радянської повоєнної політики щодо

репатріантів наголосив на знущаннях з боку військовослужбовців Червоної армії (насамперед з визволених жінок-остарбайтерів), на практиці засудження та ув'язнення в радянських таборах, на інтенсивному працевикористанні «без будь-якої оплати, шляхом мобілізації, але знову ж таки за каторжних умов та мізерного харчування, в роботах із демонтажу та вивезення з Німеччини обладнання та матеріалів, що передавалися Радянському Союзові» [95, с. 195].

Відповідно до цих нових сюжетів і тем в роботах М. Ковалю було розширено й джерельну базу дослідження історії примусу до праці цивільного населення України. Центральне місце в його працях відводилося свідченням колишніх остарбайтерів, які з початку 1990-х рр. почали з'являтися на шпальтах ЗМІ та популярних журналів, що, своєю чергою, сприяло активізації подальшого введення до наукового обігу як опублікованих спогадів, так і тих, у створенні яких брали участь самі науковці – новостворених джерел з усної історії.

Що стосується загальної методології дослідження, то роботи М. Ковалю, присвячені українським остарбайтерам, на наш погляд, можна розглядати такими, що зумовили появу тенденції до поєднання політично-подієвої та соціальної історії примусу до праці з явним наголосом саме на останній: на повсякденних практиках існування в умовах примусового працевикористання та повоєнної адаптації та суб'єктивному ставленні до цих процесів з боку їх безпосередніх учасників – українських остарбайтерів.

Слід наголосити ще на одному принциповому моменті. У публікаціях М. Ковалю було остаточно відокремлено проблему примусового притягнення до праці саме цивільного населення окупованої України, адже у згаданому вище першому на пострадянському просторі дослідженні феномену примусової праці П. Поляна працевикористання остарбайтерів розглядалося поряд із залученням до робіт військовополонених, що перебували в таборах в Німеччині. В українській історіографії подібну схему реалізував О. Потильчак у роботі «Трудові ресурси радянських військовополонених та

«остарбайтерів» з України у нацистській військовій економіці в роки Другої світової війни» та дисертаційному дослідженні «Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації» [138, 139]. Утім, з початку 2000-х рр. притягнення до праці цивільних примусових робітників з України як окремої соціальної групи стало самостійним об'єктом дослідження феномену примусової праці.

Повертаючись до тематичних пріоритетів пострадянської української історіографії проблеми примусу до праці цивільного населення України під час Другої світової війни, а саме депортації, перебування в Німеччині, репатріації, відзначимо, що перші спроби узагальнення, наприклад, практики примусової мобілізації та депортації не дали суттєвих результатів [79], з початку 2000-х рр. дедалі помітнішою стає тенденція до вивчення регіональної специфіки вивезення населення на примусові роботи до Німеччини [46, 63, 68, 122, 126, 129]. У цьому ключі, на наш погляд, можна розглядати й дисертаційне дослідження Т. Лапан [102], в якому, попри назву, йдеться більшою мірою про особливості вербувальної кампанії та депортації (так само, як і умов перебування в Німеччині) українців дистрикту «Галичина». Перші спроби характеристики структури та діяльності репатріаційних органів в Україні містять статті О. Буцько [59, 60], Т. Лапан [103], Т. Пастушенко [131], проблему компенсаційних виплат українським остарбайтерам як феномену поновлення історичної справедливості уперше окреслила О. Буцько [58], певного розвитку ця проблема набула у монографії С. Гальчака 2009 р. [66], яка є продовженням його дослідження долі остарбайтерів-подолян 2003 р. [69] та містить нові сюжети з повернення остарбайтерів із Поділля додому, «нелегкого здобуття Батьківщини», визнання в умовах незалежної України тощо.

Але найбільш розробленою з точки зору зазначеного тематичного спектру на сьогодні є проблема безпосереднього перебування українських остарбайтерів на примусових роботах, і саме в рамках її висвітлення ми можемо спостерігати різні підходи та джерельні пріоритети в реконструкції

умов праці та побуту, дозвілля й опору цивільного населення України, притягнутого до праці проти власної волі. Так, у монографії С. Гальчака 2003 р. [69] реконструкція перебування на примусових роботах висвітлює питання правового становища та регламентації праці оstarбайтерів, особливості «правил» життя в таборах робітників, що працювали на промислових підприємствах, та тих, хто потрапив на роботи до сільського господарства та хатньою прислугою, проблеми побутового характеру (постійний голод, нестачу одягу та взуття), хвороб, смертності, організації дозвілля, у тому числі листування. Свій аналіз умов життя та праці оstarбайтерів автор здійснює виключно на основі архівних документів, переважно листів, надісланих примусовими робітниками та не отриманих адресатами, у тому числі тих, що ввійшли до складу першої в пострадянській Україні тематичної «oстарбайтерської» документальної збірки «Україна сниться...: Неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942-1943 рр.» [469]. Утім, вивчення зазначених умов у дослідженні С. Гальчака є допоміжним у висвітленні питань офіційно-правової регламентації поведінки оstarбайтерів, «підпорядкованим» аналізу політично-подієвої історії примусу до праці цивільного населення Поділля під час Другої світової війни.

Майже ті самі компоненти загальної картини перебування оstarбайтерів у нацистській Німеччині містить присвячений цьому питанню розділ монографії Т. Пастушенко [127], а саме: правовий статус східних робітників, галузі використання їхньої праці та її оплата, соціально-побутові умови тощо. Проте, досліджуючи умови життя й праці «східних робітників», авторка пропонує спробу реконструкції «способів виживання» оstarбайтерів у нацистській Німеччині, здійснену на основі аналізу усних історій, записаних нею як у приватному порядку, так і в рамках реалізації міжнародного проекту збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху (докладно про проект див. нижче). Загалом, спогади очевидців Т. Пастушенко використовує в кожному з трьох розділів

монографії, виносячи у назву відповідних підрозділів цитати з інтерв'ю: «Погнали нас на Германію...» – у розділі, присвяченому вербуванню та основним етапам вивезення цивільних робітників із Київщини, «Чужина, нужда та неволя» – у розділі, де аналізується соціально-правове становище остарбайтерів у нацистській Німеччині, «Ізменніки Родіни нас називали...» – в розділі, де розглядається повернення остарбайтерів в Україну після Другої світової війни. Однак лише в аналізі «способів виживання» авторці вдалося певної мірою відійти від переважно ілюстративного підходу до використання усних історій та наблизитися до відповіді на питання, яке було поставлено на початку дослідження: «Змістити дослідницькі акценти від державних мегаструктур на особу робітника не лише як об'єкта і суб'єкта дій влади, а й як самостійного агента історії..., розглянути засоби виживання індивіда як комплекс його дій в межах певної соціальної структури..., з'ясувати за конкретних історичних обставин та морально-психологічного стану індивіда, які були можливості свободи вибору або інноваційної діяльності в остарбайтера в системі працевикористання іноземців Третього райху» [127, с. 28-29]. Такий підхід до питання характерний для досліджень не політичної, а соціальної історії, й, більшою мірою, такого її напрямку, як історія повсякдення, адже Т. Пастушенко зосереджує увагу на дослідженні групових та індивідуальних реакцій на приписані, продиктовані «згори» правила і закони, вивчення осмислення й мотивації цих реакцій і дій, а також соціальні мережі взаємозв'язків і взаємодій індивідів у приватному й «виробничому» житті. Єдине питання, якому під час аналізу способів виживання українських остарбайтерів у Німеччині авторка монографії не віддала належної уваги, це питання методики аналізу усних історій, на основі яких у дослідженні й реконструюються означені «способи». До того ж сама назва підрозділу – «„Чужина, нужда та неволя“ – способи виживання остарбайтерів у нацистській Німеччині», відсилає читача радше до категорій осмислення очевидцями свого невільницького становища, ніж до безпосередніх «способів виживання». Проте, попри цей недолік, статті [120, 121, 123, 132] та

монографія Т. Пастушенко [127] є вдалою спробою історико-соціального аналізу вербування, примусової праці та репатріації українських остарбайтерів, здійсненого на регіональному матеріалі.

Окремий корпус робіт сучасної вітчизняної історіографії примусової праці в нацистській Німеччині становлять джерелознавчі дослідження, присвячені як визначенню й класифікації усього масива джерел з історії остарбайтерів [64, 70, 100, 112, 125], так і окремим документам, переважно «фільтраційним справам» [101, 115] та листам остарбайтерів [65, 113, 116, 124, 130, 145]. Написані здебільшого на спеціальних поштових картках із різними позначками, штампами та спеціальними марками листи остарбайтерів стали також предметом філателістичного дослідження, як з точки зору їх аналізу як суто філателістичного матеріалу, так і вивчення специфіки поштового зв'язку часів Другої світової війни [358-363]. Джерелом для вивчення стратегій виживання українських примусових робітників у нацистській Німеччині для нас стали неотримані листи з фондів Державного архіву Харківської області [71], а запропонована методика вивчення цих стратегій – основою для подальшого дослідження українськими вченими поведінкових практик остарбайтерів на основі аналізу інших документів особистого походження (див. вище).

Так само, як і в комплексі розглянутих вище студій із загальної історії примусу до праці цивільного населення України, серед відповідних джерелознавчих досліджень наразі немає комплексної роботи з аналізу усього масиву джерел з історії українських остарбайтерів. Узагальнювальні тенденції тут також виявляються на рівні вивчення джерел з окремих проблем історії примусу до праці, що здійснюються на регіональних матеріалах, як, наприклад, у дисертаційному дослідженні А. Мелякова, об'єктом якого автор обрав масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини, які зберігаються в Державному архіві Харківської області [114]. Цими документами, поряд із «фільтраційними справами» та листами остарбайтерів, стали матеріали органів Харківського

міського самоврядування та німецької адміністрації, документи відділу у справах репатріації виконавчого комітету Харківської обласної ради депутатів трудящих, а також неаналізований раніше масив листів репатріантів, які вони надсилали до «переміщених осіб», що з різних причин залишалися за кордоном. Крім узагальнень суто джерелознавчого характеру для нашого розгляду (від)творення пам'яті про примусових робітників Третього райху важливим є останній висновок автора, який, на нашу думку, свідчить про появу тенденції з корегування усталеного образу цивільного примусового робітника як особи, що після повернення на Батьківщину зазнавала репресій у вигляді арештів та ув'язнення. Так, наприклад, у томі, присвяченому війні, науково-популярного видання «Україна крізь віки», у згаданому вище розділі М. Ковалю «„Остарбайтери“ України: раби Гітлера, ізгої Сталіна» останній підрозділ має назву «З Німеччини на... Колиму» [95, с. 193-196]. Але жодного документального прикладу про арешти та етапування до Колими автор не наводить, залишаючи гучну назву не підкріпленою. Своєю чергою, А. Меляков наприкінці свого дослідження стверджує, що «ретельне опрацювання матеріалів відділу у справах репатріації Харківського облвиконкому дозволяє скорегувати недостатньо аргументовані оцінки подальшої долі репатріантів, які вже мають місце в сучасній вітчизняній історіографії. Можемо стверджувати, що репресії, у розумінні таких заходів як арешт, позбавлення волі, заслання тощо, до репатріантів-цивільних практично не застосовувалися» [114]. Утім, це мало не єдина на сьогодні спроба корегування образу остарбайтера, створеного в пострадянські часи, яка на рівні (від)творення колективної історичної пам'яті про примусових робітників Третього райху ще залишається неактуалізованою.

Що стосується публікацій документів з історії притягнення до праці цивільного населення окупованої України, здійснених у пострадянські часи, то їх характерною особливістю є акцент на документах особового походження – спогадах, листах, усних історіях колишніх українських

остарбайтерів. Так, видання листів примусових робітників після першої згаданої вище тематичної публікації 1995 р. [469] продовжилося переважно у складі збірників різних его-документів колишніх остарбайтерів, як, наприклад, у збірниках «„То була неволя...“: Спогади та листи остарбайтерів» [466] і «OST – тавро неволі» [429], де листи були надруковані поряд із письмовими та усними спогадами колишніх «східних робітників». Збірник «То була неволя...», виданий за ініціативою Інституту історії України НАН України та Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941-1945 років», на наш погляд, є найбільш репрезентативною добіркою особистих документів колишніх остарбайтерів, адже до її складу ввійшли листи, документи та фотографії із фондів зазначеного Меморіального комплексу, письмові спогади, зібрані на прохання упорядників збірника, усні історії та відповіді на анкетні запитання з приватних дослідницьких колекцій науковців. До того ж першу частину збірника складають наукові статті як історичного, так і джерелознавчого та історіографічного характеру, які не тільки окреслюють рамки наукового осмислення феномену примусової праці, але метафорами власних назв, значеннєвими наголосами вступів та акцентами висновків долучаються до формування «простору пам'яті» українських остарбайтерів як такого, що був практично не відтвореним ані в СРСР, ані у ФРН аж до початку 1990-х рр., умови для «реабілітації» якого у політичній площині стали можливими завдяки «падінню комуністичного табору», а в інтелектуальному – «кризі марксистсько-ленінської світоглядної парадигми» [108, с. 7].

Своєю чергою, письмові спогади, після першої збірки спогадів мешканців Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини [427], продовжують виходити друком частіше як монодокументальні публікації, ініціаторами яких виступають громадські організації жертв нацизму. Так, наприклад, збірник «Спогади-терни» [464] став результатом співпраці Східного інституту ім. Ковальських, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна та Харківського товариства

жертв нацизму. Саме за ініціативою останнього й було зібрано більше ста письмових спогадів та автобіографічних нарисів колишніх остарбайтерів, що мешкають нині у Харківській області. А чотиритомник «Пам'ять заради майбутнього» складається зі спогадів, що були надіслані до Української спілки в'язнів-жертв нацизму, яка за підтримки УНФ «Взаєморозуміння і примирення» ініціювала цей проект, представлений не тільки у вигляді чотиритомника спогадів, а й як інтернет-портал [430-435]. У (від)творенні пам'яті про примусових робітників велике значення має четвертий том, в якому вміщені поезії саміх остарбайтерів, написані в неволі та у перші повоєнні роки, а також вірші дітей колишніх примусових робітників, адже на сьогодні це єдина збірка, яка повністю складається з поетичних творів колишніх невольників Третього райху [435].

Характерними з точки зору змістовно-символічного наповнення «простору пам'яті» примусових робітників Третього райху серії «Пам'ять заради майбутнього» є передмови до кожної книги чотиритомника. Так, цікавим поєднанням риторики радянського дискурсу Великої Вітчизняної війни з комеморативною стратегією пострадянського часу, спрямованою на увічнення пам'яті про «забутих жертв» війни, є передмова до першої книги чотиритомника: «Люди в смугастих одежах з огидною блямбою “OST“ не були героями, які вкрили себе бойовою славою, але їхній подвиг у тому, що вистояли і витримали нелюдські випробування й знущання за колючим дротом казематів смерті, приниження і презирство до людської гідності. Частина цих людей брала участь в антифашистському русі опору, наближаючи Велику Перемогу. В ті часи, і після війни ці люди зуміли зберегти людську гідність, вірність своїй вітчизні... Люди гинули від голоду, холоду, інфекційних хвороб. Їхній життєвий шлях далі залишається нерозкритим в історії. Більшість з них забуто, вони ніколи не будуть названі, бо залишилися без імені, без прізвища, без фото» [431, с. IV]. Крім цього поєднання двох дискурсів звертає на себе увагу й інтенція з презентації образу остарбайтерів у категоріях та символах в'язнів концентраційних

таборів, адже «смугасті одежи з огидною блямбою “OST“» – радше метафора, ніж повсякденне вбрання примусових робітників. Саме цей приклад, на наш погляд, не тільки оприявнює тенденцію з «вписування» трагедії примусових робітників Третього райху у загальний контекст воєнних випробувань та презентації їх досвіду як складової частини спільного для всіх учасників війни та жертв нацизму меморіального простору, але й вибудовує цей простір певним коригуванням та семантичним розширенням риторики офіційної радянської версії пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

Утім, головне місце як у сучасних українських джерелознавчих студіях проблеми примусової праці цивільного населення країни у нацистській Німеччині, так і в публічному полі (від)творюваної історичної пам'яті про цей феномен, належить саме усним історіям українських остарбайтерів. Під «усними історіями» у даному випадку ми розуміємо, по-перше, ініціативи й проекти з запису усних свідчень колишніх примусових робітників, по-друге, аналіз та інтерпретацію цих свідчень у наукових та науково-популярних розвідках, по-третє, презентації записаних усних історій як у вигляді публікації їх транскриптів, так і використання аудіо- чи відеопроколів у різноманітних виставах, документальних фільмах, інтернет-проектах тощо. Найбільш популярними з зазначених вище усноісторичних ініціатив стали проекти з безпосереднього запису усних свідчень українських остарбайтерів, за результатами яких було створено колекції інтерв'ю, що зберігаються у приватних зібраннях дослідників, архівах громадських та науково-дослідних інститутів та організацій, навчальних закладів тощо. Так, наприклад, приватні колекції записаних інтерв'ю мають усі дослідники, які написали дисертаційні роботи з історії українських остарбайтерів (див. вище); у 2003-2006 рр. на історичному факультеті Полтавського педагогічного університету був реалізований усноісторичний проект «Маленькі люди на великій війні: остарбайтери Полтавщини», результатом якого стала колекція з близько 70 інтерв'ю; відповідні зібрання усноісторичних матеріалів, а також щоденників, спогадів, фотографій та особистих документів зберігаються в

архіві навчально-наукового центру усної історії кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький ДПУ імені Григорія Сковороди». Певна кількість цих документів увійшла до складу двох альманахів, виданих зазначеним центром та присвячених пам'яті поколінь, що пережили воєнне лихоліття [402, 403].

Найважливішу роль у створенні подібних колекцій відіграли міжнародні проекти зі збору усноісторичних свідчень колишніх примусових робітників, в яких брали участь і українські науковці. Серед таких проектів найбільш резонансними та результативними стали «Імена замість номерів. Книга пам'яті в'язнів концентраційного табору Дахау» [140] та «Міжнародний проект біографічної документації рабської та примусової праці» [133]. Саме в рамках реалізації останнього було створено найбільш репрезентативну (600 одиниць) колекцію усних інтерв'ю колишніх примусових робітників європейських країн, яка є унікальною джерельною базою для дослідження як колективної пам'яті та динаміки її формування, так і для вивчення пам'яті індивідуальної в її персональному, соціокультурному та історичному вимірах. До участі в проекті збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху, були запрошені найрізноманітніші громадські та ініціативні групи, наукові, освітні й просвітницькі організації з 24 європейських країн, а також Ізраїлю, США та Південної Африки. За умовами організаторів проекту колекція інтерв'ю українських примусових робітників зберігається у німецькому Фонді «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», її копії – в архівах Східного інституту українознавства ім. Ковальських (м. Харків) та Центру освітніх ініціатив (м. Львів). Ця колекція містить 80 інтерв'ю тривалістю в середньому 3,5-4 години, 20 з яких записано на відео-, 60 – на аудіоплівку. Супровідна документація до інтерв'ю складається з транскрипту та протоколу інтерв'ю (середній обсяг транскрипту становить 70 сторінок, протоколу – 5), короткої біографічної довідки опитуваного, а також

заповненої анкети стандартизованої бази біографічних даних колишніх примусових робітників. Проект було закінчено на початку 2007 р., та вже у середині 2008 р. німецькою мовою видано збірник аналітичних статей керівників робочих груп під назвою «Раби Гітлера. Аналіз історій життя колишніх примусових робітників у міжнародному порівнянні» [198], відповідний переклад англійською побачив світ у середині 2010 р. [199].

Цей збірник став не тільки узагальненням результатів проекту та презентацією «голосів невольників Третього райху», з точки зору розуміння «усної історії» як аналізу та введення до наукового обігу цих документів особистого походження у ньому було оприявлено два основні підходи до вивчення усних свідчень примусових робітників – реконструктивний (орієнтований на відтворення практики примусової мобілізації, транспортування й репатріації, умов безпосереднього життя та праці) та наративний, в основу якого покладений аналіз самої оповіді про перебування на примусових роботах, її жанру, структури, композиції, тобто тих засобів, що організують суб'єктивний досвід людини у певне оповідне ціле.

Ці два підходи є характерними й для робіт українських дослідників, які працюють з усноісторичними джерелами з історії та пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині. В цих роботах йдеться про особливості жіночих спогадів щодо перебування на примусових роботах у Німеччині [104], про характерні риси презентації та «специфіку примусового досвіду» галичан-остарбайтерів [105], про будні українських остарбайтерів у контексті їхньої повсякденної боротьби за виживання [121], про особливості біографічних конструктів оповідачів та характерну в їхніх межах трансляцію досвіду примусу до праці [76, 666], про специфіку артикуляції спогадів про примусову працю остарбайтерами, вивезеними до Німеччині у дитячому віці, тощо [73].

Й, нарешті, третій «вимір» усноісторичної ініціативи з (від)творення пам'яті про українських примусових робітників – презентація «голосів невольників» у вигляді публікацій усних історій – наразі є представленим

кількома тематичними збірками та публікаціями цих історій у складі видань, що містять інші джерела особового походження з історії притягнення до праці цивільного населення України під час Другої світової війни. За типологією, запропонованою у «Правилах видання джерел усної історії», ці видання мають як науковий, так і науково-популярний характер, та є націленими не тільки на максимальне збереження інформації усного повідомлення, але й на поширення історичних знань та задоволення культурологічних потреб широкої громадськості [619]. Серед наукових видань усних історій українських примусових робітників назвемо збірники «Невигадане: Усні історії оstarбайтерів» [424] та «Прошу вас мене не забувати»: усні історії українських оstarбайтерів» [451], укладені за тематичним принципом, транскрипцію усних повідомлень в яких надано науково-критичним методом із супроводом інформації, що містить загальну характеристику джерел та проектів, в межах яких усні історії були записані. У передмові до першого збірника йдеться про особливості усної історії як методу і джерела дослідження суб'єктивного досвіду окремої людини, вступ до другого збірника присвячений загальній характеристиці особливостей притягнення до примусової праці під час Другої світової війни цивільного населення окупованої України. Що стосується науково-популярних видань усних історій колишніх оstarбайтерів, то їхньою головною особливістю є наявність редакторської правки повідомлень, після якої усні спогади «наближаються до загальноприйнятих писемних стандартів» [466, с. 78], та опосередкованість усних історій, коли намагання передати певний досвід «мовою самих учасників подій» реалізується у формі переказу дослідниками записаних усних повідомлень [283].

Таким чином, у сучасному публічному просторі України тема примусової праці оstarбайтерів є актуальною та запитаною як на державному, так і громадському рівнях. Однією з найбільш резонансних та плідних ініціатив з (від)творення пам'яті про українських примусових робітників, реалізованих на державному рівні, стала діяльність Українського

національного фонду «Взаєморозуміння і примирення» як спеціально уповноваженого органу з питань компенсаційних виплат та надання гуманітарної допомоги жертвам нацистських переслідувань, заснованого відповідно до досягнутих чотиристоронніх домовленостей між урядами Республіки Білорусь, Російської Федерації, України і Федеративної Республіки Німеччина щодо врегулювання питань про компенсаційні виплати громадянам колишнього СРСР, які в роки Другої світової війни стали жертвами нацистських переслідувань. Якщо законодавче врегулювання соціально-правового статусу колишніх примусових робітників засвідчило політичне визнання українських оstarбайтерів, то гуманітарні, культурно-просвітницькі та дослідницькі проекти, підтримані цим Фондом, унаочнили меморіальне вшановування досвіду та увічнення пам'яті про цю групу жертв нацистських переслідувань, реалізоване на державному рівні.

До цього процесу з початку 1990-х рр. долучилися також широкі громадські та наукові кола: журналісти та кінематографісти, співробітники музеїв та театрів, молодіжні організації та об'єднання жертв нацизму, школярі та студенти, науковці та представники благодійних фондів, неурядових організацій та фондів, головний вектор діяльності яких направлений на вивчення та популяризацію історії та досвіду примусу до праці як невід'ємного, проте «забутого» та «репресованого» за радянських часів компоненту пам'яті суспільства про трагічні події Другої світової війни. Поширення набула також публікація численних спогадів українських оstarбайтерів: як тих, хто після перебування на примусових роботах повернувся до СРСР, так і тих, хто з різних причин вирішив залишитися за його межами. Ці спогади публікуються і з ініціативи колишніх оstarбайтерів, і в рамках просвітницьких, освітніх і науково-дослідних проектів різних громадських і державних фондів, інститутів і організацій, що ініціюють та здійснюють збір письмових і усних свідчень колишніх примусових робітників.

Усі ці ініціативи унаочнюють дві тенденції (від)творення пам'яті про примусових робітників у публічному полі сучасної України: по-перше, тенденцію «вписування» трагедії примусових робітників Третього райху у загальний контекст випробувань, спричинених війною, та презентацію їх досвіду як такого, що є складовою частиною спільного для всіх учасників війни та жертв нацизму меморіального простору, по-друге – тенденцію формування власної «території пам'яті» остарбайтерів, з унікальним та неповторним, характерним тільки для цієї групи меморіальним змістом. При цьому, спільним змістовним знаменником цих двох тенденцій постає наголошення на «репресованій» за радянських часів пам'яті про цю групу жертв нацистських переслідувань та відтворення їхніх образів у значеннєвих категоріях жертв двох тоталітарних режимів – гітлерівської Німеччини та сталінського СРСР.

Характерно, що саме в цих значеннєвих рамках концептуалізовано й сучасні вітчизняні наукові дослідження з історії примусу до праці цивільного населення Радянської України під час Другої світової війни, в яких відповідні висновки аргументовано за допомогою нових джерел, уведених до наукового обігу, а безпосереднє вивчення теми базоване на поєднанні політично-подієвої та соціальної історії примусу до праці з явним наголосом саме на останній: на повсякденних практиках існування в умовах примусового працевикористання та повоєнної адаптації й суб'єктивному ставленні до цих процесів з боку їх безпосередніх учасників – українських остарбайтерів.

4.2. Усні історії остарбайтерів як головне джерело з (від)творення пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині

Проблематика і термінологія, пов'язані з вивченням пам'яті як категорії історичного пізнання й усної історії як методу її дослідження, на сьогодні залишаються в центрі дискусії про евристичну цінність категорії *пам'ять* у різних її модифікаціях, структурну і змістовну складову цього

феномену. В своєму розвитку усноісторичні розвідки уже давно перетнули рубіж суто інструментального (ілюстративного) дослідження усних інтерв'ю і націлений сьогодні передусім на аналіз процесів «забування» і «запам'ятовування» минулого і можливостей їх реконструкції, проблем, пов'язаних з маніпулюванням пам'яттю з боку держави як засобом легітимації певних режимів влади, специфічних «мнемотехнік», що конструюють певні поля історичної самосвідомості різних соціальних груп. Разом з цим усні інтерв'ю передбачають вивчення мови, оповіді, нарративу як рамкового конструкту у створенні особливої реальності в людській свідомості, відображення в цьому конструкті культурних орієнтирів і практик суспільства й епохи, в яких живе людина, взаємодії індивідуального досвіду окремої людини та історичної пам'яті всього суспільства.

Невід'ємною рисою будь-якої усної історії є складне переплетення пригаданих подій та фактів, з одного боку, та їхніх особистісних інтерпретацій та суб'єктивних оцінок, з іншого. Вже з кінця 1970-х рр. усні історики дійшли висновку про необхідність дослідження не тільки «об'єктивних фактів» чи «істинної історії простих людей», а суб'єктивності оповідання, вивчення розказування як культурної практики, а історії – як форми опису, інтерпретації та репрезентації тієї чи іншої події, адже, на їхню думку, «особливість усних джерел полягає в тому, що вони доносять до нас інформацію не стільки про власне події минулого, скільки про сенс цих подій» [595, с. 39]. Велику роль у цьому процесі відіграло залучення до аналізу усних інтерв'ю теорії нарративу, завдяки чому «об'єктивні факти» свідчення стали розглядатися як зрощені з їхніми інтерпретаціями, отже, і розуміння їх почали шукати шляхом аналізу усної історії як нарративу: її послідовності, сюжету та метафор як домінантного модусу історико-культурного розуміння того, як запам'ятовується минуле. Паралельно з цим з'явилося усвідомлення інтерсуб'єктивності інтерв'ю як поля взаємодії аналітичної мови історика, зумовленої його професійною ідентичністю та

політичними переконаннями, та культурно-історично визначеної мови наративу оповідача, в яку «вкарбований» його досвід.

Виходячи з цього, увесь масив усних джерел з історії перебування на примусових роботах в нацистській Німеччині, на наш погляд, можна аналізувати з двох основних перспектив. А саме: з перспективи вивчення *інституту* примусу до праці та з точки зору вивчення *досвіду* примусу до праці. Під час вивчення *інституту* примусу до праці як феномену військової доби, дослідницький інтерес має бути спрямований на пошук інформації про житлові умови, деталі побуту, розпорядок дня, характеристики виробничого процесу, особливості способів заохочення й покарання, специфіку системи забезпечення того чи іншого табору й т. п. Саме цей підхід є найбільш популярним у роботах як вітчизняних науковців (див. вище), так і в проектах ініціативних груп студентів і школярів, присвячених дослідженню долі людей, яких було притягнуто до примусової праці [134, 144].

Якщо ж ми поставимо перед собою завдання вивчення *досвіду* примусу до праці, який і після завершення війни підлягає особистісному трактуванню й перегляду аж до сьогоднішнього дня, цілком новий погляд на явища дає нам розвиток змістів інтерв'ю та інтерпретація символів, метафор і значень, які в ньому містяться. Тут найбільшу вагу для дослідника мають суб'єктивність викладу оповідачем особливостей власного досвіду, спроби інтерпретації і пояснення подій, що минули, які, певно, мало додають до «об'єктивної» інформації про ці події, але дають уявлення про їх психологічну ціну для безпосередніх учасників, стають джерелами вивчення механізмів формування колективної та індивідуальної пам'яті і способів їхньої актуалізації. Актуального значення у цьому зв'язку набуває хрестоматійне для сучасного усного історика твердження: «Те, у що вірять інформанти, тією ж мірою становить історичний *факт* (факт того, що люди в це вірять), що й реальна подія» [595, с. 40], тому під час аналізу усноісторичного свідчення, поряд із перевіркою фактичної вірогідності, важливу роль відіграє дослідження саме невідповідності, відхилення оповіді

від реального історичного факту, що, своєю чергою, уможливує вивчення так званої «наративної правди», що зумовлює відбір тем та сюжетів оповіді, організовує їх зміст, забезпечує невербальний акомпанемент усної історії й, тим самим, пропонує історикові додаткові можливості для розуміння досвіду та його значення в житті людини.

В аналізі усних історій українських оstarбайтерів з точки зору вивчення особливостей вербалізації подій та досвіду примусу до праці ми обрали метод конденсації змісту та метод виділення тематичних домінант інтерв'ю. Метод конденсації змісту має п'ять стадій. Перша – дослідник уважно читає інтерв'ю повністю, щоб отримати про нього цілісне загальне уявлення. Друга стадія передбачає виділення із висловлювань респондента природних смислових одиниць у тому вигляді, в якому вони були висловлені. На третій стадії відбувається стисле й лаконічне формулювання домінуючої у природних смислових одиницях теми. Співвіднесення змісту смислової одиниці й основної проблеми інтерв'ю є четвертою стадією процедури конденсації смислу, п'ята ж дає можливість зв'язати разом виділені теми і смисли у вигляді описового твердження [570]. Застосування такого методу до аналізу усних історій колишніх оstarбайтерів дозволило нам визначити співвідношення спогадів про безпосередній примус до праці як основну проблему інтерв'ю з іншими смисловими одиницями в розповідях колишніх оstarбайтерів.

Своєю чергою, метод виділення тематичних домінант (чи «тематичної ієрархії») базується на усвідомленні того, що «кожен крок монологу інформанта є дією, виправданою у світлі того, як оповідач розуміє загальні цілі оповіді, очікування слухача та доречність тих чи інших мовленнєвих дій у даний момент» [538, с. 232]. Процедурну основу методу становить ієрархічне сегментування тексту інтерв'ю, тобто виділення послідовності монофункціональних елементів оповіді, результатом якого стає усвідомлення як макроструктури оповіді (розгортання її тематичної структури в цілому), так і мікроструктури (внутрішньої структури тематичних блоків). При цьому

принципове значення має врахування діалогічності мови оповідача, навіть за відсутності питань інтерв'юєра – усвідомлення наявності відповідей на уявлювані запитання та участі у так званій «прихованій полеміці», а також присутності в оповіді різноманітних «голосів», якими можуть виявитися свідчення з власного досвіду чи викладення відомостей, узятих із оповідей інших очевидців, засобів масової інформації тощо. У нашому випадку цей метод дав можливість дослідити не тільки те, що й яким чином намагався повідомити інформант своєю оповіддю, а також те, про що він не розповів ненавмисно, що, своєю чергою, було досліджено засобами аналітичних процедур – у тому числі тих, що мають справу з внутрішньою побудовою оповіді, з її формою.

З перспективи поставленого завдання джерельною базою нашого аналізу стали усні історії окремої групи, так званого «мнемонічного співтовариства» східних робітників, а саме колишніх робітників промислових підприємств (за винятком фрагменту інтерв'ю ПЕ/05-03). Ці усні історії було записано 2003 р. під час роботи над збірником «Невигадане: Усні історії остарбайтерів» [424]. Ця авторська колекція нараховує 50 голосових інтерв'ю у цифровому форматі і відповідно стільки ж транскрибованих копій на паперовому носії. В цьому проекті ми свідомо відмовилися від розгорнутих біографічних оповідей, передусім на прохання самих колишніх остарбайтерів – адже будь-яка співпраця у виробництві публічного спогаду можлива рівно настільки, наскільки велике бажання *одного* розповісти свою історію *всім*. Кожному респондентові перед початком інтерв'ю ми ставили тільки одне запитання: «Розкажіть, будь ласка, про Ваше перебування в Німеччині в роки війни», намагаючись, наскільки це можливо, не втручатися в подальшу розповідь. Такий підхід дозволив побачити кожну історію такою, якою її створював оповідач самостійно, з власними асоціативними рядами і зв'язками, уведенням додаткових тем та індивідуальною логікою побудови наративу. Ми також відмовилися від структурованого питальника і порівняння отриманих відповідей на

стандартизовані запитання, тому що, на нашу думку, тематичне інтерв'ю-спогад перебуває поза імперативом вимірної порівнянності – його асоціативний характер робить порівнянним зміст, але не форму його запитування.

Застосування методу тематичних домінант та конденсації змісту до аналізу цього корпусу текстів усних історій колишніх оstarбайтерів дало можливість дійти висновку про те, що примус до праці колишні примусові робітники сприймають і пригадують як складову, але не визначальну частину здійсненого над волею насильства. Рабська, підневільна праця стоїть в одному ряду з насильницьким розлученням з батьками, родичами і друзями, з примусовою депортацією, з голодом і пошуком засобів до існування, з поставленням у незвичні побутові, соціальні й економічні умови й опором йому.

Саме голод і пошук засобів до існування є однією з головних смислових одиниць у розповідях про повсякденне життя колишніх «східних робітників»:

«А насчет кормежки – это было что-то страшное. Это было что-то страшное – вот эта грязь, эта трава всякая, косой косили на лугах, в кастрюлю бросали, варили и давали нам есть» [30],

«Кормили ужасно, брюква с червями, кусочек хлеба, грамм 10 маргарина, суп – червей выбросишь, брюкву ешь и все. У меня был вес 44 килограмма» [32],

«Вот привезли... бараки, деревянные бараки, вот, ... колючая проволока, вот, мусорка рядом, свалка, ...из которой люди вылазили. ... Брали эту, огрызки всякие кушать, потому что голодные были» [31].

Голод часто штовхав на крадіжки, абсолютно виправдані з точки зору тих, кому судилося його пережити:

«Мы ходили воровать в таком, в лагере, когда привезли нас. Вот дежурили в столовой. А, что там нам... нам, брюкву давали гнилую такую, там жрать нечего было... И вот сказали, значит: «Будем ночью ходить на

кухню воровать». Вот когда немец заснет где-нибудь. А мы, значит, ходим. И вот эта Шура, мы ее чуть не лупили... Она не хотела. Она говорит: «Не давайте мне есть, я вот...» Она не ходила. А я ходила. Я ходила. И мы ее... последним делились вот с ней. Я ходила, картошку воровали» [42].

«Ну, воровали по магазинам. Ходили по магазинам. Заходишь в магазин. А у них же тогда воров не было. У них все пооткрыто. Заходишь в магазин, а она себе сидит там на кухне. Частный магазин. Дверь открыта, она там, на кухне сидит что-то делает. И у них звоночек такой «Дзинь, дзинь». Ну, а мы же уже приспособились, значит. Заходишь в магазин только, она ж не знает, что пришел русский какой-то или украинец. Вот. Приходишь в магазин... Пока она... Ну уже ж не первый раз, соображаешь... А карточки лежали на прилавке, так уверху. Такой, значить, прилавок стеклянный, как холодильник, а там карточки лежали. Ото, подходишь, в карман, раз, а потом стал, стоишь. «Вас воллен зи – Что вы хотели?» Я говорю, там: «Брот или Бутер.» «Картен». «Найн. Найн.» «Не. Не. Без карты...» А уже, карточки в тебя в кармане. Колбасу всю за пояс или что-нибудь такое. Ну, проходило, проходило...» [37].

Саме в контексті катастрофічного становища з продовольством колишні оstarбайтери згадують співчутливе до себе ставлення, допомогу й підтримку тих, з ким пліч-о-пліч протягом кількох років довелося працювати на одному підприємстві:

«Был у нас мастер Эмиль... Бывший пленный, той войны еще, пожилой мужчина. И он нам очень помогал, он нам бутерброды приносил, кому обувь приносил. Все же босые были. А жена его все время передавала нам кушать что-нибудь. И так было до освобождения» [32].

«А одна немка... она была монашкой, но ее заставили тоже работать. Ей было 32 года, ее звали Эрна. И это... Она ей [Вале] платье подарила, туфли подарила, и так иногда бутербродик какой-то даст. Ну, так ее опекала. Мы же рядом работали» [43].

Навіть опис звільнення, яким завершується більшість інтерв'ю, асоціюється найчастіше зі зміною в постачанні продовольства:

«И там англичане нас, конечно, кормили на убой. Каждому каждый день плитка шоколада, 10 сигарет Кемел и Честерфилд ... Но кормили там изумительно. Запомнилось на обед третье блюдо. Открытая консервная банка, а в ней сок. Громадная груша, красивая, я такого и не видел. Думал, Боже мой! Питание у нас на заказ было, я сегодня подчеркивал то, что хотел бы скушать завтра» [41].

«– А кто освобождал вас?

– Американцы. Американцы.

– Помните как?

– Ну, как... Кормили хорошо, когда освободили, хорошо кормили. И даже по комнатам носили, эти, печенья, и шоколады, и... У американцев было очень хорошо» [38].

Тема голоду, мабуть, єдина «виводить» оповідача за межі розповіді про безпосереднє перебування на примусових роботах у Німеччині:

«А после войны голод снова. Голод. А вы знаете, голод страшнее, чем война, это точно. Вот говорят: «Чтобы только войны не было!» Нет! Чтоб голода и холода не было. А то... Лучше пускай убьют, но, не это... не переживать этот голод и холод. Не переживать голод и холод! Насмотрелись, на каждом шагу пухлые лежат» [39].

З огляду на це, показовою є зроблена на початку інтерв'ю заява: «Мне очень тяжело досталась моя жизнь. В некоторых случаях я был, такое впечатление, что я родился в рубашке, и часто это случалось и в Германии, и дома, и до возвращения и при возвращении с Германии, но 1932-33 годы, когда моя мама была... моя мама умерла от коммунистической голодовки – это страшно, страшно, страшнее фашизма. Это по моей жизни идет со мной рука об руку всегда, всегда, всегда. Проклинаю коммунистов!» [30].

Друге місце в розповідях посідає опис житлових умов, деталей побуту, розпорядку дня і специфіки роботи:

«Значит, прежде всего, нам выдали робы такие. Нас одели в такие комбинезоны. Здесь у нас было спецобмундирование такое, здесь ложка была, под мышкой у нас была коричневая миска здесь. Теперь, мы, значит, это самое, вот синий комбинезон и на ногах – эти деревянные сабо. Колодки мы их называли. Эта кирзовая перепоночка... Это станок, револьверный станок, который имеет шесть операций. Болванка целая, мы ее закрепляли, потом, первое сверло, мы шли, буравили, потом больше, еще больше... Шесть операций, все это переворачивается и идет... Такой резак был. Сверло значит это шероховатое. <...> Работали мы по 12 часов. В 6 был подъем, мы шли в столовую, нам давали что-то поесть, и до 6 вечера. Возвращались, шли в столовую, что-то кушали и снова шли в эту конюшню» [33].

«Лагерь Галензее. Находились в лагере Галензее значит, мы месяцев, наверное, пять... Ну, как там? В бараках содержали нас по... 10 человек в комнате было. Двойные нары были, так... Сносно было все, так. Были матрасы... вот сейчас не помню с чем, но, по-моему, не тюфячные матрасы были, не соломой набиты, нет. Нормальные, не тюфячные матрасы были. Одеяла были, простыни были, подушки были, тоже нормальные подушки, все нормальное было. Бытовые условия неплохие ...По тем временам – неплохие. Ну, как? Давали там утром завтрак. Позавтракали. Потом построили всех по пятерочкам. Полицай по краям, если темно было, с фонарями шли утром. Водили на завод «Грюневальд». Я попал на склад. Инструментальный склад. Я, значит, раскладывал там всякие инструменты, и детали там всякие. Ну, это продолжалось, так, наверное, до 43 года» [37].

Аналіз типових ситуацій, діючих осіб і їхніх характеристик у спогадах колишніх оstarбайтерів дозволяє виділити своєрідні форми опору примусовій зміні звичного способу життя, з якою зіткнулися мобілізовані цивільні робітники. Здебільшого вони реалізовувались у вигляді різного роду непокор: епізодичний невихід на роботу, вже згадувані дрібні крадіжки чи, найчастіше і найнаочніше, ігнорування наказу про постійне і повсюдне носіння нашивки «ОСТ»:

«Как можно еще было обдурить? Вот, если человек на больничном, то он мог уйти на работу со здоровыми. Те пошли на работу, а он по городу целый день шатается, а потом к ним примкнет, и вернется назад. Нас, там, на проходной, не проверяли... Обычно у нас ОСТ был... Мы его либо пониже где-то пришивали, чтобы рукой вот так прикрыть... Когда надо сказать – вот я, а если не надо, так там закрыл. Или за бортом, здесь, маленьким таким делали. Или на булавке – прицепил и вот – я хороший. Раз, снял и уже, я немец, по крайней мере, не остарбайтер» [41].

Виділяючи в усних історіях інші, не менш важливі смислові одиниці, можна говорити про характерні для колишніх остарбайтерів стратегії виживання, що імпліцитно присутні в їхніх репрезентаціях минулого досвіду, головна з яких полягала у формуванні нових дружніх, часто близьких стосунків. Тут, однак, обов'язково слід враховувати ту обставину, що більшість остарбайтерів, інтерв'ю з якими ми маємо можливість проводити сьогодні, були дуже молодими людьми, це були практично діти, які на момент примусової депортації навряд чи досягли повноліття. Працювати ж їм довелося переважно з людьми набагато старшого віку, і нерідко, незважаючи на всі заборони нацистської влади на будь-який контакт, ставлення до них німців можна охарактеризувати як батьківське заступництво. Одночасно юнаки і дівчата, насильно вивезені за тисячі кілометрів від батьківщини і поставлені в незвичні умови, продовжували спілкуватися між собою, влаштовували у вільний час маленькі свята, знаходили нових знайомих, сварились і мирилися, закохувались і розставалися:

«У меня был кавалер француз. Он работал у хозяина, рядом с лагерем. Как только приехали, сразу выскочили на шоссе, нам разрешалось, лагерь в лесу был. А тут же село недалеко. Идем по дороге в село, дорога обсажена фруктовыми деревьями. Шла с сестрой двоюродной и подружкой. Сидят два парня и сразу нас остановили. Пригласили нас садиться. Познакомились и в меня влюбился этот француз... На каком языке общались? А на таком, немые

ж понимают друг друга... Они были военнопленные, жили в том же селе в лагере, а работали у хозяина... Встречались не каждый день, это ж надо у лагерного просить разрешения, или через забор... Женщины, которые работали с нами, были в возрасте. Мы их мамами называли. Мастера были и мужчины, и женщины. Один был такой хромой, на фронт не годился. Чтоб кто обижал нас – такого не было... Письма писать разрешали. Даже приезжали немцы, солдаты, которые тут у нас в Ольшанах были и знали, что у нас за лагерь. Мой отец передал нам тапочки, дал солдату и он привез их нам. Так что сказать, чем, как, кто нас обижал? Мы письмо ним передали, он приехал с отпуска и рассказал отцу где я, что детей ваших знаем и видели... На заводе сложнее. А у хозяина, что – он их пичкает тортами, они их пекли. Я ходила к сестре, меня угощали. Хозяева относились хорошо, сестра была у хорошей хозяйки» [35].

З одного боку, подібні спогади можуть розглядатися альтернативною однобічною версією колективної пам'яті, запропонованою за радянських часів, за якою примусовий робітник мав чинити постійний опір своїм поневолювачам, котрі, своєю чергою, не повинні були мати жодної позитивної риси. З іншого, в них немає, на наш погляд, прагнення спростувати загальноприйняті версії минулого, розвінчати одних і прославити інших, скинути старі й утвердити нові ідеали і подвиги. Своїми спогадами, роздумами, оцінками, думками і переживаннями ця група формує власні, відмінні від офіційного способи розповіді й пам'яті про війну – з іншим ракурсом й іншою системою координат, у якій сприймаються і згадуються події війни.

Характерно, що основні точки цієї «системи координат», у якій вибудовуються сучасні спогади колишніх примусових робітників, були сформовані вже під час їхнього перебування в Німеччині, про що свідчать інші документи особистого походження – листи остарбайтерів, написані та надіслані додому у 1942-1943 рр., коли увагу примусових робітників було сконцентровано на оцінці не відтворюваної, а реально існуючої ситуації в

усій її екстраординарності: невідомості майбутнього, необхідності самовизначення та виживання у незвичних соціальних, економічних, побутових та культурних умовах, а також примусового характеру цього самовизначення. У попередньому розділі ми же визначали, що певна кількість кореспонденції оstarбайтерів оминала німецьку цензуру та надходила до місця призначення неперевіреною. Наприклад, у повідомленні СД про діяльність відомства з перевірки листів за кордон стосовно перлюстрації листів оstarбайтерів, датованому 22 липня 1943 р., говорилося: «Ostarбайтери мають право писати певну кількість листів на батьківщину. Оскільки становище оstarбайтерів, попри всі розпорядження й циркуляри, все ще не поліпшилося (має місце погане поводження, позбавлення продуктів харчування, чіпляння тощо), певна річ, більшість листів – негативні. Я, на жаль, мушу констатувати, що відомство з перевірки листів за кордон спромоглося піддати цензурі тільки 30 % цих листів, бо в них дуже мало співробітників. Цей недолік потрібно усунути будь-що, оскільки кожен з цих негативних листів справляє у східних областях вплив сильніший, ніж 10 брошур чи газет... Більшу частину неконтрольованих листів з особливо негативним змістом оstarбайтери надсилають нелегально, коли німецькі солдати йдуть на те, що дають номери своєї польової пошти. Крім того, дівчата-оstarбайтери до від'їзду прохають свого друга німецького солдата взяти з собою і передати листи родичам оstarбайтерів-дівчат...» [12]. Своєю чергою, не всі листи, що, наприклад, надходили до Харкова, своєчасно доставлялися адресатам, часто для їх отримання треба було з'явитися на біржу праці, що через відсутність адресатів чи неможливість їх приходу, спричинило появу великої кількості неотриманої кореспонденції. Після закінчення війни цю неотриману кореспонденцію було передано до Державного архіву Харківської області, й на сьогодні це корпус документів кількістю 30 тис. одиниць.

Однією з перших реакцій на ситуацію, що склалася, для авторів листів була спроба визначення смислу цієї ситуації та її значення як для самого

остарбайтера, так і для його рідних та близьких⁷: «Не журіться і не думайте і не плачте, все переживемо, всі труднощі які зараз на нас положені, нічого ми, дядя, не зробимо, і ви нам нічого не допоможите, що ми таки чи нещасні, чи в таку годину родилися не щасливу...ми дуже далеко живемо від вас в дальній чужній стороні і мусим покоряться зараз всім де робим та слухати» [6]. Ці пошуки смислу уможлиблювали розгляд перебування в Німеччині і як полону («ничего за гроши не купиш бо мы пленные люди» [11]), і як своєрідних заробітків («я заработала в Германий 1 тухли, 1 рубашку, 1 ритуз и сарахан» [1]). Утім, найчастіше змістовну локалізацію перебування в Німеччині автори листів здійснювали за допомогою порівнянь (як на користь довоєнного життя, так і навпаки), які саме завдяки аксіологічній амбівалентності мають структуроутворювальне значення і в сучасних усних історіях остарбайтерів: «Кушать дають нам по 10 картошок на день и суп одна вода и 250 грам хлеба на день вообще в 33 году лучше жилось как сей час» [7]; «дорогая мамочка, я хотела поехать весной к вам, но не могла дожить до тепла, в Харькове был большой голод, и я была вынуждена ехать в Германию, которая меня спасла от смерти» [2]; «Роблю на полі так, як в радгоспі, роблю 10 часов у день» [8].

Ці листи, що мають схожу логіку вибудовування змісту, також містять опис житлових умов, деталей побуту, розпорядку дня і специфіки роботи, тобто тих «конкретних» речей, які, як уже зазначалося вище, становлять один з домінантних блоків сучасних усних історій колишніх примусових робітників. У листах остарбайтерів, надісланих переважно у 1942-1943 рр., знаходимо такі досить контрастні «картини» перебування на примусових роботах: «Нам тут не дуже плохо, правда трудновато пока привикнемо, а тоді получша. Ми ходимо вільно, особино в неділю ходимо в ліс, в клуб, гармошка грає весело конечно це пока привикнем так нада місяця 2 щоб забути про дом та про вас, то не мало сліз виллемо, от гляну на фотографію так і заплачу, но через п'ять минут і забудемся, бо дівчата як начнуть фокуси

⁷ Усі цитати з листів наведено зі збереженням авторських правопису та пунктуації.

викидати то про дом і забудеш» [4]; «Я сичас живу у хозяїна, то мені тут добре. 5 раз у день їсти, хозяїн має 10 коров, 20 свиней вобщим усе, що в хазяйстві треба, я маю отдельну комнату, 2 перини, 1 матрац подушка 2 простині, стіл скатерть, гардіроп» [3]; «Ходю до церкви, гуляти, в кіно ходю. В неділю 1 серпня їздили до церкви всі дівчата за 60 км, де служилося по українські, там добре наплакалися і добре послухали» [9].

Крім цих змістовних та структурних паралелей «системи координат», відповідно до якої і автори листів, і сучасні оповідачі «усних історій» вибудовували свої наративи, відзначимо ще одну стратегію індивідуальної пам'яті, характерну як для безпосереднього, так і ретроспективного (від)творення пам'яті про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. Йдеться про введення в оповідь згадок про встановлення нових дружніх, іноді близьких стосунків між остарбайтерами, які не тільки допомагали пережити примусове вивезення в чужу країну, але з плином часу залишилися важливою складовою індивідуального пригадування: «Вера, пиши як гуляєш і с ким. Я гуляю тут із одним руским теж хлопцем, жаліє мене, а дівчата ні... була б охота хлопців багато» [10]; «Їздять до нас хлопці з города Уперталя, там находяться 16 чоловік, узнали де наші всі дівчата Березівські, переписуємо пісьма так часто, що не скучно» [5].

Очевидно, втім, що у порівнянні з листами, написаними під час безпосереднього перебування на примусових роботах, сучасні усні історії мають головну комеморативну відмінність – вплив власних переосмислень та колективної пам'яті на події, що згадуються. Так, повертаючись до нашого аналізу конструювання власного «простору пам'яті» в усних історіях колишніх остарбайтерів, зупинимося на такій формі співвіднесення власного пригадування з колективною пам'яттю, відповідно до якої пошук шляхів «уписування» себе й свого досвіду в межі офіційного дискурсу про війну відбувається шляхом певних зрушень у так званій «вертикальній» організації пам'яті, коли окремі значущі для респондента епізоди розкриваються в контексті важливих воєнних або політичних подій:

«Как получилось?... Понимаете, у них спальни – отдельно девочки, отдельно мальчики их спали. И у них почему-то было заведено... Так оно жезде, знаете раньше наши жили люди обеспеченные и богатые. Горшки ночные стояли, я выносила, я мыла их. Вынесла два горшка и поставила в коридоре. А меня кто-то позвал, я поставила. Шел мальчишка, как дал, и оно разлетелось все по этому...Вдруг приходит моя хозяйка, вся красная, и давай меня бить по щекам. Я не ожидала, так все хорошо было. И вдруг отакое вот... Ох... И тут же она сейчас же – иди подавай, иди то, иди то, иди то... Видимо плохие вести были со Сталинграда. Там уже начали бомбить, Польшу... Да! Да уже Германию стали американцы бомбить. Видно у них уже было такое настроение. Ну, я и получила. Потом я плакала целый день» [36].

Специфічною в цих розповідях є й оцінка місцевого німецького населення, особливо тих, з ким пліч-о-пліч протягом декількох років довелося працювати на фабриці, заводі, в сільському господарстві. Співчутливе ставлення «простих німців», допомога, яка іноді межувала з самопожертвою, підтримка і солідарність у неприйнятті фашизму конструюють образ «чужого» як «свого іншого», який, попри весь контраст «іншості», сприймається з симпатією:

«Что еще? О доброте людей? Не знаю, что сказать. Есть среди них отдельные такие, такие фашисты, что даже плюнуть не хочет тебе в морду. А есть такие, которые готовы все отдать. В общем, больше, чем половина людей относились к нам хорошо. Например, ко мне. Или я в рубашке родился... Я не слышал, чтоб меня кто-нибудь громко заставлял «Шнель, шнель арбайтен». Работал я обыкновенно, в силу своих мер и сил. Не перегружался. Это не у нас – чем больше работаешь, больше погоняют. Я там проработал столько – я ни разу не слышал, чтобы кто-нибудь сказал «Экономьте электроэнергию». Лампочки горят днем и ночью, никто не орет, никто не ругается. Я удивлялся, честно говорю. То кусочек хлеба кинут, то

бутербродик кинут, то окурок кинут, то сигаретку кинут. Хорошие люди, хорошие» [30].

Утім, уведення в оповідь образу німця-начальника (цеху, табору, або хазяїна-«бауера») породжує конфлікт асоціацій, зумовлений обов'язковою для офіційного дискурсу про війну наявністю образу ворога. Безумовний ворог – це есесівець, поліцай, наглядач – «Есть среди них отдельные такие, такие фашисты, что даже плюнуть не хочет тебе в морду» [30]. У той же час, «есть такие, которые готовы все отдать. В общем, больше, чем половина людей относились к нам хорошо» [30]. Але безпосередній начальник у цю систему координат не завжди потрапляє: з одного боку, як представник влади, яка санкціонувала насильницький і необмежений примус до праці, первісно, «за визначенням» він теж був і залишався ворогом, з іншого – практика щоденного спілкування часто свідчила про зворотне. Неможливість співіснування цих двох моментів у оповіданнях колишніх остарбайтерів реалізується у вигляді своєрідної «заміни», наприклад, етнічної належності начальника.

Характерними в цьому зв'язку є фінальні епізоди «суду» над колишніми господарями. Приниження і приневолювання, які «східні робітники» відчували на собі, спричинили у них загострене почуття справедливості до тих, хто в умовах узаконеного й безкарного насильства не перейшов межу людяності, але після закінчення воєнних дій міг стати жертвою «справедливої кари»:

«Когда пришли американцы, зашли в барак, и американцы обратились к нам. Говорят: «Ну, скажите, вас шеф наказывал? Или нет! Вот если он наказывал – мы его расстреляем!» И все замерли. А потом, я уже не помню, кто-то сказал: «Нет» А он стоял... побледнел весь. Он нас никогда не наказывал. Не наказывал...» [40]. І одразу ж: «Вот почему мое такое впечатление, только мое, *он как еврей* [курсив наш – Г. Г.]. Он знал, чем это все могло закончиться, он нас никогда не наказывал и более или менее к нам относился» [40].

Або інший епізод: «Был момент. Приехали со второй смены, нам дали кушать. Мы посмотрели, а там черви, с червяками, была эта баланда, как мы называли. Подняли вой среди ночи. Ну, у нас был, этот, фюрер герр Шнайдер. Но я чего-то замечала, что *он как бы был наш* [курсив наш – Г. Г.]. Потому что были такие моменты, что можно было подумать. Вот мы подняли плач в лагере, вой. Ну, приехали со второй смены, что нам такую дали баланду. Он пришел, мол, что такое. Мы показываем, все. А он: «Майн киндер. Майн киндер», мол что сейчас будет картошка. Ну, он их заставил, чтоб отварили картошки нам» [34].

Конфлікт асоціацій реалізується також у «заміні» автора висловлювання – позитивну оцінку *німця*-начальника колишні остарбайтери часто дають словами інших персонажів своїх історій:

«Девчата знали меня, говорю, это Вася, позовите Соню. «Что случилось?» Вот, говорю, так, и так, и так. Слышу,... «спи, лежи, я утром пойду к коменданту, лагерфюреру, вот такой мужик». Меня он уже лично знал» [30].

«Он пообещал поговорить со своим начальником лагеря. Он говорит: «Он хороший человек, думаю, что поможет. Но к нам в лагерь он взять не сможет, наш – мужской» [32].

Крім подібних «замін», для розгляду моделі репрезентації минулого характерним є також «забування» і «витискування» досвіду примусу і насильства, що здійснювалося безпосередньо стосовно самого оповідача. Результатом цього «витискування» стає ухиляння від переказу, спотворення розповіді про події і особисту участь у них або так звана «нарративна редукція» – свідоме зменшення, зниження значущості тих чи інших подій або дистанціювання від них, часткове або повне. Для того щоб стати предметом оповіді, у цьому випадку досвід зазнавав узагальнення, а не індивідуалізації, про що свідчить постійне оперування категорією «ми»: «нас уганяли», «ми їхали», «нас розподілили», «ми жили», «ми працювали» та ін.:

«Работали *мы* [курсив наш – Г. Г.] по 12 часов. В 6 был подъем, *мы* шли в столовую, *нам* давали что-то поесть, и до 6 вечера. Возвращались, шли в столовую, что-то кушали и снова шли в эту конюшню. Разрешалось *нам* на воздухе быть... Под стенкой *мы* сидели по одному, плотно, и дышали немного воздухом. И естественно на расстоянии ограждение было, и проволока была, все. Естественно ходили немцы там и кричали на нас «Русише швайне». *Мы* старались больше к забору приблизиться, проходило время день за днем. Мы работали 12 часов днем, на следующей неделе 12 часов ночью. <...> Лагерь был деревянный. По центру дверь, на две половинки, туда-сюда открывалось. Умывальник был. *Нам* давали какую-то одежду. В критические дни *нам* не давали ничего» [33].

Але «розчинення» власного досвіду в множинному досвіді інших поступається місцем індивідуалізації, коли відбувається осмислення життєвого шляху в цілому:

«Я вообще, философствую о том, ну, что бы было со мной, если бы я не попал в Германию? Неизвестна моя судьба, если говорить с точки зрения жизни... Вот. Одну версию, которая подтверждается жизнью, что я жив до сих пор, это когда я был по этим лагерям и вернулся, несмотря на бомбежки, что ранен, я вернулся домой. А другая линия, я бы остался в Харькове, как многие мои сверстники, когда Харьков первый раз взяли в 43 году, весной. Они все попали ... в армию. Причем не вооруженные. Их только всех сформировали и... и повели там, на Мерепу... Немцы их там поуничтожали. Это же сила, которая не вооружена была. И там это пушечное мясо. Вот что. Они никакой пользы ни своей стране не дали, ни себе. Вот так у нас на улице многие... 26 год, 25 год, покосила именно вот эта дурь. Вот. Вот такая вот штука» [41].

Під час аналізу цих оповідей виникає питання – де саме, в яких часових та просторових рамках розташовані спогади про війну? Нижня хронологічна межа в нашому випадку – це напад нацистської Німеччини на Радянський Союз, що в наших оповідях обмежує метанаративний контекст війни війною

Великою Вітчизняною, а не Другою світовою. І в цьому, здається, й полягає головний вплив радянського дискурсу про війну на спогади індивідуального характеру. Інша, не менш важлива особливість цих історій стосується розповіді про абсолютно унікальний досвід війни, набутий на чужій (у найширшому значенні цього поняття) території. Тому відносини «свій – чужий» є однією з основних тематичних домінант записаних інтерв'ю.

В статті «Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення» [78] ми вже відзначали, що, ґрунтуючись на теорії висловлювання як одиниці мовного спілкування, можна пояснити і нерівномірну тривалість опису події, явища або процесу в оповіданнях колишніх остарбайтерів. М. Бахтін, визначивши однією з конститутивних ознак висловлювання його зверненість до когонебудь (або «адресність»), писав, що людина, коли говорить, завжди враховує апперцептивний фон сприйняття (або відповідного розуміння) її мови адресатом – наскільки він обізнаний у ситуації, чи володіє спеціальними знаннями в якій-небудь галузі, які в цілому його погляди, переконання та упередження, симпатії та антипатії [528, с. 276]. Цим можна пояснити, чому усних свідченнях відтворено з усіма подробицями довгу низку особистих характеристик як рідних і близьких, так і нових, знайдених уже в Німеччині, знайомих (уведення дослідника в незнайому йому ситуацію), деталі технічних процесів із виробництва певної заводської чи фабричної продукції (наділення дослідника необхідними знаннями) тощо:

«Я работал... назовем слесарно-сборочный отдел... У нас кузня была. Рядом был цех, в котором делали детали какие-то из дюрали для самолетов, наверно, для гидросамолетов, ... Там станочки стояли – пневмопреса, клепали вот из этих уголков всяких, какие-то изделия именно для самолетов. Был механический цех, где были токарные станки, револьверные станки, сварочные работы. ... Автоген, и газосварка, и электросварка. И был чисто инструментальный цех, где слесаря делали штампы, матрицы и пуансоны. Там несколько человек – это хорошей квалификации слесаря лекальщики

работали. Они делали вот эти матрицы, закаляли их в газовой такой печи и в масле... Вот такая операция была» [41].

Однак тривалість опису події в оповіданні у співвідношенні з тим, скільки часу вона тривала у минулому, яку інакше ще називають «швидкістю оповідання», можна пояснити, використовуючи розроблену в психологічній науці теорію «психологічного часу особистості» [541]. Для нас важливою є ідея авторів теорії – у структурі психологічного часу масштаб події визначається тим впливом, яке вона, в уявленні людини, справляє на її життя загалом, і на його основні царини зокрема. Так, наприклад, розповідь про звільнення може зайняти декілька хвилин, тоді як осмислення окремої події, епізоду і випадку з уведенням до оповідання додаткових персонажів та аксіологічною інтерпретацією їхніх вчинків з подальшою узагальнювальною експлікацією часто більш пролонговані. Звідси й основне зосередження уваги респондентів – колишніх оstarбайтерів – на відтворенні неоцінного досвіду людських стосунків: дружби, любові, взаємовиручки і взаєморозуміння, для чого, за визначенням, не було місця в нацистській системі придушення особистості.

У межах теорії психологічного часу особистості можна досліджувати і часові децентрації оповідання, які виявляються в зміщенні часового центру описуваної події на шкалі реального хронологічного часу в бік його віддалення (спроба забути, стерти з пам'яті, деактуалізувати) або наближення, коли респондент розповідає про щось так, ніби воно реально відбувається просто зараз. І знову йдеться про психологічну ціну, значущість і рівень впливу події як на оцінку минулого досвіду, так і на оцінку самого себе в цьому досвіді – власну ідентичність оstarбайтера в її найважливіших складових: громадянській, етнокультурній, родинній, професійній та віковій.

Слід підкреслити, що всі зазначені особливості є характерними для спогадів колишніх робітників промислового сектору нацистської економіки, саме вони й склали основну частину збірки «Невигадане: Усні історії оstarбайтерів». Спогади сільськогосподарських робітників і хатньої

прислуги зовсім інші; з оповідями тих, хто працював на промислових підприємствах, їх тематично об'єднує лише досвід транспортування до Німеччини, далі сюжети їхніх наративів з очевидних причин відмінні, а оцінки, які вони містять, можуть бути абсолютно протилежними. Стосується це передусім проблеми голоду – якщо вона є тематичним пріоритетом інтерв'ю «промислової» групи, то у «сільськогосподарській» групі перше місце посідають детальні розповіді саме про господарства, в яких довелося працювати. І тут, на нашу думку, особливо потрібно звернути увагу на таку проблему. Зазвичай для аналізу як інституту, так і досвіду примусу до праці із залученням матеріалів інтерв'ю важливою є диференціація текстів за місцем роботи їхніх авторів: у промисловості, сільському господарстві, на будівництві, залізниці, хатньою прислугою і т.д. Але не менш важливо обов'язково враховувати те, представник якої культури свого часу був залучений до примусової праці – міської, модерної, чи сільської, традиційної. Виразна різниця між спогадами представників цих двох культур простежується під час аналізу інтерв'ю саме колишніх сільськогосподарських робітників, що й формує їх головну особливість.

Якщо колишній оstarбайтер народився й виріс в селі, то свою працю в господарстві німецьких «бауерів» він описує як звичну й давно знайому, з інтересом порівнюючи й види сільськогосподарських культур, і методи роботи, й організацію господарства в цілому. Інакше говорячи – любов до землі й звичка працювати на землі, що сформувалися ще до вивезення до Німеччини, значно полегшили цій групі людей перебування на примусових роботах у сільському господарстві. А також пом'якшили гостроту кризи ідентичності, яку пережили всі примусові робітники. Показовою в цьому зв'язку є розповідь, записана в рамках проекту збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху (International Slave-und Forced Labourers Documentation Project), як відеоінтерв'ю, де колишній оstarбайтер розмірковує про причини своїх втеч із робіт на залізниці. Він

втікав двічі, в результаті чого потрапив до концентраційного табору Бухенвальд, звідки й був визволений у квітні 1945 р. Причиною своїх втеч він назвав не бажання потрапити додому чи до «своїх», а намагання змінити місце роботи – працювати у «хазяїна», в сільському господарстві, тому що, як неодноразово повторював, любив роботу на землі й бажав працювати саме на землі:

«І ми з ним решили... сделать побег. Ну, в общем, ми... мені хотілося работать, канешно, в сельском хазяйстве, потому що я уже работав на тракторі. І я любив ето – работать на землі. І дома на вгороді, я знав сельське хазяйство, хотілось мені попасти, щоб туда, до хазяїна. І от ми зговорились з товаришем і решили сделать побег» [20, с. 2].

Відмінність досвіду представників міської й сільської культур ми можемо побачити й поза межами їх розповідей про перебування в Німеччині, це особливо помітно під час опису початку війни й тих змін, що спричинила в їхньому житті окупація. Українське село – це завжди замкнений колектив добре знайомих між собою людей з характерною психологією патріархальної общини. Значною мірою це родина, коло «своїх», і коли тут з'являється «чужий», він сприймається зовсім інакше, ніж у великому місті. Так, наприклад, поява у місті «чужого», тобто ворога, призводить до руйнування головним чином матеріальних речей: це зруйновані будівлі, розладжена інфраструктура, апофеозом спогадів про окупацію міста часто постає розповідь про бомбардування. В окупованому ж селі насамперед руйнуються міжособистісні зв'язки, з'являються зрадники, старости й поліцаї, які до війни були частиною сільської спільноти, «своїми». Саме поліцаї, «свої», склали по селах списки юнаків і дівчат, що мусили потрапити до Німеччини, в місті ж цю роботу виконувала установа, якась деперсоніфікована «біржа праці». З огляду на це тематична одиниця примусового вивезення є трагічнішою й емоційнішою в оповідях представників традиційної культури. Своєю чергою, життя перед очима всієї сільської спільноти та знання її представниками всіх перипетій примусової

мобілізації значно полегшили повернення колишніх остарбайтерів до рідних домівок – їх зустрічали без тієї агресивної підозри, що була характерною для міста:

«– І так от далі, скільки ви жили, ви взагалі-то розповідали людям, чи намагалися так... трохи приховати це?

– Нічого я не ховала! Єслі б я одна була... Тутечко пол-Змійова було! Чи я одна була! Тисячі були! Со Змійова. Вже не те, не кажу про Константовку. Усі знали. Поприйжджали, ми ж не... живі пооставалися, знали. А кожне ж розспрашувало, як приїхало, що... де була, і що й як, і робили всі... Усі знають же. Документи ось тут издавали. Толпа знаєш яка була, скоко людей?» [21, с. 56].

Таким чином, зміщення акцентів з аналізу спогадів про роботу на підприємствах, у сільському господарстві тощо на аналіз оповідей представників міської, модерної та сільської, більш традиційної культури відкриває нові перспективи дослідження досвіду примусу до праці в нацистській Німеччині під час Другої світової війни.

Підсумовуючи викладене, звернемося до теорії індивідуальної пам'яті, розробленої Центром досліджень сучасної культури університету м. Бірмінгем [717]. За цією теорією людина складає, створює свої спогади для того, щоб надати сенсу своєму минулому і теперішньому життю. Це процес пролонгований, заснований на постійній взаємодії і взаємовпливові досвіду та його осмислення, особистої та колективної пам'яті. Ми створюємо свої спогади так, щоб вони давали нам можливість почуватися комфортно, зберігати внутрішній спокій і самовладання. Створення таких «безпечних» спогадів, з одного боку, – процес індивідуальний, з іншого – суспільний і публічний, бо спомини створюються таким чином, щоб вони відповідали прийнятним для суспільства образам і уявленням. Інакше людина опиняється у вузькому колі людей з подібним життєвим досвідом – у соціально або політично маргінальній аудиторії.

Для нас це положення є важливим тому, що аналізовані усні історії остарбайтерів являють собою комплекс спогадів «проміжного порядку». Для авторів цих історій залишаються актуальними певні труднощі в наративному конструюванні та винесенні власного досвіду в публічний простір, адже культурна практика засвоєної ними радянської версії пам'яті про війну пропонувала вельми обмежений спектр дозволених для артикуляції спогадів про перебування на примусових роботах в нацистській Німеччині. Але в той же час індивідуальна версія примусового досвіду поступово стає прийнятною для суспільства, знаходячи свою нішу в межах пострадянського історичного дискурсу. І якщо ми говоримо про особливості усних історій остарбайтерів, то саме це положення є основною детермінантою їхньої специфіки.

4.3. Конструювання ідентичності й моделі самопрезентацій в усних історіях українських остарбайтерів

Аналіз досвіду примусу до праці в нацистській Німеччині під час Другої світової війни, проведений на базі вивчення розвитку змістів інтерв'ю та інтерпретації символів, метафор і значень, які в ньому містяться, уможлиблює розв'язання наступного питання, а саме – дослідження «формул вписування» цього досвіду в автобіографічні наративи оповідачів та побудованих на цій основі варіантів представлення себе в процесі розповіді власної «історії життя», тобто певних моделей самопрезентацій. Для виділення цих моделей самопрезентацій був проведений аналіз конструювання розповіді про примус до праці в нацистській Німеччині в контексті автобіографічних інтерв'ю колишніх українських остарбайтерів, записаних у рамках проекту збору документальних свідчень про долі людей, що в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього райху (International Slave- und Forced Labourers Documentation Project). Цей аналіз передбачав відповіді на такі питання. По-перше, яку часову й тематичну схему обрали оповідачі для об'єднання й

вибудовування в межах однієї розповіді важливого для їх біографії життєвого досвіду, тобто, якою є загальна біографічна модель/конструкція аналізованого інтерв'ю. По-друге, яким чином досвід перебування на примусових роботах оповідачі вписували в автобіографічну конструкцію в цілому, де, у який момент і за допомогою яких засобів вони промовляли і, таким чином, трансливали цей досвід. І, нарешті, які елементи досвіду та його осмислення розташовувалися й артикулювалися в межах офіційного дискурсу, а які – в межах особистісних тлумачень.

Виходячи з того, що історичну пам'ять – як пам'ять про історичне минуле у формі його (минулого) символічних репрезентацій – часто розуміють як один із вимірів індивідуальної й колективної (соціальної) пам'яті, погодимося з авторами, які розглядають історичну пам'ять як «складний соціокультурний феномен, пов'язаний з осмисленням історичних подій та історичного досвіду (реального та/або уявного), і водночас – продукт маніпуляції масовою свідомістю з політичною метою» [600, с. 10]. Позичуючи дослідження усних історій учасників безпосередніх історичних подій як одну з можливостей вивчення історичної пам'яті, визначимо вихідне посилення в їх аналізі – переплетення репрезентацій особистого досвіду та його осмислення з системою символів, знаків, міфів і обмежень, що сформували колективне уявлення про подію, яка вивчається, та відображають певну спільність культурно-історичного досвіду в даному соціумі. Спираючись на це твердження, одним з основних завдань дослідження усноісторичних інтерв'ю, на наш погляд, може стати вивчення того, як у своєму наративі (частіше – автобіографічному, рідше – проблемному) інформант упорядковує і транслює власний досвід, набутий у межах якоїсь історичної події, щоб надати сенсу випадкам і вчинкам свого життя. За такого підходу не йдеться про те, *що* розповідалося в інтерв'ю, дослідницький інтерес концентрується навколо питань *як і чому саме так* побудований наратив інформанта, в момент спогадів про що актуалізуються символи і значення, характерні для публічного дискурсу, а де на перше місце

виходять власні оцінки інформанта, тобто що саме з суб'єктивного досвіду респондента промовляється в «офіційному» а що – в особистому ключі.

Вище вже відзначалося, що на сьогодні існує два основних способи аналізу інтерв'ю – реконструктивний і наративний (текстуальний). Основне завдання реконструктивного методу полягає у відтворенні ситуації, середовища, соціального контексту або їхніх окремих елементів, динаміки формування й змін тих чи інших структур, інститутів і організацій на підставі оповідей про індивідуальний щоденний рутинний досвід і практику, міжособистісні взаємозв'язки, індивідуальні життєві прагнення та їх реалізацію. Наративний метод (чи методи, що доречніше) базується на аналізі самої оповіді й текстуальних особливостей інтерв'ю для виявлення того, як оповідач сприйняв, оцінив, запам'ятав і згадав/переказав ту чи іншу подію, епізод або свій життєвий шлях у цілому. Очевидно, що для мети нашого дослідження евристично цінним стає комплекс наративних методів, під час використання яких об'єктом вивчення є сама розказана історія (точніше – її текстовий протокол), а суб'єктом – система зв'язків і закономірностей конструювання наративу. Так, для вирішення перших двох із поставлених перед собою завдань ми обрали методіку Ф. Шютце й Г. Розенталь, відповідно до якої автобіографічне інтерв'ю розглядається як концептуально єдина конструкція: «Розповіді, які біограф відбирає для того, щоб подати слухачам історію свого життя, не можна розглядати як низку окремих епізодів і окремих подій, що відбувалися з людиною, розташованих у хронологічній послідовності, подібно до геологічних відкладень, – досвід окремої пережитої події завжди вбудований в об'єднаний загальним змістом контекст, біографічну конструкцію» [602, с. 326]. У вивченні біографічної конструкції центральне місце посідає аналіз тематичного поля – «реконструкція форми і структури розповіді про життя, тобто того, яким чином вибудовується тематична і часова послідовність епізодів інтерв'ю» [602, с. 334]. Для з'ясування зв'язків і закономірностей появи в наративі сюжетів, символів і референцій, що відсилають до офіційного дискурсу або

особистісних тлумачень респондента, ми використовували логіку класичного якісного аналізу [612], орієнтованого на побудову концепцій і «міні-теорій» на основі емпірично описаних даних. Для вирішення як цього завдання, так і для оцінки важливості того чи іншого елемента в біографічних конструкціях оповідачів, всі наявні в оповіданні міні-історії ми класифікували за ступенем «повноти» наративу, тобто наявності в них певних функціональних елементів, запропонованих у межах структурного підходу В. Лабова [684].

Практично ніколи усна автобіографічна історія не є зв'язним розповідним текстом з єдиним сюжетом, вона являє собою конструкцію змістовних блоків різного роду, так чи інакше пов'язаних один з одним. Ці блоки (наративні фрагменти = пасажі = секвенції), що містять внутрішньо закінчений сюжет, є елементарною одиницею аналізу, як у методі Шютце-Розенталь, так і в якісному соціологічному аналізі, описаному В. Семеновою. Тому, підготовчою процедурою до цих двох видів аналізу є поділ тексту на вказані фрагменти за такими найбільш уживаними критеріями: зміна стилю тексту (розповідь, опис, міркування/аргументація, теоретизування), зміна мовців (запитання інтерв'юєра – відповідь респондента, набагато рідше навпаки), зміна теми розповіді. Розповіддю в даному випадку заведено називати окрему послідовність подій минулого, впорядкованих за допомогою часових або причиново-наслідкових зв'язків і поданих у вигляді: викладу подій з незначним проробленням ситуації й однолінійним сюжетом; повідомлення якоїсь небуденної події зі значним і дрібним промальовуванням її деталей та їхньою локалізацією в часі й просторі; розширювальної розповіді, що будується навколо однієї головної події, коли інші події «нанизуються» на стрижень головної; розповіді-оцінки, що слугує виправданню самого факту оповіді, тощо. Головна відмінність опису від розповіді полягає в його статичності, у відсутності процесуального ходу подій, в ущільненості й насиченості деталями картини, що описується. Найчастіше опис замінює розповідь тоді, коли автор бажає мінімізувати розповідь (чи взагалі уникнути її) про досвід або подію неприємну, болючу

чи таку, що не вписується в норми й уявлення або самого оповідача, або його соціальної групи, це – свідчення замкненості інформанта, що призводить до виникнення так званої «наративної блокади» в інтерв'ю і «наративної лакуни» в тексті. Аргументація й теоретизування, своєю чергою, являють собою посилення на загальні або особистісні уявлення, стереотипи, теорії, авторитетні думки або декларування будь-яких ідей.

Після того, як первинний текст поділено на одиниці аналізу, логіка методики Шютце-Розенталь і якісного соціологічного дослідження стає відмінною – у першому випадку йдеться про аналітичну абдукцію, в другому – про аналітичну індукцію. Головна відмінність абдуктивного методу полягає у відсутності застосування до тексту заданої системи змінних і принципів класифікації, тобто привнесення заздалегідь сформульованих наукових категорій. Абдукція, виходячи із результату, що вимагає пояснення, виводить (гіпотетичне) правило, раніше не відоме й узятє на пробу, щоб пояснити даний випадок. З іншого боку, це процес, що використовується для вироблення наукових пояснень соціального життя за допомогою концепцій і значень, які використовуються самими соціальними акторами. Г. Розенталь дає такий опис абдуктивної процедури дослідження: «У категоріях методу абдуктивного міркування аналіз послідовності подій припускає побудову гіпотез стосовно тих можливостей, які присутні в даному наборі емпіричних даних; гіпотез, що стосуються можливого подальшого розвитку ситуації; і на третьому етапі – порівняння їх з дійсними наслідками (емпірична перевірка)» [602, с. 332]. Результатом такого аналізу є пояснення природи і функцій автобіографічної розповіді та ймовірних принципів, якими біограф керувався під час відбору сюжетів. Своєю чергою це стає можливим у межах аналізу тематичного поля, тобто сукупності «подій або ситуацій, що в розповіді утворюють той задній план, або горизонт, на тлі якого розкривається певна тема, що перебуває в центрі всієї розповіді» [602, с. 328].

Що стосується якісного дослідження, то тут ідеться про низку способів аналітичного опису, тобто перерахування всіх цікавих для дослідника

характеристик об'єкта аналізу, з наступним співвіднесенням отриманих даних зі знанням теоретичним і вибудовуванням на цій основі певного концептуального уявлення. На етапі концептуального аналізу відбувається класифікація даних у певні категорії й субкатегорії, виявлення зв'язків між ними, побудування кластерів і формулювання концепцій, тобто робота здійснюється в межах аналітичної індукції – виведення якогось правила шляхом узагальнення верифікованого результату одиничного випадку, що експериментально спостерігається, або множини таких одиничних випадків. Очевидно, однак, що така методика орієнтована передусім на вивчення «індивідуального аспекту соціальної практики – реального досвіду життя конкретних людей у конкретних обставинах» [612, с. 11], у рамках якої на етапі концептуального аналізу розрізнені свідчення, об'єднані в певну сукупність чи клас понять, найчастіше виражаються *соціологічною* категорією. У випадку вивчення елементів досвіду, що транслюється в автобіографічному наративі, його осмислення й артикуляції чи то в межах офіційного дискурсу, чи то в межах особистісних тлумачень, більш обґрунтованим, на нашу думку, є оперування не категоріями, а функціональними елементами наративу (наприклад, «оцінкою» як значущістю й змістом дії, а також ставленням оповідача до цієї дії). Тобто, спочатку розбивши текст інтерв'ю на одиниці аналізу (ідучи за логікою і термінами автора біографічного наративу), ми потім переструктуруємо поле емпірії в поле наступних інтерпретацій за допомогою співвіднесення частин тексту з набором компонент повного наративу. Згідно зі структурним підходом В. Лабова «повний наратив» включає в себе такі елементи: короткий виклад суті епізоду/події, про який розповідається (теза); опис часу, місця, учасників, ситуації (орієнтація); виклад послідовності подій (комплекс дій); ставлення оповідача до епізоду/події/дії, визначення його значущості й сенсу (оцінка); повідомлення про результати того, що відбулося (резольюція) і повернення в теперішній час (кода). Після того, як тематичні секвенції інтерв'ю структуровано відповідно до вищеописаних формальних

властивостей функціональних нарративних елементів, ми можемо перейти до встановлення зв'язків і закономірностей появи в біографічному тексті інформанта, по-перше, оцінок, символів, штампів і референцій, що відсилають як до офіційного дискурсу, так і до системи особистісних інтерпретацій інформанта, по-друге – комплексу сюжетів, що вміщують ці оцінки. Згодом, виділивши й проаналізувавши всі міні-історії, які містяться в тексті, виходячи з повноти їхньої відповідності перерахованим вище елементам нарративу, можна робити висновок про ступінь важливості тієї чи іншої теми в біографічному конструкті інформанта.

У результаті аналізу автобіографічних конструктів наших інформантів ми дійшли висновку про наявність трьох основних моделей «подання себе» колишніми українськими оstarбайтерами. По-перше, це модель «відповідності» – нормам і стандартам життя радянського суспільства, а також офіційній, загальноприйнятій у цьому суспільстві версії про війну.

Модель відповідності найчастіше не припускає повернення до теми примусової праці після того, як її було один раз описано в рамках відповідного тематичного блоку, за логікою біографічного конструкту цей досвід не є визначальним у наступних життєвих практиках інформантів. Їхнє життя – «нормальне», «як у всіх», у своїх автобіографічних нарративах ця група людей більше уваги приділяє розповідям про свою родину, роботу, різні життєві успіхи й негаразди. Характерно, що безпосереднє перебування на примусових роботах, за їхніми розповідями, ніяк не вплинуло на ставлення колег чи знайомих та не перешкоджало подальшому життю та праці:

«Вот я не помню... Ну, мне никто ничего никогда не говорил, что «ты вот была в Германии». Нет, никто... Я ж говорю, у нас был парторг, он умер... Так он даже ходил по пятам за мной: «Шура, вступай в партию, Шура, вступай в партию». Я говорю: «Да нет. Я еще нет. Я еще не созрела» [22, с. 38].

«— А вот когда на работу устраивались, никто вас там мол не притеснял из-за того, что вы в Германии были?»

— Нет, нет.

— Легко, да, устроились сразу на работу?»

— Ну потом я... побыла ж дома пока сынок маленький был. Потом пошла в колхоз. Немножко так я поработала рядовой, потом меня бухгалтер взял у контору. Бухгалтер колхоза... он меня сначала взял... на молотарке весовщиком, потом взял у контору весовщиком бухгалтера. Я проработала помощником бухгалтера 12 лет у колхозе. После этого меня избирают секретарем сельсовета. И до пенсии я доработала секретарем сельсовета» [23, с. 57].

Разом з тим, розповідь про перебування на примусових роботах колишні остарбайтери досить вдало «вписують» у радянський варіант війни в цілому й у радянську версію історії примусу до праці зокрема, а саме у прийнятту в СРСР «версію опору». По-перше, це розповідь про обов'язкову, нехай мінімальну і незначну, але шкоду, яку остарбайтери намагалися заподіяти, працюючи на промислових підприємствах, у будівельних та інших організаціях:

«Делали немножечко там, брак. Защищали Родину. Немножечко делали... Французы – не знаю, а мы, девчата, делали. (Тихо) вот так зайдешь в туалет, а там полно брака. Делали. А душа была вроде... Легче было нам. Что мы ж все-таки как-то... делали» [22, с. 12].

По-друге, дотримання «версії опору», на наш погляд, реалізується також у історіях про різноманітний непослух або демонстративне порушення дисципліни, до яких вдавалися остарбайтери. Утім, в обох цих випадках головним постає прагнення оповідача будь-якими засобами показати себе борцем і учасником протесту, а не пасивним і мовчазним «рабом»:

«Ходит начальница, между столами которая: «Шнель! Шнель! Шнель! Работать! Шнель! Быстрей работайте, туда-сюда». И она отвернулась, а я как от сидела, та так ей – на тебе язык! Все засмеялись. Она как оборачивается

сразу – и увидела. Как взбесилась она: «Как так, немку передразнила!» И сейчас подняла там, жалобу, вызывает мастера – туда-сюда, так и так – «униз ее туда, на формовку». А там как поработал два месяца – и с копыт долой, отравление пылью этой, и все – целикоз легких. Ну туда, так туда – ничего ж не поделаешь, заработала» [24, с. 10].

«А мій сусід як ішов із лагерьа, розказував, та й тот, коли їх вели на роботу, а він во: (співає) «За Родіну! За Сталіна!» Так вони як далі йому й за Родіну, й за Сталіна, так він тоді і без сознання лежав, та й усе. Ото тобі й за Родіну, й за Сталіна» [21, с. 15].

«Ми ж когда ночью работали, ночью когда работали, а днём ми были свободні, дома были. І ми начали там у Берліні вискакувати. З проволоки вирізали дірку, хто-то ви... це не я, хлопці вирізали, вона одкривалася та хвортка, закривалась, проволока колюча. І отам барак ідеш, по путях, отам Галензее, станція була... Так начали ото... вискочим туда, у Берлін на станцію. Там їздили ми по тому. І ото на тому... заходиш, ми ж стремились у магазин, ото де хлібний магазин... І ми ото роздобудем... Ну за ето ганяли німці, строго наказували» [20, с. 29].

На відміну від розповідей про працю на великих підприємствах, де образ «хазяїна» був часто деперсоніфікований та уособлював не конкретну людину, а нацистську державу в цілому, в історіях перебування на примусових роботах у сільських чи домашніх господарствах, де колишні остарбайтери дуже тісно спілкувалися зі своїми «хазяями», версія опору знаходить інше вираження. Опір насильству над людиною, яку примусово було поставлено в підлегле становище, реалізується в цих оповідях в інверсії та нівелюванні владних відносин у бінарній опозиції «хазяїн – примусовий робітник» головно завдяки зображенню колишнім остарбайтером себе самого як людини рівної своєму хазяїну чи такої, що переважає останнього за якимись знаннями, умінням, досвідом.

Так, наприклад, ми записали численні розповіді про дружні стосунки молодих українських робітниць зі своїми господинями (якщо вони були

майже одного віку), про випадки батьківської опіки та певного «прийняття» остарбайтерів до родини господарів (переважно, якщо ці остарбайтери були одного віку з дітьми німців), навіть історії про кохання «хазяйського» сина до робітниці-остарбайтерки:

«А він як забира мене, тот... син оцей, – я кажу так, як є, – забира ж отдельно, забира мене на піч, щоб я ганяла птичок. А він у мене та вхлопався. Улюбився. А в мене коси ще такі длінні були, і не одрізав ніхто, провіряли ж усе, еслі в кого найдуть, зразу помажуть маззю, така, що ти й голову забудеш ото. І вели ото мене де тут, а хлопці й кажуть: «Юта, як буде він вдруг тебе насільнічати – кричи. Ми його тут тоже... Не іміє він права трогати тебе». Ну, а він не трогав. Він каже: «Не бойсь, я тебе не трону. Конець войны – ти будеш у мєня женой» [21, с. 10].

Показовим прикладом ставлення до робітниці як до людини рівної, яку вважають настільки «своєю», що довіряють зберігати під час бомбардування коштовні родинні речі, є такий епізод:

«Вот как тревога, хозяйка: «Идем, Александра, в бункер, идем, Александра». Давала она мне вот такой мешочек с чем-то тяжелым: «Неси, Александра». Вот чего-то она мне доверяла. Ну, мне кажется, там это было или сбережения, или золото, или серебро, что-то было. Ну, вот такой мешочек. И я тащу тот мешочек, (со смехом) и за ней иду, в бункер спускаемся. В метро, мы в метро, это, на станции прятались от бомбежки. Кончилась бомбежка, возвращались домой, и опять... Доверяла она мне. Доверяла. И питались мы за одним столом» [22, с. 5].

Інверсія владних стосунків в цій групі оповідей може відбуватися й прямим позиціонуванням оповідача себе як людини, що має певну свободу дій та є «господарем ситуації» в реалізації власних уподобань та пріоритетів:

«Я як наберу, пацани ото, такі пацани лет по восім, любителі їздить на конях, вони мені віжки подбирають зразу, я їм даю, вони правлять, куди їхать знають, за мной ото, а я свищу свістом песню «Когда нас в бой пошлет товарищ Сталин», оцю песню, а вони ж на вус мотають і собі ж

підсвистують, і понаучувалися, і свістять, увесь город свистить, я де не їду – уже сидять пацани: «Ей, Петро» – і біжать. Я їм кажу – та сідайте, повилазять, сідають. «А ну, шо ето»... і не ету, кода, а другу пісню «... наши танки бистри» тоже. І вони це все понаучувалися, і весь город знає цю пісню, ходять, співають. Дівчата йдуть із фабрики чи з заводу, кажуть – оце ти, Петро, понаучував всіх дітей. Я говорю – хай знають це шо, це наші пісні, руські...» [25, с. 59]

Однак, і це важливо відзначити, радянська версія опору передбачала опір саме ворогові, однозначно і безсумнівно негативному нацисту, і наявність у розповідях позитивних характеристик як пересічних німців, так і «господарів», вважаємо елементом сучасного осмислення проблеми примусової праці, «значеннєві рамки» якої не в останню чергу сформувала практика компенсаційних виплат.

Наступну модель «представлення себе» ми назвали стратегією самовиправдання за допомогою обвинувачення, коли оповідач прагне виправдатися перед суспільством і державою за «зраду», яку, сам того не бажаючи, вимушено, з примусу зробив, працюючи на території ворожої держави. У цьому випадку тема примусової праці звучить протягом усієї біографії як значуща й така, що детермінувала весь наступний життєвий досвід, а колишній оstarбайтер позиціонує себе не борцем, а жертвою обставин, агресивної політики як двох тоталітарних держав, що розв'язали війну, так і подальшої політики радянської держави стосовно оstarбайтерів. Ця модель є характерною переважно для людей з пасивною життєвою позицією, у яких не склалося особисте чи професійне життя і які усі свої невдачі та обмежену реалізацію життєвих планів пояснюють саме фактом перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині.

З точки зору впливу колективних уявлень на індивідуальне осмислення досвіду перебування на примусових роботах ця модель становить приклад вписування приватної історії життя в «неофіційну», на відміну від версії

опору, точку зору радянської влади на оstarбайтерів як зрадників та злочинців:

«Тогда нельзя этого было делать, ну оно как-то презирали этих людей, они были, они были, как сказать, изменники Родины – вплоть до того, что изменники Родины. «Я работал на Германию» – всё, этим всё сказано. Я в Германии был? – был. Работал? – работал. До свидания. Ну, самое простое такое, аргументы. И факты, как говорится. Работал – работал, всё. Изменник Родины, чи как оно – против Родины...» [26, с. 42-43]

Майже всі оповідачі цієї групи в своїх усних історіях підкреслювали необхідність приховування факту свого перебування на примусових роботах, насамперед від оточуючих – колег, друзів, знайомих, адже в їхніх колективних уявленнях робота в Німеччині була ганьбою:

«От мужа я не скрывала. Мы скрывали от всех наших знакомых... вот сейчас же люди говорят: «Алла, а мы не знали, что вы были в Германии». Понимаете? Мы скрывали это. Понимаете, мы как бы были, ну как... Мы были так угнетены, обижены, что вот свою боль, вот эту. Ну, скажешь этому человеку, а человек это поймет иначе. Другие люди говорили: «Вы ж добровольно уехали. Вас никто не вывозил. Вы ж поехали в этих СВ, или как они называются, купе». Попробуй, докажи, что ты поехала не в купе... Поэтому, конечно, даже мои знакомые, с которыми я потом дружила, с завода «Арсенал» – никто не знал, что мы были в Германии. Только знали анкеты» [27, с. 52-53].

На відміну від попередньої, для цієї групи інформантів характерне використання вкрай негативних оцінок усіх німців, наявність штампів і стійких конструкцій попередньої радянської епохи – «німецько-фашистські нелюди, кати, душогуби, звірі». Привертає увагу й короткий і «телеграфний» стиль переказу досвіду перебування в Німеччині, а також його «розтягнутість» по усьому інтерв'ю. На нашу думку, це пов'язано з тим, що досвід перебування в Німеччині виявився дуже травматичним для цієї групи людей, і травма насильства над волею з боку нацистської держави була

збільшена не меншою травмою обмежень, презирства і зневаги з боку держави радянської, перебороти яку в них не вистачило сили протягом усього життя.

Характерне введення до оповіді образу ворога-нациста містять усні історії тих співрозмовників по інтерв'ю, кого вивезли на примусові роботи у ранньому віці разом з батьками. Своє негативне ставлення до німців ці респонденти екстраполюють на тих, хто був близьким їм за віком та з ким вони мали більшу змогу контактувати, – на німецьких дітей:

«Но дети все равно издевались над нами. Дети, я помню один мальчишка, (сурово) наверное, ээсовец был, не наверно, а точно ээсовец. Так он все время так (грозно): «Руссише швайнэ рае! Руссише швайнэ рае!» – так с презрением таким... Я думала: «Если придут наши, так я тебя уничтожу!» (со злом). Такое у меня было, понимаете... И я его один раз встретила на улице. Но он был большой мальчик. Ему было... Если мне было девять – ему десять лет... Так и... я так на него посмотрела и говорю... Вот так говорю: «Дойчланд, дойчланд – юбер алес. Дрались, дрались, ...» (Смех) И, сказала полностью это слово, понимаете. Но он на меня... он белый стал. И он на меня посмотрел и вот так вот... Он бы меня убил вот сейчас (громко). Но я ему высказала все что хотела (спокойно). И мне было так легко. Легко тем, типа того, что я отомстила ему, за его оскорбления (плачет)» [27, с. 13, 15].

Ця поділена на частини історія, центральна у розповіді про перебування нашої респондентки О. Горевої на примусових роботах у нацистській Німеччині, є символічною з кількох поглядів. По-перше, з погляду вивчення значення, яке автор вкладає у подію, про яку розповідає, і свій досвід перебування в Німеччині в цілому. Для найяскравішого епізоду свого нарративу О. Горева обрала ємке і дошкульне прислів'я явно не з дитячого репертуару (закінчення якого під час запису інтерв'ю вона посоромилась вимовити вголос), котрим підбила підсумок не лише власному перебуванню на примусових роботах, але й війні загалом. Велике значення

має тут і сукупний образ антигероя розповіді. З одного боку, це «большой мальчик», тобто вже не дитина, чії образи оповідачка виправдовує заключною реплікою епізоду: «Ну, это дети – это вполне естественно». З іншого боку, характеристики «точно ээсовец», котрий «убил бы вот сейчас», відсилають скоріше до сукупного образу ворога-нациста, ніж описують реального підлітка-кривдника, який за віком міг бути членом гітлерюгенду, але не СС.

По-друге, значущість цієї історії полягає у її функціональних особливостях. Крім рамкового обрамлення всіх історій, у яких головною героїнею розповіді виступає оповідачка, структуроутворювальне значення тут має мотив відновлення справедливості. Його реалізація надає закінченості тематичному блоку, присвяченому війні та її місцю в автобіографічному наративі О. Горевої: висловлювання, від якого стало «так легко», компенсує не лише гіркоту дитячої образи, але й слугує символічним відшкодуванням усього періоду випробувань воєнного часу.

Діаметрально протилежною до виділеної нами моделі самовиправдання за допомогою обвинувачення є третя модель – модель протестної соціалізації, коли індивід позиціонує себе активним у соціальному плані суб'єктом і намагається мінімізувати вплив «примусово-трудового» етапу на своє життя в цілому, хоча й усвідомлює значущість цього етапу для власної долі. Ця модель характерна для людей, які певним чином протестували проти системи обмежень, накладеної радянським суспільством на професійні й особистісні практики тих, хто під час війни працював на території нацистської Німеччини. Ця система включала, серед іншого, негласні вказівки про небажаний шлюб з колишніми оstarбайтерами, обмеження під час вступу на навчання чи роботу, заборону на повернення для постійного проживання у Київ, Москву та Ленінград для осіб, які були вивезені на примусові роботи у віці понад 18 років, що діяла у перші післявоєнні роки, і т. п. Однак, на відміну від попередньої моделі самопрезентації, протестна соціалізація припускала постійну боротьбу за реалізацію власних (часто

амбіційних для оточуючих) життєвих планів за допомогою перманентного пошуку шляхів для обминання заборон, що існували: це були зміна прізвища, приховування факту перебування на примусових роботах під час вступу до шлюбу і прийому на роботу, використання різних вивертів для проходження перевірки тощо. Цікавим прикладом протесту проти обмежень, наприклад, кар'єрних прагнень остарбайтерів, реалізованого у вигляді свідомого роздратування оточуючих й показового дистанціювання від колективу, є така оповідь:

«Относились ко мне там на работе более или менее нормально, но было негласное указание партийных органов городских, те, которые были в плену и те, которые были в Германии, угнанные, это я... остарбайтеры, их не продвигать по службе, ничем не премировать, ничем не поощрять, значит, держать их, проще говоря, в черном теле... и я решила – ах, раз мне нет возможности создать карьеру себе, допустим, в аспирантуру там пойти или еще каким-нибудь способом думать о карьере – ну что ж, есть другие еще в жизни интересные вещи, как спорт, как музыка, концерты, театры. И я жила, как многим казалось, в свое удовольствие. Я, можно сказать, но скажу, была всегда красиво одета, как сейчас вспоминается, была, нас было двое самых элегантных женщин в Гипрококсе, я и еще одна женщина. Мы всегда модно, красиво одевались, вот. Потом, я всегда ходила в филармонию, в концерты. Потом я занималась, то в волейбол играла, то потом в настольный теннис, в общем, жила как бы в свое удовольствие, но это было результатом того, что у меня не было своей семьи, а семьи я так и не создала» [28, с. 32-33].

Необхідно відзначити, що тематичний блок розповіді про примусову працю ця група інформантів так само, як і в першому випадку, поміщає в рамки нав'язаної радянською ідеологією версії опору, але вже не стільки для того, щоб довести свою лояльність офіційному дискурсу про війну, скільки для того, щоб підкреслити активну життєву позицію в цілому. В оповідях цієї групи приклади опору також імпліцитно інвертують владні стосунки, втім, головною інтенцією тут постає ідея поновлення справедливості, в реалізації

якої головну роль відіграє саме оповідач. Навіть спогади тих остарбайтерів, які були вивезеними на примусові роботи разом з батьками у віці 5-6 років, містять епізоди своєрідного дитячого протесту та помсти:

«Наших солдат человек шесть ходило впереди и я замыкающий, значит, и вошли в эти самые, в эту оранжерею, или как ее назвать, цветочную или что. Вот мы идем и рассматриваем, да. Вот солдаты что-то там говорят между собой... и вот там возле некоторых вазонов вот этих с цветами, да... Все так красиво было, благоухает, солнце бьет через стекла... Стоят фотографии немецких солдат, немецких офицеров, в таких красивых рамках, не кое-где, везде. Ну, я не знаю, или тут работали женщины, это были их мужья там, сыновья, но, тем не менее, перед этим же проходили наши части, уже они освобождали ж это... И вот когда я увидел эти фотографии да... я начал это все рушить. Рушить, да. Ну, немцы, немецкие фотографии, немецкие офицеры... Да. И я стал это крушить. А там, значит, какой-то солдат говорит: «Малыш перестань! Перестань добро рушить!» А второй говорит: «Да пусть отведет душу, пусть отведет! Хоть здесь отведет на фрицах душу!» [29, с. 29].

Утім, найчастіше цей протест (головно у розповідях чоловіків) проявлявся уже не в подоланні владних відносин чи поновленні справедливості, а в практиці, названій нами авантюрно-пригодницькою. Оповіді колишніх остарбайтерів включають історії про неймовірні випадки втеч, про способи полегшення роботи, що вражають своєю хитрістю, про обмани і злочинство, що залишилися непоміченими чи були покарані невідповідно м'яко. Усі ці випадки, і це є дуже показовим, респонденти змалювали не як важкий травматичний спогад, і із азартом юнацької пригоди, як, наприклад, Павло Толстой [26], якого вивезли на примусові роботи 14-річним хлопцем. Уся його оповідь про перебування в Німеччині складається з епізодів втеч (із кількох заводів у Берліні та з «бауерського» господарства) та покарань за ці втечі (від штрафного до концентраційного табору). Утім, після визволення оповідач не припиняв пустувати та тікати,

цього разу – з американського та радянського таборів для переміщених, про що розповів з тим самим азартом юнацької пригоди та певною «романтикою» втікача-мандрівника, що структурував тематичний блок безпосереднього перебування на примусових роботах.

Загалом, особливості конструювання оповіді про перебування на примусових роботах остарбайтерами, які потрапили до Німеччини у дитячому віці, заслуговують на окрему увагу. Крім «представлення себе» у рамках зазначених вище моделей самопрезентацій, для оповідей цієї групи характерними є такі риси. Так, усні історії дітей-остарбайтерів набагато яскравіше передають емоційно-психологічну «картину» воєнного часу, ніж оповіді колишніх примусових робітників старшого віку. Сучасні дослідники в царині автобіографічної пам'яті відзначають, що значущі для людини спогади містять саме ті соціальні стереотипи (або підкорюються їх тискові), котрі були панівними у певному суспільстві на момент закарбування події. Всі подальші переосмислення можуть лише трішки «підправити» ті мірки, які людина застосовує, оцінюючи своє минуле [721, р. 120]. Оповіді саме дітей-остарбайтерів характеризує те, що в них події та досвід війни не піддаються переосмисленню й у спектрі особистих переживань вони зберігають для оповідачів велике значення. Ці «воєнні історії» гранично емоційні, в них оповідачі вводять власні слова й думки «із того часу», якими вони їх висловлювали й думали безпосередньо під час події, тим самим підкреслюючи її високу психологічну значущість. Зважаючи на це, спогади про перебування на примусових роботах дітей-остарбайтерів можна розглядати як спогади-спалахи [650], або як яскраві миті життя, що зберігають особливу «метрику» простору, адекватну віку чи умовам сприйняття ситуації, і в яких актуалізується «світ переживань», який мав місце саме в момент фіксації події.

Цій групі респондентів також є притаманним такий спосіб вербалізації власних спогадів, для якого характерне об'єднання розповіді з описом, причому саме опис картини, що запам'яталася, – яскравого образу минулого

– є домінуючим елементом цих епізодів. Зміст образу минулого, що закарбувався в пам'яті, у дітей-остарбайтерів містить не лише зорові, але й слухові, кінестетичні, одорні складові, спогади про які надають картині багатогранності й насиченості:

«...Идет вторая волна наших солдат, их уже больше, да. И тут мы уже кинулись им навстречу, начали целовать их, начали целовать сапоги. Вот именно что эти сапоги **пахли** [виділення наше – Г. Г.] дегтем, суглинком и вот чем-то специфическим, неприятным немецким. Да это вот это запомнилось, тоже врезалось так. Именно вот этот третий **запах** врезался. Такой **запах** вот нигде я больше вот не ощущал. Он какой-то специфический, резкий, неприятный **запах**. И это не только в одного, да, и в другого и в третьего солдата. Где они были, я не знаю. **А вот это запах да, вот запомнился. Вот...**» [29, с. 21].

Особлива «метрика простору» як специфічна характеристика артикуляції дитячих спогадів відтворюється також завдяки продуманій «організації» цього простору: майже кожен епізод-картину автори поміщають у чітко окреслений простір географічних і матеріальних об'єктів – вулиць, будинків, лісів, річок, різноманітних споруд. При цьому, визначаючи місце розташування об'єктів різної природи, якими вони збереглися у спогадах, оповідачі звертається до своїх теперішніх знань або намагаються дати колишні й сучасні назви споруд і вулиць, де розгортаються описувані події. Крім цієї особливості локалізації події в певному просторі, існують й інші характерні риси організації розповіді-картини, що наявні в багатьох фрагментах та історіях інтерв'ю колишніх дітей-остарбайтерів. А саме: посилання на авторитетну думку (в інтерв'ю з Є. Рудневим, наприклад, на відому книгу А. Кузнецова [496] та популярні у радянські часи «Воспоминания и размышления» Г. К. Жукова [492]), а також на схожі спогади інших людей (чи то батьків, чи то знайомих). Такі посилання дають можливість оповідачеві не лише підкріпити власні спогади спогадами близьких людей – учасників описуваних подій (а також імпліцитно ввести їх

у розповідь як дійових осіб), але й розширити змістоутворювальну складову події включенням її «офіційних», «експертних» знань і оцінок, що додатково легітимують розповідь. Згадки про спогади інших колишніх остарбайтерів свого змістоутворювального значення набувають також переважно в усних історіях дітей-остарбайтерів. Досить часто в усних історіях цієї групи наявні посилання на розповіді інших знайомих примусових робітників для уточнення й підкріплення фактологічного боку власного наративу (додаткові відомості про розпорядок дня і умови роботи, подробиці побуту тощо), які свідчать про прагнення об'єднати власну розповідь зі спогадами інших людей і таким чином колективізувати первісно індивідуальний досвід.

На завершення аналізу особливостей конструювання ідентичності й моделей самопрезентацій в усних історіях українських остарбайтерів визначення своїх характерних рис потребує також загальна структура автобіографічних наративів колишніх примусових робітників, особливо їх перша, відкрита, необмежена і не стимульована питаннями інтерв'юєра фаза. Як уже говорилося вище, аналіз моделей самопрезентації ми здійснювали насамперед на основі цієї фази, але як під час проведення інтерв'ю, так і роботи з отриманими текстами зіштовхнулися з низкою проблем, головна з яких – явне утруднення для досить великого числа інформантів щодо конструювання своєї розповіді без напрямних питань з нашого боку. Вільно і без нашої допомоги першу наративну частину будували ті, хто вже давав інтерв'ю в рамках інших дослідницьких проектів, а також ті, кого заведено називати «професійними свідками», – представники різного роду громадських організацій, які мають багатий досвід розповідей про себе і своє перебування на примусових роботах, набутий на різноманітних зустрічах, мітингах і громадських заходах. Ці розповіді хронологічно і тематично логічні, добре структуровані і мають стійку, багато разів апробовану конструкцію. Інші інформанти, переважно сільські мешканці, мають обмежену практику винесення власного досвіду в публічну царину, тому значна частина їхніх інтерв'ю – це відповіді на наші питання, ці відповіді

часто набували форми «проблемних наративів», тобто вільного оповідання, що не переривалося інтерв'юєром, але тривало у рамках заздалегідь заданої тематики. Ці особливості побудови розповіді про примусову працю, звичайно ж, у жодному разі не впливають на пізнавальні можливості їхнього аналізу, але враховувати їх необхідно так само, як і, наприклад, величезний вплив інституціональної комунікації на конструювання деякої загальної схеми в автобіографічних наративах. Висновку щодо цього впливу ми дійшли під час аналізу інтерв'ю трьох представниць тієї самої громадської організації, що працювали у зовсім різних господарів і на різних підприємствах: у їхніх спогадах пролунали абсолютно ідентичні історії – як за своїм змістом і складом учасників, так і за конкретними деталями подій, що відбувалися.

Звичайно, наведені вище приклади не вичерпують усіх можливостей організації розповіді про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині. Так само як і наші розмірковування і спостереження не претендують на всеосяжну інтерпретацію всього багатства смислів і значень усних історій колишніх оstarбайтерів. До цих, як і до будь-яких інших інтерв'ю, можна ставити безліч інших питань, застосовувати інші підходи й методи аналізу, що становлять сутність критики усної історичної джерела. У цьому підрозділі ми намагалися показати, яким чином, аналізуючи форму і структуру тексту інтерв'ю, можна робити висновки про систему уявлень оповідача та про способи, за допомогою яких пересічні люди, що мають схожий у широкому розумінні досвід, структурують свої розповіді й саме минуле.

На наш погляд, це структурування відображає певну усталену логіку передачі досвіду від автора наративу до адресату, яким у випадку будь-якого інтерв'ю постає і дослідник, і установа, яку, на думку оповідача, він уособлює, і суспільство в цілому. Ця логіка є невід'ємною частиною загальної культури, в межах якої були сформовані світоглядні настанови й поведінкові практики інформантів, тобто культури радянського суспільства з

її відомою ідеологізованістю, системою обмежень, що регулювала рамки, об'єм та інформативну насиченість повідомлень, які виносилися у публічний простір, ритуалізованістю тощо. Остання передбачала вибудовування розповіді за допомогою й у рамках певних формул – усталених, апробованих офіційними артикуляціями висловлювань, що не потребують доказу, а сприймаються аксіоматично. Терміновий, розпочатий ще під час проведення воєнних дій процес перекладання подій війни в набір упорядкованих спогадів наповнював колективну пам'ять певними висловлюваннями (формулами), яким (але не всім) згодом було забезпечено повторюваність, усталеність та безальтернативність. Не всім – тому, що виклики воєнного часу й потреби їх повоєнного осмислення не завжди корелювали одне з одним, й показовим у цьому зв'язку є місце, яке відводилося саме остарбайтерам: від досить вагомої ролі, яка надавалася цій категорії «жертв німецько-фашистських злочинів» в офіційній, насамперед мобілізаційній риториці воєнних років, до її витискування на узбіччя офіційного радянського дискурсу про війну. Найбільш уживаною, об'єднувальною формулою радянської версії колективної пам'яті про примусову працю, що витримала перевірку часом та існувала протягом всього повоєнного півстоліття, була формула «рабства». Саме ця формула й до сьогодні постає тим силовим полем, яке «притягує» дискретні спогади та організовує їх у рамках цілісного наративу, і саме навколо її підтвердження, спростування чи «пом'якшення» побудована переважна більшість автобіографічних конструкцій, що аналізувалися.

ВИСНОВКИ

Після закінчення «холодної війни» та краху комуністичних режимів (від)творення пам'яті про примусових робітників доби націонал-соціалізму та пов'язаний з цим процесом пошук шляхів компенсаційного врегулювання вступили в заключну стадію свого розвитку завдяки включенню в орбіту виплат багатомільйонній групі колишніх примусових робітників з країн Східної Європи та розпочату в цих країнах активному конструюванню власного «простору пам'яті» цієї категорії жертв нацистських переслідувань. Фінальною крапкою в питанні компенсаційних виплат стала діяльність Загальнонімецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», створеного 2000 р., проте її основні передумови було сформовано тривалою дискусією щодо відповідальності за злочинний характер притягнення до примусової праці та практикою відшкодувань, здійснених під час «холодної війни». З огляду на це, на нашу думку, можна говорити про континуальність процесу колективного усвідомлення німецьким суспільством провини за скоєний у роки Другої світової війни злочин щодо примусових робітників, який розпочався під час «холодної війни» та набув своєї концептуалізації наприкінці минулого сторіччя. Цей процес був невід'ємною складовою ширшого суспільно-політичного руху у ФРН, що полягав у формуванні критичного, відповідального, побудованого в термінах колективної провини за історичну несправедливість ставлення до цього періоду і що згодом дістав назву «подолання» нацистського минулого.

Загалом, упродовж усього існування ФРН офіційній політиці та самопрезентації країни були притаманні дві риси: заперечення нацизму та чітке політичне відмежовування від минулого режиму. Однак перші спроби осмислення злочинної природи нацизму закінчилися дуже швидко внаслідок комбінації внутрішніх та зовнішніх обставин: у приватній сфері – наполяганням на власній жертвості населення, а у міжнародній політиці –

переакцентуванням уваги на боротьбу з комунізмом. Проголошену союзниками позицію, відповідно до якої Німеччину окупували не з метою визволення, а як переможену ворожу країну, було змінено з початком «холодної війни», коли західні держави почали вважати «свою» частину Німеччини захисним бастионом проти Радянського Союзу. Усвідомлення колективної провини та відповідальності за злочини націонал-соціалізму в цих умовах практично повністю були поглинуті акцентуацією на власному стражданні німців. Індивідуальні спогади пересічних німців, які у той час набули відчутного суспільного значення, об'єднувало те, що німці розглядали й презентували себе не як винуватців злочинів, а як переможених у війни та жертв її перебігу й наслідків, насамперед нищівних бомбардувань, примусового переселення та бруталного вигнання з територій постійного мешкання, свавілля й гвалтування тощо. При цьому на початку 1950-х рр. зображення страждань німців значно частіше пов'язувалося з наслідками наступу Червоної армії, ніж з руйнівними бомбардуваннями англійських та американських пілотів: звинувачення СРСР набагато більшою мірою відповідали настроям періоду розгортання «холодної війни», ніж згадування про «недружні» вчинки нових «друзів».

У ФРН (від)творення пам'яті про примусових робітників реалізовувалася як у межах наукового, так і публічного звернення до минулого й пам'яті. У цьому (від)творенні можна виділити три етапи, які, з одного боку, збігалися із загальною динамікою політики подолання нацистського минулого, а з іншого – знаходили свою актуалізацію в рамках дискусій щодо компенсаційного врегулювання вимог жертв нацистських переслідувань. Йдеться про період поступового витискування цієї пам'яті на «узбіччя» компенсаційних дискусій та колективних меморіальних ініціатив наприкінці 1940-х та впродовж 1950-х рр., коли відомі «дебати про провину», ледве почавшись, були поглинуті ініціативами з вшанування й увічнення німецьких жертв війни, а можливе відшкодування примусовим робітникам перестало розглядатися як окремий пункт компенсаційних вимог; про

повільний процес поступового усвідомлення відповідальності за примусове притягнення до праці, що виникло в контексті загальноісторичного переосмислення доби націонал-соціалізму та не в останню чергу було детерміноване черговими компенсаційними переговорами та укладеними угодами (1960-ті – середина 1980-х рр.); а також про остаточне (друга половина 1980 – початок 2000-х рр.) врегулювання компенсаційних вимог, а в межах колективної пам'яті – усвідомлення примусової праці окремим видом нацистських злочинів, а примусових робітників – жертвами нацистських переслідувань.

Таким чином, від сприйняття примусових робітників як бандитів та мародерів, через усвідомлення «нормальності» примусової праці як невід'ємного супровідного явища війни та певне «витискування» цієї проблеми на «узбіччя» суспільно-політичних дискусій, (від)творення пам'яті про цю групу людей до кінця «холодної війни» остаточно утвердилося в рамках визнання відповідальності за скоєний щодо них злочин. Проте безпосередній зв'язок між усвідомленням цієї несправедливості стосовно примусових робітників і визнанням провини, насамперед у вигляді грошової компенсації, призвів до певної монетаризації пам'яті, що передувала вибудовуванню символічного простору пам'яті про цю групу жертв нацизму.

На відміну від континуальності процесу колективного усвідомлення німецьким суспільством відповідальності за злочинні та протиправні дії щодо робітників примусової праці, а також поступового, розпочатого під час «холодної війни» (від)творення та вшановування пам'яті про цю категорію жертв нацистських переслідувань, конструювання «простору пам'яті» колишніх примусових робітників та уведення цієї проблематики в поле пострадянських суспільно-політичних і наукових дискусій характеризуються дисконтинуальністю, розривом та «забуванням» тієї версії пам'яті про примусових робітників, що склалася за радянських часів. Більше того, з початку 1990-х рр. у пострадянській (у тому числі вітчизняній) публіцистичній і науковій літературі була сформована та набула

нормативного значення теза про «викреслені» історію, творчість і пам'ять цієї групи населення з офіційної радянської версії війни. Спростуванню цієї тези було присвячено окрему частину даного дослідження, в якій було проаналізовано особливості наукової, публіцистичної та художньої презентації образів примусових робітників, схарактеризовано динаміку цієї презентації, виділено етапи та характерні ознаки використання «примусово-невільницької» риторики у рамках офіційної радянської історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

Так, головною особливістю (від)творення проблеми примусової праці в нацистській Німеччині за радянських часів було те, що впродовж усієї повоєнної історії Радянського Союзу ця тема була представленою як у публічному, так і науковому дискурсах, являючи собою певну дискурсивну периферію: сукупність героїв, сюжетів та їхніх характеристик вбирали основні значення та засоби легітимації владного простору пам'яті та за їх допомогою окреслювали офіційну «границю» цього простору. Головними семантичними межами цих значень стало перебування впродовж війни на території ворожої країни, а основними характерними ознаками утвореного у цих межах образу – ознаки туги й протесту. Образне втілення феномен примусової праці знайшов у постатях дівчини-полонянки та борця антифашистського опору, під дискурсивного експлуатування яких припав на 1942 – сер. 1950-х рр. та кін. 1950-х – 1970-ті рр. відповідно. Своєю чергою, кінець 1970 – поч. 1980-х рр. у рамках офіційного радянського (від)творення пам'яті про примусових робітників позначилися певним розширенням значеннєвих контекстів за рахунок уведення до публічного простору пам'яті теми страждань цивільного населення, зокрема остарбайтерів. Ніколи не «витиснута», тема примусової праці та образ примусового робітника впевнено посіли особливе місце як в офіційному публічному дискурсі про війну, так і у пантеоні радянських героїв та учасників війни, місце периферійне, однак репрезентативне.

Так, перший етап використання «примусово-невільницької» риторики у рамках офіційної радянської історичної пам'яті про Велику Вітчизняну війну, що охоплював 1942 – сер. 1950-х рр., розпочався практично одразу після початку масової депортації населення до Німеччини й тривав до закінчення процесу репатріації та повернення основної маси вивезеного на примусові роботи населення у СРСР. У цей період особливо запитаними постали такі джерела з (від)творення пам'яті про примусових робітників, які виконували чіткі мобілізаційні та «роз'яснювальні» функції, а їх використання було спрямоване спочатку на консолідацію всього суспільства на боротьбу з поневолювачами, а з початком повернення до СРСР основної маси репатріантів – на пропагандистську підтримку процесу репатріації та найскорішу інтеграцію колишніх поневолених «рабів» у повоєнне радянське суспільство. Цими джерелами стали видання публіцистичного та агітаційно-пропагандистського характеру (у тому числі плакати), опубліковані листи, спогади та фольклорна творчість примусових робітників, поетичні та прозові твори радянських письменників, художні та документальні фільми тощо. Уведені в публічний простір за допомогою цих джерел «невільницькі» сюжети, своєю чергою, визначали певні рамки пригадування та упорядковували як колективні уявлення суспільства, так і спогади самих примусових робітників переважно у семантичних межах уярмлення та рабської праці. Ця інтенція зі стереотипізації уявлень та окреслення чітких меж (від)творюваного феномену примусової праці була також характерною і для тематичних пріоритетів відібраних до публікації та введених до наукового та науково-популярного обігу документів й матеріалів з історії примусу до праці цивільного населення СРСР. Цими незмінюваними впродовж усього радянського часу тематичними пріоритетами з 1943 р. стали планування використання примусової робочої сили, здійснюване керівництвом нацистської держави; практика примусового вербування та транспортування до Німеччини, впроваджена й реалізована окупаційною адміністрацією; досвід перебування на примусових роботах радянських

цивільних осіб; опір радянського населення мобілізаційним заходам на окупованій території та примусовій праці на території Німеччини.

Другий етап (від)творення пам'яті про примусових робітників Третього райху в колективних історичних уявленнях радянського суспільства припадає на кін. 1950-х – 1970-ті рр. та характеризується передусім збагаченням дискурсу примусової праці риторикою героїчної та організованої боротьби «в'язнів трудових таборів» та введенням до цього дискурсу образу борця антифашистського опору, який певною мірою потіснив образ дівчини-полонянки з характерною для нього семантикою поневолення та жертвності. Загалом, антифашистська боротьба радянських людей у фашистській Німеччині, у тому числі вивезених на примусові роботи, стала однією з перших контекстуально-ідеологічних настанов, що з кінця 1950-х рр. концептуалізували наукові дослідження феномену примусової праці. Іншими контекстуальними рамками цих досліджень стали викриття злочинів нацистів та їхніх «буржуазно-націоналістичних поплічників» на окупованих територіях (у тому числі з організації примусової депортації), героїчна боротьба населення проти окупаційного режиму (у тому числі проти насильницького вивезення до Німеччини), доведення грабіжницько-імперіалістичної сутності німецьких монополій (у тому числі з планування, організації та використання примусової робочої сили).

Своєю чергою, оприлюднення наприкінці 1970 – на поч. 1980-х рр. не традиційних для трансльованих образів примусових робітників сатиричних та інтимно-ліричних текстів (насамперед, фольклорних), а також публікація розгорнутих оповідей про життя та розвиток особистості за умов примусу до праці у формі найпопулярнішого літературного жанру – роману дає підстави стверджувати про розпочате в цей час певне «розширення» образу примусових робітників та вихід за рамки усталених на той час постатей невільника та героя з чітко визначеними семантичними рисами туги та протесту – процес, який утілюється здебільшого у «художній» площині

радянської версії пам'яті про примусових робітників Третього райху та який окреслив межі третього етапу використання «примусово-невільницької» риторики в офіційній радянській історичній пам'яті про Велику Вітчизняну війну.

Проте, на відміну від трьох етапів (від)творення пам'яті про примусову працю та примусових робітників Третього райху в колективній пам'яті ФРН, які характеризувалися зміною змістовного наповнення трансльованих образів у контексті суспільно-політичних та компенсаційних дискусій, у даному разі йдеться, головним чином, про ступінь експлуатації теми примусової праці, що була більш інтенсивно запитаною впродовж терміну перебування та повернення з Німеччини радянських примусових робітників, а з кінця 1950-х рр. опинилася на «узбіччі» загального дискурсу героїв та жертв війни.

У публічному просторі пострадянської України тема примусової праці оstarбайтерів стала актуальною та запитаною з початку 1990-х рр. передусім на державному і громадському рівнях. Поряд із законодавчим врегулюванням соціально-правового статусу колишніх примусових робітників, що засвідчив політичне визнання українських оstarбайтерів, початок меморіального вшановування досвіду та увічнення пам'яті про цю групу жертв нацистських переслідувань унаочнили гуманітарні, культурно-просвітницькі та дослідницькі ініціативи, до яких долучилися журналісти та кінематографісти, співробітники музеїв та театрів, члени молодіжних організацій та об'єднань жертв нацизму, школярі та студенти, науковці та представники благодійних фондаций, неурядових організацій та фондів. Головний вектор їхньої діяльності був спрямований на вивчення та популяризацію історії та досвіду примусу до праці як невід'ємної, проте «забутої» та «репресованої» за радянських часів компоненти пам'яті суспільства про трагічні події Другої світової війни.

На наш погляд, появу цієї тези про «забутість», «репресованість», «викресленість» історії, творчості і пам'яті про примусових робітників Третього райху з офіційної радянської версії війни можна пояснити такими

причинами. Перша пов'язана з тією монетаризацією пам'яті, що виникла в контексті компенсаційного дискурсу, за якою введення в публічний простір пострадянських країн теми (а згодом і практики) відшкодування втрат колишнім примусовим робітникам як окремій категорії жертв нацистських переслідувань призвело до штучного витискування попередньої радянської версії пам'яті про примусову працю та примусових робітників як спрощеної, односторонньої й такої, що не відповідає жорстким реаліям примусової праці, котрі потребували на матеріальне відшкодування. Виплати лише цій категорії жертв за невирішеності питання компенсацій, наприклад військовополоненим, а також на тлі скрутного становища та мізерних пенсій інших громадян, які пережили війну, потребували такого введення компенсаційної тематики в публічне поле, яке, попри всю обґрунтованість справедливого характеру компенсації за примусову працю, запобігало б можливому невдоволенню з боку тих, хто не підпадав під компенсаційне врегулювання. Звідси, на нашу думку, й бере походження пострадянське конструювання такого образу примусових робітників Третього райху, який поєднав моральні та фізичні випробування впродовж війни зі стражданням від «витісненої пам'яті» за радянських часів.

Друга причина, на наш погляд, впливає із загального ідеологічного контексту заперечення та відмежування від радянської спадщини, характерного для початку 1990-х рр., за якого «забування» радянського минулого, якщо скористатися класифікацією форм забування П. Коннертона, набуло конститутивного характеру задля формування нової ідентичності та надання «життєвого простору» новим проектам, у тому числі з (від)творення історичної пам'яті про Другу світову війну. За цих умов «структурна амнезія» репрезентованої в перші пострадянські роки пам'яті про примусову працю в нацистській Німеччині як такої, що була позбавлена можливості існування за радянських часів, відповідає загальним суспільним настроям і соціальним потребам. У той же час і за формами оприлюднення, і за головними значеннєвими наголосами та семантикою відтворюваних образів –

жертви та героя – сучасний дискурс примусової праці має багато спільного з тим, що вельми специфічним, проте репрезентативним для свого часу чином був представлений у радянському публічному просторі.

Але, на відміну від периферійного статусу за радянських часів, (від)творення історичної пам'яті про примусових робітників у публічному полі сучасної України характеризує, по-перше, «вписування» трагедії примусових робітників Третього райху у загальний контекст випробувань, спричинених війною, та презентація їхнього досвіду як складової частини спільного для всіх учасників війни та жертв нацизму меморіального простору, по-друге – формування власної «території пам'яті» оstarбайтерів, з унікальним, характерним тільки для цієї групи меморіальним змістом, зумовленим розумінням оstarбайтерів як жертв двох тоталітарних країн – гітлерівської Німеччини та сталінського СРСР. В українській історіографії ці значеннєві категорії, об'єднані в рамках формули «„Oстарбайтери“ України: раби Гітлера, ізгої Сталіна», до наукового обігу вперше були введені наприкінці 1990-х рр. в роботах М. Ковалю, й саме вони у подальшому постали головним змістовим вектором (від)творення пам'яті про примусових робітників як у суспільному просторі, так і науковому дискурсі пострадянської України.

Що стосується головних тенденцій наукового осмислення проблеми примусової праці в сучасній українській історіографії, то якщо їх розглядати з перспективи загальної методології дослідження, з точки зору тематичних пріоритетів та особливостей джерельної бази, можна говорити, по-перше, про появу тенденції з поєднання політично-подієвої та соціальної історії примусу до праці з явним наголосом саме на останній: на соціальних мережах взаємозв'язків і взаємодій примусових робітників у приватному й «виробничому» житті в Німеччині, на повсякденних практиках існування як у неволі, так і після повернення додому, на суб'єктивному ставленні до набутого досвіду з боку безпосередніх учасників явища, що вивчається, – українських оstarбайтерів. По-друге, тематичні пріоритети в дослідженні

феномену примусової праці охоплюють такі її компоненти, як планування й практика вивезення цивільного населення та опір цьому вивезенню на окупованих територіях України, умови безпосереднього перебування на примусових роботах (що охоплюють аналіз їх регламентації та практичної реалізації, дослідження стратегій адаптації та подолання незвичних ситуацій, міжособистісних та міжгрупових відносин, у тому числі з організації та здійснення опору), репатріація та реінтеграція у повоєнне радянське суспільство тощо. Й, насамкінець, визначальною рисою джерельної бази дослідження феномену примусу до праці в сучасній українській історіографії є її розширення як за рахунок недоступних за радянських часів документів (насамперед фільтраційних справ, листів, робочих карток остарбайтерів), так і новостворених усноїсторичних джерел – записів біографічних та тематичних інтерв'ю, здійснюваних українськими дослідниками як самостійно, так і під час реалізації численних проектів, у тому числі міжнародних. І саме усні історії українських остарбайтерів, що являють собою складне переплетення пригаданих подій та фактів з їхніми особистісними інтерпретаціями та суб'єктивними оцінками, постають головним джерелом сучасного вивчення індивідуальної історичної пам'яті про примусову працю часів Другої світової війни.

Виходячи з розгляду усних історій українських остарбайтерів як таких, що поряд із вивченням феномену примусу до праці уможливають також дослідження досвіду примусу до праці, а також базуючись на результатах таких методів аналізу інтерв'ю, як метод конденсації змісту, метод виділення тематичних домінант інтерв'ю, метод аналізу біографічної конструкції та тематичного поля інтерв'ю, ми дійшли висновків про те, що примус до праці колишні примусові робітники сприймають і пригадують як складову, але не визначальну частину здійсненого над волею насильства, яку заступають трагедія примусового розлучення з батьками, родичами і друзями, випробування голодом і пошуком засобів до існування, поставлення у незвичні побутові, соціальні й економічні умови й необхідність

пристосування до них. Своєю чергою, узагальнення змісту цих тематичних домінант уможливило аналіз «формул вписування» набутого на примусових роботах досвіду в загальні автобіографічні наративи оповідачів та виділення побудованих на цій основі варіантів подання себе в процесі розповіді власної «історії життя», тобто певних моделей самопрезентації колишніх українських оstarбайтерів. А саме: моделі відповідності (нормам і стандартам життя радянського суспільства, а також офіційній, загальноприйнятій у цьому суспільстві версії про війну), моделі самовиправдання за допомогою обвинувачення (зумовленої прагненням оповідача виправдатися за «зраду», яку, сам того не бажаючи, вимушено, з примусу зробив, працюючи на території ворожої держави), моделі протестної соціалізації (коли індивід позиціонує себе активним у соціальному плані суб'єктом і намагається мінімізувати вплив «примусово-трудоного» етапу на своє життя в цілому, хоча й усвідомлює його значущість для власної долі).

СПИСОК ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Архівні джерела

Державний архів Харківської області (ДАХО)

Фонд Р-3081

Опис 23 [кор.]. Харківська біржа праці. Листи громадян, які знаходилися у Німеччині.

1. Лист № 72, Авраменко М.
2. Лист № 146, Андрющенко Ф.
3. Лист № 326, б/ф.
4. Лист № 607, Авраменко Ш.
5. Лист № 845, Бережна К.
6. Лист №2823, б/ф.
7. Лист № 2925, Василенко А.
8. Лист № 3493, б/ф.
9. Лист б/н, б/ф.
- 10.Лист б/н, Бабенко С.
- 11.Лист б/н, Грицай Л.

Військовий архів Федеративної Республіки Німеччина =

Bundesarchiv-Militärarchiv (BA/MA)

NS-I.

12.Akte №544.

RW 31. Reichswehr.

13.Akte № 694.

14.Akte № 16 : Kriegstagebuch, 1. Vierteljahr 1942. Bd. 1: 1942.

15. Akte № 46a : Monatsberichte. Bd. 1: 1941-1942.

16. Akte № 698.

RW 19 : Wehrwirtschafts- und Rüstungsamt im OKW.

17. Akte № 342.

Державний архів Федеративної Республіки Німеччина =
Bundesarchiv (BA)

R 16 : Reichsnährstand/Reichsbauernführung.

18. Akte № 162.

R 58 : Reichssicherheitshauptamt.

19. Akte № 178.

Архів Східного інституту українознавства імені Ковальських (АСІУ)

20. Інтерв'ю FL029 (Соломаха Іван Дмитрович, 1924 р. н., запис інтерв'ю 05.12.2005).

21. Інтерв'ю FL036 (Шинкарьова Устинія Георгіївна, 1923 р.н., запис інтерв'ю 23.07.2005).

22. Інтерв'ю FL042 (Галкіна Олександра Миколаївна, 1925 р.н., запис інтерв'ю 08.12.2005).

23. Інтерв'ю FL039 (Хомякова Марія Єгорівна, 1921 р.н., запис інтерв'ю 07.10.2005).

24. Інтерв'ю FL001 (Абрамова Олександра Яківна, 1920 р. н., запис інтерв'ю 04.04.2005, 27.04.2005).

25. Інтерв'ю FL024 (Нагорний Петро Тимофійович, 1924 р. н., запис інтерв'ю 13.08.2005).

- 26.Інтерв'ю FL034 (Толстой Павло Григорович, 1928 р. н., запис інтерв'ю 05.03.2006).
- 27.Інтерв'ю FL005 (Горєва Олександра Георгіївна, 1935 р. н., запис інтерв'ю 22.12.2005).
- 28.Інтерв'ю FL003 (Башлай Зінаїда Іванівна, 1914 р. н., запис інтерв'ю 19.12.2005).
- 29.Інтерв'ю FL027 (Руднев Євген Миколайович, 1936 р. н., запис інтерв'ю 22.04.2005).

Особистий архів автора (ОА)

- 30.Інтерв'ю ВЧ/21.02.03 (чол., 1918 р. н.).
- 31.Інтерв'ю АБ/05.06.03 (жін., 1925 р. н.).
- 32.Інтерв'ю АГ/21.02.03 (жін., 1925 р. н.).
- 33.Інтерв'ю ВГ/24.06.03 (жін., 1923 р. н.).
- 34.Інтерв'ю ГГ/08.04.03 (жін., 1921 р. н.).
- 35.Інтерв'ю МГ/26.05.02 (жін., 1926 р. н.).
- 36.Інтерв'ю ПЄ/29.05.03 (жін., 1926 р. н.).
- 37.Інтерв'ю БЗ/21.02.03 (чол., 1923 р. н.).
- 38.Інтерв'ю ВІ/27.05.03 (жін., 1925 р. н.).
- 39.Інтерв'ю ЗК/17.06.03 (жін., 1924 р. н.).
- 40.Інтерв'ю РК/24.06.03 (жін., 1927 р. н.).
- 41.Інтерв'ю ГМ/03.04.03 (чол., 1926 р. н.).
- 42.Інтерв'ю КЧ/08.04.03 (жін., 1926 р. н.).
- 43.Інтерв'ю ЮШ/19.06.03 (жін., 1926 р. н.).

Наукові та науково-популярні праці

- 44.Адамович А. Ничего важнее / А. Адамович // Вопросы литературы. — 1983. — № 3. — С. 105—147.

- 45.Акименко Ф. Пісні гніву та протесту / Ф. Акименко // Народна творчість та етнографія. — 1972. — № 4. — С. 40—46.
- 46.Бака М. Полтавські “остарбайтери” у фашистській Німеччині / М. Бака // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. — К. ; Донецьк, 2001. — Вип. 15. — С. 185—190.
- 47.Бараг Л. Г. Песни белорусских девушек, угнанных в немецкую неволю / Л. Г. Бараг // Советская этнография. — 1946. — № 2. — С. 161—172.
- 48.Белорусские остарбайтеры : ист.-аналит. исслед. / Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко, Н. А. Бондаренко, В. Д. Селеменев ; под ред. Г. Д. Кнатько. — Минск : НАРБ, 2001. — 336 с.
- 49.Березовський І. П. Збирання та вивчення фольклору Великої Вітчизняної війни / І. П. Березовський // Народна творчість та етнографія. — 1965. — № 3. — С. 3—8.
- 50.Болтин Е. А. Вторая международная конференция по истории движения Сопротивления / Е. А. Болтин // Новая и новейшая история. — 1961. — № 4. — С. 184—187.
- 51.Болтин Е. А. Третья международная конференция по истории движения Сопротивления / Е. А. Болтин // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.) / ред. С. Бубенщиков ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Отд. истории Великой Отеч. войны. — М., 1965. — С. 3—10.
- 52.Бріцина О. Ю. Особливості розвитку народної пісенності Великої Вітчизняної війни / О. Ю. Бріцина // Народна творчість та етнографія. — 1985. — № 3. — С. 20—28.
- 53.Бродский Е. А. Во имя победы над фашизмом / Е. А. Бродский. — М. : Наука, 1970. — 587 с.
- 54.Бродский Е. А. Коммунисты во главе освободительной борьбы советских военнопленных в гитлеровской Германии / Е. А. Бродский // Вопросы истории КПСС. — 1962. — № 3. — С. 79—93.

- 55.Бродский Е. Об антифашистской борьбе в Германии в годы второй мировой войны / Е. А. Бродский // Вопросы истории. — 1959. — № 7. — С. 49—68.
- 56.Бродский Е. А. Они не пропали без вести / Е. А. Бродский. — М. : Мысль, 1987. — 461 с.
- 57.Бродский Е. А. Освободительная борьба советских людей в фашистской Германии (1943—1945 годы) / Е. А. Бродский // Вопросы истории. — 1957. — № 3. — С. 85—99.
- 58.Буцко О. В. В неоплаченном долгу: к вопросу о компенсации труда рабов третьего рейха / О. В. Буцко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2000. — Вип. 4. — С. 90—95.
- 59.Буцько О. В. Репатріація українських громадян (1944—1946 рр.) / О. В. Буцько // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 1997. — Вип. 1. — С. 143—158.
- 60.Буцко О. В. “С возвращеньцем”: Судьба украинских граждан, репатриированных на Родину / О. В. Буцко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 1998. — Вип. 2. — С. 148—162.
- 61.Владимирский А. Н. Песни боли и мести : (обзор народных песен, созданных в фашистской неволе) / А. Н. Владимирский // Проблемы изучения русского устного народного творчества. — 1975. — Вып. 1. — С. 72—84.
- 62.Владимирский А. Н. “Синий платочек” на войне / А. Н. Владимирский // Проблемы изучения русского устного народного творчества. — 1976. — Вып. 2. — С. 141—155.
- 63.Гальчак С. Д. Депортації населення Поділля до Німеччини в роки Другої світової війни / С. Д. Гальчак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. — К., 2001. — Вип. 12. — С. 23—34.

64. Гальчак С. Д. Джерела до вивчення історії “остарбайтерів” / С. Д. Гальчак // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідом. наук. зб. — К., 2001. — Вип. 4 : Студії на пошану Руслана Пирога. — С. 393—401.
65. Гальчак С. Д. Листи “остарбайтерів” з Поділля як документальне джерело про їхнє життя в нацистському рейху / С. Д. Гальчак // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи : наук. зб. — Кам’янець-Подільський, 2002. — С. 271—285.
66. Гальчак С. Д. На узбіччі суспільства: Доля українських “остарбайтерів” (Поділля, 1942-2007 рр.) / С. Д. Гальчак. — Вінниця : Меркьюрі-Поділля, 2009. — 768 с.
67. Гальчак С. Д. “Остарбайтери” з Поділля (1942—1947 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Сергій Дмитрович Гальчак. — Х., 2003. — 205 с.
68. Гальчак С. Д. Процес етапування робочої сили з Поділля під час Великої Вітчизняної війни / С. Д. Гальчак // Історія України: Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. — К., 2000. — Вип. 10. — С. 151—161.
69. Гальчак С. Д. “Східні робітники” з Поділля у Третньому райху: депортація, нацистська каторга, опір поневолювачам / С. Д. Гальчак. — Вінниця : Книга-Вега, 2003. — 344 с.
70. Гринченко Г. Остарбайтеры: источники к изучению истории повседневности / Г. Гринченко // Наука и образование : материалы Всерос. науч. конф. (20—21 февраля 2003 г.) : в 4 ч. / Кемеровский гос. ун-т, Беловский ин-т (филиал). — Белово, 2003. — Ч. 2. — С. 92—98.
71. Гринченко Г. “Остарбайтеры” Третьего рейха — стратегии выживания / Г. Гринченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2003. — Вип. 7, ч. 1. — С. 219—227.
72. Гринченко Г. Принудительный труд в нацистской Германии: историческая память и проблемы анализа биографических интервью / Г. Гринченко // Вторая мировая война в памяти поколений : сб. науч.

- ст. / под ред. И. Е. Ребровой, Н. А. Чугунцовой. — Краснодар, 2009. — С. 9—41.
73. Гринченко Г. Принудительный труд в нацистской Германии в устных историях бывших детей-остарбайтеров / Г. Гринченко // Вторая мировая война в детских “рамках памяти”: сб. ст. / под ред. А. Ю. Рожкова. — Краснодар, 2010. — С. 103—146.
74. Грінченко Г. Автобіографічні конструкції та стратегії саморепрезентацій в інтерв'ю-спогадах колишніх українських остарбайтерів (попередні результати дослідження) / Г. Грінченко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАНУ. — К., 2009. — Вип. 12. — С. 65—72.
75. Грінченко Г. Остарбайтери нацистської Німеччини: від поневолення до визнання // Спогади-терни. Про моє життя німецьке...: Спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / голов. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко ; упоряд., коментар І. Є. Реброва. — Х., 2008. — С. 7—20.
76. Грінченко Г. Примусова праця в нацистській Німеччині : міжнародний проект збору документальних свідчень і проблеми аналізу біографічних інтерв'ю / Г. Грінченко // Вісник Черкаського університету. — 2009. — Вип. 160—161. Серія : Історичні науки. — С. 27—44.
77. Грінченко Г. “Східний робітник” у нацистській Німеччині — усна історія примусового досвіду / Г. Грінченко // Вісник Харківського національного університету. — 2006. — № 715. Серія : Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. — Вип. 8. — С. 98—107.
78. Грінченко Г. Текстуальний аналіз усно-історичного свідчення (на прикладі усних інтерв'ю з колишніми остарбайтерами Харківської області) / Г. Грінченко // Схід — Захід : іст.-культурол. зб. — Х. ; К., 2004. — Вип. 6. — С. 151—171.

79. Груба М. Е. Оккупационный режим в годы Великой Отечественной войны. Угон в Германию / М. Е. Груба // *Летопись Донбасса : краевед. сб.* — Донецк, 1994. — Вып. 2, юбилейный. — С. 162—166.
80. Дедков И. Высокий уровень мысли / И. Дедков // *Литературная Россия.* — 1979. — 18 мая.
81. Дедков И. Покоряющая правда / И. Дедков // *Возвращение к себе / И. Дедков.* — М., 1978. — С. 269—318.
82. Дедков И. Честность памяти / И. Дедков // *Во все концы дорога далека / И. Дедков.* — Ярославль, 1981. — С. 71—92.
83. Джичоева Е. Преодоление : очерк жизни и творчества В. Семина / Е. Джичоева. — Ростов-н/Д : Ростов. кн. изд-во, 1982. — 152 с.
84. Залыгин С. Сложность простоты: (Обсуждение романа Виталия Семина “Нагрудный знак “OST” в Совете по прозе Союза писателей РСФСР) / С. Залыгин // *Собеседования / сост. и предисл. В. Крупина.* — М., 1982. — С. 245—249.
85. Заставенко Г. Развертывание военного производства фашистской Германии после провала “молниеносной войны” / Г. Заставенко // *Военно-исторический журнал.* — 1962. — № 2. — С. 40—48.
86. Золотусский И. Власть над судьбой / И. Золотусский // *Литературное обозрение.* — 1981. — № 12. — С. 41—44.
87. Кінько А. Про жанри українського фольклору Великої Вітчизняної війни / А. Кінько // *Народна творчість та етнографія.* — 1970. — № 3. — С. 15—20.
88. Клоков В. Далеко від Батьківщини: Українці в антифашистській боротьбі народів Європи (1941—1945 роки) / В. Клоков, А. Кудрицький, І. Бречак. — К. : Укрполітвидав, 1968. — 159 с.
89. Коваль М. В. Борьба населения Украины против фашистского рабства / М. В. Коваль. — К. : Наук. думка, 1979. — 134 с.
90. Коваль М. В. “Гірка доля українських оstarбайтерів” / М. В. Коваль // *Безсмертя. Книга пам’яті України. 1941—1945 / [голова редкол.*

- І. О. Герасимов, заст. голови І. Т. Муковський, П. П. Панченко, відп. секр. Р. Г. Вишневський]. — К., 2000. — С. 212—226.
91. Коваль М. В. Друга світова війна та історична пам'ять / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 2000. — № 3. — С. 3—21 ; № 4. — С. 3—19.
92. Коваль М. В. З історії народної поезії років Великої Вітчизняної війни / М. В. Коваль // Народна творчість та етнографія. — 1963. — № 2. — С. 66—68.
93. Коваль М. В. Історія пам'ятає: кривавий шлях фашистів на Україні / М. В. Коваль. — К. : Політвидав України, 1965. — 112 с.
94. Коваль М. В. “Остарбайтери” України — раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. В. Коваль // Політика і час. — 1998. — № 9. — С. 74—82 ; № 10. — С. 68—76.
95. Коваль М. В. “Остарбайтери” України — раби Гітлера, ізгої Сталіна / М. В. Коваль // Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) — К., 1999. — С. 170—196.
96. Коваль М. В. 1941-й рік. Проблеми історичної пам'яті / М. В. Коваль // Український історичний журнал. — 2001. — № 3. — С. 69-91.
97. Коваль М. В. У битві з фашизмом / М. В. Коваль. — К. : АН УРСР, 1964. — 143 с.
98. Коваль М. В. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939—1945 рр.) / М. В. Коваль. — К. : Альтернативи, 1999. — 336 с. — (Україна крізь віки; т. 12).
99. Коваль М. В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939-1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення / М. В. Коваль. — К. : [Б. в.], 1994. — 58 с.
100. Ковальський М. Полиновий присмак чужини: документи про долю мешканців Дніпропетровщини, депортованих гітлерівцями на примусові роботи в Німеччину / М. Ковальський, В. Ченцов // З архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. — 1995. — № 1/2. — С. 60—68.

101. Ковальський М. П. “Фільтраційні справи” — невідоме джерело державних архівів / М. П. Ковальський, В. В. Ченцов // Архіви України. — 1993. — № 1—3. — С. 35—44.
102. Лапан Т. Д. Вербування і депортація населення України до Німеччини та умови його праці і побуту у неволі : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Дмитрівна Лапан. — Львів, 2001. — 205 с.
103. Лапан Т. Процес репатріації та система репатріаційних органів в СРСР (з оглядом на Галичину) / Т. Лапан // Ефективність державного управління : зб. наук. пр. Львів. регіонал. ін-ту держ. управління Нац. акад. держ. управління при Президентові України / за заг. ред. А. О. Чемериса. — Львів, 2004. — Вип. 5. — С. 164—171.
104. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у Третньому Рейху / Т. Лапан // Україна модерна. — К. ; Львів, 2007. — № 11. — С. 127—138.
105. Лапан Т. Усні історії галичан-остарбайтерів: специфіка примусового досвіду / Т. Лапан // Схід — Захід. — 2008. — Вип. 11—12. Спеціальне видання : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. — С. 198—223.
106. Легасова Л. Колекція документів Меморіального комплексу “Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 років” з проблеми дослідження історії українських “остарбайтерів” / Л. Легасова, М. Шевченко // “...То була неволя”: Спогади та листи остарбайтерів / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — С. 15—28.
107. Лисенко О. Друга світова війна як предмет наукових досліджень та феномен історичної пам’яті / О. Лисенко // Український історичний журнал. — 2004. — № 4. — С. 3—16.
108. Лисенко О. Проблема “остарбайтерів” як предмет соціальної історії // “...То була неволя”: спогади та листи остарбайтерів / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — С. 7—14.

109. Лисенко О. Тематика Другої світової війни на сторінках “Українського історичного журналу”: історіографічна ретроспектива на суспільно-політичному тлі / О. Лисенко // Український історичний журнал. — 2007. — № 6. — С. 119—141.
110. Лисенко О. Українська історіографія другої світової війни: закономірністю і парадоксом / О. Лисенко // Україна — Росія: Діалог історіографій : матеріали міжнар. наук. конф. (2002, Чернігів) / редкол. : В.Ф. Верстюк (відп. ред.) та ін. — К., 2007. — С. 143—157.
111. Меляков А. В. Депортація цивільного населення України до Німеччини під час Другої світової війни (1941—1944 рр.): до історіографії питання / А. В. Меляков, С. І. Посохов // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи : наук. зб. — Кам’янець-Подільський, 2002. — С. 261—270.
112. Меляков А. В. До розширення джерельної бази досліджень з історії депортації населення України до Німеччини у 1941—1944 рр. / А. В. Меляков // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2004. — Вип. 8, ч. 1. — С. 132—145.
113. Меляков А. В. Листи українців-остарбайтерів: різновиди, зміст, класифікація / А. В. Меляков // Історичні і політологічні дослідження. — Донецьк, 2000. — № 1. — С. 153—158.
114. Меляков А. В. Масові джерела з історії депортації цивільного населення Харківщини до Німеччини в період 1941—1943 рр. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 / Антон Володимирович Меляков. — Х., 2002. — 205 с.
115. Меляков А. В. Матеріали фільтраційних справ як історичне джерело: спроба класифікації / А. В. Меляков // Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна. — 2000. — Вип. 32 : Серія “Історія”. — С. 232—239.
116. Меляков А. В. Про можливості застосування табличного методу обробки листів українських “остарбайтерів” (за матеріалами ДАХО) /

- А. В. Меляков // Вісник Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. — Луганськ, 2001. — № 10 (44). — С. 135—141.
117. Мишанич С. В. Пісенна культура радянського села / С. В. Мишанич. — К. : Наук. думка, 1977. — 208 с.
118. Мюллер Н. Вермахт и оккупация (1941—1944) / Н. Мюллер. — М. : Воениздат, 1974. — 387 с.
119. Очерки русского народнопоэтического творчества советской эпохи / Ин-т рус. лит. (Пушкинский Дом) АН СССР ; ред. А. М. Астахова, И. П. Дмитракова, А. Н. Лозанцева. — М. ; Л. : АН СССР, 1952. — 542 с.
120. Пастушенко Т. В. Будні нацистської окупації України у спогадах колишніх остарбайтерів / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАНУ. — К., 2008. — Вип. 11. — С. 166—175.
121. Пастушенко Т. В. Будні українських “остарбайтерів”: боротьба за виживання (на матеріалах спогадів колишніх примусових робітників) / Т. В. Пастушенко // Український історичний журнал. — 2005. — № 6. — С. 160—176.
122. Пастушенко Т. В. Депортація киян до нацистської Німеччини / Т. В. Пастушенко // Університет : іст.-філос. журн. — 2005. — № 5 (7). — С. 68—77.
123. Пастушенко Т. До питання про взаємовідносини у середовищі українських примусових робітників нацистської Німеччини / Т. В. Пастушенко // Друга світова війна і доля народів України : матеріали всеукр. наук. конф., Київ, 23—24 черв. 2005 р. — К., 2005. — С. 84—92.
124. Пастушенко Т. В. Листи як джерело вивчення проблеми українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни /

- Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 70—76.
125. Пастушенко Т. В. Огляд писемних джерел по проблемі українських “остарбайтерів” періоду Другої світової війни / Т. В. Пастушенко, О. Є. Лисенко // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2003. — Число 10, ч. 2. — С. 6—31.
126. Пастушенко Т. В. Основні етапи депортації цивільних робітників з Києва та Київської області до Німеччини у 1942—1944 рр. / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2006. — Вип. 10. — Ч. 2. — С. 310—324.
127. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942—1953) / Т. В. Пастушенко. — К. : Ін-т історії України, 2009. — 284 с.
128. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з України : вербування, примусова праця, репатріація (історико-соціальний аналіз на матеріалах Київщини) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Тетяна Вікторівна Пастушенко. — К., 2007. — 241с.
129. Пастушенко Т. В. Примусове вивезення робочої сили з Броварського району до нацистської Німеччини / Т. В. Пастушенко // Літописна скарбниця: нариси історії Броварського краю (радянський період та доба незалежності України) / уклад. І. Доцин. — Бровари, 2003. — С. 147—159. — (Броварська минувшина; кн. 2).
130. Пастушенко Т. В. Про що листувалися між собою українські примусові робітники в Німеччині в роки Другої світової війни / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2003. — Вип. 7, ч. 1. — С. 227—233.
131. Пастушенко Т. В. Репатріація українських “остарбайтерів” на батьківщину: 1944 — 1947 рр. / Т. В. Пастушенко // Сторінки воєнної

- історії України : зб. наук. ст. / НАН України, Ін-т історії України. — К., 2005. — Вип. 9, ч. 3. — С. 123—136.
132. Пастушенко Т. В. Способи виживання українських остарбайтерів у Райху : спогади очевидців / Т. В. Пастушенко // Схід — Захід. — 2008. — Вип. 11—12. Спеціальне видання : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. — С. 161—179.
133. Плато А. Міжнародний проект біографічної документації рабської та примусової праці / А. Плато // Схід — Захід. — 2008. — Вип. 11—12. Спеціальне видання : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. — С. 345—349.
134. “Полинова доля”: збірка робіт фіналістів Другого Всеукр. наук.-творч. конкурсу серед учнів старших класів загально освіт. навч. закл. на тему “Доля громадян України, постраждалих від нацистських переслідувань”. — К. : НВП Поліграфсервіс, 2006. — 183 с.
135. Полян П. М. Жертвы двух диктатур. Военнопленные и остарбайтеры в Третьем Рейхе и их репатриация / П. М. Полян. — М. : Ваш выбор, 1996. — 440 с.
136. Полян П. Жертвы двух диктатур: Жизнь, труд, унижения и смерть советских военнопленных и остарбайтеров на чужбине и на родине / П. Полян. — 2-е изд., перераб. и доп. — М. : РОССПЭН, 2002. — 606 с.
137. Поль К. А. Иностранное рабочее в немецко-фашистском рабстве / К. А. Поль. — М. : ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. — 52 с.
138. Потильчак О. В. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Олександр Валентинович Потильчак. — К., 1999. — 205 с.
139. Потильчак О. В. Трудові ресурси радянських військовополонених та “остарбайтерів” з України у нацистській військовій економіці в роки

- Другої світової війни / О. В. Потильчак. — К. : Міжнар. фінанс. агенція, 1998. — 49 с.
140. Реброва І. Проект “Імена замість номерів. Книга пам’яті в’язнів концентраційного табору Дахау” [= “Namen statt Nummern. Gedächtnisbuch für die Häftlinge des Konzentrationslager Dachau”] // Схід — Захід. — 2008. — Вип. 11—12. Спеціальне видання : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень — С. 361—365.
141. Семенов И. В. Использование принудительного труда монополиями фашистской Германии / И. В. Семенов // Некоторые вопросы всеобщей истории / Челябин. гос. пед. ин-т. — Челябинск, 1972. — Вып. 7. — С. 118—138.
142. Семиряга М. И. Советские люди в европейском Сопротивлении / М. И. Семиряга. — М. : Наука, 1970. — 352 с.
143. Слинько И. И. Угон населения Украины в фашистское рабство / И. И. Слинько // Немецко-фашистский оккупационный режим (1941—1944 гг.) / ред. С. Бубенщиков ; Ин-т марксизма-ленинизма при ЦК КПСС, Отд. истории Великой Отеч. войны. — М., 1965. — С. 219—230.
144. “Цей біль у серці не вщухає...” : зб. учнів. реф. / уклад. Батурин С., Сочка Л. — Львів : Кальварія, 2005. — 256 с.
145. Чиркова М. Листи остарбайтерів як приклад документів особового походження / М. Чиркова // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідом. зб. наук. пр. — К., 1999. — Вип. 1 : Архів і особа. — С. 153—158.
146. Шмельцер Я. Сопротивление иностранных рабочих, угнанных в гитлеровскую Германию / Я. Шмельцер // Новая и новейшая история. — 1962. — № 2. — С. 130—139.

147. Штрайт К. Солдатами их не считать : Вермахт и советские военнопленные в 1941—1945 гг. : сокр. пер. с нем. / К. Штрайт. — М. : Прогресс, 1979. — 113 с.
148. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. — Уфа : АН УРСР, 1942. — 36 с.
149. Шуплецов В. М. Насильственный угон мирного населения с оккупированных территорий СССР для принудительного труда в фашистской Германии (1941—1945 гг.) : автореф. дис. ... канд. ист. наук / В. М. Шуплецов. — Пермь, 1983. — 19 с.
150. Alakus B. Sex-Zwangsarbeit in nationalsozialistischen Konzentrationslagern / B. Alakus, K. Kniefacz, R. Vorberg. — Wien : Mandelbaum-Verl., 2007. — 212 S.
151. Bald A. Zwangsarbeiter in Oberfranken 1939—1945: die Verhältnisse im nördlichen Oberfranken / A. Bald, E. Neblich. — Bayreuth : Rabenstein, 2008. — 228 S.
152. Bibliographie zur Zwangsarbeit im NS-Staat / bearbeitet von Karsten Kühnel, Karsten Sydow. — 2009. — Access-Modus : http://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/literatur/Bibliographie_Zwangsarbeit/index.htm. — Titelbildschirm.
153. Billstein A. Fremdarbeiter in unserer Stadt 1939—1945 : Kriegsgefangene und deportierte “fremdvölkische Arbeitskräfte” am Beispiel Krefelds / A. Billstein. — Frankfurt a. M. : Röderberg-Verl., 1980. — 195 S.
154. Brozik K. Die Entschädigung von nationalsozialistischer Zwangsarbeit durch deutsche Firmen / K. Brozik // Entschädigung für NS-Zwangsarbeit: Rechtliche, historische und politische Aspekte / Hrsg. Klaus Barwig. — 1. Aufl. — Baden-Baden, 1998. — S. 33—47.
155. Das Daimler-Benz-Buch: ein Rüstungskonzern im “Tausendjährigen Reich” / Hrsg. von d. Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte d. 20.

- Jahrhunderts ; [Red. und Koordination : Angelika Ebbinghaus]. — Nördlingen : Greno, 1987. — 829 S.
156. Das DP-Problem / Hrsg. von Institut für Besatzungsfragen. — Tübingen : Verlag J. C. B. Mohr (Paul Siebeck), 1950. — 201 S.
157. Demps L. Zahlen über den Einsatz ausländischer Zwangsarbeiter in Deutschland im Jahre 1943 / L. Demps // Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. — 1973. — Bd. 7 (21). — S. 830—843.
158. Dietrich A. Fremde Arbeiter in Tübingen 1939—1945 / A. Dietrich. — Tübingen : Tübinger Vereinigung für Volkskunde, 1985. — 131 S.
159. Dohse K. Ausländische Arbeiter und bürgerlicher Staat. Genese und Funktion von staatlicher Ausländerpolitik und Ausländerrecht. Von Keiserreich bis zur Bundesrepublik Deutschland / K. Dohse. — Königstein/Ts. : Verlag Anton Hain, 1981. — 460 S.
160. Drobisch K. Die Zwangsarbeit ausländischer Arbeitskräfte in Deutschland während des zweiten Weltkrieges / K. Drobisch, D. Eichholtz // XIII Intern. Kongr. der historischen Wissenschaften. — Moskau : Intern. Komitee der Geschichte des 2. Weltkrieges, 1970. — 15 S.
161. Eisenstat S. Imperfect Justice: Looted Assets, Slave Labor, and the Unfinished Business of World War II / S. Eisenstat. — N.-Y. : Public Affairs, 2004. — 400 p.
162. Fear J. Die Rüstungsindustrie im Gau Schwaben 1939—1945 / J. Fear // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. — 1987. — Bd. 2 (35). — S. 193—216.
163. Ferencz B. Less than Slaves. Jewish Forced Labor and the Quest for Compensation / B. Ferencz. — Cambridge : Harvard Univ. Press, 1979. — 250 p.
164. Ferencz B. Lohn des Grauens. Die Entschädigung jüdischer Zwangsarbeiter. Ein offenes Kapitel deutscher Nachkriegsgeschichte / B. Ferencz. — Frankfurt a. M. ; N.-Y. : Campus, 1981. — 283 S.

165. Ferencz B. Lohn des Grauens. Die verweigerte Entschädigung für jüdische Zwangsarbeiter. Ein Kapitel deutscher Nachkriegsgeschichte / B. Ferencz. — Frankfurt a. M. ; N.-Y. : Campus, 1986. — 287 S. : Ill.
166. Frankenberger T. Wir waren wie Vieh. Lebensgeschichtliche Erinnerungen ehemaliger sowjetischer Zwangsarbeiterinnen / T. Frankenberger. — Münster : Westfälisches Dampfboot, 1997. — 277 S.
167. Fremdarbeiter in Solingen / ed. by Solinger Geschichtswerkstatt . — Solingen, 1982. — Publ. manuscript.
168. Fried J. The Exploitation of Foreign Labour by Germany / J. Fried. — Montreal : Intern. Labour Office ; London : Publ. in the United Kingdom for the Intern. Labour Office by P. S. King & Staples, 1945. — 286 p.
169. Frühholz K. Das System der Zwangsarbeit in den Betrieben der IG-Farben-Industrie Aktiengesellschaft unter den Bedingungen der staatsmonopolistischen Kapitalismus während der Vorbereitung und Durchführung des zweiten Weltkrieges : Diss. / K. Frühholz. — Berlin, 1964.
170. Gawenus F. Die Ausbeutung ausländischer Arbeitskräfte unter besonderer Berücksichtigung deportierter Sowjetbürger durch die deutschen Monopolisten. Vorwiegend dargestellt am Beispiel der Bayerischen Stickstoffwerke AG Werk Piesteritz und der Gummi-Werke "Elbe" AG Piesteritz von 1939 bis 1945 : Diss. / F. Gawenus. — Halle/Wittenberg, 1973.
171. Gerich A. Fremdarbeiterlager im Dritten Reich: eine Fallstudie am Beispiel Wanne-Eickel / A. Gerich. — Herne : Verl. für Wissenschaft u. Kunst, 1984. — 46 S.
172. Goeken-Haidl U. Der Weg zurück: die Repatriierung sowjetischer Kriegsgefangener und Zwangsarbeiter während und nach dem Zweiten Weltkrieg / U. Goeken-Haidl — Essen : Klartext, 2006. — 573 S.
173. Goschler C. Die Auseinandersetzung um die Entschädigung der Zwangsarbeiter zwischen Kaltem Krieg und Globalisierung / C. Goschler // Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts. Bewältigung und

- vergleichende Aspekte / Hrsg. von Siedel H.-C., Tenfelde K. — Essen, 2007. — S. 115—131.
174. Goschler C. Die Bundesrepublik und die Entschädigung von Ausländern seit 1966 / C. Goschler // Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945—2000 / Hrsg. Hans Günter Hockerts, Claudia Moisel u. Tobias Winstel. — Göttingen, 2006. — S. 94—146.
175. Goschler C. Disputed Victims: The West German Discourse on Restitution for the Victims of Nazism / C. Goschler // Historical Justice in International Perspective. How Societies Are Trying to Right the Wrongs of the Past / Hrsg. v. Manfred Berg, Bernd Schaeffer ; German Hist. Inst. — Washington (DC, USA), 2008. — S. 93—110.
176. Goschler C. Konjunkturen politischer Moral. Die lange Dauer der „Wiedergutmachung“ und das politische Bild des „Opfers“ / C. Goschler // Bürgersinn mit Weltgefühl. Politische Moral und solidarischer Protest in den sechziger und siebziger Jahren / Hrsg. v. Habbo Knoch. — Göttingen, 2007. — S. 138—156.
177. Goschler C. Offene Fragen der Wiedergutmachung. Entschädigungsforderungen der Verfolgten des Nationalsozialismus als politischer Diskurs / C. Goschler // Vergangenheitsbewältigung am Ende des zwanzigsten Jahrhunderts / Hrsg. v. Helmut König, Michael Kohlstruck, Andreas Wöll. — Opladen, 1998. — S. 38—52. — (Leviathan: Sonderheft; 18. Ausgabe).
178. Goschler C. Paternalismus und Verweigerung — Die DDR und die Wiedergutmachung für jüdische Verfolgte des Nationalsozialismus / C. Goschler // Jahrbuch für Antisemitismusforschung. — 1992. — No 2. — S. 93—117.
179. Goschler C. Recht und Gerechtigkeit. Die Rolle der Justiz beim Umgang mit den Opfern des Nationalsozialismus / C. Goschler // Justiz im Nationalsozialismus. Positionen und Perspektiven / Hrsg. v. Joachim Arntz,

- Hans-Peter Haverkamp, Margit Szöllösi-Janze. — Hamburg, 2006. — S. 143—161.
180. Goschler C. Schuld und Schulden. Die Politik der Wiedergutmachung für NS-Verfolgte seit 1945 / C. Goschler. — Göttingen : Wallstein Verlag, 2005. — 543 S.
181. Goschler C. Wiedergutmachung als Vergangenheitsbewältigung / C. Goschler // Bohemia. — 1993. — No 34. — S. 294—305.
182. Goschler C. Wiedergutmachung. Westdeutschland und die Verfolgten des Nationalsozialismus (1945—1954) / C. Goschler. — München : Oldenbourg, 1992. — 343 S.
183. Goschler C. Zwei Wege der Wiedergutmachung? Der Umgang mit NS-Verfolgten in West- und Ostdeutschland im Vergleich / C. Goschler // Nach der Verfolgung. Wiedergutmachung nationalsozialistischen Unrechts in Deutschland? / Hrsg. v. Hans Günter Hockerts, Christiane Kuller. — Göttingen, 2003. — S. 115—137.
184. Grenzen der Wiedergutmachung. Die Entschädigung für NS-Verfolgte in West- und Osteuropa 1945-2000 / Hrsg. von Hans Günter Hockerts, Claudia Moisel, Tobias Winstel. — Göttingen : Wallstein Verlag, 2006. — 876 S.
185. Grieger M. “Der Betreuer muß der von den Ausländern anerkannte Herr sein”: die Bochumer Bevölkerung und die ausländischen Arbeiter, Kriegsgefangenen und KZ-Häftlinge 1939—1945 / M. Grieger // Bochumer Archiv für die Geschichte des Widerstandes und der Arbeit. — 1987. — No 8. — S. 155—164.
186. Grossmann A. Fremd- und Zwangsarbeiter in Bayern 1939—1945 / A. Grossmann // Auswanderer — Wanderer — Gastarbeiter. Bevölkerung, Arbeitsmarkt und Wanderung in Deutschland seit der Mitte des 19. Jahrhunderts / Hrsg. von Grossmann A., Bade K. J. — Ostfildern, 1984. — S. 584—620.

187. Grossmann A. J. Fremd- und Zwangsarbeiter in Bayern 1939—1945 / A. J. Grossmann // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. — 1986. — Bd. 34, No 4. — S. 481—521.
188. Grossmann A. Polen und Sowjetrussen als Arbeiter in Bayern 1939—1945 / A. Grossmann // Archiv für Sozialgeschichte. — 1984. — Bd. 24. — S. 355—398.
189. Hagen-Hennies J. Entschädigung für NS-Zwangsarbeit vor und unter der Geltung des Stiftungsgesetzes vom 2.8.2000 / J. Hagen-Hennies. — Baden-Baden : Nomos, 2006. — 234 S.
190. Hamann M. Die Morde an polnischen und sowjetischen Zwangsarbeitern in deutschen Anstalten / M. Hamann // Beiträge zur nationalsozialistischen Gesundheits- und Sozialpolitik. — 1985. — Bd. 1. — S. 121—187.
191. Harmsen H. Die Integration heimatloser Ausländer und nichtdeutscher Flüchtlinge in Westdeutschland / H. Harmsen. — Augsburg : Hofmann, 1958. — 132 S.
192. Hemmer E. Bei “Bummeln” drohte Gestapohaft: Zwangsarbeit auf der Norddeutschen Hütte während der NS-Herrschaft / E. Hemmer, R. Milbradt. — Bremen : Ed. Temmen, 2007. — 152 S.
193. Hense A. Verhinderte Entschädigung — Die Entstehung der Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft” für die Opfer von NS-Zwangsarbeit und “Arisierung” / A. Hense. — Münster : Verlag Westfälisches Dampfboot, 2008. — 384 S.
194. Herbert U. Apartheid nebenan. Erinnerungen an die Fremdarbeiter im Ruhrgebiet / U. Herbert // Die Jahre weiß man nicht, wo man die heute hinsetzen soll. Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930—1960 / Hrsg. von Niethammer L. — Berlin, 1983. — 1. Ausgabe. — S. 233—266.

195. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / U. Herbert. — Berlin ; Bonn : Verlag J. H. W. Dietz Nachf., 1985. — 496 S.
196. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / U. Herbert. — Bonn : Dietz, 1999. — 421 S.
197. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / U. Herbert. — München : Beck, 2001. — 442 S.
198. Hitlers Sklaven: Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich / [Hrsg. von A. von Plato, A. Leh, C. Thonfeld u. a.]. — Wien ; Köln ; Weimar : Böhlau Verlag, 2008. — 498 S.
199. Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe / ed. by Alexander von Plato, Almut Leh, and Christoph Thonfeld. — N.-Y. : Bergbahn books, 2010. — 536 p.
200. Hockerts H. G. Wiedergutmachung in Deutschland — Eine historische Bilanz 1948 bis 2000 / H. G. Hockerts // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. — 2001. — No 49. — S. 167—214.
201. Hölscher C. NS-Verfolgte im "antifaschistischen Staat": Vereinnahmung und Ausgrenzung in der ostdeutschen Wiedergutmachung (1945—1989) / C. Hölscher. — Berlin : Metropol Verlag, 2002. — 256 S.
202. Homze E. Foreign Labor in Nazi Germany / E. Homze. — Princeton : Princeton Univ. Press, 1967. — 368 p.
203. Integration und Ausgrenzung von NS-Opfern. Zur Anerkennungs- und Entschädigungsdebatte in der Sowjetischen Besatzungszone Deutschlands 1945 bis 1949 / Hrsg. von O. Groechler // Historische DDR-Forschung. Aufsätze und Studien / J. Kocka. — Berlin, 1993. — S. 105—127.
204. Jacobmeyer W. Die "Displaced Persons" in Deutschland 1945—1952 / W. Jacobmeyer // Bremisches Jahrbuch. — 1981. — Bd. 59. — S. 85—108.

205. Jacobmeyer W. Vom Zwangsarbeiter zum Heimatlosen Ausländer. Die Displaced Persons in Westdeutschland 1945—1951 / W. Jacobmeyer. — Göttingen : Vandenhoeck und Ruprecht, 1985. — 323 S.
206. Die Jahre weiß man nicht, wo man die heute hinsetzen soll. Faschismuserfahrungen im Ruhrgebiet. Lebensgeschichte und Sozialkultur im Ruhrgebiet 1930—1960. 1. Ausgabe / Hrsg. von Niethammer L. — Berlin : Dietz, 1983. — 327 S.
207. Kallmeyer J. Der Feind als “Kollege und Nachbar” Ausländische Arbeitskräfte im Raum Bielefeld 1939—1945 / J. Kallmeyer // Verdrängte Geschichte. Verfolgung und Vernichtung in Ostwestfalen 1933—1945 / Hrsg. von Joachim Meynert, Arno Klönne. — Bielefeld, 1986. — S. 15—38.
208. Kaminsky U. Fremdarbeiter in Ratingen während des Zweiten Weltkrieges / U. Kaminsky // Ratinger Forum Heft: Beiträge zur Stadt- und Regionalgeschichte. — 1989. — Heft 1. — S. 90—212.
209. Kannapin H.-E. Wirtschaft unter Zwang. Anmerkungen und Analysen zur rechtlichen und politischen Verantwortung der deutschen Wirtschaft unter der Herrschaft des Nationalsozialismus, besonders im Hinblick auf den Einsatz und die Behandlung von ausländischen Arbeitskräften und Konzentrationslagerhäftlingen in deutsche Industrie- und Rüstungsbetrieben / H.-E. Kannapin. — Köln : Deutsche Industrieverlags GmbH, 1966. — 334 S.
210. Knieriem A. Nürnberg. Rechtliche und menschliche Probleme / A. Knieriem. — Stuttgart : Ernst Klett Verlag, 1953. — 547 S.
211. Kogon E. Der SS-Staat. Das System der deutschen Konzentrationslager / E. Kogon. — München : Verlag Karl Alber, 1946. — 339 S.
212. Kranig A. Lockung und Zwang. Zur Arbeitsverfassung im Dritten Reich / A. Kranig. — Stuttgart : Deutsche Verlags-Anstalt, 1983. — 256 S.

213. Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter im ehemaligen Kreis Saarburg von 1939—1945 : 2 Bd. / Hrsg. von G. Heidt. — Saarburg : o. V., 1983. — Bd. 1. — 409 S. ; Bd. 2. — 116 S.
214. Kulischer E. The Displacement of Population in Europe. — Montreal : Intern. Labour Office ; London : Published in the United Kingdom for the Intern. Labour Office by P. S. King & Staples, 1943. — 172 p. — (Studies and Reports / Intern. Labour Office. Series O: Migration; No 8).
215. Lange A.-H. Die ausländischen Zwangsarbeiter des zweiten Weltkrieges im faschistischen Rüstungsbetrieb "Reimahg" bei Kahla (Thüringen) / A.-H. Lange // Wissenschaftliche Zeitschrift der Friedrich-Schiller Universität Jena. — 1964. — Bd. 13. — S. 367—405.
216. Lernen aus der Geschichte. — Zugangsweg : <http://www.lernen-aus-der-geschichte.de/>. — Titelfeldschirm.
217. Lerner D. Report of Daniel Lerner to SHAEF / Daniel Lerner // Zwischen Befreiung und Besatzung. Analysen des US-Geheimdienstes über Positionen und Strukturen deutscher Politik 1945 / Hrsg. von Borsdorf U., Niethammer L. — Weinheim, 1995. — S. 29—39.
218. Liebel H. Foreign Labor in Nazi Germany by Edward L. Homze / H. Liebel // The American Historical Review. — 1967. — Vol. 72, No 4. — P. 1429—1430.
219. Littmann F. Ausländische Zwangsarbeiter in der Hamburger Kriegswirtschaft 1939 — 1945 / F. Littmann. — Hamburg : Dölling und Galitz, 2006. — 675 S.
220. Merritt R. L. Democracy Imposed : U. S. Occupational Policy and the German Public, 1945—1949 / R. L. Merritt. — New Haven (CT) : Yale Univ. Press, 1996. — 452 p.
221. Mommsen H. Das Volkswagenwerk und seine Arbeiter im Dritten Reich / H. Mommsen, M. Grieger. — Düsseldorf : ECON, 1996. — 1055 S.

222. Mosch K. Schäferberg: ein Henschel-Lager für ausländische Zwangsarbeiter / K. Mosch. — Kassel : Gesamthochschule Kassel, 1983. — 157 S.
223. Müller H. Die Frauen von Oberneide : jüdische Zwangsarbeiterinnen in Bremen 1944/1945 / H. Müller. — Bremen : Donat, 1988. — 146 S.
224. Niethammer L. Beschädigte Gerechtigkeit. Zur Entschädigung von NS-Zwangsarbeitern als Paradigma / L. Niethammer // Ego-Histoire? Und andere Erinnerungsversuche / L. Niethammer. — Wien, 2002. — S. 89—102.
225. Niethammer L. Juden und Russen im Gedächtnis der Deutschen / L. Niethammer // Die historische Ort des Nationalsozialismus Annäherungen / Hrsg. von Pehle W. H. — Frankfurt a. M., 1990. — S. 114—134.
226. Niethammer L. Von der Zwangsarbeit im Dritten Reich zur Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft” / L. Niethammer // “Gemeinsame Verantwortung und moralische Pflicht”: Abschlussbericht zu den Auszahlungsprogrammen der Stiftung “Erinnerung, Verantwortung und Zukunft” / Hrsg. von Jansen M., Saathoff G. — Wallstein Verlag, 2007. — S. 13—84.
227. Niethammer L. Wahrheitskommissionen im Vergleich: haben wir bei der Zwangsarbeiterentschädigung den Wahrheitsauftrag verfehlt? / L. Niethammer // Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts : Bewältigung und vergleichende Aspekte / Hrsg. von Siedel H.-C., Tenfelde K. — Essen, 2007. — S. 19—38.
228. “Ostarbeiter” — “Остарбайтеры”. Weißrussische Zwangsarbeiter in Österreich : Dok. und Materialien = Принудительный труд белорусского населения в Австрии : док. и материалы / Г. Кнатько, Х. Кнолль, П. Руггенталер, Б. Штельцль-Маркс, А. Вонисш. — Graz ; Minsk : Veröffentlichungen des Ludwig Boltzmann-Instituts für Kriegsfolgen-Forschung, 2003. — 331 S.

229. Pagenstecher C. Zwangsarbeit in Berlin : Archivrecherchen, Nachweissuche und Entschädigung / C. Pagenstecher, B. Bremberger, G. Wenzel. — Berlin : Metropol, 2008. — 319 S.
230. Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930s to the 1950s / ed. by Lehmann K., Van Horn Melton J. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2003. — 420 p.
231. Pawlita C. “Wiedergutmachung” als Rechtsfrage?: Die politische und juristische Auseinandersetzung um Entschädigung für die Opfer nationalsozialistischer Verfolgung (1945 bis 1990) / C. Pawlita. — Frankfurt a. M. : Peter Lang, 1993. — 523 S.
232. Peitsch H. Deutschland Gedächtnis an seine dunkelste Zeit: Zur Funktion der Autobiographik in den Westzonen Deutschland und den Westsektoren von Berlin 1945 bis 1949 / H. Peitsch. — Berlin : Ed. Sigma, 1990. — 478 S.
233. Pfahmann H. Fremdarbeiter und Kriegsgefangene in der deutschen Kriegswirtschaft 1939—1945 / H. Pfahmann. — Darmstadt : Wehr und Wissen Verlagsgesellschaft mbH, 1968. — 238 S.
234. Quilitzsch T. “... die waren doch nicht freiwillig hier ...”: Zwangsarbeiterlager in Lichtenrade / T. Quilitzsch // Direkt vor der Haustür : Berlin-Lichtenrade im Nationalsozialismus / Hrsg. von der Geschichtswerkstatt Berlin-Lichtenrade. — Berlin, 1990. — S. 264—300.
235. Reichelt W.-O. Das Erbe der IG-Farben / W.-O. Reichelt. — Düsseldorf : Econ-Verlag, 1956. — 248 S.
236. Restitution and memory: material restoration in Europe / ed. by Dan Diner and Gotthard Wunberg. — N.-Y. ; Oxford : Berghahn Books, 2007. — 418 p.
237. Rothfels H. Zehn Jahre danach / H. Rothfels // Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. — 1955. — No 3. — S. 227—239.
238. Saathoff G. Die politischen Auseinandersetzung über die Entschädigung von NS-Zwangsarbeit im Deutschen Bundestag — politische

- und rechtliche Aspekte / G. Saathoff // Entschädigung für NS-Zwangsarbeit : Rechtliche, historische und politische Aspekte / Hrsg. von Barwig K. — Baden-Baden, 1998. — 1. Aufl. — S. 49—63.
239. Schmelzer J. Das hitler-faschistische Zwangsarbeitssystem und der antifaschistische Widerstandskampf der ausländischen Kriegsgefangenen und Deportierten 1939—1945, dargestellt unter besonderer Beachtung der IG-Farben-Betriebe im Bereich Halle-Merseburg : Diss. / J. Schmelzer. — Halle/Wittenberg, 1963.
240. Schmink-Gustavus C. Zwangsarbeit und Faschismus. Zur "Polenpolitik" im "Dritten Reich" / C. Schmink-Gustavus // Kritische Justiz. — 1980. — No 13. — S. 1—27, 184—206.
241. Schneider U. Britische Besatzungspolitik 1945. Besatzungsmacht, deutsche Exekutive und die Probleme der unmittelbaren Nachkriegszeit, dargestellt am Beispiel des späteren Landes Niedersachsen von April bis Oktober 1945 : Diss. / U. Schneider. — Hanover, 1980.
242. Schornstheimer M. Bombenstimmung und Katzenjammer. Vergangenheitsbewältigung, Quick und Stern in den 50er Jahren / M. Schornstheimer. — Köln : Pahl-Rugenstein, 1989. — 390 S.
243. Seeber E. Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportation und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement, 1939—1945 / E. Seeber. — Berlin : Deutscher Verlag der Wissenschaften, 1964. — 312 S.
244. Seidler F. W. Die Organisation Todt: bauen für Staat und Wehrmacht 1938—1945 / F. W. Seidler. — Koblenz : Bernhard und Gräfe, 1987. — 300 S.
245. Siegfried K.-J. Das Leben der Zwangsarbeiter im Volkswagenwerk 1939—1945 / K.-J. Siegfried. — Frankfurt a. M. ; N.-Y. : Campus, 1988. — 329 S.

246. Siegfried K.-J. Rüstungsproduktion und Zwangsarbeit im Volkswagenwerk 1939—1945 : eine Dokumentation / K.-J. Siegfried. — 2. Aufl. — Frankfurt a. M. ; N.-Y. : Campus, 1987. — 239 S.
247. Spiliotis S.-S. Verantwortung und Rechtsfrieden. Die Stiftungsinitiative der deutschen Wirtschaft / S.-S. Spiliotis. — Frankfurt a. M. : Fischer Taschenbuch Verlag, 2003. — 315 S.
248. Spiliotis S.-S. Zeit der Verantwortung. Zur Geschichte der Zwangsarbeiterentschädigung durch die deutsche Wirtschaft / S.-S. Spiliotis // Zwangsarbeit im Europa des 20. Jahrhunderts. Bewältigung und vergleichende Aspekte / Hrsg. von Siedel H.-C., Tenfelde K. — Essen, 2007. — S. 103—114.
249. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutsche Reich und im besetzten Europa 1939—1945 / M. Spoerer. — Stuttgart ; München : Deutsche Verlagsanstalt, 2001. — 332 S.
250. Streit C. Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941—1945 / C. Streit. — Stuttgart : Deutsche Verlagsanstalt, 1978. — 445 S.
251. Stuby G. Völkerrechtliche Probleme zur Frage der Entschädigung polnischer Zwangsarbeiter unter dem NS-Regime / G. Stuby // Zeitschrift für Rechtspolitik. — 1990. — No 23 (8). — S. 314—348.
252. Timm A. Hammer, Zirkel, Davidstern: Das gestörte Verhältnis der DDR zu Zionismus und Staat Israel / A. Timm. — Bonn : Bouvier Verlag, 1997. — 614 S.
253. Türk K. H. Kriegsgefangene und Zwangsarbeiter des Zweiten Weltkrieges in der Gemeinde Nörvenich / K. H. Türk // Dürener Geschichtsblätter. — 1990. — Bd. 79. — S. 39—95.
254. Urban Th. Zwangsarbeit im Tagebau: der Einsatz von Kriegsgefangenen und ausländischen Zivilarbeitern im mitteldeutschen

- Braunkohlenbergbau 1939 bis 1945 / Th. Urban. — Essen : Klartext, 2006. — 388 S.
255. Vögel B. “Entbindungsheim für Ostarbeiterinnen”: Braunschweig, Broitzemer Straße 200 / B. Vögel. — Hamburg : Hamburger Stiftung für Sozialgeschichte d. 20. Jh., 1989. — 197 S.
256. Wagner A. Zwangsarbeit im “Wolfratshäuser Forst”, 1940—1945: zu den Lebens- und Arbeitsbedingungen von der Rüstungsindustrie eingesetzten ausländischen Zwangsarbeitern am Beispiel Geretsried / A. Wagner // Geschichtswerkstatt. — 1989. — No 19. — S. 18—20.
257. Waibel W. J. Unterdrückung durch Hitler — Schandfleck im Stalin-Regime: das Schicksal von Zwangsarbeitern des “Dritten Reiches” am Beispiel der Industriestadt Singen am Hohentwiel / W. J. Waibel // Geschichtswerkstatt. — 1991. — No 23. — S. 22—31.
258. Waite R. Foreign Labor in Nazi Germany by Edward L. Homze / R. Waite // The Journal of Modern History. — 1968. — Vol. 40, No 4. — P. 667—668.
259. Werner C. Kriegswirtschaft und Zwangsarbeit bei BMW / C. Werner. — München : Oldenbourg, 2006. — 447 S.
260. Wieland D. Vergessene Gräber im Wald — Gedanken um die “Ausländerkinder-Pflegestätte”: Arbeit der 7./8. Klasse Realschule und Gymnasium im Rahmen des “Schülerwettbewerbs Deutsche Geschichte” / D. Wieland, A. Winar. — Gantenwald : Gemeinde Bühlerzell, Kr. Schwäbisch Hall, 1982—1983. — 115 S.
261. Wierer R. Probleme der heimatlosen Ausländers in der Bundesrepublik Deutschland. Mit Berücksichtigung der deutschen Heimatvertriebenen / R. Wierer. — Gräfelfing : Schriften des Instituts für Kultur- und Sozialforschung, 1960. — 167 S.
262. Zwangsarbeit bei Daimler-Benz / B. Hopmann, M. Spoerer, B. Weitz, B. Brüninghaus. — Stuttgart : Steiner, 1994. — 558 S.

263. Zwangsarbeit im Kinderzimmer: “Ostarbeiterinnen” in deutschen Familien von 1939—1945 / A. Mendel. — Frankfurt am Main : Dipa, 1994. — 265 S.
264. Zwangsarbeit in Düsseldorf: “Ausländereinsatz” während des Zweiten Weltkrieges in einer rheinischen Großstadt / Hrsg. von C. von Loos-Corswarem. — Essen : Klartext Verlag, 2002. — 672 S.
265. Zwangsarbeit in Kirche und Diakonie 1939—45 / Hrsg. Jochen-Christoph Kaiser. — Stuttgart : W. Kohlhammer Verlag, 2005. — 464 S.
266. Zwangsarbeit und katholische Kirche 1939-1945. Geschichte und Erinnerung, Entschädigung und Versöhnung : eine Dokumentation / Hrsg. im Auftr. der Deutschen Bischofskonferenz von Karl-Joseph Hummel und Christoph Kösters. — Paderborn ; München ; Wien ; Zürich : Schöningh, 2008. — 703 S.
267. Zwischen Zwangsarbeit, Holocaust und Vertreibung: polnische, jüdische und deutsche Kriegskindheiten im besetzten Polen / Hrsg. von Ruchniewicz K., Zinnecker J. — Weinheim [u.a.], 2007. — 196 S.

Збірники документів

268. Анатомия войны : новые документы о роли германского монополистического капитала в подготовке и ведении второй мировой войны / под ред. М. Ю. Рагинского, Г. Н. Александрова ; пер. с нем. А. Л. Ларионова, Г. И. Владимирова. — М. : Прогресс, 1971. — 527 с.
269. Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944—1951) : док. и материалы. Кн. 3, ч. 1 / сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. — Минск : НАРБ, 1998. — 368 с.
270. Белорусские оstarбайтеры. Репатриация (1944-1951) : док. и материалы. Кн. 3, ч. 2 / сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. — Минск : НАРБ, 1998. — 310 с.

271. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941—1944) : док. и материалы : в 2 кн. Кн. 1 (1941—1942) / сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. — Минск : НАРБ, 1996. — 304 с.
272. Белорусские оstarбайтеры. Угон населения Беларуси на принудительные работы в Германию (1941—1944) : док. и материалы : в 2 кн. Кн. 2 (1943—1944) / сост. Г. Д. Кнатько, В. И. Адамушко и др. — Минск : НАРБ, 1997. — 472 с.
273. Боротьба трудящих Львівщини проти німецько-фашистських загарбників (1941—1944 рр.) : зб. док. і матеріалів / [упоряд. Ш. Смоляр, А. Ярошенко]. — Львів : Вільна Україна, 1949. — 234 с.
274. В боротьбі за Українську державу : есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / за ред. М. Марунчака ; Світова ліга укр. політ. в'язнів. — Вінніпег [та ін.] : [Б. в.], 1990. — 1294 с.
275. Великая Отечественная война в письмах / [сост. В. Г. Гришин]. — М. : Политиздат, 1982. — 288 с.
276. Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны : док. и материалы. Т. 1. 22 июня 1941 г. — 31 декабря 1943 г. / [ред. С. Майоров]. — М. : ОГИЗ, 1946. — 803 с.
277. Документы обвиняют : сб. док. о чудовищных преступлениях немецко-фашистских захватчиков на советской территории. Вып. 2 / [ред. О. Сенекина]. — М. : ОГИЗ, 1945. — 392 с.
278. Женщины Равенсбрюка / изд. Комитета антифашист. борцов сопротивления (ГДР) ; обраб. материала и подгот. к печати Э. Бухман ; пер. с нем. Г. В. Качаковой. — М. : Изд-во иностр. лит., 1960. — 177 с.
279. Живыми остались только мы : свидетельства и документы / ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б. Забарко. — К. : Б-ка Ін-ту юдаїки, 1999. — 576 с.

280. Жизнь и смерть в эпоху Холокоста : свидетельства и документы. Кн. 1—3 / ред.-сост., авт. предисл. и коммент. Б. Забарко. — К. : Дух і Літера, 2006—2008. — Кн. 1. — 2006. — 524 с. ; Кн. 2. — 2007. — 539 с. — Кн. 3. — 2008. — 797 с.
281. Житомирщина в період тимчасової окупації німецько-фашистськими загарбниками, 1941—1944 рр. : зб. док. / [ред. кол. П. М. Степанов (відп. ред.) та ін.]. — Житомир : Рад. Житомирщина, 1948. — 219 с.
282. Життя, сповнене тривоги: Жінки Житомирщини у роки Великої вітчизняної війни / уклад. М. М. Жайворон, О. П. Ремезов. — Житомир : [Б. в.], 2002. — 255 с.
283. Зажгите свечи памяти : материалы и документы о херсонцах — оstarбайтерах и бывших узниках фашизма / сост. Л. Н. Чиркова. — Херсон : [Б. в.], 2002. — 140 с.
284. Звірства і злочини німецько-фашистських загарбників на Харківщині : зб. док. / [відп. за вип. Є. Пелешук]. — К. ; Х. : Укрдержвидав, 1944. — 55 с.
285. Історія застерігає: Трофейні документи про злочини німецько-фашистських загарбників та їхніх посібників на тимчасово окупованій території України в роки Великої Вітчизняної війни / [кер. кол., упоряд. В. М. Немятий]. — К. : Політвидав України, 1986. — 264 с.
286. Книга пам'яті Дробицького Яру : спогади, нариси, документи / авт.-уклад. В. П. Лебедева, П. П. Сокольський. — Х. : Прапор, 2004. — 208 с.
287. Кровь за кровь! Смерть за смерть! : сб. материалов о зверствах немцев в оккупированных советских районах. — М. : Военмориздат, 1942. — 152 с.
288. Листівки партійного підпілля і партизанських загонів України у роки Великої Вітчизняної війни : [зб. / ред. Л. П. Нагорна]. — К. : Політвидав України, 1969. — 339 с.

289. Молотов В. М. Нота народного комісара закордонних справ про масове насильне виведення в німецько-фашистське рабство мирних радянських громадян та про відповідальність за цей злочин німецьких властей і приватних осіб, які експлуатують підневільну працю радянських громадян в Німеччині / В. М. Молотов. — [Б. м.] : Укрвидав, 1943. — 19 с.
290. Німецькі окупанти на Полтавщині. 1941—1943. : зб. док. — Полтава : Зоря Полтавщини, 1947. — 79 с.
291. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. док. і матеріалів / [за ред. П. М. Костриби та ін. ; передм. Ф. П. Шевченка]. — К. : Держполітвидав УРСР, 1963. — 488 с.
292. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 7 т. / [под общей ред. Р. А. Руденко]. — М. : Госюриздат, 1957—1961. — Т. 1—7.
293. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 3 т. / [под ред. Р. А. Руденко]. — М. : Юрид. лит., 1965—1966. — Т. 1—3.
294. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками : сб. материалов : в 3 т. Т. 3. Преступления против человечности / под ред. Р. А. Руденко. — М. : Юрид. лит., 1966. — 798 с.
295. Нюрнбергский процесс : сб. материалов : в 2 т. / [под ред. К. П. Горешина (гл. ред.) и др.]. — М. : Госюриздат, 1954 — 1955. — Т. 1—2.
296. Передайте детям нашим о нашей судьбе / ред.-сост. Л. Кравцова, М. Тяглый. — Симферополь : Хесед Шимон, 2001. — 294 с.
297. Пламя гнева : очерки, воспоминания, документы. — Донецк : Донбасс, 1965. — 158 с.

298. Помним : материалы и документы о херсонцах — бывших узниках фашизма / сост. Л. Н. Чиркова, Г. И. Кравченко, науч. рук. Ю. Н. Бардачев. — Херсон : ХГТУ, 1998. — 150 с.
299. Преступления немецко-фашистских оккупантов в Белоруссии : [сб. док. / предисл. И. П. Хавратович, Г. Н. Шевела]. — Минск : Госиздат БССР, 1963. — 436 с.
300. Преступные цели гитлеровской Германии в войне против Советского Союза : док. и материалы / [под ред. и с предисл. П. А. Жилина]. — М. : Воениздат, 1987. — 302 с.
301. Преступные цели — преступные средства : док. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944) / [сост. Г. Ф. Заставенко, Т. А. Иллерицкая, А. М. Козочкина и др.]. — М. : Госполитиздат, 1963. — 324 с.
302. Преступные цели — преступные средства : док. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944) / [сост. Г. Ф. Заставенко, Т. А. Иллерицкая, А. М. Козочкина и др.]. — [2-е расшир. изд.]. — М. : Политиздат, 1968. — 382 с.
303. Преступные цели — преступные средства : док. об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941—1944) / [сост. Г. Ф. Заставенко, Т. А. Иллерицкая, А. М. Козочкина и др.]. — 3-е изд. — М. : Экономика, 1985. — 328 с.
304. Про внесення змін і доповнень до Закону України “Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту” : Закон від 22 груд. 1995 р., № 488/95-ВР // Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 1. — Ст. 1. — Див. також електрон. версію з подальшими змінами: Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=488%2F95-%E2%F0>. — Загол. з екрану.
305. Про жертви нацистських переслідувань : Закон від 23 берез. 2000 р., № 1584-III // Відомості Верховної Ради України. — 2000. —

- № 24. — Ст. 182. — Див. також електрон. версію з подальшими змінами: Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1584-14&>. — Заголовок з екрану.
306. Пропаганда і агітація в рішеннях та документах ВКП(б) / [упоряд. Є. Д. Ворошилова, С. М. Зоріна]. — К. : Держполітвидав УРСР, 1950. — 567 с.
307. Сборник сообщений Чрезвычайной Государственной Комиссии о злодеяниях немецко-фашистских захватчиков. — М. : Госполитиздат, 1946. — 460 с.
308. Сліди фашистських звірів : зб. ст. про нім. розбій у Харкові. — К. ; Х.: Укрдержвидав, 1944. — 77 с.
309. СС в действии : документы о преступлениях СС / [предисл. д-ра Г. Теплица] ; пер. с нем. А. Ларионова, Р. Володина ; под ред. и с предисл. М. Ю. Рагинского. — М. : Прогресс, 1969. — 624 с.
310. 100(0) ключевых документов по германской истории в 20 веке. — Режим доступа : http://www.1000dokumente.de/index.html?c=dokument_de&dokument=0016_lux&object=context&st=&l=ru. — Загл. с экрана.
311. Україна у Другій світовій війні у документах : зб. німецьких арх. матеріалів (1941—1942). Т. 2 / упоряд. В. Косика. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1998. — 384 с.
312. Україна у Другій світовій війні у документах : зб. німецьких арх. матеріалів (1942—1943). Т. 3 / упоряд. В. Косик. — Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України ; Львів. держ. ун-т ім. І. Франка ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України, 1999. — 384 с.
313. “Українські чоловіки й жінки!” (оголошення про вербування на роботу до Німеччини) // Нове українське слово. — К., 1942. — 11 січ.

314. Щоденники Львівського гетто: спогади рабина Давида Кахане / упоряд. Ж. Ковба. — К. : Дух і Літера, 2009. — 276 с.
315. Le crime méthodique : documents éclairant la politique de l'Allemagne nazie en territoire soviétique de 1941 a 1944. — Moscou : Editions en langues étrangères, 1963. — 423 p.
316. Dokumentation der Vertreibung der Deutschen aus Ost-Mitteleuropa : 8 Bd. — Grosse-Denkte : Wolfenbüttel, 1954—1960. — Bd. 1—8.
317. Foreign Relations of the United States, 1943. Vol. 1. General. — Washington (DC) : U.S. Government Printing Office, 1963. — 708 p.
318. Kriegsgefangene und Fremdarbeiter in Duisburg 1939—1945 : Eine Dokumentation — Forschung vor Ort / Hrsg. von Neikes G., Holzschneider J., Gluth R. — Duisburg : o. V., 1983. — 131 S.
319. Trial of the Major War Criminals before the International Military Tribunal : 42 vols. — Nuremberg : William S. Hein & Company, 1947—1949. — Vol. 1—42.
320. Verbrecherische Ziele — verbrecherische Mittel! : Dokumente der Okkupationspolitik des faschistischen Deutschlands auf dem Territorium der UdSSR (1941—1944). — Moskau : Verl. f. Fremdsprachige Literatur, 1963. — 431 S.

Публіцистика

321. Бегма В. Злочини німців і народна боротьба на Ровенщині / В. Бегма. — К. ; Х. : Укрдержвидав, 1945. — 36 с.
322. Боженко А. Здравствуйте, дорогие! / А. Боженко // Комсомольская правда. — 1944. — 14 нояб. (№ 269).
323. Бондарец В. Записки из плена / В. Бондарец // Новый мир. — 1959. — № 9. — С. 186—207 ; № 10. — С. 151—185.
324. Борисова И. Уроки чтения / И. Борисова // Новый мир. — 1986. — № 4. — С. 232—242.

325. Брюханов А. И. Вот как это было: О работе миссии по репатриации советских граждан / А. И. Брюханов ; лит. обработка М. Виленского. — М. : Госполитиздат, 1958. — 208 с.
326. Ватолина Н. Здравствуй, Родина-Мать! : [плакат] / Н. Ватолина. — М. ; Л. : Искусство, 1945.
327. Виступ Президента України Віктора Ющенка на церемонії військового перепоховання на Міжнародному кладовищі “Поле пам'яті”. — Режим доступу : <http://www.president.gov.ua/news/13730.html>. — Загол. з екрану.
328. Вовк П. Листи невільника / П. Вовк // Дніпро. — 1945. — № 1—2. — С. 84—89.
329. Войтенко О. В пазурах рабовласників ХХ віку / О. Войтенко // Сучасне і майбутнє. — 1948. — № 5. — С. 25—29.
330. “Вони мають право бути почутими”: Марина Шубарт упродовж багатьох років допомагає українським остарбайтерам. — Режим доступу : <http://www.dw-world.de/dw/article/0,,2480089,00.html>. — Загол. з екрану.
331. Государственная архивная служба Республики Беларусь: состояние, проблемы, перспективы. — Режим доступа : <http://archives.gov.by/index.php?id=566921>. — Загл. с экрана.
332. 10 лет лагерей получила за любовь к американскому солдату депортированная в Германию советская девушка // Факты и комментарии. — 1999. — 6 окт.
333. “Дружба народов”. Первые полвека (1939—1989) // Русский журнал : Журнальный зал. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/druzhba/site/history/i39.html>. — Загл. с экрана.
334. Дубина К. Злодеяния немцев в Киеве / К. Дубина. — М. : ОГИЗ, 1945. — 48 с.

335. Жуков Ю. Забыть нельзя!: Рассказ о том, как раскрылась страшная история гитлеровской каторги / Ю. Жуков, Р. Измайлов // Знамя. — 1970. — № 7. — С. 153—178 ; № 8. — С. 177—205.
336. Жуковський В. Були каторжанами, тепер — прохачі // Сільські вісті. — 1993. — 30 січ.
337. Жуковський В. Півстоліття — у пошуках справедливості. Така доля випала “остарбайтерам” України // Сільські вісті. — 1993. — 6 лют.
338. Журахович С. Стон во мгле: Письма с фашистской каторги / С. Журахович, Н. Лобрин // Известия. — 1943. — 11 февр. (№ 34).
339. Замлинський В. Караюча земля / В. Замлинський. — Львів : Каменярь, 1965. — 258 с.
340. Захаров В. Ступить за ограду : [послесловие] / Владимир Захаров // Перекресток. Частный случай / Юрий Слепухин. — Л., 1988. — С. 508.
341. Зелинський Л. Табори переміщених — ринки рабів і школи шпигунства / Л. Зелинський // Сучасне і майбутнє. — 1950. — № 5. — С. 31—34.
342. Златопольский З. Письма, взывающие к мести / З. Златопольский // Известия. — 1943. — 23 нояб. (№ 276).
343. Иванов В. Возвращайтесь скорее на Родину : [плакат] / В. Иванов. — М. ; Л. : Искусство, 1944.
344. Из архивов мюнхенского гестапо // Новый мир. — 1964. — № 6. — С. 258—276.
345. Каменецкий Е. Письма с гитлеровской каторги / Е. Каменецкий // Красный флот. — 1943. — 31 окт. (№ 258).
346. Камянов В. Из первых рук / В. Камянов // Новый мир. — 1982. — № 1. — С. 246—252.
347. Кандыба Ф. Шестнадцать писем / Ф. Кандыба // Крестьянка. — 1944. — № 1. — С. 17—19.

348. Кино и немцы: “Женщина в Берлине” как миф о России // РБК daily : ежедневная деловая газ. — Режим доступа : <http://www.rbcdaily.ru/2008/10/22/focus/387023>. — Загл. с экрана.
349. Кононенко Е. В. Отомсти немцу / Е. В. Кононенко. — М. : Политиздат, 1943. — 30 с. : ил.
350. Корецкий В. Боец, спаси меня от рабства! : [плакат] / В. Корецкий. — М. : Искусство, 1942.
351. Корецкий В. Воин Красной Армии, спаси нас от фашистского рабства! : [плакат] / В. Корецкий. — М. : Искусство, 1942.
352. Корецкий В. За муки, за раны я отомщу немцам : [плакат] / В. Корецкий. — М. ; Л. : Искусство, 1944.
353. Корецкий В. Мы ждем тебя домой из немецкой неволи : [плакат] / В. Корецкий. — М. ; Л. : Искусство, 1944.
354. Кравченко А. Українські невольники Третього райху (минуле і сучасність) : публіцист. хроніка / А. Кравченко, С. Батурич. — Львів : Кальварія, 2005. — 268 с.
355. Критическое рассмотрение истории // Stiftung EVZ (PDF) = Фонд “Память, ответственность, будущее”. — Режим доступа : <http://www.stiftung-evz.de/>. — Загл. с экрана.
356. Лавлинский Л. Цена истины / Л. Лавлинский // Новый мир. — 1979. — № 4. — С. 262—269.
357. Лукин Ю. Лишь видимость правды / Ю. Лукин // Правда. — 1965. — 11 авг.
358. Могильний В. Великодні листівки для “остарбайтерів” / В. Могильний // Український філателістичний вісник. — 1997. — № 2 (42). — С. 25—27.
359. Могильний В. Деяко нового за позначки на посилках “остарбайтерів” / В. Могильний // Український філателістичний вісник. — 2000. — № 1 (56). — С. 8—17.

360. Могильний В. Листування “остарбайтерів”: заадресування / В. Могильний // Український філателістичний вісник. — 1997. — № 3 (43). — С. 43—50.
361. Могильний В. Листування “остарбайтерів” по втраті німцями України / В. Могильний // Український філателістичний вісник. — 1999. — № 5 (55). — С. 87—91.
362. Могильний В. Пошта “остарбайтерів” (робітників зі Сходу) / В. Могильний // Український філателістичний вісник. — 1994. — № 2 (29). — С. 17—20.
363. Могильний В. Українська кореспонденція на тлі Берлінської перевіряльні чужинних листів / В. Могильний // Український філателістичний вісник. — 1998. — № 5 (50). — С. 89—98.
364. Мухин В. Возвращение в родной колхоз : [плакат] / В. Мухин. — М. ; Л. : Искусство, 1945.
365. Не унижить вымыслом правду. Актуальный архив, начало 70-х // ЛГ — Юг России : регион. прил. к “Литературной газете”. — 2000. — 8 июня (№ 11).
366. Огрызко В. Победители и побежденные. Семин Виталий Николаевич / Вячеслав Огрызко // Литературная Россия. — 2004. — 5 нояб. (№ 45).
367. Русская девушка в Кельне // Красная звезда. — 1942. — 28 июня (№ 175).
368. Світлий промінчик у Векліній долі // Вечірній Київ. — 1998. — 6 серп.
369. Селезнев К. Советские люди на немецкой каторге / К. Селезнев // Правда. — 1942. — 20 авг. (№ 232).
370. Симонов К. Поезда рабов / Константин Симонов // Красная звезда. — 1943. — 14 февр. (№ 37).
371. Син полинових степів: [Пам’яті М. Смоленчука] // Земляки / Кіровоград, обл. універсал. наук. б-ки ім. Д. І. Чижевського. — Режим

- доступу : <http://library.kr.ua/elmuseum/zem/smolenchuk.html>. — Загол. з екрану.
372. Солонина Є. “Рабів війни” почують всі / Є. Солонина. — Режим доступу : <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1813383.html>. — Загол. з екрану.
373. Сухоруков И. О русской девушке в Кельне / И. Сухоруков // Комсомольская правда. — 1942. — 4 сент. (№ 208).
374. Тараданкин К. В запорожской степи / К. Тараданкин // Известия. — 1943. — 6 окт. (№ 236).
375. Твардовский А. Из песен о немецкой неволе / А. Твардовский // Известия. — 1945. — 22 дек. (№ 299).
376. Український національний фонд “Взаєморозуміння і примирення”. — Режим доступу : <http://www.unf.kiev.ua/main.php?id=39&lang=ua>. — Загол. з екрану.
377. Чем мы занимаемся. Участки деятельности и цели [Фонда EVZ (PDF) (= “Память, ответственность, будущее”)]. — Режим доступа : <http://www.stiftung-evz.de/rus/o-nas/chem-my-zanimaemsja/>. — Загл. с экрана.
378. Чечот М. Новий твір земляка / М. Чечот // Кіровоградська правда. — 1965. — 28 лип.
379. “Читающая публика — это инвалиды” — Сергей Чупринин, [главный редактор журнала Знамя] : интервью. — Режим доступа : <http://www.advertology.ru/article32963.htm>. — Загл. с экрана.
380. Шмаринов Д. Я жду тебя, воин-освободитель! : [плакат] / Д. Шмаринов. — М. : Искусство, 1942.
381. Шульга З. Українське селянство не буде у фашистській неволі / З. Шульга. — Уфа : АН УРСР, 1942. — 36 с.
382. Didier F. Europa arbeitet in Deutschland / F. Didier. — Berlin : Zentralverlag der NSDAP. Franz Eher Nachf. G. M. B. H, 1943. — 128 S.

383. Folliard E. T. Not Many Nazi Slaves Attempt Vengeance on Beaten Masters / E. T. Folliard // Washington Post. — 1945. — 28 April.
384. Graham F. No German Regret Is Found in Reich / F. Graham // New York Times. — 1945. — 17 April.
385. Guenter Heidt. Konz, Rheinland-Pfalz / nominated by Lore Frank (Flushing, N.-Y.), Renee Renner (Bronx, N.-Y.), Wolfgang Rauner (Flushing, N.-Y.), Gerry Samuel (Jerusalem, Israel). — Mode of access : <http://www.obermayer.us/award/awardees/heidt-eng.htm> — Title from the screen.
386. Haas L. Auswahl und Einsatz der Ostarbeiter: Psychologische Betrachtungen, Leistung und Leistungssteigerung / L. Haas. — Saarbrücken : Haus d. Technik, Gau Westmark, 1944. — 89 S.
387. Mikhail Romm : Films presented in Cannes : 1946 — Chelovek No 217. — Mode of access : <http://www.festival-cannes.com/en/archives/artist/id/20580.html>. — Title from the screen.
388. Rundbrief Extra: Steine reden // Kostenlose Information des Vorstandes und der Geschäftsstelle für alle Mitglieder und Freunde des Kreisjugendring Ostalb e. V. — 1985. — S. 8—12.

Спогади, листи, фольклорна творчість примусових робітників

389. Баранов В. Дневник оstarбайтера / В. Баранов ; предисл. и подгот. текста П. Поляна // Знамя. — 1995. — № 5. — С. 135—155.
390. В фашистском аду: Рассказы советских людей, побывавших в гитлеровской неволе. — М. : ОГИЗ, Госполитиздат, 1943. — 47 с.
391. Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры. История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию (Вторая мировая война) : документы и воспоминания. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2000. — 450 с.

392. Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры: История россиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны. — Изд 3-е, испр. — СПб. : Изд-во С.-Петербург. ун-та, 2004. — 240 с. — (Библиотека журнала “Новый Часовой”).
393. Вербицкий Г. Г. Почта остарбайтеров Второй мировой войны : документы и переписка. — Michigan : Hermitage Publishers, 1996. — 231 с.
394. Война за колючей проволокой: воспоминания бывших узников гитлеровского концлагеря Бухенвальд / сост. и обраб. М. Виленский ; предисл. Н. П. Полякова. — Изд. 2-е, испр. и доп. — М. : Политиздат, 1960. — 240 с.
395. Волович О. І. Спомини про “світле минуле” / О. І. Волович ; вступ. слово В. Бондарь. — Кіровоград : Мавік, 2003. — 78 с.
396. Гавриленко А. Д. Не час минає, а минаєм ми / А. Д. Гавриленко // Спогади: Життя як воно є : альм. — Х., 2006. — Число 2. — С. 93—178.
397. Гарин Е. Мой путь к Христу / Евгений Гарин // Вера и жизнь. — 1986. — № 5. — Режим доступа : <http://www.lio.ru/archive/vera/86/05/article17.html>. — Загл. с экрана.
398. Глід С. Фрагменти життя і мук: спогади з часів німецької окупації України / С. Глід. — Лондон : Вид-во Союзу Українців у Великій Британії, 1955. — 93 с.
399. Говорят погибшие герои: предсмертные письма советских борцов против немецко-фашистских захватчиков (1941—1945 гг.) / [ред. З. Политов ; вступ. ст.: В. А. Кондратьев и др.]. — М., 1961. — 327 с.
400. Голос невільників : (листи з капіталістичної каторги) // Сучасне і майбутнє. — 1950. — № 1. — С. 37—39.
401. Демчина А. Зі Сходу на Захід / А. Демчина. — К. : Юніверс, 2000. — 296 с.

402. Джерела пам'яті : іст.-краєзнав. альм. Вип. 1. Народжені для випробувань / упоряд. Т. Ю. Нагайко. — Тернопіль : Астон, 2007. — 236 с.
403. Джерела пам'яті : іст.-краєзнав. альм. Вип. 2. Остарбайтери: жива пам'ять — живий біль / упоряд. Т. Ю. Нагайко. — Переяслав-Хмельницький : [Б. в.], 2010. — 457 с.
404. Долматовский Е. Песни горя / Евгений Долматовский // Комсомольская правда. — 1943. — 27 окт. (№ 254).
405. Долматовский Е. Родина пришла за ними! / Евгений Долматовский // Комсомольская правда. — 1945. — 9 февр. (№ 33).
406. Живая история : альм. / сост. Юдин А., Данчук У., Афанасьева Е., Гоманюк Н., Кушнир Л. — Херсон : Тотем, 2010. — 104 с.
407. Житникова К. Остарбайтери : спогади, статті / К. Житникова. — Севастополь : Просвіта, 2002. — 43 с.
408. Жулинський Г. “То твій, сину, батько”: Українська душа — на Голгофі ХХ століття / Г. Жулинський, М. Жулінський. — К. : Ярославів Вал, 2005. — 191 с.
409. Збірник пісень Вітчизняної війни: складено з творів композиторів Харкова до річниці визволення рідного міста від німецько-фашистських загарбників / [ред. В. Барабашов]. — Х. : Ред. газ. “Соціалістична Харківщина”, 1944. — 88 с.
410. Карпов Н. Маленький Ostarbeiter : [повість] / Н. Карпов // Согласие. — 1992. — № 8—9. — С. 59—82.
411. Котляр В. Ф. Книга життя українських “остарбайтерів” / В. Ф. Котляр, О. В. Сидоренко. — Полтава : [Б. в.], 2005. — 154 с.
412. Крупянская В. Ю. Материалы по истории песни Великой Отечественной войны / В. Ю. Крупянская, С. И. Минц. — М. : Изд-во АН СССР, 1953. — 211 с. — (Труды Института этнографии им. Н. Н. Миклухо-Маклая. Новая сер.; т. 19).

413. Кульчицька А. Юні українські оstarбайтери з Галичини : спогади / А. Кульчицька ; упоряд. і ред. В. М. Трипачук ; НАН України ; ЛНБ ім. В. Стефаника. — Львів, 2005. — 78 с.
414. Куцай С. Німеччина очима оstarбайтера: Розповіді пор пережите / С. Куцай. — Луцьк : Надстир'я, 2003. — 157 с.
415. Листи з фашистської каторги : зб. листів радянських громадян, які були вигнані на каторжні роботи до фашистської Німеччини / ред. Ф. Шевченко. — К. : Укрполітвидав, 1947. — 159 с.
416. Литвинов В. Коричневое “ожерелье”: документальное повествование о жертвах нацистских преследований — гражданах бывшего СССР. Кн. 1 / В. Литвинов. — К. : Абрис, 2001. — 630 с.
417. Люди радянської Житомирщини про німецьку каторгу : зб. листів та спогадів. — Житомир : Рад. Житомирщина, 1948. — 60 с.
418. Мирчевская И. Б. ...И он подарил мне маму : воспоминания / И. Б. Мирчевская. — К. : Поэзия, 2005. — 200 с.
419. Мірчук П. У німецьких млинах смерті: спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941—1945. — Нью-Йорк ; Лондон : Укр. союз політ. в'язнів, 1957. — 325 с.
420. Мы победили смерть: воспоминания харьковчан — бывших узников фашистских концлагерей / кол. авт. : Радченко Ю. Н., Альперин Э. Г., Журавлев Д. В., Куделко С. М. — Львов : Кальварія, 2005. — 192 с.
421. На фашистській каторзі: Розповідь колгоспниці Валентини Качури. — [Б. м.] : Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. — 7 с.
422. На фашистской каторге. Враг ответит за свои преступления // Крестьянка. — 1944. — № 4. — С. 22—23.
423. На фашистской каторге: Рассказы репатриированных жителей Дона. — Ростов-н/Д : Росиздат, 1946. — 87 с.
424. Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / авт.-упоряд., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Х. : Райдер, 2004. — 236 с.

425. Новицький П. Остарбайтеріада / П. Новицький. — Львів : Камула, 2003. — 358 с.
426. Они победили смерть : сб. воспоминаний бывших узниц фашистского женского концлагеря Равенсбрюк / ред.-сост. В. Кудрявчикова ; лит. запись А. Масалкиной. — Изд. 3-е, перераб. и доп. — М. : Политиздат, 1966. — 542 с.
427. Остарбайтери: спогади жителів Рівненщини, вивезених гітлерівцями на каторжні роботи до Німеччини / упоряд. О. Г. Царик, ред. В. Ящук. — Рівне : Азалія, 1996. — 113 с.
428. Остарбайтери : спогади, статті. — Севастополь : Просвіта, 2002. — 43 с.
429. OST — тавро неволі : зб. матеріалів і док. / за ред. В. В. Бондаря. — Кіровоград : Мавік, 2000. — 196 с.
430. Пам'ять заради майбутнього. Кн. 1. [Вірші остарбайтерів]. — К. : Поезія, 2001. — 564 с.
431. Пам'ять заради майбутнього: З історії десятирічної діяльності Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. [Кн. 1] / під заг. ред. Маркіяна Демидова ; ред.-упоряд. : О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева ; редкол. М. Демідов [та ін.]. — 2-е вид., доп. — К. : [Б. в.], 2003. — 567 с.
432. Пам'ять заради майбутнього: Про діяльність Української спілки в'язнів-жертв нацизму та спогади. Кн. 2 / під заг. ред. Маркіяна Демидова ; ред.-упоряд. : О. Гаца, Т. Корнійчук, Н. Слесарева ; редкол. М. Демідов [та ін.]. — К. : Фенікс, 2005. — 763 с. — (До 60-річчя Великої Перемоги і закінчення Другої світової війни).
433. Пам'ять заради майбутнього. Кн. 2. [Вірші остарбайтерів]. — К. : Фенікс, 2008. — 532 с.
434. Пам'ять заради майбутнього. Кн. 3. [Спомини остарбайтерів]. — К. : Фенікс, 2008. — 464с.

435. Пам'ять заради майбутнього. Кн. 4. Відгомін страждань і поневірян в пам'яті рабів III-го Рейху : [вірші остарбайтерів]. — К. : Фенікс, 2008. — 192 с.
436. Память со знаком “ost” // Рабочая трибуна. — 1991. — 25 июня.
437. Педак В. Гірке слово — остарбайтер / В. Педак. — Львів : Укр. технологи, 2009. — 318 с.
438. Песни и думы Советской Украины / пер. с укр. Г. Литвака ; предисл. М. Рыльского. — М. : Гослитиздат, 1951. — 336 с.
439. Песни и сказки Пензенской области / сост. А. П. Анисимова ; под ред. Э. В. Померанцевой. — Пенза : Пензен. кн. изд-во, 1953. — 280 с.
440. Песни и сказки Поимского района / сост. А. П. Анисимова ; под ред. и с предисл. В. М. Сидельникова. — Пенза : [Б. и.], 1948. — 228 с.
441. Песни и сказы Донбасса / собр. А. В. Ионов. — Сталино : Сталино-Донбасс, 1960. — 435 с.
442. Песни и сказы: фольклор казаков-некрасовцев о Великой Отечественной войне / запись, вступ. ст. и сведения о сказителях Ф. В. Тумилевича. — Ростов-н/Д : Ростов. обл. книгоизд-во, 1947. — 56 с.
443. Песни невольниц: песни, сложенные девушками, угнанными в Германию // Блокнот агитатора Красной Армии. — 1944. — № 5. — С. 30.
444. Песня девушки-невольницы // Дружба народов. — 1947. — № 15. — С. 125—126.
445. Пирогов А. И. Этого забыть нельзя: Воспоминания бывшего военнопленного / А. И. Пирогов ; лит. запись А. Ключника. — Изд. 2-е, испр. и доп. — Одесса : Одес. кн. изд-во, 1962. — 240 с.
446. Письма из немецкого рабства. — М. : [Б. и.], 1943. — 16 с.
447. Письма с немецкой каторги // Комсомольская правда. — 1943. — 7 апр. (№ 81).

448. Пісня невольниці ; Коло столу я сідаю ; А все гори та долини // Дніпро. — 1944. — № 1. — С. 100—101.
449. По ту сторону войны : Книга Памяти жертв нацистских преследований в годы Второй мировой войны / авт.-сост. Николай Михайлов, Наталья Кузьменко. — Запорожье : Тандем-У, 2005. — 374 с.
450. Преодоление рабства: Фольклор и язык остарбайтеров / сост. и текстология Б. Е. Чисовой, К. В. Чисова. — М. : Звенья, 1998. — 200 с.
451. “Прошу вас мене не забувати”: усні історії українських остарбайтерів / [Г. Грінченко (голов. ред.), І. Ястреб, О. Стасюк та ін.]. — Х. : Право, 2009. — 208 с.
452. Радянська пісня / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М. Т. Рильського ; [упоряд. А. М. Кінько (тексти і примітки), Л. І. Ященко (нотний матеріал)]. — К. : Наук. думка, 1967. — 486 с.
453. Руднев Е. Полет без крыльев : повесть-воспоминание / Е. Руднев // Радуга. — 2006. — № 3. — С. 44—112.
454. Русский фольклор Великой Отечественной войны / отв. ред. В. Е. Гусев. — М. ; Л. : Наука, 1964. — 480 с.
455. Рыленков Н. Живая вода (устно-поэтическое творчество Смоленщины эпохи Великой Отечественной войны) / Н. Рыленков ; под ред. П. М. Соболева. — Смоленск : ОГИЗ : Смолен. обл. гос. изд-во, 1946. — 112 с.
456. Сайц Н. На перехрестях долі / Н. Сайц. — Львів : [Б. в.], 1996. — 152 с.
457. Сестра Украина : (песни неволи и борьбы) / сост. и пер. А. Глоба. — М. : Сов. писатель, 1947. — 100 с.

458. Сказки, песни, частушки, пословицы Ленинградской области : сб. / запись, сост., обработка и прим. В. С. Бахтина. — Л. : Лениздат, 1982. — 528 с.
459. Слободян М. Крик знедаленої душі: Листи з неволі / М. Слободян // Дзвін. — 1994. — № 2/3. — С. 6—108.
460. Смерека В. В німецькій неволі : спомин-щоденник. 1942—1944 рр. / В. Смерека. — Ужгород : Патент, 1998. — 276 с.
461. Советский фольклор Чкаловской области / сост. А. В. Бардин, под ред. Н. И. Рождественской. — Чкаловск : ОГИЗ : Чкалов. изд-во, 1947. — 168 с.
462. Соколовська І. “У неволі жилося добре” І. Соколовська // 2000 : еженедельник. — 2004. — 29 жовт.
463. Солоухина-Заседателева Р. На задворках Победы / Р. Солоухина-Заседателева. Маленький Ostarbeiter / Н. Карпов ; [сост. П. М. Полян, Н. Л. Поболь]. — М. : РОССПЭН, 2008. — 272 с.
464. Спогади — терни : Про моє життя німецьке... : спогади про перебування на примусових роботах у нацистській Німеччині / [голов. ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко ; упоряд., коментар І. Є. Реброва]. — Х. : Право, 2008. — 448 с.
465. Строки надежды и мужества: письма харьковчан 1941—1945 гг. / А. И. Бурик, В. В. Гребенюк, Е. В. Дягилев и др. — Х. : Прапор, 1988. — 245 с.
466. “...То була неволя”: спогади та листи оstarбайтерів / НАН України, Інститут історії України. — К. : Ін-т історії України, 2006. — 542 с.
467. Тріщина через все життя: спогади українських примусових робітниць в землі Райнланд : каталог до виставки. — Кьольн, 2007. — 214 с.
468. Украина непокоренная : нар. песни и думы / пер. с укр. И. Белинович. — М. : Гослитиздат, 1944. — 64 с.

469. Україна сниться...: неотримані листи подолян, відправлені з Німеччини у 1942—1943 рр. / Виконком Хмельниц. обл. ради нар. депутатів ; Держархів Хмельниц. обл. ; [упоряд. О. Алтухова, Н. Ільїна, М. Слободян ; передм. О. Алтухова, М. Слободян.]. — Хмельницький, 1995. — 142 с.
470. Українська народна поезія про Велику Вітчизняну війну / ред. М. Т. Рильський. — К. : АН УРСР, 1953. — 336 с.
471. Уральський фольклор / под ред. М. Г. Китайника. — Свердловск : Свердлов. обл. гос. изд-во, 1949. — 236 с.
472. Устьянов В. Ю. Спогади колишнього остарбайтера / В. Ю. Устьянов // Спогади. Життя як воно є : альм. — Х. : Курсор, 2006. — Число 1. — С. 127—181.
473. Феденко С. Розлука: спогади із Другої світової війни / С. Феденко. — К. : Смолоскип, 1996. — 536 с.
474. Фольклор Вітчизняної війни / ред. Ф. Колесса. — Львів : Будинок нар. творчості, 1945. — 64 с.
475. Фурсенко В. Г. Ди-пи: дни и годы / В. Г. Фурсенко // В поисках истины. Пути и судьбы второй эмиграции : сб. ст. и док. — М., 1997. — С. 96—135.
476. Хелемендик-Кокот А. Колгоспне дитинство й німецька неволя : спогади / А. Хелемендик-Кокот ; [мов. ред. В. Поліщук]. — Торонто : [Вид-во Віктора Поліщука], 1989. — 360 с.
477. Частушки в записях советского времени / сост. З. И. Власова, А. А. Горелов. — М. ; Л. : Наука, 1963. — 496 с.
478. Черненко М. Чужие и свои : док. повесть / М. Черненко. — М. : Текст, 2001. — 237 с.
479. Ясир: листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / зібрав і впорядкував О. Воропай. — Лондон : Спілка, 1966 — 66 с.
480. Wojko V. Das Wort nach der Hinrichtung. Gibt es eine Hölle auf der Erde? : Dokumentarerzählung. — Kyjiw : Tirash, 2005. — 652 S.

481. Eine Spur von mir: Rückblick auf die Jahre der Zwangsarbeit / Hrsg. von Jachnow W. — Bochum : Brockmeyer, 2007. — 140 S.
482. “Fliege, mein Briefchen, von Westen nach Osten ...”: Auszüge aus Briefen russischer, ukrainischer und weißrussischer Zwangsarbeiterinnen und Zwangsarbeiter 1942—1944 / Hrsg. Bella E. Cistova, Kirill V. Cistov. — Bern, 1998. — 456 s. — (Studien zur Volksliedforschung; Bd. 18).
483. Kutsay S. Unbekannte Wege: Deutschland aus der Sicht eines ehemaligen Ostarbeiters 1939—1945 / übers. von Myeshkov D. ; bearb. von Wolters A. und Sack H. ; Hrsg. von der Mahn- und Gedenkstätte der Landeshauptstadt Düsseldorf. — Düsseldorf : Mahn- und Gedenkstätte der Landeshauptstadt Düsseldorf, 2007. — 183 S.
484. Hungern für Hitler. Erinnerungen polnische Zwangsarbeiter im Dritten Reich 1940—1945 / Hrsg. C. von Schmink-Gustavus. — Reinbeck : Rowohlt, 1984. — 251 S.
485. Zwangsarbeit in Berlin 1940—1945: Erinnerungsberichte aus Polen, der Ukraine und Weissrussland / Hrsg. Berliner Geschichtswerkstatt. — Berlin : Sutton Verlag GmbH, 2000. — 128 S.

Художні твори

486. Брыль Я. Птицы и гнезда / Янка Брыль. — Минск : Беларусь, 1970. — 336 с.
487. Власенко І. Остарбайтер : роман / І. Власенко, І. Зозуля. — К. : Рад. письменник, 1980. — 304 с.
488. Довженко О. Вибрані твори / Олександр Довженко ; упоряд. текстів та передм. І. Л. Михайлина. — Х. : Веста : Ранок, 2003. — 320 с.
489. Долматовский Е. “Всю-то я вселенную проехал...” : [стихотворение] / Евгений Долматовский // Стихи этих лет / Евгений Долматовский. — М., 1946. — С. 24.

490. Долматовский Е. На Эльбе : [стихотворение] / Евгений Долматовский // Стихи этих лет / Евгений Долматовский. — М., 1946. — С. 39.
491. Долматовский Е. Праздник : [стихотворение] / Евгений Долматовский // Стихи издалика / Евгений Долматовский. — М., 1945. — С. 72—73.
492. Жуков Г. К. Воспоминания и размышления. — М. : Изд-во агентства печати “Новости”, 1969. — 734 с.
493. Збанацький Ю. Партизанські оповідання. Сильніше смерті / Юрій Збанацький // Дніпро. — 1944. — № 4. — С. 27—30.
494. Исаковский М. В. Прощальная : [стихотворение] / М. В. Исаковский // Стихотворения / М. В. Исаковский. — М. ; Л., 1965. — С. 245.
495. Кононенко О. Втеча / О. Кононенко. — [Б. м.] : Укрвидав, 1943. — 15 с.
496. Кузнецов А. В. Бабий Яр : роман-документ / А. В. Кузнецов. — М. : Мол. гвардия, 1967. — 287 с.
497. Кулешов А. Письмо из плена : [стихотворение] / А. Кулешов // Беларусь в огне / под ред. П. Глебка. — М., 1943. — С. 67—71.
498. Лебедев-Кумач В. И. Для чего я живая осталась : (Голос из немецкого плена) : [стихотворение] / Василий Лебедев-Кумач // Песни / Василий Лебедев-Кумач. — М., 1947. — С. 155.
499. Малишко А. Катря : [вірш] / Андрій Малишко // Ярославна : поезії / Андрій Малишко. — К., 1946. — С. 12.
500. Малишко А. Ливон : [вірш] / Андрій Малишко // Ярославна : поезії / Андрій Малишко. — К., 1946. — С. 8—10.
501. Малишко А. Полонянка : поема / Андрій Малишко. — К. ; Х. : Укрдержвидав, 1944. — 83 с.

502. Малышко А. Катерина : [стихотворение] / Андрей Малышко // Здравствуй, Украина! : (лит.-эстрад. сб. произведений украинских писателей). — М. ; Л., 1944. — С. 77.
503. Михалков С. Я хочу домой : драма / Сергей Михалков. — М. ; Л. : Искусство, 1949. — 83 с.
504. Первенцев А. Неопрошенные свидетели / Аркадий Первенцев. — Пенза : Изд. газ. “Сталинское знамя”, 1945. — 38 с.
505. Сёмин В. Нагрудный знак “OST” / Виталий Сёмин // Дружба народов. — 1976. — № 4. — С. 93—168 ; № 5. — С. 67—195.
506. Сёмин В. Нагрудный знак “OST” : роман, повесть, рассказы / Виталий Сёмин. — М. : Известия, 1978. — 623 с.
507. Сёмин В. Плотина : роман / Виталий Сёмин // Дружба народов. — 1981. — № 5. — С. 16—136.
508. Слепухин Ю. Ничего кроме надежды : роман / Юрий Слепухин. — СПб. : Лицей, 2000. — 527 с.
509. Слепухин Ю. Перекресток : роман / Юрий Слепухин. — Л. : Лениздат, 1965. — 486 с.
510. Слепухин Ю. Сладостно и почетно : роман / Юрий Слепухин. — Л. : Сов. писатель, 1985. — 447 с.
511. Слепухин Ю. Тьма в полдень : роман / Юрий Слепухин. — Л. : Лениздат, 1968. — 542 с.
512. Слепухин Ю. Час мужества / Юрий Слепухин // Нева. — 1991. — № 6. — С. 113—141 ; № 7. — С. 73—122 ; № 8. — С. 92—140.
513. Смоленчук М. К. Сиве покоління : роман / Микола Смоленчук. — Одеса : Маяк, 1965. — 349 с.
514. Твардовский А. Т. Родина и чужина : записки, очерки, рассказы / Александр Твардовский. — М. : Сов. писатель, 1959. — 479 с.
515. Усенко П. У прокляту Німеччину... : [вірш] / Павло Усенко // Вибране / Павло Усенко. — К., 1948. — С. 185—186.

516. Швець В. Галька : [цикл віршів] / В. Швець // Українська література. — 1945. — № 1—2. — С. 56—58.
517. Яновський Ю. Українка / Юрій Яновський // Твори : в 5 т. / Юрій Яновський. — К., 1958. — Т. 1 : Оповідання. — С. 317—320.
518. Sjomín V. Zum Unterschied ein Zeichen : Roman / V. Sjomín. — München : C. Bertelsmann, 1978. — 399 S.

Література

519. Ab imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. 2004, № 1 : Гетерогенность памяти империи и нации. — [Казань : ЦОП], 2004. — 637 с.
520. Ab imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. 2004, № 2 : Память репрессированная, вытесненная и потерянная. — [Казань : ЦОП], 2004. — 705 с.
521. Ab imperio : Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. 2004, № 3 : Историческая память и национальная парадигма. — [Казань : ЦОП], 2004. — 637 с.
522. Ab imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. 2004, № 4 : Примирение через прошлое: панъевропейская перспектива. — [Казань : ЦОП], 2004. — 753 с.
523. Андреев Д. А. Пространство памяти: Великая Победа и власть / Д. А. Андреев, Г. А. Бордюгов. — М. : АИРО, 2005. — 56 с. — (Серия “АИРО — научные доклады и дискуссии. Темы для XXI века”; вып. 19).
524. Андреев Д. Пространство памяти: Великая Победа и власть / Д. Андреев, Г. Бордюгов // 60-летие окончания Второй мировой и

- Великой Отечественной: победители и побежденные в контексте политики, мифологии и памяти / под ред. Ф. Бомсдорфа, Г. Бордюгова. — М., 2005. — С. 121—125.
525. Артог Ф. Время и история. “Как писать историю Франции”? / Ф. Артог // *Анналы на рубеже веков : антол. : пер. с фр. / сост. А. Я. Гуревич, С. И. Лучицкая.* — М., 2002. — С. 147—168.
526. Ассман Я. Культурная память: Письмо, память о прошлом и политическая идентичность в высоких культурах древности / Я. Ассман ; пер. с нем. М. М. Сокольской. — М. : Языки славян. культуры, 2004. — 368 с.
527. Бахтин В. Народ и война / В. Бахтин // *Нева.* — 1995. — № 5. — С. 186—193.
528. Бахтин М. М. Проблема речевых жанров / М. М. Бахтин // *Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин.* — М., 1979. — С. 276.
529. Бирюков Ю. “Раскинулось море широко...” / Ю. Бирюков // *Родина.* — 1995. — № 3—4. — С. 168—170.
530. Боженко А. Здравствуйте, дорогие! / А. Боженко // *Комсомольская правда.* — 1944. — 14 нояб. (№ 269).
531. Борозняк А. И. О пользе школьных сочинений / А. И. Борозняк // *Родина.* — 2003. — № 3. — С. 20—24.
532. Борозняк А. И. Против забвения: “Черная серия” немецкого издательства “Фишер” / А. И. Борозняк // *Диалог со временем : альм. интеллектуальной истории / под ред. Л. П. Репиной, В. И. Уколовой.* — М. : ИВИ РАН, 1999. — Вып. 1. — С. 170—183.
533. Борозняк А. И. ФРГ : волны исторической памяти / А. И. Борозняк // *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре.* — 2005. — № 2—3 (40—45). — С. 58—65.
534. Вельцер Х. История, память и современность прошлого. Память как арена политической борьбы / Х. Вельцер // *Неприкосновенный*

- запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2—3 (40—41). — С. 28—35.
535. Вельцер Х. Поколение дедов в Европе. Результат сравнительного изучения механизмов культурной преемственности в европейских странах / Х. Вельцер, К. Ленц // Отечественные записки. — 2008. — № 5 (44). — С. 6—22.
536. Ветте В. Война на уничтожение : вермахт и Холокост / В. Ветте // Новая и новейшая история. — 1999. — № 3. — С. 72—79.
537. Ветте В. Гитлеровский вермахт. Этапы дискуссии вокруг одной немецкой легенды / В. Ветте // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2—3 (40—41). — С. 270—174.
538. Воронина Т. Реконструкция смысла в анализе интервью: тематические доминанты и скрытая полемика / Т. Воронина, И. Утехин // Память о блокаде: Свидетельства очевидцев и историческое сознание общества : материалы и исслед. / под ред. М. В. Лоскутовой. — М. : Новое изд-во, 2006. — С. 230—261.
539. Габович М. Коллективная память и индивидуальная ответственность: заметки по поводу статьи Дины Хапаевой / М. Габович // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2006. — № 6. — С. 316—329.
540. Гак Д. В. Основні завдання роботи комісії по історії Вітчизняної війни на Україні / Д. В. Гак // Вісник Академії наук УРСР. — К., 1946. — № 4 (122). — С. 3—9.
541. Головаха Е. И. Психологическое время личности / Е. И. Головаха, А. А. Кроник. — К. : Наук. думка, 1984. — 209 с.
542. Гриневич В. Від пролетарського інтернаціоналізму до російського націоналізму: метаморфози сталінської політики та ідеології в роки війни Німеччини проти Радянського Союзу 1941—1945 рр. / В. Гриневич // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. — К., 2004. — Вип. 8, ч. 2. — С. 101—117.

543. Гриневич В. Історія Другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі / В. Гриневич // Український гуманітарний огляд. — К., 2005. — Вип. 11. — С. 9—29.
544. Гриневич В. Міт війни і війна мітів / В. Гриневич // Критика. — 2005. — № 5. — С. 2—8.
545. Гриневич В. Расколота память: Вторая мировая война в историческом сознании украинского общества / В. Гриневич // Память о войне 60 лет спустя: Россия. Германия. Европа / ред.-сост. М. Габович. — М., 2005. — С. 419—435. — (Серия “Библиотека журнала “Неприкосновенный запас”).
546. Гриневич В. Хрущов як творець українського радянського патріотизму у роки німецько-радянської війни 1941—1945 рр. / В. Гриневич // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки : міжвід. зб. наук. пр. / Ін-т історії України НАНУ. — К., 2004. — Вип. 11. — С. 483—493.
547. Гудков Л. “Память” о войне и массовая идентичность россиян / Л. Гудков // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2. — С. 40—41 ; № 3. — С. 46—57.
548. Гудков Л. Победа в войне: к социологии одного национального символа / Л. Гудков // Негативная идентичность : ст. 1997—2002 гг. / Л. Гудков. — М., 2004. — С. 20—58.
549. Гуркіна С. Дві долі: греко-католицьке духовенство і радянська влада / С. Гуркіна // Схід — Захід. — 2008. — Вип. 11—12. Спеціальне видання : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. — С. 265—282.
550. Дубик М. Використання праці примусових робітників з України: основні тенденції в сучасній зарубіжній історіографії // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАНУ. — К., 2004. — Вип. 8. — С. 47—51.

551. Дубин Б. Бремя победы. О политическом употреблении символов / Б. Дубин // Критическая масса. — 2005. — № 2. — С. 39—44.
552. Дубин Б. “Кровавая война” и “великая победа” : О конструировании и передаче коллективных представлений в России 1970—2000-х годов / Б. Дубин // Отечественные записки. — 2004. — № 5. — С. 68—84.
553. Дубин Б. Память, война, память о войне: Конструирование прошлого в социальной практике последних десятилетий / Б. Дубин // Отечественные записки. — 2008. — № 4. — С. 6—21.
554. Європа та її болісні минувшини / авт.-упоряд. Ж. Мінк, Л. Неймайєр. — К. : Ніка-Центр, 2009. — 272 с.
555. Єкельчик С. Імперія пам'яті: Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві / С. Єкельчик ; пер. з англ. М. Климчука, Х. Чушак. — К. : Критика, 2008. — 303 с.
556. Жадько В. О. Історична пам'ять в розвитку духовності особистості (соціально-філософський аспект) : моногр. / В. О. Жадько. — К. : Ніка-принт, 2006. — 480 с.
557. Жадько В. О. Історична пам'ять у системі духовного світу особистості сучасного українського соціуму (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... д-ра філос. наук : 09. 00.03 : спец. “Історія філософії” / Віктор Олексійович Жадько. — К., 2007. — 36 с.
558. Жуковська Г. М. Проблема історичної пам'яті у творчості Ліни Костенко : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.01 : спец. “Українська література” / Галина Миронівна Жуковська. — К., 2001. — 19 с.
559. Захарчук І. Війна і слово: (Мілітарна парадигма літератури соціалістичного реалізму) / І. Захарчук. — Луцьк : Твердиня, 2008. — 406 с.
560. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті як чинник утвердження української національної ідентичності : автореф. дис. ... канд. політ.

- наук : 23.00.05 спец. “Етнополітологія та етнодержавознавство” / Юлія Олександрівна Зерній. — К., 2009. — 20 с.
561. Зерубавель Я. Динамика коллективной памяти / Яель Зерубавель // *Ab Imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве.* — [Казань], 2004. — № 3 : Историческая память и национальная парадигма. — С. 71—90.
562. Золотусский И. Власть над судьбой / И. Золотусский // *Литературное обозрение.* — 1981. — № 12. — С. 41—44.
563. Зоркая Н. Визуальные образы войны / Н. Зоркая // *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре.* — 2005. — № 2—3 (40—41). — С. 377—387.
564. *Історична пам’ять : зб. наук. пр. 2009, № 1.* — Полтава : [Б. и.], 2009. — 139 с.
565. *Історична пам’ять : зб. наук. пр. 2009, № 2.* — Полтава : [Б. и.], 2009. — 136 с.
566. *Історична пам’ять : зб. наук. пр. 2010, № 1.* — Полтава : [Б. и.], 2010. — 142 с.
567. *Історична пам’ять як поле змагань за ідентичність : матеріали “круглого столу”, 22 квіт. 2008 р. / за заг. ред. Ю. О. Зерній.* — К. : НІСД, 2008. — 68 с.
568. *Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації: [усні історії жінок, чия юність обпалена репресіями, Голодомором, війною] / упоряд., ред., вступ. ст. Г. І. Дацюк.* — К. : Спадщина, 2007. — 224 с.
569. Календарова В. “Расскажите мне о своей жизни”: сбор коллекции биографических интервью со свидетелями блокады и проблема вербального выражения травматического опыта / В. Календарова // *Память о блокаде: свидетельства очевидцев и историческое сознание общества : материалы и исслед. / под ред. М. В. Лоскутовой.* — М., 2006. — С. 201—230.

570. Квале С. Исследовательское интервью / Стейнар Квале. — М., Смысл, 2003. — 301 с.
571. Кёниг Х. Память о национал-социализме, Холокосте и Второй мировой войне в политическом сознании ФРГ / Х. Кёниг // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2—3 (40—41). — С. 96—103.
572. Кислюк К. В. Історіософія в українській культурі: Від концепту до концепції / К. В. Кислюк. — Х. : ХДАК, 2008. — 288 с.
573. Кислюк К. В. Українська історіософія як феномен культурної пам'яті : автореф. дис. ... д-ра культурології : 26.00.04 : спец. “Українська культура” / Костянтин Володимирович Кислюк. — Х., 2009. — 38 с.
574. Коник А. “Історична пам'ять” та “політика пам'яті” в епоху медіа культури / Анастасія Коник // Вісник Львівського університету. Сер. “Журналістика”. — 2009. — Вип. 32. — С. 153—163.
575. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон. — К. : Ніка-Центр, 2004. — 181 с.
576. Коньшина Г. Є. Трансформація соціальної пам'яті в інформаційному суспільстві : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 : спец. “Соціальна філософія та філософія історії” / Ганна Євгенівна Коньшина. — Х., 2008. — 14 с.
577. Кравченко В. Бой с тенью: советское прошлое в исторической памяти современного украинского общества / В. Кравченко // Ab Imperio: Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве. — [Казань], 2004. — № 2 : Память репрессированная, вытесненная и потерянная. — С. 329—368.
578. Кукулин И. Прокрустова етика / И. Кукулин // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2006. — № 6. — С. 329—345.

579. Куновська О. Quo vadis “історія повсякдення”? / О. Куновська // Історіографічні дослідження в Україні. — 2008. — № 18. — С. 21—30.
580. Людтке А. “История повседневности” в Германии после 1989 года / А. Людтке // Казус: индивидуальное и уникальное в истории : ист. альм. — М., 1999. — Вып. 2. — С. 117—126.
581. Людтке А. Что такое история повседневности? Ее достижения и перспективы в Германии года / А. Людтке // Социальная история — 1998/99 : ежегодник. — М., 1999. — С. 77—100.
582. Мадиевский С. “Чистый вермахт” : конец легенды / С. Мадиевский // Новое время. — 2002. — № 10. — С. 30—33.
583. Масненко В. Історична пам’ять як основа формування національної свідомості / В. Масненко // Український історичний журнал. — 2002. — № 5. — С. 49—62.
584. Нора П. Всемирное торжество памяти / П. Нора // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2—3 (40—41). — С. 202—208.
585. Нора П. Проблематика мест памяти / П. Нора // Франция — память / П. Нора, М. Озуф, Ж. де Пюимеж, М. Винок. — СПб. : Изд-во СПбУ, 1999. — С. 17—50.
586. Оболенская С. В. “История повседневности” в современной историографии ФРГ / С. В. Оболенская // Одиссей: Человек в истории. Личность и общество / отв. ред. А. Я. Гуревич. — М., 1990. — С. 182—198.
587. Оболенская С. В. Некто Йозеф Шефер, солдат гитлеровского вермахта. Индивидуальная биография как опыт исследования “истории повседневности” / С. В. Оболенская // Одиссей: Человек в истории. Личность и общество / отв. ред. А. Я. Гуревич. — М., 1996. — С. 128—147.
588. Отечественные записки. 2004, № 5 : Присвоение прошлого. — М. : [Б. и.], 2004. — 387 с.

589. Отечественные записки. 2008, № 4 : Смысл памяти: места и свидетели. — М. : [Б. и.], 2008. — 352 с.
590. Отечественные записки. 2008, № 5 : Память и забвение : битва за прошлое. — М. : [Б. и.], 2008. — 318 с.
591. Павленко Ю. Ю. Дискурс індивідуальної пам'яті в сучасному французькому романі (1970-ті — 2000 рр.) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.04 спец. “Література зарубіжних країн” / Юлія Юхимівна Павленко. — К., 2006. — 20 с.
592. Пастух С. М. Югославський “воєнний” роман 70 — 80-х рр. ХХ ст.: засоби моделювання та парадигма історичної пам'яті : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.01.03 : спец. “Література слов'янських народів” / Світлана Михайлівна Пастух. — К., 2007. — 18 с.
593. Полянська Н. Історична пам'ять про Другу світову війну в українському та польському соціумах / Н. Полянська // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / [НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича ; голова редкол. Ярослав Ісаєвич ; упоряд. Микола Литвин, Василь Футала]. — Львів, 2008. — Вип. 17 : Українсько-польсько-білоруське сусідство: ХХ століття. — С. 413—421.
594. Попов П. М. Дослідження фольклору в Академії наук УРСР за останнє п'ятиріччя (1941—1946 рр.) / П.М. Попов // Вісник Академії наук УРСР. — 1947. — № 2 (130). — С. 43—51.
595. Портелли А. Особенности устной истории / Алессандро Портелли // Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой ; Европ. ун-та в С.-Петербурге. — СПб, 2003. — С. 32—51.
596. Портнов А. “Велика Вітчизняна війна” в політиках пам'яті Білорусі, Молдови та України: кілька порівняльних спостережень / А. Портнов // Україна Модерна. — 2009. — № 4 (15). — С. 206—218.

597. Портнов А. Родина-Мать vs Степан Бандера. Экскурсия по избранным памятникам Второй мировой войны в современной Украине / А. Портнов // Отечественные записки. — 2008. — № 5. — С. 33—46.
598. Пушкарёва Н. Л. История повседневности : предмет и методы / Н. Л. Пушкарёва // Социальная история — 2007 : ежегодник. — М., 2008. — С. 9—54.
599. Региня Л. Обоженный фашизмом: О судьбе и творчестве Виталия Семёна в Третьем рейхе и в собственной стране / Л. Региня // Нева. — 1995. — № 5. — С. 164—185.
600. Репина Л. П. Культурная память и проблемы историописания : (историогр. заметки) / Л. П. Репина. — М. : ГУ ВШЭ, 2003. — 43 с. — (Препринт / ГУ ВШЭ WP6/2003/07).
601. Рикёр П. Память, история, забвение : пер. с фр. / Поль Рикёр. — М. : Изд-во гуманит. лит., 2004. — 728 с.
602. Розенталь Г. Реконструкция рассказов о жизни: принципы отбора, которыми руководствуются рассказчики в биографических нарративных интервью / Габриель Розенталь // Хрестоматия по устной истории / пер., сост., введение, общ. ред. М. В. Лоскутовой ; Европ. ун-та в С.-Петербурге. — СПб., 2003. — С. 322—355.
603. Руткевич А. М. Психоанализ и доктрина “исторической памяти” / А. М. Руткевич ; Ин-т гуманит. ист.-теорет. исслед. им. А. В. Полетаева. — М. : ГУ ВШЭ, 2004. — 36 с. — (Серия WP6 «Гуманитарные исследования»; вып. 6 (13)).
604. Руткевич А. М. Психоанализ, история, травмированная “память” / А. М. Руткевич // Феномен прошлого / ред. И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 2005. — С. 221—250.
605. Рынков В. М. Периодическая печать: место в системе исторических источников / В. М. Рынков // Отечественные архивы. — 2010. — № 3. — С. 44—50.

606. Рюзен Й. Кризис, травма и идентичность / Й. Рюзен // “Цепь времен”: проблемы исторического сознания / [ред. Репина Л. П.]. — М. : ИВИ РАН, 2005. — С. 38—62.
607. Рюзен Й. Утрачивая последовательность истории (некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти) / Й. Рюзен // Альманах интеллектуальной истории. Диалог со временем. — М., 2001. — Вып. 7. — С. 8—26.
608. Савельева И. М. “Историческая память”: к вопросу о границах понятия / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Феномен прошлого / ред. И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 2005. — С. 170—220.
609. Савельева И. М. Концепция “исторической памяти”: истоки и итоги / И. М. Савельева // Историческая память и общество в Российской империи и Советском Союзе (конец XIX — начало XX века) : Международный коллоквиум : материалы, 25—28 июня 2007 г., [С.-Петербург]. — СПб., 2007. — С. 246—255.
610. Савельева И. М. Обыденные представления о прошлом: теоретические подходы / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Диалоги со временем: Память о прошлом в контексте истории / ред. Л. П. Репина. — М., 2008. — С. 50—76.
611. Савельева И. М. Обыденные представления о прошлом: эмпирический анализ / И. М. Савельева, А. В. Полетаев // Диалоги со временем. Память о прошлом в контексте истории / ред. Л. П. Репина. — М., 2008. — С. 77—99.
612. Семенова В. В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию / В. В. Семенова. — М. : Добросвет, 1998. — 292 с.
613. Сенявский А. С. Советская идеология в годы Великой Отечественной войны: стабильность и элементы трансформации /

- А. С. Сенявский // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. ст. / Ін-т історії України НАНУ. — К., 2002. — Вип. 6. — С. 16—19.
614. Серета В. Особливості репрезентації національно-культурних ідентичностей в офіційному дискурсі президентів України і Росії / В. Серета // Соціологія : теорія, історія, маркетинг. — 2006. — № 3. — С. 191—212.
615. Смольніков Ю. Б. Проблема відродження української мови та історичної пам'яті в Україні (друга половина 80-х - початок 90-х рр. ХХ ст.). Теоретичний аналіз : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 : спец. "Історія України" / Юрій Борисович Смольніков. — К., 2005. — 19 с.
616. Стародубцева Л. В. Лики пам'яті. Культура епохи "пост" / Л. В. Стародубцева. — Х. : ХГАК, 1999. — 266 с.
617. Стародубцева Л. В. Мнемозина и Лета. Память и забвение в истории культуры : моногр. / Л. В. Стародубцева. — Х. : ХГАК, 2003. — 696 с.
618. Стародубцева Л. В. Память и забвение в истории идей: мнемоническая герменевтика культуры : автореф. дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.04 : спец. "Філософська антропологія, філософія культури" / Лидия Владимировна Стародубцева, 2003. — 37с.
619. Сурева Н. Правила видання джерел усної історії (проект) / Н. Сурева. — Запоріжжя : Тандем-Р, 2005. — 18 с.
620. Схід — Захід : іст.-культурол. зб. 2009, вип. 13—14. — Х. : НТМТ, 2009. — 428 с.
621. Томпсон П. Голос прошлого. Устная история : пер. с англ. / Пол Томпсон. — М. : Весь мир, 2003. — 368 с.
622. Томсон А. Чотири зміни парадигм в усній історії / Пол Томпсон // Схід — Захід. — 2008. — Вип. 11—12. Спеціальне видання : Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень. — С. 7—24.

623. Тош Д. Стремление к истине. Как овладеть мастерством историка : пер. с англ. / Джон Тош. — М. : Весь мир, 2000. — 296 с.
624. Удод Л. І. Роль історичного краєзнавства у відродженні історичної пам'яті українського народу (1980-і — 1990-і рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06 : спец. “Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни” / Любов Іванівна Удод. — Д., 2001. — 16 с.
625. Україна Модерна : міжнар. інтелектуал. часопис. 2009, № 15 (4). — К. ; Львів : [Б. в.], 2009. — 360 с.
626. Устная история и биография: женский взгляд / ред. и сост. Мещеркина Е. Ю. — М. : Невский простор, 2004. — 270 с.
627. Фашизм // Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. — Изд. 4-е, испр. и доп. — М., 1989. — С. 1416.
628. Флакке М. Германская Демократическая Республика. Из мрака к звездам: государство в духе антифашизма / М. Флакке, У. Шмигельт // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2—3 (40—41). — С. 66—75.
629. Фостачук О. О. Соціальна пам'ять як соціокультурний феномен : автореф. дис. ... канд. соціол. наук : 22.00.04 : спец. “Спеціальні та галузеві соціології” / Олена Олександрівна Фостачук. — Х., 2005. — 19 с.
630. Франко І. *Vel parlar gentile* / І. Франко // Зібрання творів : у 50 т. / І. Франко. — К., 1982. — Т. 37. — С. 10.
631. Хальбвакс М. Коллективная и историческая память / М. Хальбвакс // Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре. — 2005. — № 2—3 (40—41). — С. 8—27.
632. Хальбвакс М. Социальные рамки памяти / М. Хальбвакс ; пер. с фр., вступ. ст. С. Н. Зенкина. — М. : Новое изд-во, 2007. — 346 с.
633. Хапаева Д. Готическое общество: морфология кошмара / Д. Хапаева. — М. : Новое лит. обозрение, 2008. — 152 с.

634. Хапаева Д. О превращениях, или Ответ на статьи Михаила Габовича и Ильи Кукулина / Д. Хапаева // *Неприкосновенный запас: Дебаты о политике и культуре*. — 2006. — № 6. — Режим доступа : <http://magazines.russ.ru/nz/2006/50/ha29.html>. — Загл. с экрана.
635. Хаттон П. История как искусство памяти / Хаттон П. — СПб. : Владимир Даль, 2003. — 424 с.
636. Черкасов Н. С. ФРГ: “Спор историков” продолжается? / Н. С. Черкасов // *Новая и новейшая история*. — 1990. — № 1. — С. 171—184.
637. Штельцль-Маркс Б. “Родина ждет Вас...”: Политико-агитационная работа среди бывших белорусских принудительных рабочих / Б. Штельцль-Маркс // “Ostarbeiter“. Weißrussische Zwangsarbeiter in Österreich : Dok. und Materialien = “Остарбайтеры”. Принудительный труд белорусского населения в Австрии : док. и материалы. — Graz ; Minsk, 2003. — С. 45—61.
638. Ющенко М. Д. Агітація і пропаганда комуністів України в умовах німецько-фашистської окупації / М. Д. Ющенко. — К. : Вид-во Київ. ун-ту, 1962. — 175 с.
639. Ясперс К. Вопрос виновности / Карл Ясперс // *Знамя*. — 1994. — № 1. — С. 146—176.
640. Ясперс К. Вопрос о виновности. О политической ответственности Германии / Карл Ясперс ; пер. с нем. С. Апта. — М. : Прогресс, 1999. — 146 с.
641. Assman A. Europe : a Community of Memory? / A. Assman // *GHI Bulletin*. — 2007. — № 40. — P. 11—25.
642. Assmann J. Collective Memory and Cultural Identity / J. Assmann, J. Czaplicka // *New German Critique*. — 1995. — Spring-Summer, № 65 : *Cultural History / Cultural Studies*. — P. 125—133.

643. Assmann J. Das kulturelle Gedächtnis: Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen / J. Assmann. — München : C. H. Beck, 1999. — 344 S.
644. Barnes J. The Collection of Genealogies / J. Barnes // *Rhodes-Livingstone Journal*. — 1947. — № 5. — P. 48—55.
645. Becker C. Everyman His Own Historian / C. Becker // *American Historical Review*. — 1932. — Vol. 37, Jan. — P. 221—236.
646. Bergmann P. The DP in the Drama of German Defeat // *Beyond Camps and forced labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution* / ed. by Steinert J.-D., Weber-Newth I. — Körber-Stiftung, 2003. — P. 68—78.
647. Berliner D. The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology / D. Berliner // *Anthropological Quarterly*. — 2005. — Vol. 78, № 1. — P. 197—211.
648. Bloch M. How We Think They Think: Anthropological Approach to Cognition, Memory and Literacy / M. Bloch. — Boulder (CO) : Westview Press, 1999. — 205 p.
649. Boyarin J. Polish Jews in Paris : The Ethnography of Memory / J. Boyarin. — Bloomington ; Indianapolis : Indiana Univ. Press, 1991. — 195 p.
650. Brown R. Flashbulb memories / R. Brown, J. Kulik // *Cognition*. — 1977. — № 5. — P. 73—99.
651. Climo J. Social Memory and History. Anthropological Perspectives / J. Climo, M. Cattell. — Walnut Creek (CA) : Altamira Press, 2002. — 237 p.
652. Confino A. Collective Memory and Cultural History : Problems of Method / A. Confino // *American Historical Review*. — 1997. — Vol. 102, № 5. — P. 1386—1403.
653. Connerton P. How Societies Remember / P. Connerton. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1989. — 121 p.

654. Connerton P. Seven types of forgetting / P. Connerton // *Memory Studies*. — 2008. — Vol. 1 (1). — P. 59—71.
655. Crane S. Writing the Individual Back into Collective Memory / S. Crane // *The American Historical Review*. — 1997. — Vol. 102, № 5. — P. 1372—1385.
656. *Cultural Memory Studies: An International and Interdisciplinary Handbook* / ed. by Erll A., Nünning A. — Berlin ; N.-Y. : Walter de Gruyter & Co, 2007. — 441 p.
657. *Die dunkle Spur der Vergangenheit. Psychoanalytische Zugänge zum Geschichtsbewusstsein. Erinnerung, Geschichte, Identität* / Hrsg. von Rösen, Jörn & Jürgen Straub. — Frankfurt a. M. : Suhrkamp, 1998. — 460 S.
658. Eberan B. Luther? Friedrich, “der Große”? Wagner? Nietzsche? .? .? : Wer war an Hitler schuld? Die Debatte um die Schuldfrage 1945—1949 / B. Eberan. — München : Minerva, 1983. — 281 S.
659. *European Memories of the Second World War* / ed. by Peitsch H., Burdett C., Gorrara C. — N.-Y. : Berghahn Books, 1999. — 333 p.
660. Fehrenbach H. *Cinema in a Democratizing Germany: Reconstruction National Identity after Hitler* / H. Fehrenbach. — Chapel Hill (NC) : The University of North Carolina Press, 1995. — 384 p.
661. *Flucht und Vernichtung in der Nachkriegsliteratur: Formen ostdeutsche Kulturförderung* / mit Beitr. von Jörg Bernhard Bilke ; Hrsg. von Klaus Weigelt. — Melle : Knoth, 1986. — 119 S.
662. Frei N. *1945 und Wir. Das Dritte Reich im Bewußtsein der Deutschen* / N. Frei. — München : Verlag C. H. Beck, 2005. — 224 S.
663. Frei N. *Vergangenheitspolitik: Die Anfänge der Bundesrepublik und die NS — Vergangenheit* / N. Frei. — Munich : C. H. Beck, 1996. — 460 S.
664. Gedi N. *Collective Memory — What is It?* / N. Gedi, Y. Elam // *History and Memory*. — 1996. — Vol. 8, Issue 1. — P. 30—50.
665. *The Generation of Memory: Reflections on the “Memory Boom” in Contemporary Historical Studies*. — Mode of access : <http://www.ghi->

- dc.org/publications/ghipubs/bu/027/b27winterframe.html. — Title from the screen.
666. Grinchenko G. Zwangsarbeit im nationalsozialistischen Deutschland im Kontext des lebensgeschichtlichen Interviews einer ehemaligen ukrainischen Ostarbeiterin / G. Grinchenko // *Erinnerungen nach der Wende: Oral History und (post)sozialistische Gesellschaften: Remembering After the Fall of Communism: Oral History and (Post-)Socialist Societies* / Hrsg. Julia Obertreis, Anke Stephan. — Essen, 2009. — P. 133—150.
667. Halbwachs M. *Les Cadres sociaux de la mémoire* / M. Halbwachs. — Paris : Alcan, 1925. — 298 p.
668. Halbwachs M. *The Collective Memory* / M. Halbwachs ; trans. by F. J. Ditter, V. Y. Ditter. — N.-Y. : Harper & Row Colophon Books, 1980. — 186 p.
669. Halbwachs M. *La Mémoire collective* / M. Halbwachs. — Paris : Presses universitaires de France, 1950. — 170 p.
670. Halbwachs M. *On Collective Memory* / M. Halbwachs ; ed., trans. and with an introd. by Lewis A. Coser. — Chicago : University of Chicago Press, 1992. — 224 p.
671. *Handbook of Oral History* / ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, Rebecca Sharpless ; with the assistance of Leslie Roy Ballard. — Lanham (MD, USA), 2006. — 625 p.
672. Herf J. *Divided Memory : The Nazi Past in the Two Germanys* / J. Herf. — Cambridge : Harvard Univ. Press, 1997. — 560 p.
673. *The Historiography of the Holocaust* / ed. Stone D. — Basingstoke ; N.-Y. : Palgrave, 2004. — 592 p.
674. *The History of Everyday Life : Reconstructing Historical Experiences and Ways of Life* / ed. by Alf Ludtke. — Princeton : Princeton Univ. Press, 1995. — 336 p.

675. History of Oral History: Foundations and Methodology / ed. by Thomas L. Charlton, Lois E. Myers, Rebecca Sharpless ; with the assistance of Leslie Roy Ballard. — Lanham (MD, USA), 2007. — 318 p.
676. Hitler's Slaves: Life Stories of Forced Labourers in Nazi-Occupied Europe / ed. by Alexander von Plato, Almut Leh, Christoph Thonfeld. — N.-Y. : Bergbahn books, 2010. — 536 p.
677. Im Kreuzfeuer: Der Fernsehfilm Holocaust. Eine Nation ist betroffen / Hrsg. von P. Märthesheimer, Frenzel I. — Frankfurt a. M. : Fischer, 1979. — 331 S.
678. Ist der Nationalsozialismus Geschichte? Zu Historisierung und Historikerstreit / Hrsg. D. Diner. — Frankfurt am Main : Fisher Taschenbuch Verlag GmbH, 1993. — 310 S.
679. Jaspers K. Die Schuldfrage / K. Jaspers. — Heidelberg : Schneider Verlag, 1946. — 96 S.
680. Jelin E. State Repression and the Labors of Memory / E. Jelin. — Minneapolis : University of Minnesota Press, 2003. — 163 p.
681. Jing J. The Temple of Memories. History, Power and Morality in a Chinese Village / J. Jing. — Stanford (CA) : Stanford Univ. Press, 1996. — 232 p.
682. Kansteiner W. Finding meaning in memory: a methodological critique of collective memory studies / W. Kansteiner // History and Theory. — 2002. — May (№ 41). — P. 179—197.
683. Klein K. L. On the Emergence of Memory in Historical Discourse / K. L. Klein // Representations. — 2000. — № 69. — P. 127—150.
684. Labov W. Speech actions and reactions in personal narrative / W. Labov // Analyzing Discourse: Text and Talk. Georgetown University Round Table / ed. D. Tannen. — Washington (DC) : Georgetown Univ. Press, 1987. — P. 217—247.

685. Laurien I. Politisch-kulturelle Zeitschriften in den Westzonen 1945—1949 : Ein Beitrag Zur Politischen Kultur Der Nachkriegszeit / I. Laurien. — Frankfurt a. M. : Lang, 1991. — 383 S.
686. Le Goff J. History and Memory / J. Le Goff. — N.-Y. : Columbia Univ. Press, 1996. — 288 p.
687. Les lieux de memoire : 3 vol. / ed. by Pierre Nora. — Paris : Gallimard, 1984—1992. — Vol. 1—3.
688. Maschke E. Die deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges : eine Zusammenfassung / E. Maschke // Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges / Hrsg. von E. Maschke. — München ; Bielefeld : Verlag Ernst und Werner Giesecking, 1974. — Bd. 15. — S. 96—135.
689. Meinecke F. Die Deutsche Katastrophe / F. Meinecke. — Wiesbaden : Brockhaus, 1946. — 177 S.
690. Memory in mind and culture / ed. by Boyer P., Wertsch J. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2009. — 323 p.
691. Memory studies // Sage journals online. — Mode of access : <http://mss.sagepub.com/>. — Title from the screen.
692. Misztal B. Theories of Social Remembering / B. Misztal. — N.-Y. : Open Univ. Press, 2003. — 201 p.
693. Mitscherlich A. Die Unfähigkeit zu trauern. Grundlagen kollektiven Verhaltens / A. Mitscherlich, M. Mitscherlich. — Munich : Piper Verlag, 2007. — 381 S.
694. Moeller R. G. War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany / R. G. Moeller // American Historical Review. — 1996. — October. — P. 1008—1048.
695. Moeller R. G. War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany / R. G. Moeller. — Berkeley ; Los Angeles : University of California Press, 2001. — 329 p.

696. Müller J.-W. Introduction: the power of memory, the memory of power and the power over memory / J.-W. Müller // *Memory and Power in post-war Europe* / ed. by J.-W. Müller. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2002. — P. 1—35.
697. *The Myths We Live By* / ed. Samuel R., Thompson P. — L. ; N.-Y. : Routledge, 1990. — 262 p.
698. Niven B. On the Use of “Collective Memory” / B. Niven // *German History*. — 2008. — № 26 (3). — P. 427—436.
699. Olick J. “Collective Memory”: A memoir and prospect / J. Olick // *Memory Studies*. — 2008. — No 1 (1). — P. 19—25.
700. Olick J. *Collective Memory: The Two Cultures* / J. Olick // *Sociological Theory*. — 1999. — Bd. 17, No 3. — P. 333—348.
701. Olick J. *The Politics of Regret: On Collective Memory and Historical Responsibility* / J. Olick. — Milton Park (UK) : Routledge , 2007. — 240 p.
702. Olick J. *Social Memory Studies: From “Collective Memory” to the Historical Sociology of Mnemonic Practices* / J. Olick, J. Robbins // *Annual Review of Sociology*. — 1998. — No 24. — P. 105—140.
703. “Opa war kein Nazi!”: *Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis* / ed. by Welzer H., Moller S., Tschuggnall K. — Frankfurt am Main : Fischer, 2002. — 246 S.
704. *The Oral History Reader* / ed. by R. Perks, A. Thomson. — 2th ed. — L. ; N.-Y. : Rotledge, 2006. — 578 p.
705. *Paths of Continuity: Central European Historiography from the 1930s to the 1950s* / ed. by Lehmann K., Van Horn Melton J. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2003. — 420 p.
706. *Preparing the Next Generation of Oral Historians: An Anthology of Oral History Education* / writ. and ed. by Barry A. Lanman, Laura M. Wendling. — Lanham (MD) : AltaMira Press, 2006. — 483 p.

707. Rappaport J. *The Politics of Memory. Native historical interpretation in the Colombian Andes* / J. Rappaport. — Cambridge ; N.-Y. : Cambridge Univ. Press, 1990. — 226 p.
708. *Realms of Memory: Rethinking the French Past. Volume I. Conflicts and Divisions* / ed. by Pierre Nora. — N.-Y. : Columbia Univ. Press, 1996. — 642 p.
709. Reichel P. *Politik mit der Erinnerung: Gedächtnisorte im Streit um die nationalsozialistische Vergangenheit* / P. Reichel. — München : Carl Hanser Verlag, 1995. — 387 S.
710. Riessman C. *Narrative Analysis* / C. Riessman. — Beverly Hills : Sage Publications, 1993. — 80 p.
711. Rousso H. *The Vichy Syndrome: History and Memory in France since 1914* / H. Rousso. — Cambridge : Harvard Univ. Press, 1994. — 400 p.
712. *Russlands Gedächtnis. Jugendliche entdecken vergessene Lebensgeschichten* / Hrsg. von Irina Scherbakowa. — Hamburg : Koerber-Stiftung, 2003. — 428 S.
713. Schacter D. *Searching for Memory. The Brain, the Mind, the Past* / D. Schacter. — N.-Y. : Basic Books, 1996. — 416 p.
714. Schacter D. *The Seven Sins of Memory: How the Mind Forgets and Remembers* / D. Schacter. — N.-Y. : Houghton Mifflin Harcourt, 2002. — 288 p.
715. Schröder S. *Non-Jewish Displaced Persons in the British Occupation Zone of Germany* / S. Schröder // *Beyond Camps and forced labour. Current International Research on Survivors of Nazi Persecution* / ed. by Steinert J.-D., Weber-Newth I. — Hamburg, 2003. — P. 58—67.
716. Thompson P. *The Voice of the Past. Oral History* / P. Thompson. — Oxford : Oxford Univ. Press, 2000. — 384 p.
717. Thomson A. *Anzac memories: putting popular memory theory into practice in Australia* / A. Thomson // *The oral history reader* / ed. by R. Perks, A. Thomson. — Routledge, 2002. — P. 300—311.

718. Tonkin E. Narrating our Past. The Social Construction of Oral History / E. Tonkin. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 1992. — 171 p.
719. Tosh J. The Pursuit of History: Aims, Methods, and New Directions in the Study of Modern History / J. Tosh, S. Lang. — 4th ed. — Dorchester : Henry Ling Ltd. and the Dorset Press, 2006. — 384 p.
720. Tumarkin N. The Living and the Dead: the Rise and Fall of the Cult of World War II / N. Tumarkin. — N.-Y. : Basic Books, 1995. — 256 p.
721. Wallace J. B. Reconsidering the life review: The social construction of talk about the past / J. B. Wallace // Gerontologist. — 1992. — Vol. 32, Issue 1 (Feb.). — P. 120—125.
722. War and Memory in the Twentieth Century / eds. Evans M., Lunn K. — Oxford : Berg, 1997. — 256 p.
723. War and Remembrance in the Twentieth Century / eds. Winter J., Sivan E. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2000. — 272 p.
724. Welzer H. Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung / H. Welzer. — München : Beck, 2002. — 259 S.
725. Welzer H. Das soziale Gedächtnis. Geschichte, Erinnerung, Tradierung / H. Welzer. — Hamburg : Hamburger Edition, 2001. — 300 S.
726. Welzer H. Erinnern und weitergeben. Überlegungen zur kommunikativen Tradierung von Geschichte / H. Welzer // Zeitschrift für Biographieforschung, Oral History und Lebensverlaufsanalysen. — 1998. — Jahrgang 11, Heft 2. — S. 155—170.
727. Wertsch J. Voices of collective remembering / J. Wertsch. — Cambridge : Cambridge Univ. Press, 2002. — 202 p.
728. Winter J. The Generation of Memory : Reflections on the “Memory Boom” in Contemporary Historical Studies / J. Winter // Bulletin of the German Historical Institute. — 2000. — Issue 27, Fall. — Mode of access : <http://www.ghi-c.org/publications/ghipubs/bu/027/b27winterframe.html>. — Title from the screen.

729. Wolfrum E. *Geschichtspolitik in der Bundesrepublik Deutschland: Der Weg zur bundesrepublikanischen Erinnerungen: 1848—1990* / E. Wolfrum. — Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1999. — 532 S.
730. Yow V. R. *Recording Oral History: A Guide for the Humanities and Social Sciences* / V. R. Yow. — N.-Y. : AltaMira Press, 2005. — 416 p.
731. Zerubavel Y. *Recovered Roots: Collective Memory and the Making of Israeli National Tradition* / Y. Zerubavel. — Chicago : University of Chicago Press, 1995. — 340 p.

ДОДАТКИ

Додаток А

Ілюстрація.
Грундиг Г. Жертвам фашизму (друге видання). 1946/49.

Додаток Б

Плакати.

Плакат 1. В. Корецький. Боець, урятуй мене від рабства, 1942 р.

Плакат 2.
В. Корецький. Воїне Червоної Армії,
врятуй нас від фашистського рабства! 1942 р.

Плакат 3.

Д. Шмаинов. Я чекаю на тебе, воіне-визволителю! 1942 р.

Плакат 4.
Н. Ватоліна. Здрастуй, Мати-Батьківщино! 1945 р.

Плакат 5.

В. Иванов. Повертайтесь скоріше на Батьківщину! 1944 р.

